Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી ઝરથુસ્તનો ધર્મ

(ઇરાનીયન વેદ-ધર્મ)

લેખક

ભાઈ મણિલાલ છોટાલાલ પારેખ

२१ ग / २८ / 2

કિંમત રૂા. ૨—૮—૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्
पुस्तक संख्या 99.ग/२८
पञ्जिका-संख्या २५२68
पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

११ ग/२८
२५५६४
७ वैशाख २००८
गुरुकुल ग्रन्थालय काँगड़ी.

શ્રી ગુરુકુળ વિશ્વવિદ્યાલય કાંગડીને

સપ્રેમ ભેટ

ભાઈશ્રી અભયકાંત પારેખ

ટાગોર-રોડ

રાજકોટ

૧-૪-૫૧.

...क प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી ભાગવત-ધર્મ પ્રચાર ગ્રંથમાળા

શ્રી ઝરથુસ્તનો ધર્મ

(ઇરાનીયન વેદ-ધર્મ)

(મી. સોહરાબ જમશેદજી બલસારા, એમ. એ. ની પ્રસ્તાવના સહીત)

લેખક અને પ્રકાશક

ભાઇ મણિલાલ છોટાલાલ પારેખ

CHECKED 197
Initial

ભાગવત-ધર્મ પ્રચાર-ગૃહ

રાજકોટ સદર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેખકના પુસ્તકો

The Gospel of Zoroaster
Sri Swami Narayana
Brahmarshi Keshub Chander Sen
Rajarshi Ram Mohan Roy
The Brahma Samaj (History)
Mahatma Gandhi (In collaboration with R. M. Gray)

ગુજરાતી પુસ્તકો

બ્રહ્મબોધ	અનુવાદ
જીવન વેદ	,,
પ્રાર્થનાનું રહસ્ય	,,
સેવાનું રહસ્ય	,,
મહાત્મા એમર્સનના નિબંધો	,,
ઇસુ ખ્રિસ્તનું પૂર્ણ મનુષ્યત્વ	,,
યોહાનની સુવાર્તા ઉપર ટીકા	
ખ્રિસ્તી મંડલીનો ઇતિહાસ	
હિંદુસ્થાનમાં ક્ષયરોગ	
સાચો વિશ્વાસ	અનુવાદ
પ્રભુ ઉપર પ્રેમ	,,
પ્રભુના સાન્નિધ્યનો અભ્યાસ	,,
સામર્થ્યનું વિજ્ઞાન	,,
સ્ત્રીઓનો કાર્યપ્રદેશ	,,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ પુસ્તક સ્વ. કુંવરબાઈ જાલભાઈ ભરડાને હું પ્રેમ અને માનપૂર્વક અર્પણ કરૂં છું. તેમનો પ્રથમ પરિચય મને લગભગ પંદરેક વર્ષ પહેલાં થયો હતો. ત્યાર પછી હું મુંબઈ જતો ત્યારે તેમને કોઇ કોઇ વાર મળતો. આ પ્રમાણે તેમનો જે કંઇ થોડો પરિચય થયેલો, તે દરમ્યાન તેમના સૌજન્ય અને તેમની ભલાઇની ઘણી જ ઉંડી છાપ મારા હૃદય ઉપર પડી હતી. પારસીઓના જે ઉચ્ચ ગુણ અને લક્ષણો વિષે આ પુસ્તકમાં લખવામાં આવ્યું છે, તે મેં પ્રથમ આ અતિશય ભલાં બાનુના હૃદયમાં જોયેલા હતા અને મને તેમને માટે ઘણું માન ઉત્પન્ન થયું હતું. આ ઉપરાંત તેમણે મને મારા પરદેશમાંના પ્રચારકાર્ય માટે બે વખત મદદ કરેલી હતી, અને તેઓ મારા ઉપર એક માતા સરખો પ્રેમ ધરાવતાં હતાં. આ બધાં કારણોથી આ પુસ્તક સાથે તેમનું ભલું નામ જોડતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સર્વ હક્ક સ્વાધીન

કિંમત રૂા. ૩

પ્રથમાવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૪૨

પ્રત ૧૦૦૦

ધી ઓઝા પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, પરા બજાર : રાજકોટ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તકની અંદરના વિષયોની મહત્તા

ભાઇ મણિલાલ પારેખ ધર્મશાસ્ત્રના એક બહુ ઉચ્ચ પ્રકારના અભ્યાસી છે, અને એમણે આર્ય-ધર્મો અને ખ્રિસ્તી-ધર્મ સંબંધી કેટલાક વિદ્વતાભર્યા અંગ્રેજી ગ્રંથો લખ્યા છે. એમાંનો એક The Gospel of Zoroaster અથવા The Iranian Veda છે. એ અતિ રસીક અને મૂલ્યવાન પુસ્તકમાં પારસીઓના બહુ પુરાતન અને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ધર્મનું સરલ અને પ્રશંસક વર્ણન એમણે આપ્યું છે: અને તેમાં પારસી પ્રજાની રહેણીકરણી, તેમના સંસાર અને તેમના જગતપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન પણ એમણે સમાવ્યું છે. આવું મૂલ્યવાન અને અગત્યનું પુસ્તક માત્ર અંગ્રેજી જાણનાર પ્રજા જ વાંચી શકે અને બીજાને તેવું ભાગ્ય ન સાંપડે એ એમને યોગ્ય લાગ્યું નથી. તેથી એ ગ્રંથને તેના ગુજરાતી સ્વરૂપમાં હવે પ્રગટ કરવામાં આવે છે, કે જેથી ગુજરાતી પ્રજાનું પ્રત્યેક અંગ તે વાંચી, સમજી તેનો તોલ કરે, અને આત્મવિદ્યામાં અને પ્રજાસંઘોમાં પારસી ધર્મ અને પારસી પ્રજાનું કેવું સ્થાન છે તેનું કાંઇક જ્ઞાન તે મેળવી શકે.

પારસી ધર્મ એ વૈદિક ધર્મ છે

ભાઈ મણિલાલે એ પુસ્તકનું બીજું નામ "ઇરાનીયન વૈદિક ધર્મ" આપ્યું છે તે ઉપરથી સમજી શકાશે કે હિંદુ ધર્મમાં ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવતા વેદશાસ્ત્રના પ્રકારનો જ પારસી ધર્મ છે. આથી કરીને વેદ-ધર્મને માનનાર કે તેના પ્રશંસક પ્રત્યેક જણે પારસી ધર્મ સમજવો જોઇએ. એ પારસી ધર્મનો અંશ જગતના ઇતિહાસ જેટલો જ પુરાણો છે. પણ તેને ખરૂં અને સિદ્ધ સ્વરૂપ આપનાર દૈવિ મહાગુરૂ સ્પિતમ ઝરથુસ્ત્ર હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિંદુ ધર્મનો ભેદ ઉપજાવનાર યમ વિવસ્વત જ હતા એવી કેટલીક સૂચનાઓ

હિંદુ શાસ્ત્રો એવું કહે છે કે વૈદિક ધર્મના સ્થાપક સાતમા મનુ મનુ વિવસ્વત હતા. તેમના ભાઇ યમ વિવસ્વત દેવલોકના રાજા હતા. પારસી શાસ્ત્રો મનુ વિવસ્વતના જ જેવું મહાન કાર્ય યિમ વિવંઙ્હ્વંતને કરતા જણાવે છે; અને યિમ વિવંઙ્હ્વંત અથવા યમ વિવસ્વતના કોઇ મનુ નામના ભાઈ હતા એવું તે ક્યાંય જણાવતાં નથી. એથી એ બનવાજોગ છે કે યમ અને મનુ એક જ હતા, અને મનુ તેમનું પ્રજાકિય નામ હતું. મનુ ચૌદ હતા એવું હિંદુ શાસ્ત્રોનું કહેવું 'મનુ' એક ઉપનામ જ હોય એમ સ્પષ્ટ કરતું જણાય છે. હિંદુ ધર્મનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે સર્વ હસ્તી એક જ પરમાત્માની બનેલી છે, અને બીજા આત્માઓ અને જગત માત્ર તેમનાં સ્વરૂપો જ છે. આથી માણસ પણ પરમાત્માનું એક સ્વરૂપ જ ઠરે છે. ઇરાની સુફીઓમાં આવી કંઇક માન્યતા છે, પણ ઝરથોસ્તી કે માઝદયઝની ફીલસુફીમાં એ નથી. ઉલટાનું એ માન્યતા પ્રત્યે તેનો વિરોધ છે. એમ છતાં વિવંઙ્હ્વંત જ પહેલા પુરૂષ હતા કે જેમણે એ સિદ્ધાંત પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, અને તે માટે તેમને પોતાનું રાજ્ય ખોવું પડયું હતું. ઇરાની ઇતિહાસ કહે છે કે એ પહેલાં હિંદુસ્થાનની પશ્ચિમે આવેલા સીસ્તાનના પ્રદેશમાં જઇ રહ્યા હતા અને ત્યાર પછી હિંદ પ્રદેશમાં જઇ વસ્યા હતા.

એક જ મૂળ પ્રજાની ધર્મ-પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પારસી-ધર્મ અને હિંદુ-ધર્મ

આ ઉપરથી એવું જણાય છે કે હિંદુ અને પારસી બન્નેના મહાન વડીલથી જ હિંદુ અને પારસીઓનો ભેદ ઉત્પન્ન થયો હતો, અને હિંદુ પ્રજા અને ધર્મના સ્થાપક આર્યપ્રજાસંઘના વડા યિમ વિવંઙ્હ્વંત અથવા યમ વિવસ્વત અથવા મનુ વિવસ્વત જ હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ વાતનું સત્ય ગમે તે હો, પણ હિંદુ અને પારસી આર્ય-ધર્મોનું મૂળ એકજ છે તેનું એ બીના એક પ્રબળ પ્રમાણ રજુ કરે છે.

આ બન્ને ધર્મોમાં જણાતી એક મહત્વની માન્યતા

ઉપર જણાવેલા મુખ્ય સિદ્ધાંત સિવાય હિંદુ ધર્મ અને પારસી ધર્મ વચ્ચેનું મળતાપણું એટલું બધું છે કે તે ઉપર લાંબા લેખો લખી શકાય. એ બન્ને ધર્મોમાં સ્વિકારાયેલી બાબતોમાંથી મુખ્ય એ છે કે સર્વ જગત પરમ ઇશ્વરનું જ સ્વરૂપ છે, અને એ કારણથી એ બન્ને ધર્મો પાળતી પ્રજાઓ જગતમાં પ્રગટ થતા પરમ ઈશ્વરને માનતી અને પૂજતી જણાય છે. આ સિવાયની બીજી સંખ્યાબંધ બીનાઓ આ પુસ્તકમાં ભાઇ મણિલાલે સ્પષ્ટ રીતે વિસ્તારી છે, જે હરકોઈ વાંચકને રસીક અને જ્ઞાનદાયક જણાશે.

સર્વ પ્રજાસંઘોનું મૂળ-સ્થાન

એમનાં “ઝરથુસ્ત્રનો ધર્મ” નામના આ પુસ્તકના પ્રથમ પ્રકરણમાં આર્ય પ્રજાના મૂળ સ્થાન અને એ પ્રજાને તેના વડીલોથી મળેલા વારસા વિષે એમણે વિસ્તારપૂર્વક લખ્યું છે. ભૂગોળશાસ્ત્રમાં આપણને જે શિખવવામાં આવે છે તે પ્રમાણે પૃથ્વીના ધ્રુવ-પ્રદેશમાં વનસ્પતિ, પ્રાણી અને મનુષ્યની પહેલી પેદાશ થઇ હોવી જોઇએ. પૃથ્વીના ધ્રુવ-સ્થળ સંબંધી વિજ્ઞાનવાદીઓ જૂદા જૂદા મત ધરાવે છે, અને તે તેના હાલના સ્થાને ન હતું એમ તેઓ-માંના કોઈ કોઇ કહે છે. પણ મનુષ્યજાતિની જૂદી જૂદી જાતિઓ આ પૃથ્વી ઉપર જે રીતે ફેલાઇ છે અને હાલ સ્થિર થઇ છે તે જોતાં યૂરોપીય રશિયાના ઉત્તર પ્રદેશમાં મનુષ્ય જાતિ પ્રથમ પેદા થયેલી હોવી જોઇએ. પારસીઓના પવિત્ર પુસ્તક વંદીદાદ તેમજ હિંદુઓના પવિત્ર વેદોમાં આર્યપ્રજાના મૂળ વતન સંબંધી જે બ્યાન છે તે ઉપરથી એ માન્યતાને ટેકો મળે છે. એ ભાગના છેક ઉત્તરના પ્રદેશમાંથી મનુષ્યજાતિ ધીમે ધીમે નીચે અને આસપાસના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રદેશોમાં ફેલાઇ છે; છેક દક્ષિણ સમૂદ્રોમાં આવેલાં સ્થાનોમાં વસતી જંગલી જાતિઓ પણ એ જ મૂળ સ્થાનમાંથી નીકળી હતી. અમેરિકા ખંડના મૂળ વતનીઓ પણ પ્રજાસંઘોના એ મૂળ વતન-માંથી નીકળી સાઇબીરીઆ વગેરે પ્રદેશોમાં થઇ બહેરીંગની સામુદ્રધુની ઓળંગી એ દેશમાં પ્રથમ ગયા હતા.

આર્યપ્રજાના મૂળ અંગતું પ્રથમ કાળનું જીવન: જગરેલના કાળમાંજ તેણે ગ્રહણ કરેલું ચઢતું જીવન

ભાઇ મણિલાલ સત્ય કહે છે કે આર્યપ્રજાના મૂળ અંગનું પ્રથમ જીવન જાનવરો પાળી તેઓ ઉપર ગુજરાન કરવા ઉપર રહેલું હતું, અને લાંબા કાળ ગયા પછી જ, તે એક સ્થળે રહી ખેતીવાડી કરી પોતાનું ગુજરાન કરતાં શિખી હતી. પારસી ધર્મ-પુસ્તકો પ્રમાણે આર્યપ્રજા એ ઉચ્ચ જીવનના સ્થાને બહુ પ્રાચીન કાળમાં પહોંચી ગઇ હતી. એ બીના જગરેલના કાળની નજદિકમાં બનેલી હોવાથી, એ પ્રકારનું જીવન એ પ્રજાએ ઓછામાં ઓછાં બાર હજાર વર્ષ પૂર્વે ગ્રહણ કર્યું હોવું જોઇએ, કેમકે ઉત્તર ગોળાર્ધમાં છેલ્લી જગરેલ આવી ગયાને સાડા બાર હજાર વર્ષો થઈ ગયાં છે એમ આધુનિક વિજ્ઞાન જણાવે છે. પારસી ઇતિહાસ અને ધર્મપુસ્તકો પ્રમાણે પવિત્ર મહાગુરૂ સ્પિતમ ઝરથુસ્ત્ર છેલ્લી જગરેલ પછી ચાર હજાર વર્ષે જન્મ પામ્યા હતા, અને તેમણે ખેતીવાડી અને બાગબાનીને જીવનના પ્રકારોમાં ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું હતું. તેમનો પવિત્ર ધર્મ પાળતી પ્રજા એ જીવનને મહત્વનું સ્થાન આપતી રહી છે એ તેઓના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે.

એકનાથ ઇશ્વર સંબંધી પારસીધર્મની સ્પષ્ટ માન્યતા

આ પુસ્તકનું બીજું પ્રકરણ હિંદુ અને ઇરાની ધર્મોની વૃદ્ધિ કેવા પ્રકારે થઇ હતી તે વિષે લખાયું છે. હિંદુ ધર્મવિચારની તપાસ કરતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેખક એવા અનુમાન ઉપર ઘટતી રીતે આવ્યા છે કે ઋગ્વેદમાં દેવો સંબંધે બહુ સુંદર વર્ણનો આપ્યાં છે છતાં એકનાથ ઈશ્વરનો વિચાર તેમાં અધૂરો જ જણાય છે, અને તે વિષેનો પૂર્ણતાભર્યો વિચાર તો ભગવદ્‌ગીતા કે ઝરથુસ્ત્રની પવિત્ર ગાથાઓમાં જ મળે છે.

પવિત્ર ઝરથોસ્તી ધર્મસાહિત્યમાં સર્વોત્તમ ધર્મપ્રકારને "પઓઈર્ય-ત્કએષ" કહેલો છે, અને તે ઉચ્ચ પ્રકારના આત્માઓ જ પાળી શકે છે. કેટલાક પારસી અને અન્ય વિદ્વાનો એનો અર્થ "આગળનો ધર્મ" કે "આગલા ધર્મ-માર્ગી" એવો કરે છે, તે એટલા માટે દેખીતી રીતે ભૂલ ભરેલો છે કે દીનકર્દ જેવાં પુસ્તકોમાં પાછળના સમકાલીન ઉચ્ચ ધર્મમાર્ગી માટે પણ એ વપરાયેલા છે. આ શબ્દો જો "આગલો ધર્મ-માર્ગ" કે "આગલા ધર્મ-માર્ગીઓ "નો અર્થ ધરાવતા હોત તો એ બનવા સંભવ નથી. ઉલટાનું એ ઉપરથી તો એમ જણાય છે કે બહુ ઉચ્ચ પ્રકારના જ આત્માઓ પાળી શકે એવો એક ચઢીયાતો ધર્મ-માર્ગ પણ ઝરથોસ્તી ધર્મમાં આગળથી ચાલતો હતો.

પૂર્ણતામાં જ પ્રગટ થયેલો ઝરથુસ્ત્રનો મહાન ધર્મ

એ પછી પારસીઓના દૈવી મહાગુરૂ ઝરથુસ્ત્રે પોતાનો પવિત્ર ધર્મ 'ગાથા' નામનાં ઈશ્વરી ભજનોના ગ્રંથમાં સમજાવ્યો છે, તે વિષે આ પુસ્તકના વિદ્વાન લેખક અતિ મહત્વનું વિવેચન કરે છે. એ પ્રથમથી જ કહે છે કે ગાથાના મહાન ધર્મની ખૂબી એ છે કે તે ધર્મ પૂર્ણતાએ પહોંચેલો ધર્મ જ ગણાતો આવ્યો છે, અને એથી ચઢીયાતો કોઇ ધર્મ પાછળથી પ્રગટ થશે એવું કદિ કહેવા કે માનવામાં આવ્યું નથી. જ્યારે જગતમાં એ મહાન ધર્મનું પાલન નબળું પડે, ત્યારે તેને સજીવન અને સબળ કરવા અતિ ઉચ્ચ આત્માઓ જૂદા જૂદા કાળમાં પ્રગટ થશે એવી માન્યતા છે, પણ તેઓ એથી ચઢતો ધર્મ શિખવશે એવી કોઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માન્યતા નથી. ગાથાનાં પવિત્ર શિક્ષણો સંબંધી એ વિચાર કેટલો સત્ય છે, તે એ શિક્ષણો અને ભજનોમાંના થોડાંક વચન અમે આગળ ટાંકયાં છે તે જોતાં વાંચક આગળ સ્પષ્ટ થશે. કેટલાક વિદ્વાનો એવું ધારે છે કે ગાથાનાં દૈવી ભજનો રચવામાં પવિત્ર સત્યગુરૂ સ્પિતમ ઝરથુસ્ત્ર ઉપરાંત તેના કોઇ મ્હોટા શિષ્યોનો કંઇક ભાગ હશે. એ મત ખરો નથી. પવિત્ર ગાથાનાં સર્વ ભજનો એક જ હાથે અને એક જ સમર્થ મનથી ઉપજેલી રચના પ્રમાણે લખાયાં છે તે વિષે અમને કશો જ સંદેહ નથી.

શાંતિ અને વિજય સહીત સ્પિતમ ઝરથુસ્ત્રનું આગમન

પવિત્ર ગુરૂ સ્પિતમ ઝરથુસ્ત્રનું આગમન રૂડાં અને મધુર વાતાવરણમાં અને રાજ્યવંશી અને અમીરી કુટુંબમાં થયું હતું તે વિષેનું બ્યાન પારસીઓનાં ધર્મપુસ્તકોમાં સ્પષ્ટ રૂપમાં મળે છે, અને તેમાં લુંડા જનોએ તેને વિષ આપવાના અને તેના માર્ગમાં વિઘ્નો નાખવાના જે બધા પ્રયત્નો કર્યા હતા તે સર્વ વ્યર્થ ગયા હતા, અને એ સર્વમાંથી તે શાંતિ અને વિજય સહીત બહાર આવ્યા હતા તે પણ એટલી જ સ્પષ્ટ રીતે વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે.

ઝરથુસ્ત્રનાં મહાન વચનો અને શિક્ષણનો ભાઇ મણિલાલે કરેલો સત્ય તોલ

પવિત્ર ઝરથુસ્ત્રનાં મહાન વચનો અને શિક્ષણની ઉચ્ચતા એમનાં ભજનોમાંથી આ પુસ્તકના લેખક જ્ઞાનપૂર્વક અને ઉંડી રીતે સમજ્યા છે અને સમજાવી શકયા છે. અવસ્તા ભાષાના એ કાંઇક માહીતગાર ન હોવાથી એ ભજનોના ખરા અત્યુચ્ચ ભાવાર્થો સમજી લેતાં એમને ઘણું બુદ્ધિબળ વાપરવું પડયું હશે જ. પણ જેઓ એ ભાષા સમજી શકે છે, અને જેઓએ ગાથાનાં ભજનોની ભાષાનો ઉંડો અભ્યાસ કર્યો છે, તેઓ એની ઉચ્ચતાનો વિચાર ઓછી મહેનતે કરી શકે છે. એ ભજનોની થોડીએક કડીઓના અર્થો આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રસ્તાવનાના અંતે અમે સમજાવીશું ત્યારે એ બીના સ્પષ્ટ થશે. આ વાત બહુ સ્તુતિપાત્ર છે કે બીજા ધર્મો પાળતા વિદ્વાનોએ પવિત્ર ઝરથુસ્ત્રનાં મહાન શિક્ષણની ઉચ્ચતાનો પૂર્ણ સ્વિકાર તદ્દન ખુલ્લા મનથી કરેલો નથી, ત્યારે ભાઇ મણિલાલ તે ઉચ્ચતાનો તોલ સત્ય રીતે કરી તેની મહત્તા સમજ્યા છે અને સમજાવી શકયા છે.

એકનાથ મહેશ્વરનાં ઝરથુસ્ત્રે પ્રગટ કરેલાં વિવિધ નામોની ઉચ્ચતા અને તેમનો ઉંડો ભાવાર્થ

એકનાથ મહેશ્વરનાં નામો તેમના મહાન ગુણો જેટલાં જ વિવિધ હોવાં જોઇએ, અને ઝરથુસ્ત્રના મહાન ધર્મમાં એ નામો સંજોગો પ્રમાણે વિધવિધ પ્રકારનાં આપવામાં આવ્યાં છે; પણ એ સર્વને મોખરે સાત મહાન નામોને એમણે મૂકયાં છે. "મહા જ્ઞાનેશ્વર", "અતિ રૂડું મનસ", "સર્વોત્તમ સત્યતા અને પવિત્રતાનો મહા નિયમ", "મહા ઇચ્છવાયોગ્ય રાજ્યસત્તા", "સંપૂર્ણતા ધરાવતી અને સત્યતા અને પવિત્રતામાં મથી રહેતી પાક મતી", "મહા સુખભરી સર્વતાની પૂર્ણતા", અને "પરિપૂર્ણ ભાન, જ્ઞાન અને સત્તા ધરાવતી અમરતા" : ઐશ્વર્ય અને ઈશ્વિરી ગુણોનાં કેવાં ઉચ્ચ અને ઉંડા ભાવાર્થો આ નામો છે તે હરકોઇ વિચારવંત મનુષ્ય સમજી શકશે.

જગતમાં જણાતી બુરી પ્રકૃતિ સંબંધી સમજણ : ઝરથુસ્ત્રના ધર્મમાં કોઇ મહા બુરી શક્તિ વિષે શિક્ષણ નથી

ઝરથોસ્તી ધર્મમાં ભલાઇ અને બુરાઇને એકબીજીથી તદ્દન જૂદી ગણવામાં આવી છે, એટલે એમનું મૂળ એક હોઈ નજ શકે, અને એ ધર્મમાં ઇશ્વરને હરેક પ્રકારે ભલા અને સર્વ ભલાઈના પૂર્ણ સ્વરૂપ ગણેલા હોવાથી, કંઇ પણ બુરાઇ તેમનાથી પેદા થતી નથી એમ માનવામાં આવ્યું છે. પણ એ ધર્મે ભલાઇ માટેની પ્રકૃતિ અર્થાત્ "સ્પેન્તા મઇન્યુ", અને બુરાઇ માટેની પ્રકૃતિ અર્થાત્ "અંગ્ર મઇન્યુ", એવા નીતિ-માર્ગના પ્રકાર જણાવેલા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોવાથી, અને ઇશ્વર રૂડી પ્રકૃતિમાં સંપૂર્ણ હોવાથી તેમને "રૂડી પ્રકૃતિ" એ નામે પણ કોઇ વેળા ઓળખેલા હોવાથી, એ ધર્મમાં "બુરી પ્રકૃતિ" નો પણ દેવતા હોવો જોઇએ એવી ખોટી માન્યતા કેટલાકના મનમાં રહી છે. પણ જ્યારે "રૂડી પ્રકૃતિ" ઇશ્વરમાં પૂર્ણતામાં જણાય છે, ત્યારે "બુરી પ્રકૃતિ" તો માત્ર મનુષ્યના વિચારમાં જ હસ્તી ધરાવે છે, અને કોઇ પણ આત્મા તે તેના પૂર્ણ રૂપમાં ધરાવતો હોય એમ ક્યાંય એ ધર્મમાં જણાવેલું નથી. માત્ર કોઇ અલંકારિક વર્ણનોમાં એ પ્રકૃતિને પુરૂષના રૂપમાં જણાવેલી છે. ઉલટાનું એ ધર્મના એક અગત્યના પુસ્તક "બુન્દહેશ" પ્રમાણે, એ બુરી પ્રકૃતિ જે, મનુષ્યોમાં વત્તા ઓછા અંશે જણાય છે, તે તેઓમાં ભલાઇની પૂર્ણ ખીલવણી થતાં જ છેવટે જગતમાંથી નાશ પામશે, અને હમેશને માટે નિર્મૂળ થઇ જશે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. જ્યાં આહરેમનને બુરી પ્રકૃતિનાં જાનવરો વગેરેને પેદા કરતો જણાવ્યો છે, ત્યાં દુર્બળ આત્માઓમાં પોતાની જ આત્મિક દુર્બળતાના કારણે બુરી પ્રકૃતિ પ્રગટ થાય છે, તેને જ આહરેમન સમજવાનું છે.

ઝરથુસ્ત્રના ધર્મનું ઉચ્ચ નીતિશાસ્ત્ર

પવિત્ર ઝરથોસ્તી ધર્મનું નીતિશાસ્ત્ર કેટલું ઉચ્ચ પ્રકારનું છે, તે નીતિધર્મના તેના ત્રણ મુખ્ય સિદ્ધાંતો "રૂડો વિચાર", "રૂડું વચન" અને "રૂડું કામ" કેવી પૂર્ણ રીતે આત્માના કાર્યને પોતામાં સમાવી લે છે, તેનો વિચાર કરતાં સમજી શકાશે. સર્વ કાર્યો વિચાર, વચન અને કાર્યમાં આવી રહે છે, અને એ જ પ્રમાણે રૂડા વિચાર, રૂડાં વચન અને રૂડાં કાર્યોમાં આત્માનાં રૂડાં કામો આવી જાય છે.

આત્મિક ઉન્નતિ માટે કર્મ-માર્ગને વળગી રહેવાની આવશ્યકતા

મનુષ્યની કારકીર્દિ ઇશ્વરને હાથે ઘડાઇ નથી, પણ તે તે પોતે જ ઘડતો રહ્યો છે, કેમકે તે પોતે જ પોતાની કોઇ પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકારના અન્ય અંકુશ વગરની ઇચ્છાને અનુસરીને પોતાનાં ઇચ્છિત કાર્યો કરી શકે છે એ સિદ્ધાંત ઝરથુસ્તના પવિત્ર ધર્મમાં છે; અને એટલા માટે જ મનુષ્યની કારકીર્દિનો તોલ એટલે તેનાં કર્મનો તોલ થઇ શકે છે. એટલુંજ બસ નથી, પણ એજ કારણે કર્મ વગર આત્મિક ઉન્નતિ થઇ શકતી નથી, અને તે ઉન્નતિ કરવા માટે જીવન-માર્ગને અને કર્મ-માર્ગને વળગી રહેવું ઘટે છે એ સિદ્ધાંત ઝરથોસ્તી ધર્મમાં છે. આ કારણથી સંસારના ત્યાગને એમાં સ્હેજ પણ સ્થાન નથી.

બુરા સંઘો સામે પ્રેમની લાગણી સહીત પણ દ્દઢતાપૂર્વક યુદ્ધ : અહિંસાના ધર્મનું સ્પષ્ટ સ્થાન

કર્મમાર્ગે ચાલતાં અને સંસારનું જીવન ગાળતાં મનુષ્યને બુરાઇને મારી કાઢી ભલાઇનો સાથ કરવાનો હોય છે, અને એ માટે એને કોઇ પ્રકારના ચાલુ યુદ્ધમાં રોકાવું પડે છે. એટલું જ બસ નથી, પણ જ્યારે કોઈ મનુષ્યોનો સંઘ કોઇ ભુંડી લાગણીને વશ થઇ બીજા સંઘો ઉપર ત્રાપ મારે, ત્યારે તેનો મજબુત સામનો કરી તેને મારી કાઢવા એ ઝરથોસ્તી ધર્મનો આવશ્યક સિદ્ધાંત છે. પણ તેમ કરતાં "વોહુ મનંગ્હ" યાને "રૂડાં મનસ" અથવા "પ્રેમી લાગણીનો" બનતો ઉપયોગ કરવાની ઝરથોસ્તીઓને આજ્ઞા છે. આ કારણથી જ પારસી પ્રજા અને ઝરથોસ્તી સંઘોએ જગતમાં અજિત નામના મેળવી મહાન સામ્રાજ્યો જમાવેલાં હોવા છતાં જીતાયેલી પ્રજાઓ અને વશ કરેલા રાજ્યવંશો સાથે તેમણે જે ઉચ્ચ પ્રકારનું માણસાઈપણું હમેશ બતાવ્યું હતું, તે જગતના ઇતિહાસમાં કંઇક અજોડ જેવું જ રહ્યું છે. અહિંસાનો વધારે અઢીયાતો નિયમ જેઓ અહિંસક હોય, તેઓને જ લાગુ પાડવાનો હોય છે, અને જગતમાં અહિંસક કરતાં હિંસક સંઘો જ મ્હોટે ભાગે આગળ આવતા રહે છે એટલે અહિંસાના ધર્મને આ જીવનમાં સ્થાન મળી શકતું નથી. આ કારણથી હરેક સંજોગમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અહિંસા ધર્મ જ પાળવો એવો અનર્થકારક નિયમ ઝરથોસ્તી ધર્મ પાળતો નથી, પણ અહિંસક સાથે અહિંસક રહેવું એ નિયમ તેણે એક પણ ચૂક વગર પાળ્યો છે તેનો પૂરાવો પારસીઓના આ પ્રદેશમાંના લાંબા વસવાટનો ઇતિહાસ જ પૂરો પાડી શકે છે.

ભલાઇ અને સત્યને હમેશ જય જ પ્રાપ્ત થાય છે એવી ઝરથોસ્તી માન્યતા

ઝરથોસ્તીઓએ જીવનની ચઢતી પડતી જોયેલી અને અનુભવેલી હોવા છતાં ઝરથોસ્તી ધર્મની દૃઢ આસ્થા છે કે ભલાઇ અને સત્યને હમેશ જય જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને એ આસ્થાથી જ ઝરથોસ્તીઓ હમેશાં આનંદી અને સાહસોમાં ઉમંગી જણાયા છે, અને જીવનમાં પોતાનું આગળ પડતું સ્થાન સાચવી શકયા છે.

ભવોભવને અંતે મહાભવો વિષેની માન્યતા

મનુષ્યના આ ભવને અંતે તેના આત્માનો અંત આવતો નથી, પણ એ પછી તેને બીજો ભવ ગાળવાનો હોય છે, અને તે ભવમાં તેને આ જગતમાંનાં તેનાં કાર્ય પ્રમાણે જીવન પ્રાપ્ત થશે જ, એવું પણ ઝરથોસ્તી ધર્મનું દૃઢ શિક્ષણ છે. વળી એવા ભવોભવને અંતે એક મહાભવ આવશે કે જેમાં સર્વ આત્માઓ શુદ્ધિ પામી શુદ્ધતા અને સુખમાં રહેતા થશે એમ પણ એ ધર્મનું માનવું છે. "સર્વભાન અને સર્વબળ ધરાવતી સર્વતા" અને "સર્વભાન અને સર્વબળ ધરાવતી અમરતા" એ બન્નેને હરેક આત્માએ પ્રાપ્ત કરવાનાં છે એવી પણ ઝરથોસ્તી માન્યતા છે. આ કારણથી એવું પણ માનવું પડે છે કે આવા મહાભવો એકેક પછીની ચઢતી શુદ્ધિની સ્થિતિઓમાં પણ ભવિષ્યકાળમાં પ્રાપ્ત થતા જ રહેશે, કેમકે સંપૂર્ણ ઉત્તમતા ભોગવતા ઇશ્વર અને વધતી ઓછી ખામીઓવાળા આત્માઓની સ્થિતિ વચ્ચેનો ફેર સિમા વગરનો હોવાથી એ અનંત કાળ સુધી, ઓછો ઓછો થતો જતો હોવા છતાં, ચાલુ જ રહેવો જોઇએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વધુ ફેલાવો પામેલા બીજા ધર્મો ઉપર પવિત્ર ઝરથોસ્તી ધર્મની અસર

આ પુસ્તકના પાછલા ભાગમાં યહુદી, ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી ધર્મો ઉપર ઝરથોસ્તી ધર્મની જે અસર થઇ છે અથવા તેઓએ એ ધર્મમાંથી જે કંઇ મેળવ્યું છે, તે ઉપર કર્ત્તાનું વિદ્વતાભર્યું લખાણ વાંચકને રસીક અને બહુ જ્ઞાન આપનારૂં જણાશે. પવિત્ર ઝરથોસ્તી ધર્મની મહત્તા આ બીના સમજતાં વધુ પૂરવાર થશે કે એ ધર્મોએ જે કંઈ મેળવ્યું છે, તેને તેઓ કશું ચઢતું રૂપ આપી શક્યા નથી, બલ્કે કેટલીક બાબતમાં તેની ઉચ્ચતા કંઇક નીચે પાડીને જ તેઓ તે ગ્રહણ કરી શક્યા છે.

પારસી પ્રજાના ગુણદોષનું સત્ય અવલોકન

પારસીપ્રજાનું હિંદમાં આગમન અને તેઓનાં કેટલાંક લક્ષણોનો તોલ એ સંબંધે વિચારવંત વર્ણન આ પુસ્તકને અંતે આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં પારસી ગુણદોષો માટે જે કંઇ કહેવામાં આવ્યું છે, તે પારસી અને હિંદુ પ્રજા બન્ને ધ્યાનમાં લેશે તો આર્યજાતિની એ બન્ને શાખાઓને પરસ્પર લાભ થશે.

ગાથાના પવિત્ર ધર્મનો થોડો ભાસ

અમે આગળ કહ્યું છે કે આ તપાસને અંતે ઝરથુસ્ત્રના મહાધર્મ સંબંધી પવિત્ર ગાથાનાં ભજનોમાં આપેલા એમના પોતાના કેટલાક શબ્દો ટાંકી વાંચનારને તેમનાં મહા પવિત્ર અને મહા ઉચ્ચ પ્રકારનાં શિક્ષણોનો કંઇક ભાસ આપીશું. તે પ્રમાણે એ પવિત્ર ભજનોમાંથી થોડાંક શિક્ષણો નીચે ટાંકી એ શિક્ષણોની સુંદરતાનો તોલ કરવો એ વાંચકવર્ગ ઉપર જ છોડીશું.

ઝરથુસ્ત્રનું મહાકાર્ય

પવિત્ર ગાથાનું સહુથી પહેલું ભજન નીચે પ્રમાણે છે :

તને મારૂં મહા નમન હું કરૂં છું, ઓ મહાજ્ઞાનેશ્વર !
અને મારા ઉંડા ભક્તિભાવથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ ઉચ્ચ આદર્શોવાળી પ્રાર્થના હું કરૂં છું
કે આત્મિક સંપૂર્ણતા માટેની પ્રકૃતિની ઉત્તમતા
અને સત્યમાર્ગના મહાનિયમને અનુકૂળ સર્વ કાર્યો
અને પ્રેમી રૂડા મનનું ઉચ્ચ ડહાપણ,
જેમનાથી ઇશ્વરી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે,
તે સર્વ હું પ્રાપ્ત કરૂં,
અને તે પ્રાપ્ત કરી
જગતમાં મહાસુખનો હું પ્રસાર કરૂં,
અને જગતજનોનાં જીગર હર્ષિત કરૂં !

યસ્ન ૨૮, ફ. ૩

એટલે જગતજનોને મહાસુખનો માર્ગ બતાવવા માટેની સર્વ અનુકૂળતા સંપાદન કરી તેમનો મહાબોધ જગતજનોને દેવા તે પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે.

જગતજનોને સુખને માર્ગે લાવવાનો એમનો ધર્મ

જગતજનોને સુખને માર્ગે લાવવાનો જે ધર્મ એ શીખવનાર છે તે સંબંધી એમના શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે :

જે મહાવચનો ભલાભુંડા સર્વેએ શીખવા જોઇએ છે,
અને તે શીખી લઈને,
જે શંકા વગરના અને ચઢતા પ્રકારના સદ્દગુણના નિયમો
આત્માના અંતરમાં તમોએ સ્થાપિત કરવા જોઇએ,
તે તમોએ શીખેલા કે સ્થાપિત કીધા નથી,
એટલા માટે મહાજ્ઞાની મહેશ્વરે
પસંદ કરેલા સત્ય ગુરૂ તરીકે,
આપ સર્વ સન્મુખ હું આવી ઉભો છું,
કે જેથી ભલાભુંડા સર્વ સત્ય માર્ગે ચાલતા થાય,
અને આપણ સર્વ સિદ્ધ સત્ય માર્ગના નિયમ અનુસારનું
પવિત્ર જીવન ગાળતા થઇએ !

યસ્ન ૩૧ : ૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે જગતજનોએ સદ્‌ગુણના સત્ય નિયમને બરાબર પીછાન્યો કે સ્વિકાર્યો ન હોવાથી, તેઓને સિદ્ધ સત્યના નિયમો શિખવવા અને તે પ્રમાણે જીવન ગાળતા કરવા મહાજ્ઞાનેશ્વરે પવિત્ર ઝરથુસ્ત્રને સત્ય મહાગુરૂ તરીકે પસંદ કરીને આ જગતમાં મોકલી આપ્યા છે.

સર્વ જગતમાં અને સર્વ કામમાં પ્રસરેલા ઇશ્વરના મહા પ્રેમમાં એમની દૃઢ શ્રદ્ધા

જગતજનોએ સિદ્ધ સત્યના નિયમો શીખવા અને તે પ્રમાણે જીવન ગાળવા માટેની અનુકૂળતાના સંજોગો મહાજ્ઞાનેશ્વરે તેઓ માટેના મહાપ્રેમથી રચી રજુ રાખ્યા છે. આ કારણથી પવિત્ર ઝરથુસ્ત્ર તેમની મ્હોટાઇ સ્વિકારતાં કહે છે કે :

તને એટલા માટે મહાપ્રબળ અને પવિત્ર સંપૂર્ણતા પામેલો
હું માનું છું. ઓ મહાજ્ઞાનેશ્વર !
કે આડે માર્ગે ચાલતા, કે સિદ્ધ સત્યના માર્ગે જતા જગતજનો,
એ બન્નેના જીવન માટે જે કંઇ અવશ્યનું છે,
તે સર્વ તેં એ બન્નેને એકસરખે હાથે બક્ષ્યું છે,
અને રૂડા આશિષો પ્રાપ્ત કરવાનું
એ બન્ને માટે તેં નિર્માણ કરી રાખ્યું છે :
તેમજ સત્યતાનું બળ ધરાવતા
તારા પ્રકાશિત અને સર્વને ચાહતા આત્માના પ્રયાસથી
સદ્‌ગુણ, સત્ય વિચાર અને પ્રેમી રૂડાં મનસનો
મહાપ્રબળ ગુણ મને પ્રાપ્ત થયો છે.

યસ્ન ૪૩ : ૪

એટલે જગતજનોની આત્મિક ઉન્નતિમાં સહાયભૂત થવા માટે જે કાંઈ મહાપ્રેમી ઇશ્વરે જગતમાં રજુ રાખ્યું છે, તેની સહાયતાથી પવિત્ર ઝરથુસ્ત્ર સદ્‌ગુણ, સત્ય વિચાર અને પ્રેમી રૂડાં મનસનો પ્રબળ ગુણ પામેલા હોવાથી જગતજનોને તેજ માર્ગે દોરવાની અનુકૂળતા એમણે ગ્રહણ કરેલી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગમે તેવા આડે માર્ગે ગયેલા જગતજનને પણ સદ્‌ગુણને માર્ગે ચાલતા કરવાનો એમનો દૃઢ નિશ્ચય

એથી ગમે તેવા આડે માર્ગે ગયેલા જગતજનને પણ સદ્‌ગુણને માર્ગે ચાલતા કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય એ મહા સત્યગુરૂ જણાવે છે :

સદ્‌ગુણ, સત્ય વિચાર અને પ્રેમી રૂડાં મનસને
ગ્રહણ કરી મહાજ્ઞાન મેળવીને,
અને એથી આત્મિક પ્રકાશ પામી,
મહેશ્વરનું જે મહાસ્થાન છે તેનો પૂર્ણ ભાસ મેળવીને
અને જગતને સર્વ રૂડા લાભો બક્ષનાર
ઇશ્વરનાં મહાડહાપણ વિષે
અમારાં પવિત્ર જીગરમાં ઇશ્વરી શબ્દ જે કંઇ કહે છે,
તે પૂર્ણ રીતે સમજીને
ઓ મહાસત્યતા ! તને કેટલો બધો ઉચ્ચ પ્રકૃતિનો હું જોઉં છું !
એથી આ અમારો દૃઢ નિશ્ચય છે,
કે આ મહાપવિત્ર મંત્રોના પ્રકાશિત બળથી,
અને નમ્ર અને શ્રદ્ધા સ્થાપિત કરતાં વચનો કહીને
અતિ દુષ્ટ માર્ગે પહોંચી ગયેલાંઓને પણ
અમો સત્યધર્મ માનતા કરીએ.

યસ્ન ૨૮ : ૫

એટલે સદ્‌ગુણથી પ્રાપ્ત થતો આત્મિક પ્રકાશ પામીને અને મહાઇશ્વરના મહા ઉચ્ચ સ્થાન અને તેમના પરિપૂર્ણ ડહાપણનો ભાસ મેળવીને મહા સત્યતાની મહા ઉચ્ચ પ્રકૃતિ પવિત્ર ઝરથુસ્ત્ર જોઇ શક્યા છે, અને ગમે તેવા આડે માર્ગે ગયેલાને પણ એથી સત્ય માર્ગે ચાલતા કરવા એ દૃઢ નિશ્ચય કરી રહ્યા છે.

સર્વપ્રેમી ઇશ્વરનાં ચાહ અને સેવાને એથી એમણે અર્પણ કરેલાં પોતાના જીવજાન અને મહાલક્ષણો

એટલા માટે પોતામાં જે કંઇ ઉત્તમ અને મૂલ્યવાન છે તે સર્વ મહાગુણવંતા ઇશ્વરને પવિત્ર ઝરથુસ્ત્ર અર્પણ કરી દે છે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાનાં તનનો જીવજાન,
અને સદ્‌ગુણ, સત્ય વિચાર અને પ્રેમી રૂડાં મનની ઉત્તમતા,
અને મહાપવિત્રતાને અનુકૂળ કાર્ય અને વચનનું ભાન કરાવતા
અંતરભાનના પવિત્ર અને અચૂક શબ્દ
અને અચૂક ઇશ્વરી સત્તા,
જે કંઈ ઝરથુસ્ત્રએ ગ્રહણ કરી લીધાં છે,
તે સર્વ તે મહાજ્ઞાનેશ્વર અને મહાસત્યતાને
તે પોતાના દિલોજાનથી અર્પણ કરી દે છે.

યસ્ન ૩૩ : ૧૪

સર્વપ્રેમી ઇશ્વર સાથના આત્મિક સ્પર્શમાં પવિત્ર ઝરથુસ્ત્રને પ્રાપ્ત થતું મહાસુખ

એ પ્રમાણે પોતાનું સર્વસ્વ મહાગુણવંતા મહેશ્વરને અર્પણ કરી દીધાથી પવિત્ર ઝરથુસ્ત્રને સર્વપ્રેમી ઇશ્વર સાથે જે ગાઢ આત્મિક સ્પર્શ થાય છે, તેથી તે મહાઆનંદ પામે છે :

જે ઉત્તમતા માટેની મહારૂડી પ્રકૃતિ
ઓ મહાજ્ઞાનેશ્વર ! તું ધરાવે છે,
તેમાં ઝરથુસ્ત્ર મહાઆનંદ પામે છે,
અને એ ઉત્તમ પ્રકૃતિને ચાહતો હરકોઈ જન
એવો જ મહાઆનંદ પામતો રહે છે,
અને તેની આજ્ઞાની વૃદ્ધિ કરવા માટેના
મોટા યત્નમાં તે મથ્યો જ રહે છે;
કે જેથી શરીરે ગ્રહણ કરેલા સત્યતાના નિયમો
જીવનના અંશોમાંથી પ્રબળ બને !
અને દૈવિ સૂર્યના પ્રકાશથી ઝળકતા
ઇશ્વરી મહારાજ્યમાં
સત્યમાર્ગે ચાલવાની પવિત્ર મતી રાજ્ય કરતી જ રહે !
અને સદ્‌ગુણ, સત્ય વિચાર અને સર્વપ્રેમી રૂડાં મન
અનુસારનાં કાર્યો પ્રમાણેનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમનો મહાસુખનો આશિષોભર્યો બદલો
તે મહાપવિત્ર મતી તેમને આપતી જ રહે !

યસ્ન ૪૩ : ૧૬

આ પવિત્ર ભજનોના આનંદમય શબ્દોના ઉંડા ભાવાર્થ કાંઇક વિસ્તારેલા રૂપમાં સમજાવતો જે યત્ન અમોએ અત્રે કર્યો છે, તે ઉપરથી ગાથાનાં ભજનોની ઉત્તમતા વાંચનાર કંઇક સમજી શક્યા જ હશે, અને તેમના મહાઉચ્ચ શિક્ષણનું મૂલ્ય કરતા થયા જ હશે.

છેવટના શબ્દો

આવું વિદ્વતાભર્યું પુસ્તક લખવા માટે અને તે માટેના વિષયો પૂર્ણ અભ્યાસ અને વિચાર કરી લખી તેનો લાભ વાંચનારને આપવા માટે એના કર્ત્તા ભાઇ મણિલાલ પારેખને ભારી ધન્યવાદ ઘટે છે; અને પારસી પ્રજાના ધર્મનો આવા સ્વચ્છ હૃદયનો તોલ એ પ્રજાને એમના ભારી આભારમાં મેલે છે. આ પુસ્તક વાંચવાથી પારસી પ્રજાજન પોતાનો ધર્મ સમજતા હોય તેથી યે વધુ ગાઢ રીતે તે સમજતા થશે, અને તેની વધુ ઉચ્ચ પ્રશંસા કરતા થશે.

સામાન્ય ગુજરાતી વાંચક વર્ગને પણ એમાંથી આત્મજ્ઞાન અને ધર્મજ્ઞાન વિષેનું ઘણું જાણવાનું અને શીખવાનું મળશે. આર્ય પ્રજાસંઘે તો એ પુસ્તક જરૂર જ વાંચવું જોઇએ, પણ સામાન્ય પ્રજાજનને પણ એ વાંચવાથી ઓછો લાભ થાય એમ નથી. મનુષ્યજાતિના આત્મામાં જે કાંઇ ઉચ્ચ પ્રકૃતિઓ સમાયેલી છે, તેને શોધી કાઢી ખીલવવાનો ધર્મમાર્ગ હરકોઇ જને શોધવો જોઇએ, અને તેને શોધી જાણી લઇ તેનો ભક્તિભાવથી અભ્યાસ કરવો જોઇએ, અને તે માર્ગે ચાલવાનો શ્રમ વેઠી મહાસુખના સ્થાને પહોંચવા યત્ન કરતા રહેવું જોઇએ.

જોગેશ્વરી, મુંબઇ
૨૨ જૂન ૧૯૪૨.

સોહરાબ જમશેદજી
બલસારા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેખકના બે બોલ

આ પુસ્તક મારા પોતાના The Gospel of Zoroaster નામક અંગ્રેજી પુસ્તકનો અનુવાદ છે. અંગ્રેજી પુસ્તક ત્રણ વર્ષ પહેલાં બહાર પડયું હતું, અને ઇશ્વરકૃપાથી તેનો સત્કાર પારસી કોમના વિદ્વાનો અને સભ્યો તરફથી બહુ સારો થયેલો હોવાથી જ હું આ અનુવાદ કરવા પ્રેરાયો છું.

મારો ઝરથોસ્તી ધર્મનો અભ્યાસ માત્ર પાંચેક વર્ષ પહેલાં શરૂ થયો હતો. સુભાગ્યે એક પારસી મિત્ર તરફથી મને શ્રી ઝરથુસ્તની ગાથા વાંચવા મળી. એ પુસ્તક મેં માત્ર અર્ધોએક કલાક વાંચ્યું હશે, પણ તે દરમ્યાન મને એવું ભાન થયું કે હું ધર્મનું એક અદ્‌ભૂત શાસ્ત્ર વાંચી રહ્યો છું. આ કારણથી ઝરથોસ્તી ધર્મ વિષે વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા હું પ્રેરાયો, અને મને જે કંઈ પુસ્તકો મળી શકયાં તે મેં વાંચ્યાં અહિં મારે કહેવું જોઇએ છે કે આ પ્રમાણે મને જે પુસ્તકો મળ્યાં હતાં તે ઘણાં જ થોડાં હતાં. એમ છતાં આ વાંચનના પરિણામે મને લાગ્યું કે ઝરથોસ્તી ધર્મ વિષે જૂદા જૂદા પ્રકારની માહિતી આપતું એકાદું પુસ્તક લખાય તો સામાન્ય જનતાને એ ધર્મ સંબંધી ઘણું જાણવાનું મળે. એ વિચારમાંથી જ મારા અંગ્રેજી પુસ્તકનો જન્મ થયેલો.

ઝરથોસ્તી ધર્મની વિશિષ્ટતાઓ આ પુસ્તકમાં જણાવવામાં આવી છે, એમ છતાં અહિં એ વિષે થોડું કહેવા જરૂર છે. ગાથાનું વાંચન કરતાં મને તેમાં અદ્‌ભૂતતા જણાઈ હતી એ ઉપર કહ્યું છે. એ સિવાય એના સંબંધમાં વધારે અભ્યાસ કરતાં મને જણાયું હતું કે એ શાસ્ત્રને આપણે પાંચમો વેદ કહીએ તો તે યથાર્થ છે. મેં મારા પોતાના મનમાં એને "પાંચમો વેદ" એ નામ આપ્યું હતું, અને ત્યાર પછી જતીન્દ્ર મોહન ચેટરજી નામના એક બંગાલી વિદ્વાનનું ઝરથોસ્તી ધર્મ ઉપરનું એક પુસ્તક વાંચતાં મને તેમાં પણ એ જ નામ માલુમ પડયું. આથી સ્વાભાવિક રીતે મને આશ્ચર્ય થયું, અને ગાથાનું મૂલ્ય આ પ્રમાણે કરવામાં હું એકલો જ નથી એ વાત જાણી મને આનંદ થયો. ત્યાર બાદ વિશેષ વાંચન અને વિચાર કરતાં મને જણાયું કે શ્રી ઝરથુસ્તની ગાથાને પાંચમો વેદ કહેવો એ તેને અન્યાય કરવા સરખું છે. ખરી રીતે તેનું સ્થાન ઋગ્વેદની સાથે છે. આ કારણથી મેં મારા અંગ્રેજી પુસ્તકનું ઉપનામ "ઇરાનીયન વેદ" રાખ્યુ છે. પણ પવિત્ર ગાથામાં એથી યે કંઈક વિશેષ છે, અને તેની સર્વ વિશિષ્ટતા મે આ પુસ્તકના "શ્રી ઝરથુસ્તની ગાથા" નામના પ્રકરણમાં જણાવી છે. ગાથા, સમયમાં તેમ એક મહાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધર્મના મૂળ તરીકે ઋગ્વેદ સરખી હોવા ઉપરાંત. વિચારમાં તે લગભગ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અને બાઇબલમાંના નવા કરારની હરોળમાં ઉભી રહે છે.

આ ઉપરાંત ઝરથોસ્તી ધર્મની એક બીજી વિશેષતા જે મને જણાઇ તે નીચે પ્રમાણે છે. આજથી લગભગ ચાલીશ વર્ષ ઉપર મને બ્રાહ્મસમાજના મહાન નેતા બ્રહ્મર્ષિ કેશવચન્દ્ર સેનના ધર્મ-સિદ્ધાંતો જાણવા મળ્યા હતા અને મેં તેને ખરા હૃદયથી સ્વિકાર્યા હતા. આમાંનો એક ધર્મ-સમન્વય અર્થાત્ Harmony of Religions છે તેમની માન્યતા પ્રમાણે સહુ ધર્મો ઇશ્વરપ્રણિત છે, એટલે તેઓમાં ઉપર ટપકે અમૂક ભેદો જણાતા હોય અને કંઇક અંશે તે ખરી રીતે રહેલા હોય છતાં, તેઓ વચ્ચે જે ભેદ કે અંતર છે તે કરતાં સામ્ય વધારે પ્રમાણમાં છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેઓ ઈશ્વરનાં વિધાન હોવાથી તેઓ વચ્ચે એક પ્રકારનો અતિશય ગાઢ આંતર સંબંધ રહેલો છે. આ સિદ્ધાંત બ્રહ્મર્ષિ કેશવચંદ્ર સેને જેવા ભક્તિભાવપૂર્વક માન્યો છે તેવી રીતે અન્ય કોઇએ તે માન્યો નથી. ખરી રીતે એ પેગામના તે આ યુગમાં મુખ્ય પેગંબર હતા. આ સિદ્ધાંતને અનુસરી હું બધા ધર્મોમાં સામ્ય અને તેઓ વચ્ચે રહેલો આંતર સંબંધ જોતો હતો, અને તેને અનુસરી મેં આર્યજાતિના જૂદા જૂદા ધર્મો તેમજ સેમેટિક જાતના ધર્મો અને તેમાં ખાસ કરીને યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મનો વિશેષ અભ્યાસ કર્યો હતો. આ કાર્ય મેં મારા જીવનનું મુખ્ય કાર્ય માનેલું છે અને તે પ્રમાણે આજે દસકાઓ થયાં હું મારૂં જીવન ચલાવતો આવ્યો છું. મારા આ કાર્યમાં મને મારા તાજેતરમાં થયેલા શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મના અભ્યાસથી ઘણો પ્રકાશ મળ્યો. આર્યજાતિના ધર્મો અને સેમેટિક ધર્મો વચ્ચે આંતર સંબંધ છે એટલુ જ નહિ પણ તેઓ પરસ્પર ઘણા જ નિકટ સંબંધમાં આવ્યા હતા એ વાત મને મારા આ અભ્યાસ દ્વારા મળી. આ પ્રમાણે તેઓને પરસ્પર જોડતી સાંકળની એક ઘણી જ અગત્યની કડી મને પ્રાપ્ત થઈ, અને ધર્મ-સમન્વયના સિદ્ધાંતનો પાયો વધારે દૃઢ બન્યો. આ વિષય આ પુસ્તકના ત્રણ પ્રકરણમાં વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચવામાં આવ્યો છે.

આ પુસ્તકનાં છેલ્લાં બે પ્રકરણોમાં પારસીઓના ગુણદોષ ચર્ચવામાં આવ્યા છે. આ બાબતમાં તેઓમાં બે મત છે. કોઇ કોઇનું માનવું એ છે કે તેઓના દોષ જણાવવાની લેખકને જરૂર નહોતી. સુભાગ્યે આ કોમનો મ્હોટો ભાગ આમ માનતો નથી, અને તેઓએ મને એ માટે અભિનંદન આપ્યાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં તેઓના માત્ર ગુણ જ બતાવ્યા હોત તો હું તેઓની ખુશામત કરૂં છું એ દોષ મારા ઉપર જરૂર મૂકવામાં આવત. મેં જે કંઈ લખ્યું છે તે પૂર્ણ સદ્ભાવ અને પારસીઓ પ્રત્યે મારા પ્રેમથી લખ્યું છે એવી મારા પોતાના મનમાં દૃઢ ખાત્રી છે, અને પારસીઓ પોતે એ વાત કબુલ રાખે છે.

પુસ્તકમાં ઘણે ઠેકાણે ગાથાઓમાંના જે વચનો ટાંકવામાં આવ્યાં છે, એ સર્વનો આધાર અમૂક અંશે મરહુમ કાવસજી એદલજી કાંગાએ કરેલું ગાથાનું ભાષાંતર છે. માત્ર મેં એમાં થોડો ફેરફાર કરી તેને સરલ અને પારસી સિવાયના અન્ય લોકો બરાબર સમજી શકે એવા ગુજરાતીમાં મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એમ કરતાં ક્યાંક ક્યાંક અર્થમાં ભૂલ્ય થઈ હોય એ સંભવિત છે, પણ તે સર્વ વાંચકો અને ખાસ કરીને પારસીઓ ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના માટે હું મી. સોહરાબ જમશેદજી બલસારાનો ઘણો જ આભારી છું. મી. બલસારા પારસી કોમના એક પ્રખર વિદ્વાન છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓ શ્રી દાદાર અહુરમઝદના એક ખરા ભક્ત છે. તેમનો ઉંડો ધાર્મિક ભાવ, તેમની સાત્વિક વૃત્તિ, તેમની ખરી નમ્રતા વગેરે ગુણો તેમને યોગ્ય રીતે જ પારસીઓમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે.

અત્યારની કાગળ વગેરેની અતિશય મોંઘવારીના સમયમાં આ પુસ્તકના પ્રકાશનનું કાર્ય બહુ મૂશ્કેલ હોવા છતાં મેં તે હાથમાં ધર્યું છે, અને તે "ધર્મના કાર્યમાં ઢીલ થવી ન જોઇએ" એ સુત્રને અનુસરીને જ કર્યું છે. સુભાગ્યે મને એમાં મીસ ખોરસેદબ્હેન જાલભાઈ ભરડા બી. એ. તરફથી કેટલીક આર્થિક સહાય્ય મળી, એટલે એ કામ સરલ થયું. તેઓએ આ શુભકાર્યમાં જે મદદ કરી છે તે માટે હું તેમનો અત્યંત આભારી છુ. આ સિવાય હું મીસીસ ડોશીબાઇ પટેલનો તેમણે આ શુભકાર્યમાં આપેલી આર્થિક મદદ માટે ઘણો આભારી છું. એ સિવાય હું રાજકોટની પારસી અંજુમનના મોબેદ એરવદ હોમજીભાઇ ફ્રામરોજ દસ્તુર મહેરજીરાણાનો પણ તેમની આર્થિક મદદ માટે આભારી છું. તેમણે પારસી ધર્મને લગતા મારાં બન્ને પુસ્તકોના પ્રકાશન અને પ્રચારમાં ઘણો રસ લીધો છે. આ સિવાય હું મુંબઇના શેઠ પીરોજશાહ પાલનજી મીસ્ત્રીનો પણ તેમણે આપેલી આર્થિક મદદ માટે આભારી છું.

હારમની હાઉસ,
રાજકોટ,
તા ૧ ઓગસ્ટ ૧૯૪૨.

મણિલાલ છોટાલાલ પારેખ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	... .	૪–૨૦
લેખકના બે બોલ	... ...	૨૧–૨૩
અનુક્રમણિકા	... ...	૨૪

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	આર્યજાતિનાં મૂળ વતન અને સંસ્કાર ...	૧–૧૮
૨	હિંદુસ્થાન અને ઇરાનના આર્યોનો ધાર્મિક વિકાસ	૫૧
૩	શ્રી ઝરથુસ્તની ગાથાઓ	૬૬
૪	શ્રી ઝરથુસ્ત	૯૫
૫	શ્રી ઝરથુસ્તની પેગંબરી દિક્ષા	૧૧૮
૬	શ્રી ઝરથુસ્તની ઇશ્વર વિષે માન્યતા ...	૧૩૫
૭	શ્રી ઝરથુસ્તનો નીતિપ્રધાન ધર્મ ...	૧૫૯
૮	શ્રી ઝરથુસ્તનો ધર્મ સામાજિક છે ...	૧૮૭
૯	આત્માની અમરતા અને પરલોક ...	૨૧૦
૧૦	યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મ ઉપર ઝરથોસ્તી ધર્મની અસર	૨૨૯
૧૧	,, ,, ,, ...	૨૫૨
૧૨	ઝરથોસ્તી ધર્મ અને ઇસ્લામ	૨૮૮
૧૩	ઝરથોસ્તીઓનું હિંદુસ્થાનમાં આગમન ...	૩૨૫
૧૪	પારસીઓનાં કેટલાંક ધાર્મિક રીતરિવાજો અને લક્ષણો	૩૫૧
૧૫	ઝરથોસ્તી ધર્મનું ભવિષ્ય	૩૭૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧

આર્ય જાતિનાં મૂળ વતન અને સંસ્કાર

આર્ય જાતિના મૂળ વતન વિષે અનેક મત છે. તેમાંનો એક સ્વ. લોકમાન્ય બાલગંગાધર ટિળકનો છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે આર્ય લોકો પ્રથમ છેક ઉત્તરના આર્કટીક પ્રદેશમાં રહેતા હતા. એ દેશનાં હવાપાણી એ કાળે બહુ ઠંડાં ન હતાં એટલું જ નહિ, પણ એ પ્રદેશ કેટલેક અંશે ગરમ હતો. તેમના આ મતનું પ્રમાણ તેઓએ પારસી ધર્મશાસ્ત્રમાંના વંદીદાદમાંથી કેટલેક અંશે લીધું છે. પારસીઓમાં એક એવી કથા પ્રચલિત છે કે આર્ય જાતિ પહેલાં છેક ઉત્તરમાં રહેતી હતી, અને એ પ્રદેશ જેમ જેમ ઠંડો પડતો ગયો તેમ તેમ તે દક્ષિણમાં ઉતરતી ગઇ. આ મત પૂર્વના તેમ પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ હજુ સુધી સ્વિકાર્યો નથી.

બીજો મત એ છે કે આર્ય જાતિ પ્રથમથી જ હિંદુસ્થાનમાં વસેલી હતી, અને તે ધીમે ધીમે ત્યાંથી ઉત્તરમાં ફેલાઇ. આ મત અનેક હિંદુઓ માને છે, કેમકે તેઓના મનમાં હિંદુસ્થાન એ એક અતિ પવિત્ર દેશ અથવા ખંડ છે, અને તેઓના માનવા પ્રમાણે દેવો તથા ઋષિઓનું આદિ સ્થાન એ જ હોવું જોઇએ. આ મતનું પ્રમાણ આ ભોળી માન્યતા સિવાય બહુ મળતું નથી. ઉલટાનું જે પ્રમાણો મળી આવે છે તે તેની વિરૂદ્ધ છે. એનું ખંડન સર્વથી વિશેષ સિંધ દેશમાં આવેલા મોહેન્જોડારોનાં ખંડીયેરોએ કર્યું છે. આ ખંડીયેરો સિંધુ નદી ઉપર આવેલા એક શહેરનાં છે, અને એ શહેર શુમારે સાડા ચાર હજાર વર્ષ પહેલાં હતું એ વાત સિદ્ધ છે. આ શહેરની બાંધણી બહુ ઉંચા પ્રકારની છે, અને તેમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વસતા લોકો સંસ્કૃતિમાં ઘણા આગળ વધેલા હતા. એમાં બબ્બે ત્રણ ત્રણ માળનાં મકાનો નીકળ્યાં છે એટલું જ નહિ, પણ તેમાં અસંખ્ય મુદ્રાઓ, મૂર્તિઓ, ઘરેણાંઓ વગેરે હાથ લાગ્યાં છે. આમાંની એક પણ વસ્તુ આર્ય જાતિની નથી. મોહેન્જોડારોની ઉત્તરમાં પંજાબ દેશમાં હરપ્પા નામનું પ્રાચીન શહેર માલુમ પડયું છે, અને તેના સંબંધમાં પણ એ જ સ્થિતિ છે. અહિ ખાસ ધ્યાનમાં લેવાની વાત એ છે કે જૂનામાં જૂનો વેદ, જે ઋગ્વેદ છે, તેમાં હિંદુસ્થાનનો જે પ્રદેશ જણાવવામાં આવેલો છે, તે આ બે શહેરોની વચ્ચેનો ભાગ છે. આમ છતાં આ બે શહેરોમાંની અસંખ્ય વસ્તુઓમાં આર્ય સંસ્કૃતિનું એક પણ ચિન્હ હાથ નથી લાગ્યું. એ નિઃશંક સૂચવે છે કે આર્ય જાતિ એ કાળે એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ થી ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાં પંજાબ કે સિંધમાં હતી નહિ.

અહીં એક બીજી વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. ઋગ્વેદમાં ગંગા નદીનું નામ માત્ર એક વખત આવે છે, અને તેમાં સિંધુ નદીના નીચેના ભાગ કે આરબી સમુદ્રનું નામનિશાન નથી. જે પ્રદેશ વિષે લખવામાં આવ્યું છે તે પંજાબનો અમૂક ભાગ અને સિંધનો થોડો ભાગ છે. આ સિવાય હિંદુસ્થાનના અન્ય વિભાગોનું જ્ઞાન તે કાળના આર્ય લોકોને હતું નહિ. આ સૂચવે છે કે આર્ય જાતિ હિંદુસ્થાનમાં આદિ કાળથી હતી એ માન્યતા છેક પાયા વગરની છે.

આર્ય જાતિનું મૂળ વતન આર્કટીક પ્રદેશમાં તેમજ હિંદુસ્થાનમાં નહોતું તો તે અન્ય કયા પ્રદેશમાં હતું એ પ્રશ્ન હવે વિચારવાનો રહે છે. આ સંબંધમાં ઘણા વિદ્વાનોનો મત એ છે કે એ પ્રદેશ કોકેસસ પર્વતની આજુબાજુ હતો. આ મત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિષે શાડર નામના એક જર્મન પંડિતે પોતાના "આર્ય જાતિનાં અસલ સ્થાન અને સ્થિતિ" નામના પુસ્તકમાં બહુ સારી ચર્ચા કરી છે. આ બાબતનો વિચાર કરવા તે આર્ય લોકોની રહેણીકરણી અને ભાષાનું પ્રમાણ મુખ્યત્વે કરીને લે છે, અને ખરી રીતે એ જ પ્રમાણો બહુ મૂલ્યવાન ગણી શકાય. તેના મત પ્રમાણે આર્ય જાતિનું મૂળ વતન "યૂરોપિય રૂશિયાના અગ્નિ ખૂણામાં અને વોલ્ગા નદીના મધ્ય ભાગની આજુબાજુના પ્રદેશમાં હતું."

આર્ય જાતિ પ્રાચીન કાળમાં પોતાનો નિભાવ ખેતીથી નહિ પણ પોતાનાં ઢોર ચારીને કરતી. આ કારણથી તેને વર્ષની જૂદી જૂદી ઋતુઓમાં જૂદે જૂદે સ્થાને ભ્રમણ કરવાની ફરજ પડતી. આ માટે ઉપર જણાવેલો પ્રદેશ ઘણો અનુકૂળ હતો અને આજે પણ છે. એ ભાગમાં વસતા લોકોનું જીવન આજે પણ છેક પ્રાચીન કાળના આર્ય લોકોનું જે જીવન આપણે તેઓની ભાષા વગેરે ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ, તે સરખું છે. પ્રાચીન આર્યો માત્ર બે ઋતુઓ જાણતા હતા : શિયાળો અને ઉન્હાળો. તેઓને વસંત ઋતુ કે પાનખર ઋતુનું ભાન નહોતું, કેમકે ઉપરની બે મુખ્ય ઋતુઓ વચ્ચે અન્ય પ્રદેશોમાં જે અંતર સામાન્ય રીતે રહે છે તે તેઓના મૂળ વતનમાં ન હતું. આ વસ્તુસ્થિતિ ઉપર જણાવેલા પ્રદેશને સારી રીતે લાગુ પડે છે. વળી આર્ય લોકોને પ્રથમ, વન કે વૃક્ષો, પર્વત કે ખીણનું જ્ઞાન ન હતું. આ વાત પણ આ પ્રદેશ જ સૂચવે છે. તેઓને સમૂદ્ર કે લુણ, કે ગધેડા કે ઉંટની માહિતી નહોતી. આ સર્વ વસ્તુઓ દર્શાવતા શબ્દો આર્ય લોકોની છેક પ્રાચીન ભાષામાં નથી. આ વિષયની વધારે ચર્ચા કરવાનું અહિ સ્થાન નથી, પણ ભાષાની દૃષ્ટિએ એટલું તો ચોક્કસ છે કે આર્ય જાતિનું મૂળ વતન ઉપર જણાવેલા પ્રદેશમાં હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રૂશિયાની દક્ષિણે આવેલાં આ વિશાળ મેદાનોમાં પુષ્કળ ઘાસચારો થતો હોવાથી તે પ્રદેશ ઢોર ચારતી અને ભમતી ટોળીઓના મ્હોટા સમુદાયને રહેવા માટે અનુકૂળ છે. એમ છતાં આર્ય લોકોની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધતી ગઇ અને તેઓને પોતાનાં રહેઠાણ બીજા પ્રદેશોમાં શોધવાં પડયાં. પહેલાં તેઓ વોલ્ગા નદીના અગ્નિ ખૂણા અને દક્ષિણ–પશ્ચિમ ઉપર આવેલા પ્રદેશમાં ફેલાવા લાગ્યા. વોલ્ગા નદીની દક્ષિણ દિશામાં જવું તેઓ માટે અશકય હતું, કેમકે એ બાજુ કારપીઅન સમુદ્ર આગળ આવેલો ઉજ્જડ રણનો પ્રદેશ રહેલો છે.

જે લોકો આ પ્રમાણે પોતાના મૂળ વતનમાંથી છૂટા પડયા તેઓ ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ખેતીકાર નહિ પણ ઢોરચારૂ હતા. તેઓની બધી સંપત્તિ કેવળ ઢોર રૂપે હતી. ઢોરમાં તેઓ પાસે ગાયો, ઘેટાં અને અર્ધ-જંગલી ઘોડાઓ હતાં; તેઓ કને બકરાં અને કુતરાઓ પણ હતાં; અને તેઓ પાસે ગાડાં સરખું કંઇ વાહન હતું. આ વાહનમાં તેઓ મુખ્યત્વે બળદ જોડતા. તેઓ મુખ્યત્વે દૂધ અને માંસ ખાતા અને રાત દિવસ ખુલ્લી હવામાં રહેતા. તેઓને સતત ભ્રમણ કરવું પડતું હતું એટલે તેઓ શરિરે સશક્ત હતા.

આ લોકોને ખેતી સંબંધે કંઈ પણ જ્ઞાન હતું કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારવા સરખો છે. અત્યાર સુધી આપણને જે માહિતી મળેલી છે, તે ઉપરથી એ ચોક્કસ જણાય છે કે, આ આર્ય જાતિને તેના મૂળ વતનમાં ખેતી સંબંધી કશું જ્ઞાન ન હતું. આ અસલ જાતિમાંથી ઉતરી આવેલી ઘણી પ્રજાઓ, જેઓએ પોતાનું મૂળ વતન સેંકડો વર્ષો પહેલાં છોડયું હતું, તેઓને ખેતી સંબંધી કંઇ માહિતી તેઓના નવા વતનમાં ન હતી, એ વાતનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘણાં પ્રમાણ મળે છે. થુસીડાઇડીસ નામક વિખ્યાત ગ્રીક ઇતિહાસકાર ગ્રીસ સંબંધે નીચે પ્રમાણે લખે છે :

"જે દેશને આપણે અત્યારે હેલાસ નામથી ઓળખીએ છીએ તે પ્રાચીન કાળમાં યોગ્ય રીતે વસેલો નહોતો. તે કાળે લોકો સ્થિર વાસો કરી રહેતા નહિ, અને સ્હેજ કારણ મળતાં પોતાનાં ઉચાળા ભરી બીજે ચાલ્યા જતા. તેઓમાં વેપાર જેવું કશું ન હતું, અને જમીન કે દરિયા ઉપર માલની લેવડદેવડ તે કાળે નહોતી. તેઓ વાવેતર કરતા ખરા, પણ તે બહુ જ થોડું અને પોતાના નહિ જેવા ભરણપોષણ પૂરતું હતું. તેઓ કને કંઇ માલમત્તા નહોતાં, અને તેઓ વૃક્ષો વાવતા કે ઉછેરતા નહોતા, કેમકે તેઓનાં ગામડાંઓ, કોઈ પણ પ્રકારના રક્ષણ વગરનાં હોવાથી, જરા પણ સલામત નહોતાં. દુશ્મન કોઇ પણ વખતે હલ્લો કરી જે કંઇ ઉગાડયું હોય તેનો નાશ કરતા. આ રીતે રહીને તેઓ જેમતેમ પોતાનું ગુજરાન કરી દિવસ કાઢતા."

ગ્રીક લોકો સંબંધે અહિ જે કંઇ કહેવામાં આવ્યું છે તે, એ સમયની આર્ય જાતિની યૂરોપમાં પ્રસરેલી અન્ય શાખાઓ, જેવી કે જર્મન પ્રજા વગેરે, માટે અક્ષરસઃ ખરૂં છે. સ્ટ્રાબો નામનો લેખક જર્મનો વિષે આ પ્રમાણે કહે છે :

"આ જાતિના જૂદે જૂદે સ્થળે વિખરાયેલા બધા લોકો માટે એક વાત સામાન્ય છે. તેઓ એક સ્થાનથી બીજે જવા હમેશાં તત્પર રહે છે. આનું કારણ એ છે કે તેઓનું જીવન અતિશય સાદું છે, અને ખેતી વિષે તેઓનું જ્ઞાન નહિ જેવું છે. તેઓ દાણો વગેરે ભરી રાખવાનું જાણતા નથી, અને તેઓ જ્યાં હોય ત્યાં ઝુંપડીઓ બાંધી પોતાના રોજના ગુજરાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુરતું કામ કરી પોતાનું જીવન ગાળે છે. ઢોરચારૂ લોકો માફક તેઓના ખોરાકનો મ્હોટો ભાગ દૂધ કે માંસ છે, અને તેમની માફક તેઓ એક સ્થાનેથી બીજે, પોતાનો જે કંઈ થોડો સરસામાન હોય તે ગાડાંઓમાં ભરી, ઢોરોને લઇ ચાલ્યા જાય છે."

આ બધી હકીકત એટલું તો ચોક્કસ પૂરવાર કરે છે કે આર્ય જાતિ, જે સમયે તે યૂરોપ અને એશિયાના જૂદા જૂદા દેશોમાં ફેલાવા લાગી હતી, તે વખતે ખેતીકાર નહિ, પણ ઢોરચારૂ અને એક સ્થાનથી બીજે ભ્રમણ કરનારી હતી. એ વખતે તેને ખેતી સંબંધી કંઇ પણ જ્ઞાન હોય તો તે માત્ર પ્રાથમિક હતું. આર્ય જાતિની મૂળ ભાષામાંથી જે બધી ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે તે સર્વ આ વાતનું પ્રમાણ આપે છે. આ સંબંધમાં શાંડર નીચે પ્રમાણે કહે છે :

"હવે આપણે ઉપર આપેલી ઐતિહાસિક હકીકતમાં ભાષાનું સાક્ષ્ય ઉમેરીશું તો આપણને માલુમ પડશે કે મૂળ આર્ય જાતિની યૂરોપ અને એશિયામાં વસેલી શાખાઓ વચ્ચે ખેતી સંબંધી ભાષામાં બહુ થોડું મળતાપણું છે; યૂરોપમાં વસેલી પ્રજાઓ જેવી કે ગ્રીક, જર્મન વગેરે વચ્ચે આ બાબતમાં મળતાપણું ઘણું છે; તેમજ એશિયામાં વસેલી પ્રજાઓ જેવી કે હિંદુસ્થાનમાં વસેલા આર્યો અને ઇરાનના આર્યો વચ્ચે પણ મળતાપણું છે."

ગ્રીક અને જર્મન લોકો વિષે જે હકીકત આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે અક્ષરસઃ હિંદુસ્થાનના આર્યો અને ઈરાનના આર્યોને લાગુ પડે છે. તેઓ પ્રથમ ભ્રમણ કરતા, અને ઢોરચારૂ સ્થિતિમાંથી ખેતીપ્રધાન સ્થિતિમાં તેઓનો પ્રવેશ ઈરાનમાં શ્રી ઝરથુસ્થના સમયમાં થયો. આ ફેરફારને એ મહાન પેગંબરે ઇશ્વરના બક્ષેલા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વિધાન અથવા ધર્મ તરીકે જણાવ્યો છે. આ વિષયની વધારે ચર્ચા આપણે આગળ કરીશું. અંહિ માત્ર એટલું જણાવવા જરૂર છે કે આ ફેરફારને એક ઇશ્વરદત્ત વિધાન કે ધર્મ તરીકે ઓળખાવવાનું માત્ર ઇરાનમાં જ બન્યું. આનું મુખ્ય કારણ શ્રી ઝરથુસ્થના વ્યકિતત્વમાં રહ્યું છે, તેમ એ ફેરફાર સાથે ઇરાનમાં એક મહાન ધર્મ પ્રગટ થયો એ વાતમાં રહેલું છે. આર્ય જાતિની બીજી શાખાઓમાં એ ફેરફાર ધીમો અને અજ્ઞાત રીતે થયો હતો.

કેટલાક વિદ્વાનોનો મત એ છે કે આ ફેરફાર થવાનું મુખ્ય કારણ આર્ય જાતિની શાખાઓ જે જે દેશમાં ગઇ તે તે દેશની જમીનની ફળદ્રુપતામાં રહેલું છે. આ મત પૂર્ણાંશે નહિ તો પણ અમૂકાંશે સત્ય છે. આના સંબંધમાં ડો. મેકેન્ઝી વોલેસ પોતાના "રૂશિયા" નામના પુસ્તકમાં બાસ્કીર લોકો માટે જે કહે છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આ લોકોમાં એ ફેરફાર આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું એ સમયેજ થઇ રહ્યો હતો, જેથી કરીને તેઓનો અનુભવ આપણને એનાં કારણ જાણવામાં સહાયભૂત થાય છે. ડો. વોલેસ આ પ્રમાણે કહે છે:

"તેઓ આ સમયે ઢોરચારૂ અને ભ્રમણની સ્થિતિમાંથી ખેતીની સ્થિતિમાં પ્રવેશ કરે છે. આ કારણથી તેઓમાં આ ફેરફાર કેવી રીતે અને શા માટે થાય છે તે આપણે બહુ સારી રીતે જોઇ શકીએ છીએ. વિદ્વાનોએ સામાજિક વિકાસના સંબંધમાં એવો મત બાંધેલો છે કે સમાજની પહેલી સ્થિતિ શિકારીની, બીજી ઢોરચારૂની અને ત્રીજી ખેતીની છે. આ મત કેટલે અંશે ખરો છે તે વિચારવા અહિં જરૂર નથી, પણ ઢોરચારૂ લોકો ખેતીનો સ્વિકાર શા માટે કરે છે, એ આપણે અંહિ વિચારીએ. ખરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાત એ છે કે ઢોરચારૂ સ્થિતિ ખેતી કરતાં ઘણી વધારે સુલભ અને સરલ છે, અને એ સ્થિતિ મનુષ્ય જાતિની સ્વાભાવિક આળસને એટલી બધી અનુકૂળ છે કે તેમાં ફેરફાર કરવા લોકોને સમજાવવાનું કાર્ય એ મહાન પેગંબર માટે પણ મૂશ્કેલ છે. ભરણપોષણ માટે જે સર્વ સાધનો અત્યારે આપણી પાસે મોજુદ છે. તેમાં કોલસા વગેરેની ખાણોમાં કરવામાં આવતા કામ સિવાય અન્ય કોઇ પણ કામ ખેતી સરખું અતિશય મહેનતવાળું નથી. આ કારણથી જે લોકો ખેતીને પોતાના બાળપણથી ટેવાયેલા ન હોય તેઓ રાજીખુશીથી તેનો સ્વિકાર કરતા નથી. ખેતીની તુલનામાં ઢોરચારૂ સ્થિતિ એ કોઇ હંમેશના આનંદોત્સવ સરખી છે. ઢોરચારૂ લોકો ખેતીનો સ્વિકાર માત્ર એકજ કારણથી કરે છે, અને તે ભૂખમરાની બીક છે. આ વાત બાસ્કીર લોકોના અનુભવ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. જ્યાંસુધી તેઓને ચરાઉ જમીન મળી શકે છે ત્યાંસુધી તેઓ ખેતી કરતા નથી. તેઓને જે કંઈ જોઇએ તે તેઓનાં ઢોર પૂરૂં પાડે છે, અને પોતાનાં ઢોરને ચારી તેઓ શાંતિ અને આળસમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે...... પણ ચરાઉ જમીન ન મળે ત્યારે તેઓનાં ઢોર સ્વાભાવિક રીતે ઓછાં થાય છે, અને તેઓને ખેતી કરવા ફરજ પડે છે."

આ હકીકત એ વાત સિદ્ધ કરે છે કે ખેતીનો સ્વિકાર મનુષ્યો સામાન્ય રીતે કરતાં નથી. એ તો તેઓ બહુ મૂશ્કેલીમાં આવી પડે ત્યારેજ કરે છે. આમ હોવા છતાં પેગંબર ઝરથુસ્થે પોતાના ધર્મમાં ખેતીને બહુ મહત્ત્વ આપી તેનો વિકાસ કર્યો એ ધ્યાનમાં લેવા સરખું છે.

હવે આપણે આ આર્ય જાતિ પોતાના મૂળ વતનમાં હતી ત્યારે તેની રહેણીકરણી કેવી હતી તેનો વિચાર કરીએ. આર્ય જાતિની શાખાઓ ઘણી છે અને તે યૂરોપ અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એશિયાના અનેક દેશોમાં પ્રસરેલી છે. આ શાખાઓ અત્યારે જૂદાજૂદા નામે ઓળખાય છે: જેમકે ગ્રીક, જર્મન, લીથુએનીયન, સ્લાવ, આર્મીનીયન, ઇરાની, હિંદુઓ વગેરે વગેરે. આ બધી શાખાઓ મૂળ એકજ જાતિમાંથી નીકળેલી છે તે તેઓનાં રૂપરંગ, મુખાકૃતિ અને ભાષા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.*

---

* આર્ય લોકો આ દેશમાં આવ્યા ત્યાર પછી તેમાં અંહિના મૂળ લોકો સાથે ભેળસેળ સારા પ્રમાણમાં થયેલી હોવાથી હિંદુઓનો મ્હોટો ભાગ આજે આર્ય જાતિનાં અસલ રૂપરંગ કે મુખાકૃતિ સાચવી શકયો નથી. આમ છતાં પંજાબ, સિંધ, ગુજરાત વગેરે દેશોમાં ઘણા લોકો એવા મળી આવે છે કે જેઓ પોતાની મૂળ જાતિ તુરત જ સૂચવે છે. આ પ્રકારના શુદ્ધ આર્ય-હિંદુઓ, પારસી, આર્મિનિયન અને ગ્રીક લોકોને મળતા છે. આ બાબતમાં લેખક પોતાનો અનુભવ રજુ કરે તો તેને વાંચકો ક્ષમા આપશે એવી આશા છે. હું જ્યારે પ્રથમ ચીન અને જાપાન રસ્તે અમેરિકા ગયો ત્યારે મેં લગભગ દોઢ માસ ચીનાઓ અને જાપાનીઝ લોકો સાથે ગુજારેલ હોવાથી અમેરિકા જતાં વેંત ઘણા દિવસ સુધી મને એમ જ લાગેલું કે હું મારા પોતાના જ લોકોમાં આવ્યો છું. આનું એક કારણ એ પણ હતું કે અમેરિકામાં ભાષા અંગ્રેજી હોવાથી હું પરદેશમાં છું એમ મને બહુ લાગતું નહોતું. આ સિવાય મને એક વિશેષ અનુભવ થયો જે ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. હું અમેરિકામાં બે વખત ગયો અને બધું થઈ ત્યાં બે વર્ષ રહ્યો. આ વખત દરમ્યાન હું યુનાઇટેડ સ્ટેટસના બધા ભાગો, ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ, એમ બધે જઈ આવ્યો, અને દક્ષિણ કે જ્યાં વર્ણભેદને લીધે આપણા લોકોને કેટલીક વાર હેરાન થવું પડે છે ત્યાં પણ રહી આવ્યો. આમ છતાં મને કોઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ સર્વ શાખાઓમાં માતા, પિતા, પુત્ર, પુત્રી, ભાઇ અને બ્હેનનાં નામ મૂળમાં એક છે. આ બતાવે છે કે તેઓમાં આ સંબંધો બહુમાન્ય હતા, અને એને તેઓ, પોતાના મૂળ વતનથી બહુ દૂર ગયેલા હોવા છતાં, સેંકડો વર્ષો સુધી દઢ રીતે વળગી રહ્યા હતા. તેઓમાં 'માબાપ' સૂચવતો કોઇ એક શબ્દ સામાન્ય નથી. વળી તેઓમાં એક જ પેઢી દૂર હોય એવા સંબંધીઓ જેમ કે કાકા, ફુઇ, દાદા, નાના, પિત્રાઈ વગેરેનાં નામો સામાન્ય નથી. એમ છતાં મામા કરતાં કાકાનો સંબંધ તેઓ કંઇ અંશે વધારે પ્રમાણમાં માનતા હોય એમ લાગે છે. આ બતાવે છે કે પ્રાચીન આર્ય જાતિના ગૃહનું મધ્ય બિંદુ પુરૂષ હતો. આ સિવાય અન્ય પ્રમાણો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આર્ય જાતિના મૂળ વતનમાં લગ્નથી સ્ત્રી પુરૂષને આધીન બનતી. પુત્રની વહુનું નામ શાખાઓમાં સામાન્ય છે; પણ માતાના ભાઈનું નામ સામાન્ય નથી. આ નિઃશંક દર્શાવે છે કે પ્રાચીન કાળે આર્ય જાતિ સ્ત્રીપ્રધાન નહિ પણ પુરૂષપ્રધાન હતી. એમ છતાં આર્યો જેમ જેમ જૂદા જૂદા દેશોમાં જતા ગયા,

---

પણ સ્થળે ખાવાપીવામાં, હોટેલોમાં રહેવામાં કે એવી કોઈ પણ બાબતમાં વર્ણભેદને લીધે કશી મૂશ્કેલી નડી નહોતી. મને વારંવાર મારા કેટલાક અમેરિકન મિત્રો તરફથી કહેવામાં આવેલું કે મારે પાઘડી પહેરવી કે જેથી કોઈ પ્રકારની મુશિબત ઉભી ન થાય. પણ મેં તેમ કર્યું નહિ, કેમકે મારે અમેરિકામાં વર્ણભેદ સંબંધમાં શી સ્થિતિ છે તે જાણવું હતું. સામાન્ય રીતે અમેરિકન લોકો મને પોતા માયલો જ ગણતા. તેઓ મને સામાન્ય રીતે આર્મિનિયન કે ગ્રીક માનતા. આ વાત અંહિ આપણો સંબંધ ગ્રીક અને આર્મિનિયન લોકો સાથે કેટલો નિકટ છે તે જણાવવા આપી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમ તેમ તેઓ માના સગાંઓને વધારે સારી રીતે જાણતા થયા. આ સંબંધો દર્શાવતાં નામ પાછળથી દાખલ થયેલાં છે. આનું એક કારણ એ પણ હોઇ શકે છે કે જ્યારે આર્ય લોકો જેઓને તેઓ અનાર્ય કહેતા હતા તેઓના દેશમાં ગયા, ત્યારે તેઓને સ્વાભાવિક રીતે પોતાની જાતિની સ્ત્રીઓની કિમત વધારે સમજાવા લાગી, અને તેઓનાં સગાંઓને તેઓ પિતૃ પક્ષનાં સગાંઓ સરખું સ્થાન આપવા લાગ્યા.

ઉપર જણાવેલા સંબંધોનું વર્તુલ ધીમે ધીમે મ્હોટું થતું ગયું એનું એક મુખ્ય કારણ એ હતું કે આર્ય જાતિ ધીમે ધીમે તેઓના નવા વતનમાં ખેતી કરવા લાગી હતી, અને તેઓનું જીવન સ્થિર થયું હતું. જ્યાં સુધી કોઇ કોમ ભમતી રહે છે, ત્યાં સુધી તેને આ પ્રકારના સંબંધો જાણવા સમય કે જરૂરીયાત રહેતાં નથી.

આર્ય જાતિમાં પ્રથમથી લગ્નની રીત હતી. લગ્નમાં સ્ત્રી તેના બાપને તેના બદલામાં કંઇ માલ કે મિલ્કત આપી ખરીદ કરવામાં આવતી. આ રિવાજ આજે પણ આર્ય જાતિની કોઇ કોઇ શાખાઓમાં કંઇ અંશે પ્રચલિત છે. સ્ત્રીનું હરણ કરી લઈ જવાનો રિવાજ પણ તે વખતે સામાન્ય હોય એમ દેખાય છે. પુરૂષ એ સ્ત્રીનો સ્વામી અને ધણી હતો, અને સ્ત્રીનું મુખ્ય કાર્ય "બાળકોને જન્મ" આપવાનું હતું. આનો અર્થ એ નથી કે સ્ત્રી તે કાળે પુરૂષનો ગુલામ હતી. સ્ત્રી કોઈ બીજી જાતિમાંથી આવી હોય ત્યારે તે વધારે પરાધીન અને કંઈક અંશે ગુલામ સરખી હતી, પણ સામાન્ય રીતે આર્ય સ્ત્રીઓ ઘણે અંશે સ્વતંત્ર હતી. હિંદુઓમાં સ્ત્રીનો જે ઉંચો દરજ્જો 'પત્ની' શબ્દથી સૂચવવામાં આવે છે તે પ્રાચીન કાળમાં આર્ય સ્ત્રીનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહોતો, અને સ્ત્રી પુરૂષ સાથે ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં જોડાતી નહોતી. આ પ્રકારનો વિકાસ આર્ય જાતિની શાખાઓમાં પાછળથી થયો. અહિં એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે છેક પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રી પુરૂષનું "જોડું" સૂચવતો કોઇ શબ્દ નહોતો, અને એકથી વધારે સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ સામાન્ય હોય એમ દેખાય છે. એ કાળે સમાજની લગ્ન સંબંધી નૈતિક ભાવના બહુ ઉંચી હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે કોઇ સ્ત્રીના ધણીમાં કંઈ ખામી હોય તો તેમાંથી તેના ધણીના ભાઈ કે અન્ય કોઇ નિકટના સગાથી સંતતી ઉત્પન્ન કરાવવાનો રિવાજ હતો. મહાભારતમાં પણ આ પ્રકારના દાખલાઓ જોવામાં આવે છે, અને આર્ય સમાજના સ્થાપક સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ પોતાના શિષ્યોને આ રિવાજ જેનું નામ 'નિયોગ' છે તે પાળવાની છૂટ આપી છે. સુભાગ્યે એ છૂટ માત્ર નામનીજ રહી છે. આ સિવાય સ્ત્રી આડે માર્ગે જાય તો તેને બહુ સખ્ત સજા થતી; પુરૂષને એ બાબતમાં કેટલીક છૂટ હતી, અને તે ખુલ્લી રીતે રખાત સ્ત્રીઓ રાખી શકતો.

પ્રથમ બાળકો ઉપરનો સર્વ અધિકાર પિતાના હાથમાં હતો, પણ પાછળથી તેમાં માતાને થોડો ભાગ મળ્યો. આ બન્નેનો પોતાનાં સંતાન ઉપર એટલો બધો અધિકાર હતો કે તેઓ ધારે તો તેઓનાં બાળકોનો નાશ પણ કરી શકતાં. પુત્ર કરતાં પુત્રીઓનું સ્થાન નીચું હતું, અને સામાન્ય રીતે તેઓનો જન્મ આવકારદાયક મનાતો નહોતો. વિધવાની સ્થિતિ સધવાની સ્થિતિ કરતાં વધારે ખરાબ હતી. મૃત્યુ પામેલા પતિને પરલોકમાં સ્ત્રીની ગરજ રહે છે એમ માનવામાં આવતું એટલે વિધવાને સતી કરવાનો રિવાજ હિંદુસ્થાન તેમ યૂરોપના દેશોમાં આર્ય લોકોમાં પ્રચલિત હતો. આ રિવાજ બંધ થયા પછી વિધવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુનર્લગ્ન કરે એ ઇચ્છવા યોગ્ય મનાતું નહોતું. આ સ્થિતિ માત્ર હિંદુઓમાંજ નહિ પણ પ્રાચીન ગ્રીસ અને જર્મનીના અમૂક ભાગના લોકોની હતી. પરણેતર અને રખાત સ્ત્રી વચ્ચે અમૂક ભેદ પ્રથમથી માનવામાં આવેલો હતો, અને આર્ય જાતિમાં જોવામાં આવતી લગ્ન અને દામ્પત્ય-જીવનની ઉચ્ચ ભાવનાના મૂળમાં આ ભેદ રહેલો છે.

પ્રાચીન કાળમાં આર્ય જાતિમાં કુટુંબ અવિભક્ત કે વિભક્ત હતું એ પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે. આ વિષે વિદ્વાનોમાં બે મત છે. કેટલાકનું કહેવું એ છે કે યુવક પરણ્યા પછી તુરતજ પોતાનું સ્વતંત્ર ઘર માંડતો. શાડરનો મત એ છે કે હિંદુઓમાં પ્રચલિત સંયુક્ત કુટુંબ, આઈરીશ લોકોમાં પ્રચલિત સેપ્ત, અને સ્લાવોનિક લોકોમાં જોવામાં આવતું અવિભક્ત કુટુંબ, એ આર્ય જાતિના અસલ કુટુંબનાં જૂદાં જૂદાં રૂપ છે. આવા કુટુંબમાં પચાસથી સાઠ મનુષ્યો એકત્ર રહેતાં અને ખાતાંપીતાં, અને તેઓમાં એક કે બે પેઢી સુધીનાં સગાંઓનો સમાવેશ થતો. આ પ્રકારનું ગૃહ કુટુંબના સહુથી મ્હોટી ઉમરના પુરૂષની આજ્ઞામાં રહેતું, અને એ પુરૂષ નબળો હોય તો તેનાથી બીજા નંબરનો વડિલ પોતાની આણ વર્તાવતો. ઘરનો મધ્ય ભાગ જે "અગ્નિના સ્થાન" તરીકે ઓળખાતો તેમાં વડિલ રહેતો, અને તેની આજુબાજુ બાંધેલા ઘરોમાં કુટુંબનાં બીજાં માણસો રહેતાં. આ ઘરોની બાંધણી ઘોડાની નાળ સરખી હતી. પુરૂષો સહુ સાથે મળી ભોજન લેતા, અને તેઓ જમ્યા પછી સ્ત્રીઓ સહુ સાથે બેસી જમતી. કુટુંબનો વડીલ મૃત્યુ પામે ત્યારે તેનો મ્હોટો પુત્ર તેનું સ્થાન લેતો, અને તેની મા અને બ્હેનો સુદ્ધાંત તેની આજ્ઞામાં રહેતી. આ બધું આપણા દેશના અત્યારના અવિભકત કુટુંબની સંસ્થા સરખું જ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આર્ય લોકો આ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળથી ભેગા રહેતા હોવા છતાં તેઓમાં "કુટુંબ" સૂચવતો કોઇ શબ્દ પહેલાં નહોતો. ગૃહ અથવા ઘર સૂચવતો શબ્દ છે, અને એનો અર્થ ઘરમાં રહેતા સહુ મનુષ્યો થાય છે. વખત જતાં આર્ય લોકો જેમ જેમ સ્થિર થતા ગયા, તેમ તેમ એકજ સ્થાનમાં એક વડવા-માંથી ઉતરેલી પાંચ દસ પેઢીઓ પાંચ સાત જૂદા જૂદા "ગૃહો"માં રહેતી, અને આ લોકોનું એક "કુળ" ગણાતું.

આ "કુળ"માંથી આર્ય લોકોની રાજકીય અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન થઇ. સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક કુળને પોતાની માલિકીની અમૂક જમીન હતી. આ કુળનો એક વડિલ હતો, અને તે ઘણે અંશે જૂદા જૂદા કુટુંબોના પુરૂષો અથવા વડિલો તરફથી તેની ઉમર, તેના ડહાપણ વગેરે માટે ચુંટવામાં આવતો. આર્યો પોતાના કુટુંબ કે કુળ કે ગોત્રની બહાર જ પરણતા. ધીમે ધીમે કેટલેક સ્થળે એક કરતાં વધારે કુળો રહેવા લાગ્યાં હતાં, અને એ સર્વ સાથે મળી જાતિ કે જ્ઞાતિ તરીકે ઓળખાતાં. આ પ્રકારની સંસ્થા આર્ય જાતિની બધી શાખાઓમાં જોવામાં આવે છે એટલું જ નહિ, પણ હિંદુસ્થાનમાં આજે પણ એ મોજુદ છે. આવી જાતિમાં તેનું નિયમન કરવા માટે એક વડિલ નીમાતો, અને એમાંથી ધીમે ધીમે 'રાજા"ની ઉત્પત્તિ થઇ. જાતિઓની સંખ્યા વધતી ગઇ, અને પ્રત્યેક જાતિના વડિલની ફરજ પ્રથમ તેના સહુ પુરૂષોને એ જાતિના સ્વરક્ષણ માટે અથવા વૈર લેવા માટે લશ્કરી તાલીમ આપવાની હતી. અફઘાનીસ્થાન, આલ્બેનીઆ અને કેટલાક સ્લાવ લોકોમાં આજે પણ આ સ્થિતિ વર્તમાન છે. આર્ય લોકો પોતાના મૂળ વતનમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે તેઓ આ પ્રમાણે જાતિઓનાં ટોળાં રૂપે નીકળેલા હતા. પોતાના રક્ષણ માટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અથવા નવા સ્થળોમાં વાસ કરવા માટે આ પ્રમાણે એકત્ર થઇ નીકળવું જરૂરતું હતું.

આર્ય જાતિના લોકો પોતાના મૂળ વતનમાંથી વિખરાવા લાગ્યા ત્યારે તેઓમાં તેઓની સમગ્ર જાતિ સૂચવતું કોઈ નામ હતું કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારવા સરખો છે. કેટલાક વિદ્વાનોનો મત એ છે કે તેઓમાં સમગ્ર જાતિ સૂચવતો "આર્ય" શબ્દ એ વખતે પ્રચલિત હતો, કેમકે આ શબ્દ સંસ્કૃત અને ઝંદ ભાષામાં છે એટલું જ નહિ, પણ આઇરીશ ભાષામાં "એરીન" શબ્દ રૂપે છે. અન્ય વિદ્વાનોનો મત આથી વિરૂદ્ધ છે. તેઓ કહે છે કે જર્મન અને સ્લાવ લોકોમાં પ્રત્યેક મ્હોટા ટોળાને પોતપોતાનું જૂદું નામ હતું. "આર્ય" શબ્દ માત્ર હિંદુઓ અને ઇરાનીઓમાં પ્રચલિત હતો, જે સૂચવે છે કે આ બન્ને જાતિઓ લાંબા કાળ સુધી એકત્ર રહી હતી. 'આર્ય' શબ્દનું મૂળ અત્યારે મળતું નથી, અને એ શબ્દ આર્ય જાતિ માટે પ્રથમથી સામાન્ય હોય એમ માનવા કારણ નથી.

આ લોકોમાં પ્રથમ ધર્મ જેવું કંઇ હતું કે નહિ, અને હતું તો એ ધર્મનો શો પ્રકાર હતો, એ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. આ પુસ્તક માટે તો એ બહુજ અગત્યનો છે. એ વિદ્વાનોમાં ખૂબ ચર્ચાયો છે અને તેના સંબંધમાં તેઓમાં જૂદા જૂદા મત છે. સુવિખ્યાત વિદ્વાન મેકસ મૂલર અને કુહુન એમ માને છે કે આર્યોમાં ધર્મ રૂપે જે કંઇ પ્રથમ પ્રચલિત હતું, તેનું કંઇક સ્વરૂપ આપણને આર્ય જાતિના જૂનામાં જૂના ધર્મશાસ્ત્ર ઋગ્વેદમાં જોવામાં આવે છે. આ મત સર્વ વિદ્વાનોએ સ્વિકારેલો નથી, તો પણ તે અમૂક અંશે સાચો છે. જે વિદ્વાનો આ મતથી જૂદા પડે છે તેઓ પણ એ વાત સ્વિકારે છે કે ઘાસ–

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝેઉસ-ટીયસ, પરજન્ય-પરહુનાસ, ભાગ-બોગ, વરૂણ-યુરેનસ આ શબ્દો મૂળમાં એક છે. આ ઉપરથી એક વિશેષ વાત સિદ્ધ થાય છે તે એ છે કે આર્યોમાં પ્રથમથી દેવો વિષે માન્યતા હતી, અને એ કે તેઓ દેવોની આરાધના કરતા. દેવો વિષે માન્યતા તેઓમાં કુદરતનાં મહાન દૃશ્યો ઉપરથી ઉત્પન્ન થઇ હતી.

પ્રાચીન આર્યો દેવોમાં માનતા હતા એટલુંજ નહિ, પણ તેઓએ દેવ અને દેવી એવા દેવતાઓના બે વિભાગ કર્યા હતા. દાખલા તરીકે દ્યાસ અને અગ્નિ એ પુરૂષ વર્ગના દેવ હતા, અને ઉષા સ્ત્રી વર્ગની દેવી હતી. સૂર્ય દેવ હતો અને ચંદ્ર દેવી હતી. આર્ય લોકો આથી આગળ જઇ દેવોમાં કોઇ એક વડિલ દેવ છે એમ પણ માનતા થયા હતા. એમ છતાં આ માન્યતા એકેશ્વરવાદ અર્થાત્ એક સર્વોપરી દેવ છે એ રૂપે ન હતી. દેવોમાંનો આ વડિલ દેવ દ્યાસ-પિતા અથવા જ્યુપિટરને નામે ઓળખાતો. આ બન્ને નામ મૂળમાં એકજ છે. 'દેવ' એ શબ્દ અસલના કાળથી ઉતરેલો છે, અને દેવો દ્યાસ-પિતાના સંતાન હતા. એ કાળે દેવોને કોઇ માતા ન હતી, કેમકે એ વખતે સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન નીચું હતું. પૃથ્વી એ દેવોની માતા છે એ માન્યતા પાછળથી આવેલી છે.

પ્રાચીન કાળમાં આર્યોમાં યાજક-વર્ગ જેવો કોઇ વર્ગ હતો કે નહિ એ એક પ્રશ્ન છે. ઘણું કરીને આવો કોઇ ખાસ વર્ગ નહોતો, અને સર્વ પુરૂષો દેવને ભોગ અર્પી શકતા. એ કાળે ભવિષ્યભાખુઓ, જાદુગરો અને વૈદો હતા, પણ તેઓના જૂદા વર્ગો નહોતા. દેવોને તેઓ કનેથી કંઇ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે અથવા દુઃખ દૂર કરવા માટેજ ભોગ ધરવામાં આવતો. ભોગ તરીકે કોઇ કોઇ વાર મનુષ્યોને પણ મારી નાખવામાં આવતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ કાળે મૂર્તિ પૂજા નહોતી. દેવોને ભોગ આપવા માટ સુંદર અને આકર્ષક સ્થળે વેદીઓ રચવામાં આવતી. પ્રાચીન આર્યોમાં આત્માના અમરપણાની માન્યતા હતી કે નહિ એ એક પ્રશ્ન છે. અનેક વિદ્વાનોનો મત છે કે છેક પ્રાચીન કાળમાં આર્ય લોકો આત્માના અમરપણામાં કે પરલોકમાં માનતા નહોતા. ઋગ્વેદના જે મંત્રો જૂના છે તેમાં આત્માના અમરપણાનો સિદ્ધાંત જણાતો નથી, અને આ સંબંધમાં આર્ય જાતિની જૂદી જૂદી શાખાઓના મત જૂદા જૂદા છે. આ માન્યતાની ખામીને લીધે તેઓમાં પૂર્વજો કે પ્રેતની પૂજા જેવું કશું નહોતું.

અસલના આર્ય લોકોએ પોતાની માન્યતાઓ કાવ્ય રૂપે પ્રગટ કરી હોય એમ માનવા સબળ કારણ છે. તેઓમાં કવિઓ હતા અને આ જાતના લોકો પ્રત્યે સામાન્ય જનતા કંઇક ભય અને માનથી જોતી હતી. તેઓને દેવો તરફથી પ્રેરણા થાય છે એમ મનાતું, અને તેઓ દેવોને વ્હાલા છે અને તેઓની પ્રાર્થના દેવો સાંભળે છે એવું પણ મનાતું. આર્ય જાતિની પ્રાચીન કવિતા, ત્રીસ્ટુપ છંદમાં રચાતી હતી એમ વેસ્ટ-ફાલ નામના વિદ્વાન કહે છે. આ છંદ ઋગ્વેદમાં છે એટલુંજ નહિ પણ તે ઇરાનમાં અને ગ્રીસમાં પણ જોવામાં આવે છે. આ સિવાય અનુષ્ટુપ્, ગાયત્રી, જગતી અને વિરાજ છંદો પણ સામાન્ય હોય એમ લાગે છે. વિશેષતઃ આ છંદો વર્ણ-સંખ્યાત્મક હતા, અને તેઓની રચના, પાદ અથવા ચરણ ઉપર કરવામાં આવેલી હતી. “ પાદ ” શબ્દ મૂળ વતનનો છે.

પ્રાચીન આર્યોના દિલમાં ધર્મનો ઉદય કેવી રીતે થયો એ સંબંધી કુહ્ન નામના એક વિદ્વાન નીચે પ્રમાણે કહે છે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"આર્ય જાતિની ઘણી શાખાઓનો ધર્મ અને તેઓની વેદો વિષેની કથાઓના પાયા રૂપે પ્રકાશ અને અંધકાર વચ્ચેનો વિરોધ રહેલો છે. આ વિરોધ તેના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં ઈરાનના આર્યોમાં જોવામાં આવે છે. તેઓના ધાર્મિક વિચાર પ્રમાણે પ્રકાશ અને અંધકાર વચ્ચેના વિરોધમાં આખરે પ્રકાશનો જય થાય છે, અને અંધકારની શક્તિઓ હમેશને માટે પરાજય પામે છે. પ્રકાશનો વિજય આખરે થવાનો છે એ માન્યતા છેક પ્રાચીન કાળમાં એટલે આર્ય લોકો જ્યારે જૂદા નહોતા પડયા ત્યારે પણ તેઓમાં હોય એમ માનવા સબળ કારણ છે, કેમકે દેવ શબ્દનો ધાત્વાર્થ 'પ્રકાશન કરવું' એ છે. આ બતાવે છે કે તેઓ પ્રકાશની શકિતઓને માનતા અને આરાધતા."

આર્યો પોતાના મૂળ વતનમાં ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે એ પ્રમાણે પ્રકાશની શકિતઓમાં પૂર્ણાંશે માનતા હતા કે નહિ એ એક પ્રશ્ન હોઈ શકે છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે પરમેશ્વર જે આ જગતના સૃષ્ટા અને મનુષ્યોના ત્રાતા છે, તે તેઓને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં લઇ જતા હતા, અને એ કે છેક પ્રાચીન કાળમાં જડ અંધકાર અને જડ પ્રકાશ તેઓની નજરમાં આત્મિક અંધકાર અને પ્રકાશનાં ચિહ્ન બન્યાં હતાં. ઇશ્વર જે પૂર્ણ પ્રકાશ છે તે તેઓના હૃદયાકાશમાં ઉદય પામ્યા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

હિંદુસ્થાન અને ઈરાનના આર્યોનો ધાર્મિક વિકાસ

આપણે પહેલા પ્રકરણમાં જોઇ ગયા કે આર્ય જાતિ પોતાના મૂળ વતનમાંથી ધીમે ધીમે વિખરાવા લાગી હતી, અને તેની કેટલીક શાખાઓ ઈશાન ખૂણામાં અને કેટલીક ઉત્તર-પૂર્વમાં ગઇ હતી. આ બેમાં પ્રથમ તેઓ કઇ દિશામાં ગયા એ જાણવાનું આપણી પાસે અત્યારે કંઈ સાધન નથી. તેઓ ધીમે ધીમે બન્ને બાજુએ જવા લાગ્યા હતા, અને તેઓ માટે જેમ જેમ માર્ગ ખુલ્લો થતો ગયો તેમ તેમ તેઓ આગળ વધતા ગયા. કદાચિત્ તેઓને પોતાનો નવો વસવાટ કરવામાં વધારે મૂશ્કેલી પોતાના જ લોકો, જે આગળ જઈ અમૂક સ્થાનોમાં વસેલા હતા, તેઓ તરફથી આવી હોય એ સંભવિત છે. આગળ ગયેલા લોકોએ ફળદ્રુપ જમીન કબજે કરી હોય, અને તેઓ પાછળથી આવેલાં ટોળાંઓ સામે થયા હોય અને તેઓને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ જોતાં પાછળથી નીકળેલાં ટોળાંઓને વધારે દૂર જવાની ફરજ પડી હોય એમ લાગે છે. આધુનિક કાળમાં અમેરિકાના યૂનાઇટેડ સ્ટેટસમાં યૂરોપના લોકોએ કરેલો વસવાટ આ પ્રકારનો છે. યૂરોપના જે લોકો અમેરિકામાં પ્રથમ આવ્યા તેઓ એ દેશના પૂર્વ કાંઠામાં વસ્યા, અને જેઓ પાછળથી આવ્યા તેઓ ધીમે ધીમે અમેરિકાના પશ્ચિમ ભાગમાં જતા ગયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ બાબતમાં સત્ય હકીકત ગમે તે હોય, પણ એ ચોક્કસ છે કે જે લોકો એક દિશામાં ગયા તેઓ વચ્ચે વિચાર, ભાષા અને રહેણીકરણીમાં એકતા વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. આ વાતની ખાત્રી આપણને ભાષાના વિકાસ ઉપરથી મળે છે. દાખલા તરીકે એવા ઘણા શબ્દો છે કે જે ઇશાન ખૂણામાં ગયેલા આર્યો એટલે ગ્રીક, આર્મિનિયન, ઇરાનીયન અને હિંદુઓને સામાન્ય છે, પણ જે ઉત્તર-પૂર્વમાં ગયેલા આર્યોમાં જોવામાં આવતા નથી. એજ પ્રમાણે આ યૂરોપની ઉત્તર તરફ ગયેલા લોકોમાં ઘણા શબ્દો સામાન્ય છે, અને તે એશિયામાં ગયેલા લોકોમાં જોવામાં આવતા નથી. ભાષાનું આ સામ્ય અથવા સરખાપણું ઇરાનના અને હિંદુસ્થાનના આર્યો વચ્ચે બહુ મ્હોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ‘આર્ય’ શબ્દ પ્રથમ તેઓએ વાપરેલો હોય એમ જણાય છે, અને તેઓમાં ઉંટ અને ગધેડાનો ઉપયોગ, યુદ્ધની કળાનો અમૂક વિકાસ અને હજાર સુધી સંખ્યાનું જ્ઞાન એ સામાન્ય દેખાય છે. આ બધું તેઓના મૂળ જીવનનો કેટલોક વિકાસ દર્શાવે છે, અને એ વિકાસ તેઓ જ્યાંસુધી સાથે હતા ત્યાંસુધીમાં તેઓએ સાધ્યો હતો.

ઉપરાંત તેઓ વચ્ચેનું સામ્ય તેઓના ધર્મમાં મ્હોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે તેઓ બન્ને યાજક, યજ્ઞ, સ્તોત્ર, ઇશ્વર, હોમ અને અનેક દેવો માટે લગભગ સમાન શબ્દો વાપરે છે. તેઓમાં ધર્મ વિષયક એક નવી જ ભાષા ઉત્પન્ન થયેલી દેખાય છે. આ ઉપરથી આપણે ખાત્રીપૂર્વક કહી શકીએ છીએ કે આ આર્યો પ્રથમ એકત્ર રહેતા હતા અને એ કે તેઓએ એ સ્થિતિમાં ધર્મનો કેટલોક વિકાસ સાધ્યો હતો. એ કાળે તેઓ કયા સ્થાનમાં હતા એ ખાત્રીપૂર્વક કહેવું અશકય છે, પણ ઘણું કરીને તેઓ ઇરાનના અમૂક ભાગમાં હતા. તેઓમાં અનેક દેવોનાં નામ એક જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓની અનેક ધાર્મિક ક્રિયાઓ પણ સરખી જ છે. આ વાતના સેંકડો દાખલાઓ મળે છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે હિંદુસ્થાનમાં વસેલા આર્યો અને ઇરાનના આર્યો જ્યારે એકત્ર હતા ત્યારે તેઓ ધર્મમાં પ્રાચીન આર્યો કરતાં ઘણા પ્રમાણમાં આગળ વધ્યા હતા.

આ બન્ને શાખાઓ વચ્ચે ધાર્મિક વિચાર અને ભાષાનું સામ્ય ઘણું હોવા છતાં એક બહુ મુદ્દાની વાતમાં તેઓ જૂદા પડે છે. તેઓ બન્ને 'દેવ' અને 'અસૂર' શબ્દોનો અર્થ છેક જૂદી રીતે કરે છે. હિંદુસ્થાનના આર્યો 'દેવ' શબ્દ ઉંચા અર્થમાં વાપરે છે, ત્યારે ઇરાનના આર્યો એનો અર્થ એથી ઉલટો જ કરે છે. આ દેશમાં જેઓ પાછળથી દાનવ તરીકે ઓળખાયા તેઓને ઇરાની આર્યો દેવ કહે છે. આ ઉપરથી કોઇ કોઇ વિદ્વાન કહે છે કે આ બન્ને શાખાઓ વચ્ચે ધર્મ સંબંધી કોઇ એક મ્હોટો વિરોધ ઉભો થવાને કારણે તેઓનાં બે તડ પડયાં હતાં. આ મત હજુ સુધી સહુ વિદ્વાનોએ સ્વિકારેલો નથી. એમ છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે કોઇક સ્થાને બે ટોળાંઓ વચ્ચે અમૂક મતભેદ તો ઉભો થયો જ હતો. આ વાતનો વિચાર આપણે આગળ કંઈક કરીશું.

હિંદુસ્થાનના આર્યો અને ઈરાનના આર્યો જૂદા પડયા તે પહેલાં તેઓમાં ધાર્મિક એકતા કેટલે અંશે હતી એ જાણવું જરૂરનું છે. આ સંબંધમાં આપણે એટલું કહીએ કે આ સામાન્ય તત્ત્વનો મ્હોટો ભાગ ઋગ્વેદમાં જળવાઇ રહ્યો છે તો તે ખોટું નથી. એ વાત ખરી છે કે ઋગ્વેદની ઉત્પત્તિ એક ગ્રંથ તરીકે હિંદુસ્થાનમાં થઇ છે, અને એમાં એવી ઘણી ઋચાઓ છે જેનો જન્મ હિંદુસ્થાનમાં જ થયો છે. દાખલા તરીકે તેમાં આપવામાં આવેલું ઇંદ્રનું સ્થાન [illegible]ત થયું છે. આમ છતાં એટલું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો ચોક્કસ છે કે ઋગ્વેદ હિંદુઓનો તેમજ સમગ્ર આર્ય જાતિનો પ્રાચીનતમ ગ્રંથ છે, અને કેટલાક વિદ્વાનો તો એટલે સુધી માને છે કે એમાં આપેલો ધર્મ એ મૂળ આર્ય જાતિનો ધર્મ છે. આ કથનમાં કંઇક અતિશયોક્તિ છે, પણ સત્ય હકીકત આ બે મત એટલે ઋગ્વેદનો ધર્મ હિંદુસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયો છે એ, અને એ ધર્મ છેક પ્રાચીન આર્યોનો છે એની વચ્ચે રહેલી છે. આ સંબંધમાં ગાઇગર નામનો એક વિદ્વાન આ પ્રમાણે કહે છે :

"આપણને પ્રાપ્ત થયેલાં મીસર, બાબીલોન વગેરે દેશોનાં જૂનાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં ધાર્મિક વિચારની ઈમારત એ દેશોમાં આગળ કરવામાં આવેલા વિચાર ઉપર બાંધવામાં આવેલી જોવામાં આવે છે, અથવા એ સર્વ જૂદા જૂદા લોકોના વિચારના મિશ્રણ ઉપર રચાઈ છે. પણ ઋગ્વેદમાં જોવામાં આવતો ધર્મ આથી જૂદી જ રીતે ઉત્પન્ન થયો હોય એમ જણાય છે. આ ધર્મશાસ્ત્રની સ્તુતિઓમાં મનુષ્યજાતિના આદિ અને પ્રાથમિક જીવનનું ચિત્ર રજુ થયેલું છે. ઋગ્વેદની ધાર્મિક ભાવનાઓ કુદરતના ગર્ભમાંથી તાજી જ અને કોઇ પણ જાતની ભેળસેળ વગરની સ્વતંત્ર નીકળી હોય એમ દેખાય છે. અન્ય સ્થળે ધાર્મિક ભાવનાઓ અને વિચાર કંઇક અંશે પુખ્ત વયનાં અને સ્થિર થયેલાં જોવામાં આવે છે, ત્યારે અહિં તે હજુ રચાતાં નજરે પડે છે. આ કારણથી ઋગ્વેદની ઋચાઓમાં હિંદુસ્થાનમાં પાછળથી થયેલા ધાર્મિક વિકાસનું મૂળ જોવામાં આવે છે એટલું જ નહિ, પણ તેમાં આપણને સમગ્ર મનુષ્યજાતિના ધાર્મિક વિચારનું મૂળ દેખાય છે. મનુષ્યજાતિ તેની બાળક દશામાં કેવા વિચાર કરે, અને સૃષ્ટિના મહાન દૃશ્યો જોઇ તેના મનમાં કેવા ભાવ ઉત્પન્ન થાય એ વાત આપણે ઋગ્વેદમાં જોઇ શકીએ છીએ એ રીતે બીજા કોઇ પણ પ્રાચીન શાસ્ત્રમાં જોઇ શકતા નથી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે વળી કહે છે કે :

"હિંદુઓએ તેઓના ધર્મનો વિકાસ સાધી તેને એક એવું અદ્‌ભૂત પૂર્ણ સ્વરૂપ આપ્યું છે કે જે સમગ્ર મનુષ્યજાતિની ધાર્મિક માન્યતા જાણવા માટે ચાવીરૂપ છે."

ઋગ્વેદના સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહેવું એ યથાર્થ છે તે માત્ર એ માટે નથી કે તેની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્થાનમાં થઇ છે, પણ તે એ માટે છે કે તેમાં એક મહાન જાતિની છેક પ્રાચીન સ્થિતિની ધાર્મિક માન્યતાઓનાં બીજ અને તત્ત્વો રહેલાં છે.

આપણે હવે આ મૂળ માન્યતાઓ, જે હિંદુસ્થાનના આર્યો અને ઈરાનના આર્યો વચ્ચે સામાન્ય હતી એટલું જ નહિ, પણ જે બધા આર્યોમાં કેટલેક અંશે સામાન્ય હતી, તે તરફ નજર નાખીએ. ઋગ્વેદની રચનાનું એક મુખ્ય કારણ આ છેક પ્રાચીન માન્યતાઓનો નાશ થતો અટકાવવાનું હતું, અને તેમાં વિચાર અને ધાર્મિક ભાવનાઓનું જે ચિત્ર રજુ થાય છે તે આર્ય લોકોના જીવનના ઓછામાં ઓછાં એક હજાર વર્ષનો ધાર્મિક ઈતિહાસ આપણને દર્શાવે છે. ઋગ્વેદ તેના વર્તમાન રૂપમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં રચાયો હોય એમ માનવા સબળ કારણ છે.

ઋગ્વેદમાં 'આર્ય' શબ્દ જોવામાં આવે છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે આ શબ્દ હિંદુસ્થાનના આર્યો તેમજ ઇરાનના આર્યો વચ્ચે સામાન્ય હતો, અને આર્યો આ દેશમાં ઘણું કરીને હિંદુકુશ પર્વતના પશ્ચિમના માર્ગો જ્યાંથી અનેક જાતિના લોકો ત્યાર પછી આ દેશમાં ઉતર્યા છે ત્યાંથી આવ્યા હોય એમ લાગે છે. તેઓ પ્રથમ 'સપ્ત સિંધુ' નામે ઓળખાતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રદેશમાં આવી વસ્યા. આ પ્રદેશનું નામ આજે પંજાબ એટલે પાંચ નદીઓનો દેશ છે. ઋગ્વેદમાં આ લોકોના સામાજિક જીવનનું જે ચિત્ર આપણે જોઇ શકીએ છીએ તે આર્ય જાતિની મૂળ સામાજિક સ્થિતિ સરખું છે. એ લોકોને પોતાને જોઈતી ઘણી વસ્તુઓ મહાન સિંધુ નદી પૂરી પાડે છે, અને પોતાના વસવાટ માટે તેઓએ આ પ્રદેશ બહુ ઉત્તમ માન્યો હતો એમાં કંઈ શંકા નથી. સિંધુ નદીનું વર્ણન ઋગ્વેદમાં એક સ્થાને આ પ્રમાણે આપેલું છે :

"એ નદી ધોધમાર વહે છે, અને તે આપણે માટે એક મહાન ગઢ અને કિલ્લારૂપ છે. કોઇ યોદ્ધો પોતાના રથમાં બેસી લડાઇ કરવા જાય છે, ત્યારે તે જેમ ગૌરવપૂર્વક આગળ વધે છે તેમ આ નદી, બીજી સર્વને પાછળ રાખી, આગળ વધ્યે જાય છે. સર્વ નદીઓમાં એ એક જ એવી છે કે જે પર્વતોમાંથી નીકળી નિર્મળ જળ વહેવડાવતી સાગર સુધી પહોંચે છે. અનેક મનુષ્યોનાં સુખનો વિચાર કરતી એ તેને કાંઠે વસતા લોકોને પુષ્ટિ અને તાજગી બક્ષે છે."

પંજાબ એ ખેતી માટે ઉત્તમ પ્રદેશ છે. આ કારણથી આર્ય લોકો ધીમે ધીમે અંહિ ખેતી કરવા લાગ્યા. પણ આ વાતના સંબંધમાં ઋગ્વેદ કંઈ કહેતો જણાતો નથી. ઉલટાનું તેમાં જે સમાજનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે હજુ ઢોરચારૂ સ્થિતિમાં જણાય છે. લોકો વાવેતર કરે છે ખરા, પણ તે જુજ અને માત્ર જવનું. એ કાળે જવ એ આર્યોના ખોરાકની મૂખ્ય વસ્તુ હતી, કેમકે એ નામ ઇરાનના આર્યોમાં તેમ આર્ય જાતિની અન્ય શાખાઓમાં મળી આવે છે. પંજાબના આર્યોનો ખોરાક જવની રોટી, શાકભાજી અને કેટલીક જાતનાં ફળ, દૂધ અને તેમાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બનેલી વસ્તુઓ, અને માંસ-એ વસ્તુઓનો હતો. માંસ તેઓ એ કાળે માત્ર તહેવારોના દિવસોમાં અથવા એક પ્રકારની શોખની વસ્તુ તરીકે ખાતા હોય એમ લાગે છે. આનું કારણ એ પણ હોઇ શકે છે કે તેઓ હવે ગરમ પ્રદેશમાં આવ્યા હતા, અને ત્યાં ઠંડા દેશોમાં માંસની જેટલી જરૂર રહે છે તેટલી નહોતી. તેઓ મદિરાના બહુ શોખીન હતા, અને પ્રાચીન જર્મનોની માફક જળ એ મનુષ્યોને પીવાની વસ્તુ નથી એમ માનતા. તેઓ જવમાંથી અથવા એવા જ કોઇ દાણામાંથી 'સુરા' બનાવતા, અને તેને એક પ્રકારનો દેવ માનતા.

આર્યોની કૌટુંબિક સ્થિતિ પણ પ્રાચીન આર્યોની સ્થિતિ આપણે આગળ જોઇ ગયા તેવી જ લગભગ છે. માત્ર સ્ત્રીઓની સ્થિતિ પહેલાં કરતાં કંઇક વધારે ઉંચી છે. આનું કારણ એ હોઇ શકે છે કે અહિં આર્ય લોકો અન્ય જાતિના લોકોમાં વસ્યા હતા, અને તેઓની સંખ્યા થોડી હોવાથી તેઓમાં જે પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ હતાં તેઓનું મૂલ્ય સ્વાભાવિક રીતે વધારે અંકાયું હોય. પુરૂષ અને સ્ત્રીનો ધણી ધણીઆણી તરીકેનો સંબંધ બહુ કોમળ બન્યો હતો, અને સ્ત્રી એ "પુરૂષનું ઘર, તેનું વ્હાલું વતન અને તેના ઘરનો આનંદ" છે. સ્ત્રી પુરૂષની સાથે ધાર્મિક ક્રિયામાં જોડાવા લાગી છે, અને તેઓ બન્ને સાથે મળી યજ્ઞમાં ભાગ લે છે, તેમજ પ્રભાતમાં વ્હેલાં ઉઠી દેવોની પ્રાર્થના કરે છે. આ બધું ત્યારે જ બની શકે કે જ્યારે પુરૂષો એક જ સ્ત્રી પરણુતા હોય, અને મ્હોટે ભાગે હતું પણ તેમજ. સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્ને સલાહ સંપથી સાથે રહેતાં અને તેઓ "એક દિલ અને એક મન થઇ હળીમળી રહેતાં, અને તેઓ વચ્ચે કલેશ નહોતો." લગ્ન એ મનુષ્ય જાતિની વૃદ્ધિ કરવા માટે ઇશ્વરદત્ત વિધાન મનાતું, અને પુત્રોનો જન્મ એ દેવોનો એક મ્હોટો આશિર્વાદ ગણાતો. વિધવા સ્ત્રીઓ પોતાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પતિ સાથે બળી મરતી, પણ આ રિવાજ સામાન્ય હોય એમ જણાતું નથી.

આ આર્યોની રાજકીય સ્થિતિ પ્રાચીન આર્યોની સ્થિતિ કરતાં બહુ જૂદી નહોતી. આર્યોનાં જૂદાં જૂદાં ટોળાંઓ દુશ્મનોનો સામનો કરવા એકત્ર થતાં, અને કોઈ કોઇ વાર તેઓ અંદર અંદર લડતા. સામાન્ય રીતે તેઓના દુશ્મન અનાર્ય અથવા દસ્યુ લોકો જ હતા. તેઓમાં જે કંઇ રાજકીય બંધારણ જેવું હતું તે રાજાની આસપાસ રચાએલું હતું. 'રાજા' એ વંશપરંપરા ઉતરતો અથવા ચુંટવામાં આવતો. રાજાની સત્તા છેક આપખુદ નહોતી.

એ કાળના આર્ય લોકોમાં જેવી જ્ઞાતિઓ આજે આપણે જોઇએ છીએ તેવી નહોતી. લોકોમાં રોટી તેમજ બેટી વ્યવહાર થતો. એમ છતાં કંઇક અંશે ઉંચા નીચાનો ભેદ શરૂ થયો હોય એમ લાગે છે, અને જ્ઞાતિભેદનાં મૂળ પણ જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ઋગ્વેદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે બ્રાહ્મણ એ ઈશ્વરનું મુખ, ક્ષત્રીયો એ હાથ, વૈશ્યો એ પેટ અને શુદ્ર એ પગ છે. પણ સમાજનું આ વર્ણન ઋગ્વેદના દસમા મંડલમાં જોવામાં આવે છે, અને એ પાછળથી રચાયું છે એમાં જરા પણ શંકા નથી.

ઋગ્વેદની મહત્તા ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં છે, કેમકે એ ગ્રંથ તેમાં બીજી ઘણી વાતો હોવા છતાં મૂખ્યતઃ ધાર્મિક પુસ્તક અથવા શાસ્ત્ર છે. તેની જૂદી જૂદી ઋચાઓ, જે સેંકડો વર્ષો થયાં જૂદા જૂદા ઋષિઓનાં કુળોમાં ઉતરી આવતી હતી, તેના સંગ્રહકારોએ તેઓને ઋગ્વેદ રૂપે એકત્ર કરી ત્યારે તેઓએ એ કાર્ય અદ્‌ભૂત વિશ્વાસ અને શ્રમપૂર્વક કર્યું હતું. તેઓએ એ કાર્ય એટલી બધી કાળજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાખી કર્યું છે કે એ ત્રણ કે ચાર હજાર વર્ષ પૂર્વે કરેલું હોવા છતાં તેમાંથી એક લીટી તો નહિ પણ એક શબ્દ કે અક્ષર પણ ખસવા પામ્યો નથી. સાહિત્યના જગતમાં આ એક ચમત્કારિક કાર્ય છે. તેઓએ પોતાનું કાર્ય આ પ્રમાણે કર્યું એનું માત્ર એક જ કારણ હતું. તેઓને દઢ વિશ્વાસ હતો કે ઋચાઓ ઈશ્વરપ્રણિત છે. આથી કરીને તેઓમાંનો એક અક્ષર પણ પડે એ તેઓ સહન કરવા તૈયાર નહોતા. આ કાર્ય કરવા માટે તેઓને જોઈતાં સમય અને શાંતિ પ્રાપ્ત થયાં હતાં એ વાત સૂચવે છે કે તેઓનું જીવન કેટલેક અંશે સ્થિર થયું હતું. ઋગ્વેદની લગભગ સમકાલિન શ્રી ઝરથુસ્થની ગાથાઓના સંબંધમાં વસ્તુસ્થિતિ આથી તદ્દન જૂદી છે. વળી શ્રી ઝરથુસ્થની ગાથાઓ પૂરેપૂરી અત્યારે વર્તમાન છે કે નહિ એ શંકા છે.

ઋગ્વેદ જે રૂપમાં આપણને પ્રાપ્ત થયેલ છે તેમાં દસ મંડલો છે, અને તેમાં બધા મળી ૧૦૧૭ મંત્રો છે. આ મંત્રોમાંના જૂના મંત્રો બીજા મંડલથી માંડીને આઠમા મંડલ સુધીમાં જોવામાં આવે છે, અને પહેલું અને છેલ્લું મંડલ પાછળથી રચવામાં આવેલાં છે. એ મંડલો ઋગ્વેદના સંગ્રહકારોએ રચેલાં લાગે છે. ઋગ્વેદની ઋચાઓ છૂટક છૂટક જૂદાં જૂદાં ઋષિકુળોમાં સચવાઇ હતી, અને એ સર્વને કોઈ એક ઋષિકુળ, જે એ સર્વનું મૂલ્ય સારી રીતે સમજવા લાગ્યું હતું, તેણે એકત્ર કરી છે. મંત્રોનો મ્હોટો ભાગ ધાર્મિક છે, અને એમાંના થોડા જ મંત્રોમાં સામાજિક કે એવી બીજી બાબતો છે. આ પાછલી જાતના મંત્રો છેલ્લા મંડલમાં છે. ઋગ્વેદની ભાષા તેના સમયના આર્યોની સામાન્ય ભાષા હતી. એ સંસ્કૃત ભાષા છે, પણ જે શિષ્ટ સંસ્કૃત આપણે કાલીદાસનાં નાટકોમાં જોઇએ છીએ તેથી તે બહુ જૂદું છે. એ ભાષાનું વર્ણન કાએગી નામનો વિદ્વાન આ પ્રમાણે કરે છે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એમાં ભાષાનું કોઇ અદ્‌ભૂત સ્વરૂપ પોતાના અનેક અલંકાર સહિત બહુ સ્પષ્ટ રીતે અને વિપૂલતાપૂર્વક તેજોમય થઇ રહ્યું છે; તેનાં વિધવિધ રૂપો કોઈ અખૂટ ભંડારમાંથી આપોઆપ નીકળી રહ્યાં હોય એમ લાગે છે; એમાં સર્વત્ર મૌલિકતા, ઉત્તમ પ્રકારની શૈલી અને ભરપૂર જીવન જોવામાં આવે છે. એ પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલાં સંસ્કૃત વ્યાકરણનાં સખ્ત બંધનોથી મુક્ત છે. આ કારણથી તે આપણી આગળ રમતી રમતી અને આનંદથી ડોલતી આવે છે. એક રીતે આ ભાષા કલામય છે. ગ્રીક મહાકવિ હોમરના ઇલિયડની ભાષાની માફક, પણ તેનાથી સ્હેજ ઓછા અંશે, એ કવિ અને ગાયકોના કુળોમાં ઘડાયેલી કલા અને કવિતા-મય ભાષા છે. તેમાં જોવામાં આવતાં અનેક રૂઢ થયેલાં રૂપકો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે આર્યોમાં ગાયન કલા લાંબા વખત થયાં પ્રચલિત હતી, અને એ કે લોકો એ કલાને બહુ માન આપતા."

મંત્રોમાં દેવોની સ્તુતિ કરેલી છે, અને તેમાં ઉપકાર અને પ્રાર્થનાનો ભાવ અતિશય સરલ અને સાદો જોવામાં આવે છે. આ મંત્રો નિખાલસ હૃદયમાંથી નીકળેલા હોવાને કારણે તેઓ આપણને એકદમ આકર્ષે છે. એમાં મનુષ્યજાતિનું બાલ-માનસ કુદરતનાં મહાન દૃશ્યો જોઇ આશ્ચર્ય પામતું અને એ સંબંધમાં જૂદા જૂદા પ્રશ્નો પૂછતું જણાય છે. દાખલા તરીકે તેમાં આર્યો સૂર્યના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે ;

નથી કોઇ આધાર એને,
નથી એ કયાંય સ્થિર કરેલો;
નીચે જાય છે એ,
છતાં પડતો નથી એ કેમ ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વળી ચઢે છે એ ઉંચો;
દોરે છે કોણ એને,
છે કોઇએ જોયો એને?

૪—૧૩—૫.

આ ગીતોના ગાયકોની નજરમાં કુદરત એ આપણી આગળ જેમ યંત્ર સરખી થઇ રહી છે તેવી ન હતી. તેઓ તેને જીવંત જુએ છે, અને તેમાં જે શક્તિઓ રહેલી છે તેને તેઓ દેવોની શક્તિઓ અથવા દેવો જ માને છે. આ દેવો તેના મૂળ અર્થ પ્રમાણે પ્રકાશિત અને તેજસ્વી છે એટલું જ નહિ પણ કલ્યાણકારી છે. પણ તેઓની કલ્યાણ કરવાની શક્તિ મ્હોટે ભાગે આ જગતમાં પ્રાપ્ત થતા શ્રેય પૂરતી મર્યાદિત છે. દાખલા તરીકે નીચેની પ્રાર્થના :

ઓ દેવ, સર્વોચ્ચ દેવ,
દે મને તું સર્વોત્તમ દાન:
ન્યાયની સમજ, સ્થિર આબાદી,
પુષ્કળ ધન, સ્થાયી આરોગ્ય,
ઉત્તમ વક્તૃત્વ, અને સુખી દિવસો.

૨–૨૧–૬.

ઋગ્વેદમાં જે દેવોની સ્તુતિ અને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે તે ઇંદ્ર, અગ્નિ, વરૂણ, સૂર્ય, રૂદ્ર વગેરે છે. એના અર્ધા મંત્રો ઇંદ્રની સ્તુતિના છે, અને મંત્રોની સંખ્યા જોતાં અગ્નિનું સ્થાન બીજા નંબરનું છે. આર્યોનો પ્રાચીન દેવ દ્યૌસ ઋગ્વેદમાં જણાતો નથી, અને તેનું સ્થાન ઇંદ્રે લીધેલું છે. ઇંદ્ર આર્યો માટે એક નવો દેવ હોય એમ જણાય છે. ઝરથોસ્તી ધર્મશાસ્ત્રોમાં તેનું નામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોવામાં આવે છે, પણ તેને ત્યાં દાનવ તરીકે જણાવવામાં આવ્યો છે. આ જોતાં ઇંદ્ર ઘણે અંશે હિંદુસ્થાનના આર્યોમાં જ મનાયો હોય એમ લાગે છે. દ્યાસ દેવનું અદૃશ્ય થવાનું કારણ એ પણ હોય કે આર્યો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે આકાશ, નિર્મળ અનંત આકાશ જોઇ જોઇને તેઓ થાકી ગયા હશે, એટલે જે દેવ આકાશરૂપ હતો તેની તેઓને બહુ ગરજ રહી ન હોય. બીજી બાજુ તેઓને આ દેશમાં ખરી જરૂર વર્ષાદની હતી એટલે તેઓ વર્ષાદના દેવ તરીકે ઇંદ્રને અધિક પ્રમાણમાં આરાધવા અને પ્રાર્થવા લાગ્યા હતા. અહિં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી એ છે કે ઋગ્વેદમાં જે સર્વ દેવોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તેઓમાં કોઇ મુખ્ય કે વડિલ દેવ નથી. વૈદિક ઋષિઓ જે દેવની સ્તુતિ કરે છે તેને તે વખતે સર્વોપરિ માનીને કરે છે. અમૂક ઋષિકુળો અમૂક દેવોમાં વધારે માને છે, અથવા એક જ કુલ જૂદા જૂદા દેવોની પ્રાર્થના તેઓને સર્વોચ્ચ માની જૂદે જૂદે વખતે કરે છે. આ માન્યતા એકેશ્વરવાદ નથી, અને તેને માટે વિદ્વાન મેક્ષ મૂલરે હેનોથીઇઝમ નામ યોજ્યું છે.

આમ છતાં આ દેવો વચ્ચે એક પ્રકારનો ભેદ રહેલો છે, જો કે વૈદિક ઋષિઓ તેઓમાં રહેલો આ ભેદ એ કાળે જાણતા હશે કે નહિં એ એક પ્રશ્ન છે. આ ભેદ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વનો છે, અને તેનું મૂળ ધર્મ અને નીતિની ઉંડી દૃષ્ટિમાં રહેલું છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં અમૂક દેવો બીજા કરતાં ઉચ્ચતર છે. આ દેવો 'આદિત્યો' નામે ઓળખાય છે. તેઓની માતાનું નામ "અદિતિ" છે, અને તેઓ પોતાની માતાને નામે ઓળખાય છે. અદિતિ શબ્દનો મૂળ અર્થ સનાતન કાલ છે, અને એ નામથી દેવીનો મહિમા, સર્વ મનુષ્યોની મિત્ર, પ્રજાઓની મહાન ધારણ કરનારી અને પાળનારી, આશિર્વાદ આપવામાં સમર્થ, વરૂણ અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મિત્ર જે દેવોમા મુખ્ય છે તેઓને જન્મ આપનારી તરીકે, અનેક મંત્રોમાં ગાવામાં આવે છે. આમ છતાં એક મંત્ર પણ એવો નથી કે જેમાં કેવળ અદિતિની જ સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય. આ દેવી જેને મેકસ મૂલર "દૃશ્ય અનંત, પૃથ્વીની પેલી પાર રહેલ અનંત અવકાશ જે વાદળાંઓ રૂપે આકાશની પેલી પાર છે" તેના મૂર્ત્ત સ્વરૂપ તરીકે માને છે, તે ઘણું કરીને વરૂણ, ભાગ, મિત્ર અને અર્યમાણ દેવો પછી કલ્પવામાં આવેલી છે. આ આદિત્યોની સંખ્યા સાત છે અને તેઓના સંબંધમાં કાએગી નીચે પ્રમાણે કહે છે :

"તેઓનાં નામ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે; એમ છતાં તેઓ સંબંધી જે કંઇ કહેવામાં આવ્યું છે, અને તેઓનાં જે નામ ક્વચિત્ ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી આપણને એમ લાગવા સંભવ છે કે વરૂણ સિવાય તેઓની ઉત્પત્તિ બીજા દેવોની માફક કુદરતી દૃશ્યો ઉપરથી નહિ પણ ધાર્મિક અને નૈતિક વિચારમાંથી થયેલી છે; પણ ખરી રીતે તો તેઓ આકાશમાં રહેલો પ્રકાશ અને તેનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપોનાં આધ્યાત્મિક રૂપ છે. તેઓ ન્યાયપૂર્ણ સત્તાધિશ દેવ છે, અને તેઓએ કુદરત તેમજ આત્માના પ્રદેશમાં જોવામાં આવતો સનાતન ક્રમ રચ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓ તે ઉપર પોતાનો અધિકાર રાખી રહ્યા છે, જેને પરિણામે જગતનો ક્રમ અને તેનું નિયમસર જીવન સર્વદા ચાલુ રહે છે. "દેવોના જીવંત આત્માઓ" રૂપ આ દેવોની સ્તુતિના મંત્રોમાં ધાર્મિક ભાવ તેના એક અતિશય ઉંડા, ઉત્કટ અને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે. સર્વ દેવોએ આ જ્ઞાની માબાપનાં જ્ઞાનપૂર્ણ અને પવિત્ર દેવોને પોતાનો સર્વોત્તમ અધિકાર ચલાવવા ચુંટેલા છે, અને તેઓ એ પ્રમાણે જગત ઉપર પોતાનો અમલ ચલાવે છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ દેવોનો મહિમા જે મંત્રોમાં ગાવામાં આવ્યો છે તેમાં ઉચ્ચ પ્રકારનો આધ્યાત્મિક ભાવ જોવામાં આવે છે, અને આપણે અન્ય મંત્રોમાં જે ભાવ જોઇએ છીએ તે કરતાં આ છેક જૂદા પ્રકારનો છે. દાખલા તરીકે આ વચન :

"આદિત્યો જે ઉપર અને નીચે સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, જેને કોઇ ઈજા પહોંચાડી શકતું નથી, પણ જે પોતે ચાહે તેને ઇજા કરી શકે છે, તે, અનેક આંખોવાળા હોઈ, જે કંઇ સીધું અને વાંકું છે તે જોઇ શકે છે; તેઓની નજરમાં છેક દૂરની વસ્તુઓ નજદિક છે.

તેઓ આ જગતની સર્વ ચર અને અચર વસ્તુઓ ધારણ કરી રહ્યા છે, અને સમગ્ર સૃષ્ટિના દિવ્ય રક્ષક છે; તેઓ દૂરદર્શી છે; પ્રત્યેક ભુંડા કૃત્યને તેઓ ન્યાયપૂર્વક દંડે છે.

ઓ આદિત્યો ! તમારે નથી જમણી બાજુ કે નથી ડાબી બાજુ, નથી આગળ કે નથી પાછળ; તેમ તમારાં ચક્ષુઓ થાક કે નિદ્રાથી ઝાંખાં થતાં નથી, અને દૂર દૂર તમારા રક્ષણ તળે ન્યાયી મનુષ્યોની રક્ષા થાય છે."

સામાન્ય રીતે આ આદિત્યોને બબ્બેની જોડીમાં પ્રાર્થવા કે આરાધવામાં આવે છે, અને તેઓમાં મુખ્ય વરૂણ, મિત્ર અને અર્યમાણ છે. એ સિવાય બીજા ત્રણ, દક્ષ, ભાગ અને અંશ છે. સાતમા આદિત્યનું નામ જાણી શકાતું નથી. કેટલાક મંત્રોમાં સૂર્યને આદિત્ય કહ્યો છે. પણ બીજા મંડલના ૨૭ મા સુક્તમાં તેનું નામ નથી. અહિં એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે ભગવદ્ ગીતામાં વિષ્ણુ આદિત્યોમાં મુખ્ય લેખાયા છે, અને શ્રીકૃષ્ણ, પોતાનાં વિધ વિધ રૂપો ગણાવે છે, ત્યારે આદિત્યોથી શરૂઆત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરે છે. ઉપર જણાવેલા છ આદિત્યોમાં દક્ષ, જેનો અર્થ સમર્થ અને કુશળ છે, અને અંશ જેનો અર્થ ભાગ આપનાર છે, તે બન્નેનાં નામ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. ભાગ જેનો અર્થ દાતા છે તેને ઘણી વાર સંબોધવામાં આવે છે, અને તે આર્ય જાતિની ઘણી શાખાઓમાં દેખાય છે. અર્યમાણનો અર્થ અંતરનો મિત્ર છે, અને મિત્ર એ મિત્રના જ અર્થમાં વપરાય છે. આ છ આદિત્યોના પ્રતિનિધિઓ છે. રોથ નામનો જર્મન વિદ્વાન જે નિયમો ઉપર આદિત્યો અધિકાર ચલાવી રહ્યા છે, તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરે છે :

"નૈતિક નિયમો કુદરતના નિયમો સરખા જ સનાતન અને અવ્યય છે. એ બન્નેને એક જ શક્તિએ સ્થિર કર્યા છે. આ શક્તિ દેવોના એક મંડલ રૂપે ઓળખવામાં આવી છે, અને એ મંડલને આર્યો આકાશમાં રહેલા પ્રકાશના દેવ રૂપે માનતા હતા. મનુષ્ય જાતિની કલ્પનાશક્તિ અને બુદ્ધિ માટે તે કાળે દેવોની તુલના કરવા માટે પ્રકાશ સરખું અન્ય કંઇ તત્ત્વ નહોતું. આ દેવો આધ્યાત્મિક છે અને તેઓનું નામ પણ એ જ સૂચવે છે."

અહિં વાપરેલો 'આધ્યાત્મિક' શબ્દ 'અસુર' શબ્દના અર્થ રૂપે છે. આદિત્યોને અસુર કહ્યા છે (૭, ૬૫, ૨,) અને એ શબ્દનો મૂળ અર્થ અત્યારે આપણે માનીએ છીએ એ નથી, પણ કેટલેક અંશે આત્મિક અથવા આધ્યાત્મિક દેવ છે. સામાન્ય સમજ એ છે કે અસુર શબ્દ સુરમાંથી નીકળેલો છે, પણ આ યથાર્થ નથી. મૂળ શબ્દ અસુર છે, અને સુર શબ્દ તેમાંથી આવેલો છે. અસુર શબ્દનો ધાતુ અસ, એટલે 'શ્વાસ લેવો' છે, અને એ શબ્દ ધીમે ધીમે જે દેવો પ્રકાશ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં પ્રાણરૂપ છે તેઓ માટે વપરાવા લાગ્યો. ઋગ્વેદમાં બધા દેવોને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અસુર કહ્યા છે, પણ એ શબ્દનો ઉપયોગ દેવ શબ્દ જેટલો સામાન્ય નથી. મૂળ શબ્દ દેવ છે, અને અસુર શબ્દનો ઉપયોગ પાછળથી થવા લાગ્યો હતો. અસુર શબ્દ માત્ર એક કે બે જગ્યા સિવાય ઋગ્વેદમાં સારા અર્થમાં એટલે દેવના અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. બધા દેવોને અસુર કહ્યા છે, પણ આદિત્યોને ખાસ કરીને અસુર કહ્યા છે એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. તેઓને આ નામ વધારે પ્રમાણમાં શા માટે આપવામાં આવ્યું તે આપણે જાણતા નથી, અને કદાચિત્ એ નામ આપનાર ઋષિઓ પણ નહિ જાણતા હોય. એ ગમે તે હો, પણ જે દેવોમાં આંતરિકતા અથવા આધ્યાત્મિકતા વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે તેઓ માટે અસુર શબ્દ અધિકાંશે વપરાયો છે એ વાત ચોક્કસ છે. અહિં બીજી એક વાત ધ્યાનમાં લેવા સરખી એ છે કે માત્ર હિંદુસ્થાન અને ઇરાનના આર્યોમાં દેવો વિષેની માન્યતામાં આ વિકાસ થયો છે એટલું જ નહિ, પણ પશ્ચિમના આર્યોમાં પણ એવો જ કંઈક વિકાસ થયો છે. ત્યાં આત્મા માટે Spirit શબ્દ વપરાવા લાગ્યો, અને આ શબ્દનો ધાતુ Spiritus એટલે શ્વાસ લેવો એ છે.

આદિત્યોમાં સહુથી મહાન અને ઉત્તમ દેવ વરૂણ છે. વરૂણમાં સર્વ ઉંચા ગુણો એકત્ર થયા છે, જેમકે જ્ઞાન, ન્યાય, પ્રેમ અને ક્ષમા. આ દેવ પ્રથમ સર્વ વસ્તુઓને ઢાંકી રહેલા આકાશનું મૂર્ત્ત સ્વરૂપ હતો. ઋગ્વેદમાં આ દેવની સ્તુતિના મંત્રો ઇંદ્રની સ્તુતિના મંત્રો કરતાં ઓછા છે એ ખરૂં, પણ આનું કારણ એ હોઇ શકે છે કે ઇંદ્ર એ યુદ્ધનો દેવ છે, અને વરૂણ એ શાંતિનો દેવ છે, અને એ વખતના આર્યોએ હજુ સુધી શાંતિનો કાળ જોયો નહોતો. તેઓનું જીવન ઘણે અંશે યુદ્ધમાં ગાળવામાં આવતું હતું. આમ છતાં વરૂણ દેવનાં સ્તોત્રો ઋગ્વેદના સર્વ સ્તોત્રોમાં ધાર્મિક અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નૈતિક દૃષ્ટિએ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. આ દેવનાં સ્તોત્રો આપણને બાઇબલના જૂના કરારમાં જોવામાં આવતાં યહોવાહ દેવનાં સ્તોત્રોની યાદ દેવડાવે છે. પણ આ સ્તોત્રો બાઇબલનાં સ્તોત્રો કરતાં વધારે પ્રાચીન છે. આ વાત સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે બહુ જૂના કાળમાં આર્ય લોકોમાં એક મહાન ધાર્મિક અને નૈતિક ક્રાંતિ થઇ હતી, અને તે માત્ર તેઓને માટે જ નહિ પણ સમગ્ર મનુષ્યજાતિ માટે કલ્યાણકારી હતી.

વરૂણ દેવનું સ્વરૂપ ઋગ્વેદમાં કેવું આલેખવામાં આવ્યું છે તે આપણે જરા જોઇએ.

વરૂણ દેવ એ જગતનો સર્વજ્ઞ સૃષ્ટા, પાળક અને રક્ષક છે: તે સજ્જનોનો રક્ષક છે અને દુર્જનોનો નાશ કરે છે: તે પવિત્ર, ન્યાયી અને દયાથી ભરેલો છે. તેણે આ જગત, જેમાં આકાશ અને પૃથ્વીનો સમાવેશ થઈ જાય છે, તે એક અતિ કુશલ કલાકાર તરીકે ઘડયું છે. તે સમગ્ર સૃષ્ટિને પોતાના ગૌરવથી ભરી દે છે, અને પ્રત્યેક મનુષ્યમાં જે કંઇ સારૂં અને ઉત્તમ છે તે તેનું દાન છે.

"તેની કૃતિઓ, તેની શક્તિ અને તેના જ્ઞાનનું સાક્ષ્ય આપે છે;-તેણે આકાશ અને પૃથ્વી માટે સબળ આધાર રાખ્યો છે: તેણે આકાશને ઉંચે અદ્ધર રાખ્યું છે, તારાઓને સ્થિર રાખ્યા છે અને આ વિશાળ પૃથ્વીને પાથરી છે."

તે આકાશ અને પૃથ્વી અને અન્ય સર્વ વસ્તુઓનો સ્વામી છે એટલું જ નહિ, પણ કુદરત અને મનુષ્ય-જીવનને લગતા સર્વ નિયમો તેને આધિન છે અને તેઓની તે રક્ષા કરે છે અને તેમને અખંડ રાખે છે. સર્વ નિયમો સનાતન કાળથી તેણે બાંધ્યા છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને તે એ કારણે સર્વનો સર્વજ્ઞ શાસ્તા છે. (૧, ૨૪, ૧૦). તે ભૂત, વર્ત્તમાન અને ભવિષ્યને જાણે છે; તે પવન અને પંખીઓના માર્ગોને જાણે છે; અને સાગરમાં ચાલતાં વહાણોની ગતિ તેનાથી અજાણી નથી. મનુષ્યોની આંખોના પલકારા પણ તેની નજર બાહેર નથી. તેની સર્વજ્ઞતા અથર્વ-વેદમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવી છે :

"રક્ષક તરીકે, આ જગતના આ સ્વામી સર્વ વસ્તુઓ દૂર છતાં તેઓ નજદિક હોય એમ જુએ છે. ગુપ્ત રીતે જે કંઇ કરવા ધાર્યું હોય તે દેવોની નજરમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

"જે કોઇ હાલતું ચાલતું કે ઉભું હોય, જે કોઇ ગુપ્ત રીતે સરકતું હોય, જે કાંઇ કોઈ માત્ર બે જ મનુષ્યોએ કરવા ધાર્યું હોય, એ સર્વ રાજાધિરાજ વરૂણ જુએ છે.

"રાજા વરૂણ સર્વ પૃથ્વી ઉપર પોતાનો અધિકાર ચલાવે છે, અને આકાશના છેક દૂરના ભાગ ઉપર પણ તેનો અધિકાર ચાલે છે; બન્ને સાગર તેમાં જ આવી રહ્યા છે અને એમ છતાં ન્હાનામાં ન્હાનું જળનું બિંદુ તેને ધારણ કરી રાખે છે.

"હું છેક આકાશના દૂરતમ ભાગ ઉપર ચઢું તો પણ એ રાજાની સત્તાથી વેગળો રહી શકતો નથી. આકાશમાંથી તેના દૂતો અહિં સત્વર આવે છે અને તેઓ પોતાની હજારો આંખો વતી પૃથ્વીને જુએ છે.

"આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચે જે કંઈ આવી રહેલું છે, અને એ બન્નેની પેલી પાર જે કંઇ છે, તે સર્વ વરૂણની નજરમાં પ્રત્યક્ષ છે. મનુષ્યની આંખોના પલકારાની સંખ્યા સુદ્ધાંત તે જાણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે; જેમ જુગાર રમનારો પાસાઓ પોતાના હાથમાં રાખી નાંખે છે, તેમ તે જગતને પોતાના હાથમાં ધારણ કરી રાખે છે."

વરૂણ દેવનું આ વર્ણન અથર્વ વેદ, જે ઋગ્વેદ પછી લાંબા કાળે હસ્તીમાં આવ્યો છે, તેમાં આપવામાં આવ્યું છે, એમ છતાં તેનાં મૂળ ઋગ્વેદમાં જ છે. જે દેવના સંબંધમાં આ વાતો કહેવામાં આવી છે, તે મનુષ્યના ધાર્મિક અને નૈતિક જીવન સાથે બહુ ગાઢ સંબંધ ધરાવે એમાં કંઈ શંકા નથી, અને વરૂણના સંબંધમાં એમ જ થયું છે. આ વિષે રોથ નામના વિદ્વાનનું નીચેનું કથન વિચારવા સરખું છે :

"આપણે અહિં એ કબુલ કરવું જોઇએ કે ઈરાની આર્યોમાં પ્રચલિત થયેલા ધર્મ સિવાય અન્ય કોઈ સામાન્ય રીતે વિકાસ પામેલા ધર્મમાં વરૂણ દેવની માન્યતાના સંબંધમાં, મનુષ્યના પાપનો વિચાર જેટલી ઉંડી અને દૃઢ રીતે થયો છે, તેટલી ગંભીરતાથી થયો નથી. જે ધર્મમાં સર્વોત્તમ દેવ મનુષ્યના હૃદયની ગુપ્તમાં ગુપ્ત વાતો જાણી અને જોઇ શકે છે, તેમાં પાપ એ શી વસ્તુ છે અને તે કરવું એ કેવો ઘોર અપરાધ છે એ સંબંધી જ્ઞાન લોકોને પ્રાપ્ત થાય એમાં નવાઈ શી છે? પાપ એ મનુષ્યની નબળાઈ તેમજ તેની દુષ્ટતાનું પરિણામ છે, અને તે એ બન્ને સ્થિતિમાં એકસરખું દંડને પાત્ર છે. આ કારણથી અજ્ઞાનથી થયાં હોય એવાં પાપો માટે પણ વરૂણની ક્ષમા માગવામાં આવી છે. આ પ્રાચીન ગીતોમાં આપણે અનેક વાર પશ્ચાતાપપૂર્વક કરવામાં આવેલો પાપનો એકરાર અને તેને માટે ક્ષમાની પ્રાર્થના અતિશય સરલ વિશ્વાસથી કરવામાં આવેલાં જોઇએ છીએ. તેમાં પાપનો દોષ એ એક મહાન બોજારૂપે ગણવામાં આવ્યો છે, અને એ બંધનમાંથી મુક્તિ માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. આ ગીતોના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગાયકો સારી રીતે જાણે છે કે ઇશ્વરની શક્તિ સિવાય મનુષ્યની શક્તિ કંઇ પણ કરી શકતી નથી; મનુષ્યની શક્તિ આપણી આંખો ખોલવા કે બંધ કરવા પણ સમર્થ નથી."

રોથના આ કથનના સંબંધમાં આપણને એકજ વાંધો છે. તે વરૂણદેવની આસપાસ રચાયેલા ધર્મને તેમજ ઇરાની આર્યોનો ધર્મ એટલે પેગંબર ઝરથુસ્થે પ્રચાર કરેલા ધર્મને ઇશ્વરપ્રણિત નહિ પણ કુદરતી રીતે વિકાસ પામેલા ધર્મ ગણે છે. ધર્મના આ પ્રકારના બે ભેદ પાડવા એ લગભગ પ્રથમથી ખ્રિસ્તીઓનો એક સિદ્ધાંત છે, અને એ મુજબ જ રોથે અહિં એમ કરેલું છે. આ એક મ્હોટી ભૂલ્ય છે, અને આજે અનેક ખ્રિસ્તી વિદ્વાનો એવો ભેદ પાડતા નથી.

ઉપર જે બધું કહેવામાં આવ્યું એથી સિદ્ધ થાય છે કે વૈદિક દેવોમાં વરૂણ એ કુદરતના નિયમોનો નિયંતા છે એટલું જ નહિ, પણ ધર્મ અને નીતિના નિયમોનો પણ નિયંતા છે. આર્ય લોકોએ એ કાળે નિયમ, કુદરત અને નૈતિક જીવનના નિયમ સરખું કંઇ છે એ વાત માન્ય રાખી હતી, અને તેઓએ તેને 'ઋત' નામ આપ્યું હતું. તેઓ માટે આ બન્ને જાતના નિયમો આખરમાં એક જ હતા, અને તેનો તેઓ એક જ શબ્દમાં સમાવેશ કરતા હતા. આ જ્ઞાન બહુ ઉંચા પ્રકારનું છે, અને વૈદિક ધર્મનો વિચાર કરવામાં તે અતિશય અગત્યતા ધરાવે છે. આ જ્ઞાન તેઓ માટે ઇશ્વરદત્ત અથવા ઇશ્વરથી પ્રેરાયેલું હતું, અને એ દૃષ્ટિએ તેઓને પ્રાપ્ત થયેલ ધર્મ ઈશ્વરપ્રણિત ગણાવો જોઇએ. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ 'ઋત' શબ્દ અને લેટિન શબ્દ 'રેશિઓ' મૂળમાં એક છે એમ માને છે, અને એ ઉપરથી અનુમાન કરે છે કે છેક પ્રાચીન કાળમાં આર્યોને કુદરતના અને નૈતિક જીવનના નિયમનું કંઈક જ્ઞાન તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતું જ. આ વાત સત્ય હોય તો પણ એ ચોક્કસ છે કે હિંદુસ્થાનના આર્યો અને ઈરાનના આર્યોમાં આ વાતના સંબંધમાં જ્ઞાનનો વિકાસ થયો હતો, અને તેઓ મનુષ્યની અંદર અને બાહેર જગતમાં નિયમો કાર્ય કરી રહ્યા છે, અને એ નિયમો પ્રમાણે જ સર્વ કાંઈ થાય છે, એમ માનતા થયા હતા. મેક્સ મૂલર કહે છે કે રેશિઓ શબ્દનો મૂળ અર્થ "તારાઓનો સર્વદાનો એકનો એક માર્ગ" છે, અને ઋત ઉપરથી ઋતુ શબ્દ થયો છે, જેનો અર્થ ઉપરના અર્થને મળતો છે. આ તેઓના આધ્યાત્મિક વિકાસનું પ્રથમ પગલું હતું, અને તેથી આગળ વધતાં તેઓએ "કુદરત અને મનુષ્ય જીવનમાં સર્વદા કાય કરતો એક જ ક્રમ" જોયો અને અનુભવ્યો હતો. વરૂણ દેવ આ ઋત સાથે બહુ નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે; તેઓ બન્ને લગભગ એક થયા છે, અને એ કારણે તે કુદરતના નિયમ અને નૈતિક નિયમનો નિયંતા છે.

આ ઉપરાંત વરૂણ દેવ દયાળુ અને પ્રેમમય છે. તે તેની આજ્ઞાઓ અને તેના નિયમોનું જે કોઈ પાલન કરે છે તેની રક્ષા કરે છે; તે તેને આધીન રહેતા મનુષ્યોમાં હિમ્મત અને જ્ઞાન પ્રેરે છે; અને તે જ્ઞાનથી ભરેલા ધાર્મિક ગીતોના રચનાર અને ગાયકને પ્રેરણા બક્ષે છે; "વરૂણ પ્રાર્થના રચે છે; આપણે તેને ગીતોના સૃષ્ટા તરીકે સંબોધીએ છીએ; તે હૃદયમાં ભક્તિભાવ પ્રેરે છે:" (૧-૧૦૫-૧૨). જેઓ તેને આધીન છે તેઓને ખાત્રીપૂર્વક તેની દયા પ્રાપ્ત થશે એવું ઋષિઓ માને છે, અને તેઓને તે "શત ચોમાસાના પાક અને આનંદમય વૃદ્ધાવસ્થા" નું દાન કરશે. તે તેઓની રક્ષા પરલોકમાં પણ કરશે, અને ત્યાં તેઓ દેવો અને તેઓની આગળ ગયેલા તેઓના પિતૃઓ સાથે એકત્ર થશે. જેઓ તેના આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા મથે છે તેઓને તે દંડશે, અને તેનો દંડ એ મંદવાડ, દુઃખ અને મૃત્યુ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વરૂણના મંત્રોમાં પશ્ચાતાપ અને ઉત્કટ પ્રાર્થનાનો ભાવ જોવામાં આવે છે, કેમકે તે જેઓ પોતાનાં પાપ માટે પશ્ચાતાપ કરે છે તેઓને ક્ષમા બક્ષવા સર્વદા તત્પર છે. અન્ય દેવોના સંબંધમાં આ પ્રકારનો ભાવ બહુ જોવામાં આવતો નથી; તેઓને સામાન્ય રીતે માલ મિલ્કત, કિર્ત્તિ અને યુદ્ધમાં વિજય માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. એથી ઉલટું જ વરૂણને વારંવાર ક્ષમા માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, અને તેને અર્પણ કરેલાં થોડાં જ ગીતો એવાં છે જેમાં ક્ષમા માગવામાં આવી ન હોય. અહિં આપણે એવી પ્રાર્થનાના થોડાએક નમુના આપીશું.

"ઓ જ્ઞાનમય સનાતન રાજા! તું કે જે શક્તિમાન છે, તે અમને અમારાં કરેલાં પાપમાંથી મુક્ત કર."

૧-૨૪-૧૪.

"અહો! અમે કોઈ અમારા નિકટના સંબંધી અથવા વહાલા મિત્ર, ભાઈ કે પડોશી કે સ્વદેશીજન કે પરદેશીનું ભુંડું કર્યું હોય, તો હે વરૂણ દેવ! અમારા એ પાપની અમને ક્ષમા આપ!"

૫-૮૫-૮૭.

"અમે દ્યુત રમનારાઓની માફક કોઇને છેતર્યા હોય, અમે જાણી જોઇને અથવા અજાણતાં કંઈ અપરાધ કર્યો હોય, તો અમારા પાપના પ્રમાણમાં અમને તું દંડ મા આપજે! તું ધર્મ-ગીતોના ગાયકોને જ્ઞાનના માર્ગમાં દોરી જા!"

૫-૮૫-૮ : ૭-૮૮-૬.

વૈદિક ઋષિઓ પાપ એ સામાજિક તેમજ વ્યક્તિગત વસ્તુ છે એમ માનતા થયા છે, અને તેઓની સમજ પ્રમાણે બાપના અપરાધ માટે પુત્રોને શિક્ષા ખમવી પડે છે. દાખલા તરીકે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"અમારા પિતૃઓએ કરેલાં પાપની ક્ષમા આપ, અને જે અપરાધ અમે પોતે કર્યા હોય તે તારી દયાથી તું ક્ષમા કર! ઓ પ્રભુ, મારી કનેથી મારાં પોતાનાં અવળાં કર્મ દૂર કર, અને બીજાંના પાપ માટે મારે દંડ ભોગવવો ન પડે તેમ કર!"

૭-૮૬-૫ અને ૨-૨૮-૯.

વશિષ્ઠ નામના એક ઋષિ આ મહાન વરૂણ દેવને પોતાના એક મિત્ર તરીકે માનતા હતા, અને તેઓ વચ્ચેનો સંબંધ ગાઢ પ્રેમથી દૃઢ થયો હતો. ત્યારબાદ તેઓની મૈત્રિમાં એ ઋષિનાં કોઇ અજ્ઞાત કૃત્યથી ભંગ પડયો. આ કારણથી એ ઋષિ અત્યંત દુઃખી થાય છે, અને પોતાના એવા કયા અપરાધથી તેની વરૂણ દેવ સાથેની મૈત્રિ ત્રુટી તેની શોધ કરે છે. તે પોતાના પાપ માટે પશ્ચાતાપ કરવા ઇચ્છે છે, અને તેમ કરી પોતાની મૈત્રિ તેના મૂળ સ્વરૂપમાં ફરી પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે. તે જ્ઞાની પુરૂષોને આ સંબંધમાં પોતાને શું કરવું યોગ્ય છે એ પૂછે છે, અને તેઓ ઉત્તર આપે છે કે વરૂણ દેવ દયાળુ હોવાથી તેણે આગળ સુનાહસેપને જેમ ક્ષમા આપી હતી તેમ તેને પણ આપશે.

વરૂણ દેવ મનુષ્યોનું આ લોકમાં આટલું બધું શ્રેય કરે છે એટલું જ નહિ પણ તે પરલોકના સ્વામી છે, અને આત્માના અમરપણાની માન્યતા તેની સાથે જોડાઇ રહેલી છે. આત્માની અમરતા દેવોનું દાન છે, અને જેઓ તેઓમાં વિશ્વાસ રાખે છે અને તેઓની આજ્ઞા પાળે છે તેઓને તે પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓને આ દાન આપવામાં આવે તેઓને શરીર ધારણ કરવું પડતું નથી, અને આકાશ માર્ગે તેઓ ઉંચે સ્વર્ગમાં જાય છે. તેઓના સ્વર્ગ તરફના પ્રયાણમાં પુશાન નામનો દેવ તેઓનો દોરનાર છે. એ માર્ગે તેઓને એક નદી ઓળંગવી પડે છે, અને યમના રક્ષક-કુતરાઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાસે થઇને જવું પડે છે. આ પરલોકમાં જતા આત્માઓનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે :

"પ્રયાણ કરો, પ્રયાણ કરો એ પુરાતન માર્ગે, જ્યાંથી આપણા પિતૃઓ ગયા પોતાના ઘેર સ્વર્ગમાં ! ત્યાં જોશો તમે વરૂણને અને યમને, જે બન્ને છે મહા રાજવિઓ, સનાતન સુખમાં રહેતા.

"માર્ગે ભેટશે સારમાના શ્વાનો, ડાઘવાળા અને ચાર આંખોવાળા, પણ નિડર રહી ચાલ્યા જજે આગળ અને આગળ; અને પ્રવેશ કરો યમ સાથે આનંદમાં રહેતા સુખધામમાં, રહે જ્યાં કલ્યાણકારી પિતૃઓ.

"સંગી થા તું યમ અને પિતૃઓનો, અને પ્રાપ્ત કર ઉચ્ચતમ સ્વર્ગમાં તારાં શુભ કર્મનાં ફળ; ફર પાછો ઘેર તારા, મુક્ત થઇ સર્વ અપૂર્ણતાથી, અને પ્રાપ્ત કર એકતા શરીર તારા સાથે જ્વલંત સામર્થ્ય વતી."

૧૦-૧૪-૭ : ૧૦-૮.

આ આત્માઓ જે સ્થાનમાં જાય છે તે સર્વથી ઉચ્ચ સ્વર્ગ છે. તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપ્યું છે :

"વસે જ્યાં સુખમાં મનુષ્યો ધર્મનિષ્ઠ,
છે જ્યાં જીવન કેડે જીવન ધાર્મિક આત્માઓ કાજે;
અને ચઢે છે એકથી બીજું ઉત્તરોત્તર સૌંદર્યમાં."

૧-૧૫૪-૫.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અહિં વર્ણવેલા સુખ અને સ્વર્ગમાં આત્માઓની શી પ્રવૃત્તિ છે તે વિષે પ્રાચીન ઋષિઓએ વધારે કહ્યું નથી. તેઓ માટે મનુષ્યો ધર્મ પાળશે તો અમર થશે અને તેઓના ભવિષ્યના જીવનમાં તેઓને સુખ મળશે એ ખાત્રી બસ હતી.

સ્વર્ગમાં રહેતા અમર આત્માઓ 'પિતૃઓ' નામે ઓળખાય છે, અને તેઓ દેવો તુલ્ય ગણાય છે. આ કારણથી તેઓ પ્રત્યે દેવો માટે જે આદર અને ભક્તિ હોવાં જોઇએ તેવાં જ રાખવાં ઘટે છે. એક રીતે તો પિતૃઓ દેવો કરતાં પણ મનુષ્યોની વધારે નિકટ છે, કારણ કે તેઓ પોતાના વંશજોની ખાસ કાળજી રાખે છે. અમૂક દિવસોએ અને ખાસ કરીને શ્રાદ્ધના દિવસોમાં તેઓ મનુષ્યો સાથે ભોજનમાં ભાગ લે છે, અને એ કાળે તેઓ અને તેઓના વંશજો વચ્ચે સુખમય સમાગમ જોવામાં આવે છે. પણ જે મનુષ્યો વરૂણ દેવ અને મિત્ર દેવની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ વર્તે છે તેઓની સ્થિતિ એથી ઉલટી છે. તેઓના પિતૃઓ તેઓથી નારાજ રહે છે અને તેમની સાથે તેઓ કોઇ પ્રકારનો સંબંધ રાખતા નથી.

આપણે હવે અહિં અગ્નિ દેવનો એક બાજુ મનુષ્યો સાથેનો સંબંધ અને બીજી બાજુ અન્ય દેવો સાથેનો સંબંધ જરા વિચારીએ. અગ્નિ એ મનુષ્યોની વચ્ચે રહેલો દેવોનો પ્રતિનિધિ છે, અને તેની સ્તુતિના મંત્રો ઇંદ્રના મંત્રો કરતાં ઋગ્વેદમાં સંખ્યામાં બીજે નંબરે છે. તે પોતે પ્રકાશ જ હોવાથી મનુષ્યોને ઘોર અંધકારમાં સ્વર્ગની યાદ આપે છે, અને એ રીતે તે આત્મિક દુનિયાના સાક્ષી તરીકે સર્વદા હાજર છે. તે સુંદર છે અને તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરવામાં આવેલું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"છે કિરણુ તેનું સર્વ કાંઈ જોતું, છે પ્રકાશ તેનો સ્ફુરતો સર્વત્ર;
છે જે સર્વ સુંદર, છે જેની સુંદર મુખાકૃતિ અને દૃષ્ટિ,
તેનો જ છે ઝગઝગાટ વહેતા જળ ઉપર;
રશ્મિ એવાં અગ્નિનાં પ્રકાશે સર્વદા તેજોમય."

આ દેવ સર્વથી વધારે પ્રાચીન તેમજ સર્વથી ન્હાનો છે, કેમકે તે જ્યારે જોઈએ ત્યારે સૃજી શકાય છે; તેની જ્વાળા ઉપર ચઢે છે, અને એ રીતે તે પૃથ્વી અને આકાશને જોડે છે. આ કારણથી તે મનુષ્યોનો સર્વોત્તમ યાજક છે. તેના આ દેવ અને મનુષ્યો વચ્ચેનો સંબંધ સતત ચાલુ રાખવાના કાર્યથી થાકી જઈને તેણે એક વખત વરૂણ દેવને તેમાંથી મુક્ત થવા પ્રાર્થના કરી હતી. વરૂણે તેની આ પ્રાર્થના સ્વિકારી, અને તે કાળથી તે માનવજાતનો મુખ્ય યાજક બન્યો. તેનું વર્ણન પંડિત કાએગી આ પ્રમાણે કરે છે :

"જ્યારે દિવસનો પ્રકાશ અર્થાત્ સૂર્ય અસ્ત થાય છે ત્યારે રાત્રિના અંધકારમાં અગ્નિ પ્રકાશિત થાય છે; અને તેની આ દિવ્ય શક્તિથી તે સિદ્ધ કરે છે કે, તે અંધકાર અને તેમાંથી જન્મ પામતાં ભુંડા દાનવો, ભૂત અને પ્રેત, જાદુગરો અને ડાકણો–એ સર્વનો તે વિજેતા છે આ પ્રમાણે તે એક પ્રત્યક્ષ રક્ષક અને ઉદ્ધારક અને ધાર્મિક લોકોને માટે એક ગઢ રૂપ છે. તે સર્વ ભુંડા દેવોને તેઓના રહેઠાણમાંથી હાંકી કાઢે છે અને તેઓને સુકા ઘાસની માફક બાળી નાખે છે. તે અમૃતમય છે, અને મૃત મનુષ્યો વચ્ચે પોતાનું ઘર કરે છે. તે તેઓનાં ઘર અને રહેઠાણોની રક્ષા કરે છે. તેના ભયથી ત્રાસી અનાર્ય અને દસ્યુ લોકો દૂર ભાગી જાય છે. એ લોકોનાં મજબુત રહેઠાણોનો તે નાશ કરે છે. આ કારણથી એ દેવ સર્વ મનુષ્યો માટે એક અતિ આવકારપાત્ર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અતિથિ છે, અને પ્રત્યેક સ્થાનમાં તે કુટુંબીજન અને મિત્ર તરીકે માન પામે છે."

ઉપર આપણે જે કંઇ ઋગ્વેદના દેવો અને ખાસ કરીને વરૂણદેવ માટે કહી ગયા, તેમાં શુદ્ધ એકેશ્વરવાદ અને ઉચ્ચ ધર્મ અને નીતિનાં બીજ રહેલાં છે. એ વાત ખરી છે કે એમાં આપણને એકેશ્વરવાદનું ખરૂં સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી, અને વૈદિક ઋષિઓ હજુ કંઇક અંશે ધાર્મિક અને માનસિક અંધકારમાં રહેલા છે. આમ છતાં એ વાત સ્પષ્ટ છે કે તેઓ ધીમે ધીમે શુદ્ધ ધર્મ પ્રત્યે પ્રગતિ કરતા જાય છે. આ બાબતમાં આપણે ડો. મેકનીકોલનું નીચે આપેલું કથન વિચારીએ. આ ગૃહસ્થે હિંદુસ્થાનમાં ખ્રિસ્તી પ્રચારક તરીકે ઘણા વર્ષ કામ કરેલું હોવાથી તે આ દેશના ધર્મો પ્રત્યે અમૂક પ્રકારનો વિરોધ દર્શાવે છે. આમ છતાં તેને આ ધર્મ વિષે નીચે પ્રમાણે સત્યનો સ્વિકાર કરવાની ફરજ પડે છે. વરૂણદેવના મંત્રોના સંબંધમાં તેનું કથન આ છે :

"આ મંત્રોમાં ઋષિઓ ઉચ્ચ અને શુદ્ધ નૈતિક એકેશ્વરવાદ આગળ લગભગ આવી પહોંચ્યા છે. એ મંત્રો વિચારતાં આપણને લાગે છે કે પ્રાચીન આર્યોનો ધર્મ એક સામાન્ય રીતે વિકાસ પામતા ધર્મની સ્થિતિમાંથી એક આત્માના ધર્મની સ્થિતિમાં પ્રગટ થવા તૈયાર છે. જ્યારે ઋષિઓ એમ માનવા લાગ્યા કે આકાશનું આકાશ અને સ્વર્ગનું સ્વર્ગ પણ ઇશ્વરને પોતામાં સમાવી શકતું નથી, ત્યારે તેઓ માટે પોતાના અંતરમાં દૃષ્ટિ કરવી અને અંતરના વિચારની નૈતિક દૃષ્ટિએ તુલના કરવી એ સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય બને છે."

વળી તે આ પ્રમાણે કહે છે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"પ્રો. મેકડોનેલ કહે છે કે વરૂણના મંત્રોમાં એવો એક પણ મંત્ર નથી કે જેમાં ક્ષમા માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી ન હોય. અન્ય દેવોની પ્રાર્થના હમેશાં આ દુનિયાની વસ્તુઓ માટે કરવામાં આવેલી છે. આ વાતમાં એટલે વરૂણના આ ધાર્મિક અને નૈતિક સ્વરૂપમાં આપણને શુદ્ધ એકેશ્વરવાદનું કંઇક ભાન થાય છે. આ દેવના સંબંધમાં સહુથી વધારે અર્થસૂચક વાત એ છે કે ઋતવિષયક માન્યતા તેના નામ અને અધિકાર સાથે જોડાયેલી છે. વરૂણ અને અવસ્તાના અહુરમઝદ વચ્ચેનું સામ્ય આમાં રહ્યું છે, અને એ બન્નેને "ઋત અથવા સત્યના મૂળ" તરીકે માનવામાં આવ્યા છે. વૈદિક ધર્મમાં બીજા સર્વ દેવો કરતાં અધિકાંશે વરૂણદેવ કુદરતમાં ચાલી રહેલો ક્રમ અને નૈતિક જીવનનો ક્રમ પોતાના અધિકાર નીચે રાખી રહેલા જોવામાં આવે છે."

વરૂણદેવના સ્તોત્રો સિવાય ઋગ્વેદમાં આપણને કેટલાક ઋષિઓનો ધાર્મિક અનુભવ શુદ્ધ એકેશ્વરવાદ સુધી લગભગ પહોંચેલો માલુમ પડે છે. પણ અહિં એ ધ્યાનમાં લેવું જોઇએ છે કે આ અનુભવ દસમા મંડલમાં દેખાય છે, અને આ મંડલ પાછળથી રચાયેલું છે. ઋગ્વેદમાં અનેક ઋષિઓના મંત્રો છે, અને આ મંત્રો એક કાળે રચાયા નથી. તેઓમાં જૂનામાં જૂના મંત્રો અને છેક નવા મંત્રો વચ્ચે કદાચિત્ એક હજાર વર્ષનું અંતર હોય તો પણ એમાં નવાઇ પામવા જેવું કશું નથી. વળી આજ કારણે તેમાં ધર્મની સુસંગત માન્યતા જોવાની આશા રાખવી એ વ્યર્થ છે. એ ધર્મશાસ્ત્ર સેંકડો ગીતોનું બનેલું છે, અને એ ગીતો જૂદા જૂદા પુરૂષોએ જૂદે જૂદે કાળે અને સ્થાને રચેલાં છે. પણ આ સર્વ મંત્રોને એકત્ર કરનાર કોઇ એક ઋષિકુળ હતું. આ સંગ્રહકારોના દિલમાં વિશ્વ સંબંધી કોઇ એવી માન્યતા હતી કે જે એકેશ્વરવાદથી બહુ દૂર નહોતી. તેઓ જ્ઞાનપ્રધાન હતા, અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેઓએ કરેલા વિચારમાં ઉપનિષદોનાં મૂળ રહેલાં છે. જગતની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ એ સંબંધી તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા હતા, અને તેઓએ કરેલા પ્રશ્નોત્તર બહુ ઉંડા અને ગૂઢ છે. તેઓમાંના કેટલાક જગતની ઉત્પત્તિ જળમાંથી અને કેટલાક અગ્નિમાંથી થયેલી માનતા હતા. તેઓમાંના અમૂક ઋષિઓને આ ઉત્તરથી સંતોષ થયો ન હતો, અને તેઓ 'હિરણ્યગર્ભ' નામનું કંઇ તત્ત્વ જગતનું મૂળબીજ છે એમ માનતા હતા. કોઈ એથી પણ આગળ વધ્યા હતા અને આ જગતનો કોઈ એક કર્ત્તા છે એમ માનતા હતા. તેઓએ આ કર્ત્તાને 'વિશ્વકર્મા' નામ આપ્યું હતું, અને એને વિષે નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે :

"છે કોણ આપણો પિતા, એક સૃષ્ટા અને કર્ત્તા;
જાણે છે જે સર્વ સ્થાન અને સર્વ જીવને,
આપ્યાં જેણે દેવોને પણ પોતપોતાનાં નામ;
જાય છે જેની કને સર્વ જીવો પ્રશ્ન કરવા ?"

૧૦-૮૨-૩.

અહિં દેવોના દેવને જગતના કર્ત્તા તરીકે જાણવામાં આવેલા છે, અને આ પરમ દેવ દેવોથી ઉચ્ચતર છે એટલું જ નહિ પણ તેઓના સૃષ્ટા છે. એક સ્તોત્રમાં તેઓએ આ વિચાર પ્રગટ કર્યો છે, અને એમાં પ્રાચીન ભારતના આર્યો વિચારની કેવી અદ્‌ભૂત ભૂમિકા ઉપર પહોંચ્યા હતા તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ સ્તોત્ર એક પ્રકારનું સૃષ્ટિ–ગીત છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે :

નહોતું એ કાળે સત્* કે અસત્ ;
નહોતી ત્યારે હવા, કે તેની ઉપરનું આકાશ.

---

* આ શબ્દનો મૂળ અર્થ 'હોવું તે' અથવા હૈયાતી અથવા જીવન છે. અસત્ શબ્દનો અર્થ 'ન હોવું તે' છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતું શું ઢાંકણુ આ સર્વનું ત્યારે? અને હતું ક્યાં એ?
શાથી રક્ષાતું હતું એ? હતી ત્યારે શું
જળોની અગાધ ખાઈ?

નહોતાં ત્યારે મૃત્યુ કે મૃત્યુહિનતા;
નહોતો દિવસ રાત્રીનો કોઇ ભેદ.

હતું કોઇ એક, એ સર્વ ઉપરે;
લેતું હતું જે શ્વાસોચ્છ્વાસ,
સ્વ આધારે સ્થિર બની.

હતું ન કોઈ એ કાળે સિવાય એ;
હોય કંઇ કેમ એનાથી પર ત્યારે?

હતો અંધકાર પ્રથમ અંધકારમાં ઢંકાયેલો;
અને હતું આ સર્વ જગત કેવળ જળાકાર.

છૂપાયું હતું જે શૂન્યમાં, વિકાસ્યું તે,
માત્ર કામનાના બળે.

જાગી ત્યારે પ્રથમ ઇચ્છા તેમાં,
અને થયો જન્મ એ ઇચ્છાના બીજમાંથી ચિત્તનો.

પ્રાજ્ઞ પુરૂષોએ, શોધી પોતાના હૃદયમાં,
જોયો અસત્‌માં સાંધતો તાર સત્‌નો.

તાર આ ખેંચાયો સિદ્ધો:
હતું શું એની ઉપરે? હતું શું એની નીચે?
ત્યારે હતાં જીવન-દાયી તત્ત્વો અને શક્તિઓ;
જુઓ આ મૂળ-પ્રયત્ન ઉપર ચઢવાનો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણે છે કોણ એ? કહી શકે કોણ આપણને;
ખાત્રીપૂર્વક? શામાંથી અને કેવી રીતે
રચાયું જગત? આ સર્વ હતા દેવો શું
તેની પહેલાં કે થયા એ પછી? શામાંથી
ઉદ્‌ભવ્યું એ? કોણ કહી શકશે એ?

જેમાંથી ઉદ્‌ભવ્યું જગત આ બધું,
હતું રચાયું એ, કે અરચાયું;
જાણે આ સર્વ એ એક માત્ર,
જે, સર્વ–જોતા સ્વામી, નિયંત્રે છે,
રહી સર્વોચ્ચ સ્વર્ગમાં, જગત આ બધાને;
કે નથી જાણતો એ પણ?

૧૦, ૧૨૯.

આ સ્તોત્રમાં આપણે ઉપનિષદોમાં જણાવવામાં આવેલા ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનનાં બીજ જોઇએ છીએ. હિંદુ ધર્મના સુવિખ્યાત જ્ઞાનમાર્ગનો પ્રારંભ અહિંથી જ થવા લાગે છે. અહિં એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે ઉપર આપેલા ગીતમાં ધર્મ કે નીતિ વિષે કશો ઉલ્લેખ નથી, અને આ દેશના આર્યો જેમ જેમ જ્ઞાન-પ્રધાન થતા ગયા તેમ તેમ તેઓના વિચારમાં ધર્મનીતિનું પ્રાધાન્ય કંઈક અંશે ઓછું થતું ગયું. આ પ્રાધાન્ય પાછું આવ્યું તે માત્ર જૈનોના તિર્થંકર મહાવીર સ્વામી, બૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપક ગૌતમ બુદ્ધ અને ભગવદ્‌ગીતાના કાળમાં અને તેઓ દ્વારા. અહિં આપણે એ વાત પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઇએ છે કે આ ગીતમાં એક પ્રકારનો અજ્ઞેયવાદ રહ્યો છે. તેના રચનાર ઋષિને ઇશ્વર વિષે ખાત્રીપૂર્વક જ્ઞાન નથી, અને તે તેના સંબંધમાં જૂદા જૂદા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તર્કવિતર્ક કરે છે. આ અજ્ઞેયવાદ ધીમે ધીમે એટલે સુધી વધી ગયો કે વૈદિક કર્મકાંડ એક સમયે લગભગ નાસ્તિક બની ગયો હતો. માત્ર ક્રિયાઓએ દેવોનું અને અને ઇશ્વરનું સ્થાન લીધું, અને જૈમિનિ અને કુમારિલ સરખા સમર્થ કર્મકાંડીઓ ખુલ્લી રીતે નાસ્તિક હતા. આર્ય-ધર્મ અથવા વૈદિક-ધર્મના આ વિકાસ સામે કાળાંતરે મહાભારતમાં ભાગવત-ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું, અને કાળ જતાં આ ધર્મે હિંદુસ્થાનમાં સર્વોપરિ સ્થાન લીધું.

અહિં આપણે ફરીથી એ કહેવું જરૂરનું છે કે ઋગ્વેદમાં ઉચ્ચ પ્રકારનો બૌદ્ધિક અને નૈતિક ધર્મ જોવામાં આવે છે એમ છતાં એમાં હજુ કેટલીક ખામી છે. આ ત્રુટીઓને લઇને ધર્મનું જે શુદ્ધ સ્વરૂપ ભગવદ્ગીતામાં અથવા શ્રી ઝરથુસ્તની ગાથાઓમાં જોવામાં આવે છે તે તેમાં જોવામાં આવતું નથી.

આ સિવાય એક બીજી વસ્તુ અહિં ફરી કહેવા જરૂર છે. ઋગ્વેદમાં જોવામાં આવતા ધર્મનો મ્હોટો ભાગ હિંદુસ્થાન અને ઈરાનના આર્યો વચ્ચે સામાન્ય હતો. આ બાબતમાં આપણે આગળ એક બે વિદ્વાનોના અભિપ્રાય ટાંક્યા છે. અહિં એક બે અભિપ્રાયો વધારે આપીશું. ગ્રીઝવોલ્ડ નામના વિદ્વાન કહે છે કે,

" ઋગ્વેદ એ હિંદુસ્થાનનાં ઇતિહાસ, ધર્મ, ફીલસુફી અને સંસ્કૃતિનું મૂળ છે. આ દેશમાં ભવિષ્યમાં થનાર ધર્મ અને ફીલસુફી વગેરેના વિકાસનો માર્ગ દર્શાવતું તે પ્રથમ સોપાન છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"વિશેષતઃ તે હિંદુસ્થાન અને પશ્ચિમ એટલે યૂરોપના દેશોની એકતા દર્શાવતો તાર છે. એ એક બાજુ હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસ અને સાહિત્યના બીજરૂપ છે, તેમ બીજી બાજુ તેનાં મૂળ હિંદુ-ઇરાની અને હિંદુ-યૂરોપીઅન આર્યોની એકતામાં રહ્યાં છે."

આ સંબંધમાં વિખ્યાત વિદ્વાન હાઉગ તો એટલે સુધી કહે છે કે ઋગ્વેદના મંત્રોનો મ્હોટો ભાગ, હિંદુસ્થાનના આર્યો અને ઈરાનના આર્યો જે કાળે તેઓ ઈરાન તરફ એકત્ર રહેતા હતા, ત્યારે તેઓએ ભેગા મળી રચેલો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી ઝરથુસ્તની ગાથાઓ

ઈરાની આર્યોનો ધર્મ મહાન પેગંબર ઝરથુસ્તના પવિત્ર નામ સાથે જોડાયો છે, અને તેનાં મૂળ અને સાર ગાથાઓમાં રહેલાં છે. ગાથાઓમાં જોવામાં આવતો ધર્મ શ્રી ઝરથુસ્તનો ઉપદેશેલો છે, અને એ પારસીઓના ધર્મનો જૂનામાં જૂનો અને સહુથી વધારે આધ્યાત્મિક ભાગ છે. આ ગાથાઓના સંબંધમાં એક વિશેષ હકીકત જાણવા સરખી એ છે કે બાઈબલમાં જેમ જૂના કરાર અને નવા કરાર એવા બે ભાગ છે, અને હિંદુઓમાં જેમ વેદ અને વેદાંત એવા ધાર્મિક વિકાસના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, તેમ ઝરથોસ્તી ધર્મમાં નથી, પણ ગાથાઓ એ તેઓનો જૂનો અને નવો કરાર, અથવા વેદ વેદાંત છે એમ કહીએ તો એમાં અતિશયોક્તિ નથી. યહુદીઓમાં જે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે તે પ્રમાણે ધર્મનો વિકાસ ઝરથોસ્તીઓમાં થયો નહિ, અથવા એમાં કંઇ ફેરફાર થયો તો તે એવી જાતનો નહિ થયો કે જેમાં એ ધર્મના મૂળ સ્વરૂપથી એ લોકો આગળ ગયા હોય. એમાં વિકાસને બદલે કંઇક વિકૃતિ થઈ. આ પ્રમાણે ગાથાઓ એ ઇરાની આર્યો, જેઓ પાછળથી ઝરથોસ્તી નામે ઓળખાયા અને હાલ પારસી નામે જાણીતા છે, તેઓના ધર્મશાસ્ત્રનો ઉત્કૃષ્ટ વિભાગ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એ તેઓની ભગવદ્ગીતા છે. એમાં પણ આ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે હિંદુઓમાં જેમ ભગવદ્ગીતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વેદો અને ઉપનિષદોના ફળરૂપે પ્રાપ્ત થઇ હતી, તેમ ગાથા પ્રાપ્ત થઇ ન હતી. એ તો પારસી ધર્મનું મૂળ તેમજ પરિપક્કવ થયેલું ફળ છે.

પારસી ધર્મશાસ્ત્રો 'ઝંદ-અવસ્તા' નામે ઓળખાય છે, પણ આ નામ ભૂલાવો ખવરાવે એવું છે. ખરી રીતે તેનું નામ "અવસ્તા-ઝંદ" છે. મૂળ ધર્મ શાસ્ત્રનું નામ અવસ્તા છે, અને ઝંદ નામ તેના પેહેલવીમાં કરેલા તરજુમાને આપવામાં આવેલું છે. પેહેલવી પુસ્તકોમાં 'અવિસ્તાક વા ઝંદ' એ નામ છે અને તે બરાબર છે. ઝંદ શબ્દ માત્ર અવસ્તાના ભાષાંતર માટે જ નહિ, પણ તેના ઉપર કરવામાં આવેલી ટીકાઓ માટે વપરાયેલો છે. કેટલાક વિદ્વાનોનો મત એ છે કે ઝંદ શબ્દ પ્રથમ માત્ર ટીકા સૂચવતો હતો, અને ભાષાંતરનું સૂચન તેમાંથી પાછળથી થયેલું છે. અત્યારે ઝંદ શબ્દ સામાન્ય રીતે પેહેલવી ભાષાના અર્થમાં વપરાય છે, પણ તેનો મૂળ અર્થ એ ભાષામાં કરવામાં આવેલી ટીકા છે, અને અવસ્તાની ટીકા અને તેનું ભાષાંતર એ બે માટે એ શબ્દ વપરાતાં વપરાતાં જે ભાષામાં એ ટીકા વગેરે વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે તેને જ માટે તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો.

અવસ્તા શબ્દ પ્રથમ શ્રી ઝરથુસ્તની ગાથાઓ માટે જ વપરાતો હતો, પણ કાળાંતરે તેનો ઉપયોગ ગાથાની ભાષામાં જે કાંઇ લખાયું છે તે માટે થવા લાગ્યો. અવસ્તા શબ્દનો ધાતુ અને સંસ્કૃત ભાષાનો વિદ્ શબ્દ એક જ છે. વિદ્‌નો અર્થ જાણવું એ છે, અને એ ઉપરથી અવસ્તાનો અર્થ જે કંઇ જણાયેલું છે તે છે. કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે અવસ્તા અને વેદ એ બન્ને શબ્દો એક જ છે. ઝંદ શબ્દનું મૂળ અને સંસ્કૃત ભાષાનો 'જ્ઞ' એ એક છે. એટલે એનો અર્થ જ્ઞાન થાય છે. કાળાંતરે ઝંદ શબ્દમાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાઝંદ શબ્દ નીકળ્યો, જેનો અર્થ પ્રથમ ઝંદ એટલે ટીકા ઉપર કરવામાં આવેલી ટીકા થતો હતો. આ જાતની ટીકાઓ પેહેલવી ભાષામાંનાં ધાર્મિક પુસ્તકો ઉપર ઈરાનની પાછળથી પ્રચલિત થયેલી ભાષામાં કરવામાં આવેલી હોવાથી ધીમે ધીમે એ શબ્દ એ ભાષાને લાગુ કરવામાં આવ્યો, અને આજે એ શબ્દ એ અર્થમાં જ વપરાય છે. આ ભાષા ઇરાનને મુસ્લિમોએ સર કર્યું ત્યાર પહેલાં એ દેશમાં વપરાતી હતી. મહા કવિ ફીરદોશીએ પોતાનું શાહનામા એમાં લખેલું છે.

ઝંદ–અવસ્તા અર્થાત્ ઝરથોસ્તી લોકોનાં ધર્મશાસ્ત્રો પ્રાચીન કાળમાં ઘણાં હતાં એ વાત આપણે ગ્રીસ દેશના અને ઇરાનના જૂના કાળના ઘણા લેખકોએ આપેલી હકીકત ઉપરથી જાણીએ છીએ. પણ અત્યારે એ બધાં આપણને પ્રાપ્ત થતાં નથી. ગમે તે કારણ હો, પણ એ વાત ચોક્કસ છે કે પારસીઓનાં જૂનાં ધર્મશાસ્ત્રનો મ્હોટો ભાગ અમૂક કાળે નાશ પામેલો છે. પ્લીની નામનો રોમન ઇતિહાસકાર ગ્રીક તત્ત્વવેતા હરમીપોસના કથન ઉપર વિશ્વાસ રાખી કહે છે કે શ્રી ઝરથુસ્તે વીશ લાખ શ્લોકો રચ્યા હતા. એ જ પ્રમાણે અબુ જાફર અતાબારી નામનો આરબ ઇતિહાસકાર કહે છે કે ઝરથુસ્તનાં વચનો બારસો ગાયોનાં ચામડાંઓ ઉપર લખેલાં હતાં. આ કથનોમાં કંઇક અતિશયોક્તિ હશે, પણ એમાં કંઇક સત્ય તો હોવું જ જોઇએ.

પારસીઓના કહેવા પ્રમાણે તેઓના ધર્મશાસ્ત્રોનો નાશ સીકંદરે જ્યારે ઈરાન ઉપર ચઢાઇ કરી તેને સર કર્યો ત્યારે થયો હતો. એક રાત્રે એ વિજેતા પોતાના સરદારો સાથે દારૂ પી મસ્ત બન્યો હતો તે વેળાએ તેણે ઇરાનના પાટનગર પરસીપોલીસનાં મહેલ, કિલ્લો, પુસ્તકશાળા વગેરે બાળી મૂકવાની આજ્ઞા કરી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેના પરિણામે એ સર્વ નાશ પામ્યાં. આમ છતાં એ કાળે ઈરાનનું રાજ્ય બહુ મ્હોટું હોવાથી આખા દેશમાં એક જ સ્થળે સર્વ શાસ્ત્રો હોય અને અન્ય સ્થળે ન હોય એ સંભવિત નથી. જૂદાં જૂદાં શાસ્ત્રોની છૂટક છૂટક નકલો જૂદે જૂદે સ્થળે હોવી જ જોઇએ, અને તે પ્રમાણે હતી પણ ખરી. સીકંદરે ઈરાન સર કર્યું ત્યાર પછી ત્યાં લગભગ પાંચ છ સૈકા સુધી અંધાધુંધી વર્તી રહેલી હોવાના કારણે આ બધાં શાસ્ત્રો એકત્ર કરવાનું બન્યું નહિ. ત્યાર પછી સસાનીયન વંશે પોતાની સત્તા સ્થાપી, અને તેના રાજાઓએ જૂનાં શાસ્ત્રોનો કેટલોક ભાગ એકત્ર કર્યો. આ વંશ બહુ લાંબો કાળ ચાલ્યો નહિ, કેમકે ઈ. સ. છઠ્ઠા સાતમા સૈકામાં મુસ્લીમ લોકોનું ઈરાન ઉપર આક્રમણ શરૂ થયું, અને એ કાળે જે કાંઇ પુસ્તકો હતાં તેનો મ્હોટો ભાગ નાશ કરવામાં આવ્યો. સસાનીયન રાજાઓએ જે કંઈ શાસ્ત્રો મેળવ્યાં હતાં તે તેનાં પૂર્ણ સ્વરૂપમાં નહોતાં, અને એમાંથી પણ કેટલુંક આ રીતે અદૃશ્ય થયું. આ બન્ને આક્રમણના પરિણામે ઝરથોસ્તી ધર્મને અને સમગ્ર જગતને ધાર્મિક સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઘણું નુકશાન થયું છે એ શંકા વગરની વાત છે.

એમ કહેવાય છે કે ઝરથોસ્તી ધર્મનાં શાસ્ત્રો બધાં મળી એકવીશ નુસ્ક હતાં, અને તેઓમાંનો પ્રત્યેક ગ્રંથ ટીકા સહિત હતો. આમાંનાં ઘણાંઓમાં શા શા વિષયો ચર્ચ્યા હતા તેની હકીકત અત્યારે આપણને ઝરથોસ્તી ધર્મનાં જે કાંઇ પુસ્તકો મોજુદ છે તેમાંથી મળી આવે છે. પણ એ માત્ર રૂપરેખા જ છે. એ સર્વ નુસ્કમાંના માત્ર એક સિવાય બધાં નષ્ટ થયાં છે, અને તેમાં રહેલું જ્ઞાન પણ તેની સાથે નષ્ટ થયું છે. જે એક નુસ્ક વર્તમાન છે તે વંદીદાદ છે. આ સિવાય માત્ર એક બે ટુકડાઓ હૈયાત છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ સિવાય એક બે ગ્રંથ પ્રાચીન કાળથી ઉતરેલા છે. એ નુસ્ક કરતાં પણ વધારે જૂના છે, અને તેઓની ગણના પ્રથમથી જ નુસ્કમાં કરવામાં આવતી નહોતી એમ લાગે છે. આ બે ગ્રંથ યઝન અને વિસ્પર્દ છે. હિંદુ ધર્મમાં જેમ વેદનું સ્થાન બીજાં ધર્મશાસ્ત્રો કરતાં અલગ છે, એ જ પ્રમાણે આ બેનું સ્થાન પારસી ધર્મશાસ્ત્રોમાં છે. યઝન એ ઇરાની આર્યોનો વેદ છે. જૂદાં જૂદાં નુસ્કો હિંદુઓ જેને વેદાંત કહે છે તે સરખાં હતાં.

યઝન શબ્દ અને હિંદુઓનો યજ્ઞ શબ્દ એ બન્ને એક જ છે, અને તેનું મૂળ 'યજ' જેનો અર્થ ભોગ આપી પ્રાર્થના સહિત ઉપાસના કરવી થાય છે, તે છે. આ યઝનમાં બોંતેર અધ્યાય છે, અને તે સર્વનો ઉપયોગ ઈશ્વરની બંદગી માટે કરવામાં આવે છે. સર્વ યઝન એકી વખતે લખાયેલાં નથી, કેમકે તેમાં સ્પષ્ટ રીતે બે ભાગ જોવામાં આવે છે. આપણે આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં જે ગાથાઓની વાત કરી ગયા એ આ યઝનનો પ્રાચીનતમ ભાગ છે, અને તે પ્રથમ એક જૂદા જ ગ્રંથ રૂપે વર્તમાન હોય એમ માનવા સબળ કારણ છે. આ ગાથાઓને જ યઝનના બીજા એટલે પાછળથી થયેલ ભાગમાં, વિસ્પર્દમાં અને વંદિદાદમાં 'શાસ્ત્ર' તરીકે સ્વિકારવામાં આવેલ છે. આ બતાવે છે કે એ ભાગ બીજા કરતાં વધારે પ્રાચીન છે એટલું જ નહિ પણ વધારે મૂલ્યવાન છે એ માન્યતા છેક જૂના કાળથી ઝરથોસ્તીઓમાં ચાલુ હતી. કાળાંતરે આ ભાગ યઝનના બીજા ભાગ સાથે ભેળવાઇ ગયો, અને ગાથાઓનો ઉપયોગ કેટલાક ખાસ પ્રસંગોમાં પ્રથમથી કરવામાં આવતો હોવા છતાં એની પૂરી મહત્તા પાછળના ઝરથોસ્તીઓથી અજાણ હતી એમ જણાય છે. એ ગમે તે હો, પણ અત્યારે પાશ્ચાત્ય અને પારસી વિદ્વાનોના સંશોધનના પરિણામે ગાથાઓ અને ઝરથોસ્તી ધર્મનાં યઝન સુદ્ધાંત અન્ય શાસ્ત્રો વચ્ચે શો ભેદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે, અને ગાથાઓ તેઓના અસલ સ્વરૂપમાં શું છે તે સારી રીતે સમજાયું છે, અને તેમ થતાં માત્ર ઝરથોસ્તી ધર્મને જ નહિ પણ સમગ્ર જગતને ઘણો આધ્યાત્મિક લાભ થયો છે.

ગાથાઓ અત્યારે જેટલી પ્રાપ્ત થયેલી છે તેટલી જ પ્રથમ હતી કે તેથી વધારે હતી એ એક પ્રશ્ન છે. અનેક વિદ્વાનોનો મત એ છે કે કેટલીક ગાથાઓ નષ્ટ થઇ છે, અને આ વાત સત્ય જણાય છે. જે ગાથાઓ અત્યારે મોજુદ છે તે માત્ર પાંચ છે, અને તેમાં કુલ આઠસો છન્નુ લીટીઓ અને પાંચ હજાર છસો આઠ શબ્દો છે. તેનું કદ આ પ્રમાણે ભગવદ્‌ગીતાથી તેમ શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્તનાં ‘ સુવાર્ત્તા ’ ઓ રૂપે જાણીતાં જીવન-ચરિત્રોમાં સહુથી ન્હાનું ચરિત્ર જે માર્કનું છે તેથી પણ ન્હાનું છે. ઋગ્વેદની સાથે ગાથાઓની તુલના કરીએ તો તેનું કદ માત્ર તેના ત્રીસમા ભાગ જેટલું છે. ગાથા શબ્દ ભારતવર્ષના અને ઇરાનના આર્યો જ્યારે એકત્ર હતા ત્યારથી ઉતરી આવેલો છે, અને આજે હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મોમાં એ જ શબ્દ પ્રચલિત છે. ગાથાનો અર્થ ગીત છે અને તેનો ધાતુ ‘ ગય ’ એટલે ગાવું છે. આ પ્રમાણે ગાથાઓ એ ગીતો જ છે, અને તેમાં ઇશ્વરની સ્તુતિ, પ્રાર્થના વગેરે જોવામાં આવે છે. અહિં જે ગાથાઓની વાત કરવામાં આવી છે તે શ્રી ઝરથુસ્તની ગાથા તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલી છે, કેમકે યઝનમાં બીજી પણ ગાથાઓ છે. આપણે આગળ જોઇ ગયા કે શ્રી ઝરથુસ્તની પોતાની ગાથાઓની સંખ્યા અત્યારે આપણને જે મળી આવે છે તેના કરતાં વધારે હોવા સંભવ છે. મૂળ ગાથાઓમાંથી આટલી જ મળી આવે છે એનું એક કારણ એ આપવામાં આવ્યું છે કે વર્તમાન ગાથાઓનો ઉપયોગ ભુંડા દેવો અને તેમના યાજકોની અનિષ્ટ અને ભુંડી શક્તિઓમાંથી બચવા માટે પ્રાર્થના તરીકે વધારે પ્રમાણમાં કરવામાં આવતો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુવિખ્યાત વિદ્વાન હાઉગ ગાથાઓને એ દૃષ્ટિથી સામવેદ સાથે સરખાવે છે. આ વેદમાં ઋગ્વેદની જ ઋચાઓ છે, પણ તે અમૂક જ છે અને અધિક પ્રમાણમાં ગાઈ શકાય એવી છે. હાઉગ કહે છે કે હિંદુસ્થાનના બ્રાહ્મણોએ સમગ્ર ઋગ્વેદ જેમાં લગભગ ૧૦૩૦ મંત્રો છે તે સાચવી રાખ્યો, પણ ઝરથોસ્તીઓ પોતાની બધી અસલ ગાથાઓ સાચવી શકયા નહિ.

આપણે આગળ જોઇ ગયા કે ગાથાઓની ભાષા અવસ્તા નામે ઓળખાય છે. આ ભાષા ઋગ્વેદના સંસ્કૃતને ઘણી જ મળતી છે. આ સંબંધમાં કેટલાક વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે. ડૉ. ઓલ્ડેનબર્ગ કહે છે કે :

"અવસ્તા અને વૈદિક સંસ્કૃત એ બે ભાષાઓ, ગ્રીસ દેશમાં જૂદી જૂદી જગ્યાઓમાં બોલાતી જૂદી જૂદી ભાષાઓ જેટલે અંશે એક બીજાની નિકટ છે, તે કરતાં વધારે નિકટ છે; એટલું જ નહિ પણ તેઓ વચ્ચેનો સંબંધ વૈદિક સંસ્કૃત અને મહાભારત અને રામાયણના સંસ્કૃત વચ્ચેના સંબંધ કરતાં વધારે નિકટ છે."

ડૉ. મીલ્સ નામના ઝરથોસ્તી ધર્મના વિખ્યાત વિદ્વાન આ પ્રમાણે કહે છે :

"આ એક સત્ય હકીકત છે કે આપણને બે શાસ્ત્રો પ્રાપ્ત થયાં છે, જેમાંનું એક ઉત્તર-પશ્ચિમમાંથી અને બીજું દક્ષિણ-પશ્ચિમમાંથી મળેલું છે, અને જે બન્નેની ભાષા બેલડી બ્હેનો સરખી છે. આમાંની પહેલી એટલે અવસ્તા ઋગ્વેદના સંસ્કૃત સરખી જ છે. આ સિવાય એ બન્નેના છંદ પણ એક જ છે, જે વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. વિશેષતઃ આ છંદોમાંનો સહુથી ઉત્તમ છંદ બન્ને ભાષાઓમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. આ બે ભાષાઓમાં કઇ તેઓની મૂળ ભાષાની વધારે નજદિક છે એ કહેવું મૂશ્કેલ છે, કેમકે કેટલીક વાર એ મૂળ ભાષાનાં રૂપો અવસ્તામાં કોઇ કોઈ સ્થળે વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, અને કેટલીક વાર ઋગ્વેદમાં કોઇ કોઇ સ્થળે એ રીતે જોવામાં આવે છે."

વળી તે નીચે પ્રમાણે કહે છે :

"આ વિષે વધારે કહેવાની હું જરૂર જોતો નથી. એ વાત સ્પષ્ટ છે કે અવસ્તા એ તેના ઇતિહાસમાં, સ્વરૂપમાં, ભાષામાં અને છંદમાં લગભગ વેદ જ છે."

તે નીચે પ્રમાણે ઉમેરે છે :

"વેદ શબ્દ અવસ્તા સરખો છે, અને અવસ્તા એ વેદ શબ્દનું જ એક રૂપ હોય એમ લાગે છે. છંદોમાં જૂનામાં જૂનામાંનો એક અને સહુથી સુંદર જે ત્રિષ્ટુપ્ છે તે અવસ્તાના ગીતોમાં જોવામાં આવે છે."

ડો. મીલ્સ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે આ સામ્ય ઋગ્વેદ અને ગાથાઓ વચ્ચે છે એટલું જ નહિ, પણ ઋગ્વેદ અને યઝનનો જે ભાગ ગાથાઓ કરતાં વધારે નવો છે તે બન્ને વચ્ચે પણ છે. તે કહે છે કે :

"આ બન્ને પુસ્તકો–ઋગ્વેદ અને યઝન–માં પૌરાણિક કથાઓ, દેવોનાં નામ, ઇતિહાસ અને કેટલાક વીર પુરૂષોનાં તેમજ દેશોનાં નામ એક જ છે એટલું જ નહિ, પણ એ બન્નેની ભાષાઓ ઘણી રીતે એક છે. તેઓ વચ્ચેનો ભેદ થોડો જ છે, અને તે માત્ર કોઇ એક ભાષા જૂદે જૂદે સ્થળે વપરાય ત્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેના ઉચ્ચારમાં સામાન્ય રીતે થતા ભેદ સરખો છે. વિશેષતઃ આ ભેદ પણ જેમ જેમ અવસ્તા ભાષાનો ઉકેલ વધારે પ્રમાણમાં થતો જાય છે, તેમ તેમ દૂર થતો જાય છે. તેઓ બન્ને તેઓના વ્યાકરણના નિયમોમાં એક છે એટલું જ નહિ; આ નિયમોનાં ઉલ્લંઘન પણ બન્નેમાં એકસરખાં છે. ”

ડો. મીલ્સ આથી આગળ જઇને કહે છે કે અવસ્તા ભાષા બરાબર સમજવા વૈદિક સંસ્કૃતનું જ્ઞાન આવશ્યક છે, અને તેના કથન મુજબ તેણે ગાથાઓનો અંગ્રેજી ભાષામાં તરજુમો કર્યો તે પહેલાં સંસ્કૃતમાં કર્યો હતો. ગાથાનું સંસ્કૃત ભાષાંતર અમૂક સૈકાઓ પહેલાં હિંદુસ્થાનમાં વસેલા પારસીઓમાંના નર્યોસંગ નામના એક વિદ્વાને કર્યું હતું, પણ તે તેણે પહેલવી ભાષામાંથી કરેલું હતું. નર્યોસંગને કદાચિત્ એ વાતની જાણ નહિ હોય કે ગાથાની મૂળ ભાષા અને સંસ્કૃત વચ્ચેનો સંબંધ આટલો બધો નિકટ છે.

હિંદુસ્થાનના એક વિદ્વાન જતીન્દ્ર મોહન ચેટરજીએ થોડા વર્ષ પહેલાં ગાથાઓનું ભાષાંતર સંસ્કૃતમાં કર્યું છે. આ કાર્ય કરવામાં તેનો મુખ્ય હેતુ આ બન્ને ભાષાઓ અને વૈદિક ધર્મ અને ગાથાઓનો ધર્મ પરસ્પર બહુ નિકટ સંબંધ ધરાવે છે એ સિદ્ધ કરવાનો છે. આ વિષયના સંબંધમાં તેણે બે ત્રણ પુસ્તકો લખ્યાં છે, અને તેનો મત એ છે કે મઝદયઝન અર્થાત્ ગાથાઓનો ધર્મ ઋગ્વેદમાં જોવામાં આવતા પિતૃયાનનો વિકાસ છે. તે ગાથાઓને ભાર્ગવ-વેદ કહે છે. તેના આ અને એવા બીજા કેટલાક વિચારો ઘણા પારસી વિદ્વાનોને માન્ય નથી.

ગાથાઓ શ્રી ઝરથુસ્તની રચેલી છે એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. પણ આપણે તેના સંબંધમાં જરા વધારે વિચાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરીશું તો આપણને માલુમ પડશે કે તેમાંની બધી શ્રી ઝરથુસ્તની રચેલી નથી; તેનો અમૂક ભાગ તેના શિષ્યોએ રચેલો છે. ગાથાઓનો સ્હેજ પણ બારીક અભ્યાસ કરતાં આ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. એમ છતાં એ વાત નિઃશંક છે કે બધી ગાથાઓ શ્રી ઝરથુસ્તના સમયમાં જ રચાઇ હતી, અને એ પણ ચોક્કસ છે કે એમાં આપણને શ્રી ઝરથુસ્તના વિચારો જ જોવામાં આવે છે.

ગાથાઓનો ઋગ્વેદની સાથેનો જે ગાઢ સંબંધ આપણે ઉપર જોઇ ગયા તે તેની રચનાનો કાળ નક્કી કરવામાં આપણને બહુ સહાયભૂત થાય છે. ઋગ્વેદનો કાળ આપણે પહેલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તે પ્રમાણે આજથી સાડાચાર હજાર વર્ષ પહેલાંનો છે. આ જોતાં ગાથાનો સમય તેની પહેલાંનો તો હોઇ જ શકે નહિ, અને બીજી અનેક દૃષ્ટિએ વિચારતાં ગાથાનો કાળ ઋગ્વેદ પછી જ મૂકવા આપણને ફરજ પડે છે. ગાથાઓમાં જે ધર્મ-વિકાસ થયો છે, તે જોતાં આપણે તેનો સમય ઋગ્વેદ પછી પાંચશોથી હજાર વર્ષ સુધીમાં મૂકવો જોઇએ. પણ આ નિર્ણયની વિરૂદ્ધ એક વાત રહેલી છે. ઋગ્વેદના મંત્રોને એક પુસ્તક રૂપે એકત્ર કરવામાં આવ્યા ત્યાર પહેલાં તેનો મ્હોટો ભાગ સેંકડો વર્ષો સુધી વર્તમાન હતો, અને ઘણું કરીને આ ભાગ હિંદુસ્થાનના આર્યો અને ઇરાનના આર્યો જ્યારે તેઓ બન્ને હિંદુસ્થાનની બહારના કોઇ ભાગમાં અને ઘણું કરીને ઇરાનના ઉત્તર-પૂર્વ ભાગમાં એકત્ર હતા ત્યારે એ બન્ને માટે સામાન્ય હતો. વળી એ વાત પણ નિઃશંક છે કે ગાથાઓમાં ઉપદેશાયેલો ધર્મ એ આ સામાન્ય ધર્મથી અમૂક અંશે વિરૂદ્ધ અને અમૂક અંશે તેના સુધારા રૂપે છે. આર્યોના આ બે સમુદાયો જૂદા પડયા ત્યાર પછી ગાથાઓ બે ત્રણ સૈકાઓમાં રચાઇ હોય એ સંભવિત છે. આ દૃષ્ટિથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોતાં ગાથાની રચના ઋગ્વેદ એક શાસ્ત્ર રૂપે બહાર પડ્યો ત્યાર પહેલાંની અથવા સમકાલિન હોઇ શકે છે.

આ ઉપરાંત ગાથાઓમાં એક ખાસ વાત છે, જે વિચારતાં તેનો કાળ આપણને ઋગ્વેદના કાળની આસપાસ મૂકવા ફરજ પડે છે. ગાથાઓમાં ધર્મ અને નીતિનો ઉપદેશ છે તેમ તેની સાથે સામાજિક જીવન અને ખાસ કરીને ખેતી સંબંધે ઘણો ઉપદેશ છે. ખેતીના સંબંધમાં તેમાં એટલું બધું અને એવા ભારપૂર્વક લખેલું છે કે તેમાં જણાવવામાં આવેલો ધર્મ ખેતીના કાર્ય સાથે અતિશય ગાઢ સંબંધથી જોડાયેલો છે, અથવા તે ખેતીના પાયા ઉપર રચાયો છે એમ આપણે કહીએ તો એમાં કંઈ અતિશયોક્તિ નથી. એ કાળના આર્યો ઢોરચારૂ હતા અને તેઓએ હજીસુધી ખેતીનું કાર્ય નિયમિત રીતે હાથમાં ધર્યું નહોતું. ઋગ્વેદમાં પણ આર્યોની સ્થિતિ એવી જ જોવામાં આવે છે. આ ઢોરચારૂ અને રખડુ અને કેટલીક રીતે લુટારાઓની સ્થિતિમાં પલટો કરી લોકોને એક નવી જ અથવા ખેતીની સ્થિતિમાં લઇ જવા એ ગાથાઓના ધર્મનું એક મુખ્ય કાર્ય હતું. આ જોતાં ગાથાનો કાળ લગભગ ચાર હજાર વર્ષ પૂર્વે તો આપણે મૂકવો જ જોઇએ. નિયમિત અને વ્યવસ્થિત ખેતી આપણને એટલા બધા જૂના કાળથી ચાલી આવતી લાગે છે કે કેમ જાણે તેને હજારો વર્ષ થયાં હોય. એ જોતાં તેને માટે ઓછામાં ઓછા ચારેક હજાર વર્ષની મુદ્દત રાખવી જોઇએ છે. ગાથાના સમયનો પ્રશ્ન આપણે ઝરથુસ્તના જીવનના સંબંધમાં વધારે ચર્ચીશું.

ગાથાઓ ક્યાં રચાઈ એ પ્રશ્ન પણ વિચારવાનો રહે છે. એના સંબંધમાં બે મત છે. કેટલાક વિદ્વાનો તેની ઉત્પત્તિ ઈરાનના પૂર્વ ભાગમાં અને બીજા કેટલાક ઇરાનના પશ્ચિમ ભાગમાં થયેલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માને છે. ઝરથોસ્તી લોકોની સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે તેઓના ધર્મનો ઉદય મર્વ અને રાઈ નામના નગરો સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. આ નગરો મીડીઆ અથવા ઇરાનના પશ્ચિમ ભાગમાં હતાં. આની સામે એ કહેવામાં આવે છે કે આ નગરો શ્રી ઝરથુસ્તના સમયમાં વર્તમાન નહોતાં, અને ઝરથોસ્તી ધર્મ સાથે તેઓનો ગાઢ સંબંધ પાછળના કાળમાં થયો હતો. આ દલીલ બહુ વજુદવાળી છે, અને એ જોતાં ગાથાઓની ઉત્પત્તિ ઈરાનના પૂર્વ ભાગમાં થઇ હતી એમ માનવા સબળ કારણ છે.

ગાથાઓના સંબંધમાં ઝરથોસ્તીઓમાં પ્રાચીન કાળથી એવી માન્યતા ચાલી આવે છે કે તેની રચના શ્રી ઝરથુસ્તે પોતે કરી છે. આ માન્યતા ઘણે અંશે ખરી છે. એમાં ભેદ માત્ર એટલો છે કે તેનો અમૂક ભાગ અને ખાસ કરીને યઝન ૪૬, ૪૯ અને ૫૧ તેણે પોતે રચેલાં છે. એ સિવાય પણ થોડો ભાગ તેનો પોતાનો હોવા સંભવ છે. યઝન ૨૮, ૨૯ અને ૫૦ તેના શિષ્યોનાં રચેલાં છે. આ વાત આ યઝનોમાંથી જ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. માત્ર યઝન ૫૩ મું તેનું પોતાનું અથવા તેના શિષ્યોમાંના કોઇનું ન હોય પણ પાછળથી લખાયું હોય એમ બનવા જોગ છે. આ બધું જોતાં ગાથાઓની ઉત્પત્તિ શ્રી ઝરથુસ્તના નામ સાથે જોડાઇ છે એ યોગ્ય જ છે, કેમકે તેઓમાંની જે તેણે પોતે રચી નથી તેમાં પણ તેના વિચારની છાપ રહેલી છે.

આપણે અત્યારસુધી ગાથાઓના બાહ્ય રૂપનો વિચાર કરી ગયા. હવે આપણે તેનું આંતર સ્વરૂપ વિચારીએ.

આપણે આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં કાંઇક અંશે જોઇ ગયા તે પ્રમાણે આ છેક ન્હાનો ગ્રંથ અખિલ જગતના ધાર્મિક સાહિત્યમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક અદ્વિતિય સ્થાન ધરાવે છે. દુનિયાના સર્વ શાસ્ત્રોમાં તેનું સ્થાન ઘણું ઉંચું છે, અને એ સર્વમાં તે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે એ જોતાં તેની મહત્તા ઘણી વધી જાય છે. આપણે આગળ કહી ગયા તે પ્રમાણે જગતનાં શાસ્ત્રોમાંનાં બે જ ધાર્મિક વિચારમાં ગાથાથી આગળ વધેલાં છે. આ શાસ્ત્રો ભગવદ્ગીતા અને નવો કરાર છે. પણ અહિં એ વાત ધ્યાનમાં લેવી જોઇએ કે ભગવદ્ગીતા રચાઇ ત્યાર પહેલાં હિંદુસ્થાનના આર્યોમાં ઋગ્વેદથી માંડીને ઉપનિષદોના કાળ સુધી એટલે લગભગ હજાર દોઢ હજાર વર્ષ સુધી ધર્મવિષયક ઉંડો વિચાર થઇ રહ્યો હતો, અને ગીતામાં આ વિચારનો સાર આપેલો છે. તેમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ગીતા એ ઉપનિષદોનું દોહન છે. નવા કરારના સંબંધમાં પણ એવી જ સ્થિતિ છે. એનું મૂળ જૂના કરારમાં છે, અને જૂના કરારનો વિકાસ શ્રી ઇસુ ખ્રીસ્ત પહેલાં ઓછામાં ઓછા એક હજાર વર્ષ સુધી ચાલુ રહેલો હતો. આ જોતાં ભગવદ્ગીતા તેમજ નવા કરાર એ બન્ને બે મહાન વૃક્ષોના પરિપક્વ ફળ રૂપે છે.

ગાથાના સંબંધમાં સ્થિતિ આથી ઉલટી જ છે. એ પુસ્તક આટલી બધી મહત્તાવાળું હોવા છતાં તે તેની પહેલાં થઇ ગયેલા ધાર્મિક વિચારના સાર રૂપે રચવામાં આવેલું નથી. ઉલટાનું તેમાં તેની પહેલાંના વિચારનો કેટલોક વિરોધ કરવામાં આવેલો છે. તેમાં આપેલા ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો ઘણી રીતે મૌલિક અને તે કાળને માટે છેક નવા હતા. તેમાં ઈશ્વર સંબંધી અને મનુષ્યોના ધર્મ અને નીતિ સંબંધી એવા ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો આપવામાં આવ્યા છે કે જે તે સમય માટે અસામાન્ય અને અદ્ભૂત હતા. આ દૃષ્ટિથી જોતાં તે માત્ર આર્યજાતિનું જ નહિ, પણ સમગ્ર માનવજાતિનું સહુથી પહેલું ઉચ્ચ શ્રેણીનું શાસ્ત્ર છે. એમાં આપેલા સિદ્ધાંતો ઋગ્વેદના વિચારોથી ઘણા વધારે આગળ ગયેલા છે એટલું જ નહિ, પણ તે ઉપનિષદોના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચારોથી પણ આગળ જાયછે, અને ભગવદ્‌ગીતાની નજદીક આવી પંહોચે છે. આ રીતે તેમાં હિંદુસ્થાનમાં થયેલો એક હજાર કે દોઢ હજાર વર્ષનો ધાર્મિક વિકાસ એક જ પેઢીમાં અથવા એક જ અતિ સમર્થ ધર્માચાર્યના જીવનમાં થયેલો જોવામાં આવે છે. ગાથાઓનું આ અદ્‌ભૂત સ્વરૂપ શ્રી ઝરથુસ્તને આભારી છે. ઈશ્વરે તેને પોતાની કૃપાથી એક પ્રકારનું એવું અદ્‌ભૂત પ્રકટીકરણ આપ્યું હતું કે જે તેની પહેલાં કોઇને પણ પ્રાપ્ત થયું નહોતું. ધર્મના પ્રદેશમાં આ પ્રકટીકરણ એક મ્હોટામાં મ્હોટો ચમત્કાર છે.

હિંદુસ્થાનમાં જેને ભાગવત-ધર્મ કહેવામાં આવે છે તેની સ્થાપના જગતના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર ગાથાઓમાં કરવામાં આવેલી છે. ભાગવત ધર્મનો ઉદય પ્રથમ એમાં જ થયેલો છે. એમાં આપણે શુદ્ધ ધર્મની સરિતા વહેતી થયેલી જોઇએ છીએ. અહિં એક બીજી વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી એ છે કે આ સરિતા માત્ર ઈરાનમાં જ ધોધમાર વહેતી થઇ એટલું જ નહિ, પણ દૈવયોગે તેની વૃદ્ધિ સેમેટીક ધર્મો એટલે યહુદીધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ઈસ્લામ દ્વારા જગતના બહુ મ્હોટા ભાગમાં થઇ. આ ધર્મો તેઓના ઘણા ઉંચામાં ઉંચા સિદ્ધાંતો માટે ગાથાના કેટલે અંશે ઋણી છે તે આપણે આગળ જોઇશું. અહિં આપણે એટલું જ કહેશું કે આ ધર્મો ઉપર ઝરથોસ્તી ધર્મની અસર ઘણી ઉંડી થયેલી છે, અને એ કારણે જ એ ધર્મો તેઓનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેટલેક અંશે પામ્યા.

ઉપર આપેલી બધી હકીકત વિચારતાં આપણને કહેવાની ફરજ પડે છે કે આ ગાથાઓ ઇશ્વરની આપેલી એક ચમત્કારિક શ્રુતિ અથવા શાસ્ત્ર છે. તેનું બાહ્ય રૂપ ઋગ્વેદ સરખું, અને તે ઋગ્વેદની લગભગ સમકાલીન હોવા છતાં, તેનું આંતર રૂપ ભગવદ્‌ગીતા સરખું છે. આ કારણથી તે સર્વ આર્યો માટે તેઓનું પહેલું ઉચ્ચ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શાસ્ત્ર છે. વળી તેની અસર સેમેટિક ધર્મો ઉપર ઘણી થયેલી હોવાના કારણે તે યહુદીઓ, ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનો માટે પણ એક શાસ્ત્રરૂપ છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં તે આર્ય ધર્મો અને સેમેટિક ધર્મો વચ્ચે તેઓને એકત્ર કરતી એક ઇશ્વરદત્ત સાંકળ રૂપ છે. ભૂગોળમાં તેનું સ્થાન તેનો ઉદય ઇરાનમાં થયેલો હોવાના કારણે હિંદુસ્થાન અને પેલેસ્ટાઇન વચ્ચે મધ્યબિંદુ રૂપે છે. તેમજ ધર્મના પ્રદેશમાં પણ તે, હિંદુસ્થાનના આર્ય ધર્મો જેવા કે વૈદિક-ધર્મ, જૈન-ધર્મ અને બૌદ્ધ-ધર્મ, અને પેલેસ્ટાઇનમાંથી નીકળેલા યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મ અને એ બન્ને ધર્મોની જેના ઉપર ઘણી ઉંડી અસર થઈ છે એવા ઇસ્લામ-ધર્મ વચ્ચે મધ્યબિંદુ રૂપે છે. આ કારણે તેમજ તેની આંતરિક મહત્તાના કારણે ગાથાઓ સર્વ પ્રજાઓ અને જાતિઓ માટે એક મહાન શાસ્ત્ર છે.

ગાથાઓ શ્રી ઝરથુસ્તના આધ્યાત્મિક જીવનનો પ્રકાશ કરતી હોવાથી હવે આપણે એ મહાન પેગંબરના જીવન અને કાર્ય વિષે થોડો વિચાર કરીશું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪

શ્રી ઝરથુસ્ત

શ્રી ઝરથુસ્તના જીવન-ચરિત્ર વિષે જોઇતાં સાધન અત્યારે આપણને સ્હેજે પ્રાપ્ત થઇ શકતાં નથી. એ મહાપુરૂષ એટલા બધા જૂના કાળમાં થઇ ગયા, અને એમના સમયમાં જીવન-ચરિત્રની મહત્તા આપણે અત્યારે તે જાણીએ છીએ એટલી ન જણાતી હોવાના કારણે, તેમજ લેખનના સાધનના અભાવે, એમના જીવન વિષેની જે કંઇ હકીકત મળી આવે છે તે માત્ર અથવા મ્હોટે ભાગે આપણને ગાથાઓમાંથી મળે છે. એ વાત ખરી છે કે શ્રી ઝરથુસ્ત સંબંધી અનેક દંતકથાઓ વર્તમાન છે, પણ આમાંની ઘણી પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, અને એ કારણે તેના ઉપર આપણે પૂર્ણાંશે આધાર રાખી શકતા નથી. જૂના કાળથી અથવા કદાચિત્ ઇસવી સન પૂર્વે તેમનું જીવન-ચરિત્ર લખવાના પ્રયાસો થયા છે, અને એ પ્રમાણે જે બધી વાતો મોજુદ છે તે સર્વાંશે ન માનીએ, તો પણ તેમાં ઘણું એવું છે કે જે આપણે સ્વિકારી શકીએ. આ પાછળથી લખાયેલાં જીવન-ચરિત્રો વગેરે આપણે ધ્યાનમાં ન લઇએ, તો પણ ખુદ ગાથાઓમાંથી જ આપણને આ મહાન પેગંબરના જીવન સંબંધી કેટલીક ચોક્કસ હકીકત મળી આવે છે. ગાથાઓનું મહત્વ જેમ તેમાં આપેલા ધર્મ અને નીતિવિષયક વિચારોના કારણે ઘણું છે, તેમજ તે તેના કાળના ઇરાનના આર્યોના અને ખાસ કરીને શ્રી ઝરથુસ્તના જીવન વિષે જે માહિતી આપે છે તે માટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘણું છે. ગાથાઓ ઉપનિષદો કે ગીતાની માફક આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો ચર્ચતું કે દર્શાવતું પુસ્તક નથી, પણ તે શ્રી ઝરથુસ્તનું એક પ્રકારનું આત્મ-ચરિત્ર છે. તેમાં તેમના જીવન અને કાર્યને લગતા પ્રશ્નો, તેમની મૂશ્કેલીઓ, તેમના હૃદય અને આત્માનાં મંથન વગેરે વસ્તુઓ ઠેકાણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે, અને તેમાંના આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો એ મહાન પુરૂષના જીવન દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે. આ કારણથી ગાથાની મહત્તા કેટલેક અંશે ઘણી વધી જાય છે.

શ્રી ઝરથુસ્તના સંબંધમાં એક વાત નિર્વિવાદ છે, જે જણાવવાની પણ જરૂર રહેતી નથી. શ્રી ઝરથુસ્ત નામના એક મહાન પેગંબર એક કાળે વર્તમાન હતા એ સંબંધમાં જરા પણ શંકા નથી. એના સંબંધમાં આટલું કહેવાની પણ જરૂર નથી, અને આ લખવામાં આવેલું છે તે એ જ કારણે છે કે આધુનિક સમયમાં કોઈ કોઈ વિદ્વાનોએ આ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે. શ્રી ઝરથુસ્તનાં જીવન અથવા ઐતિહાસિક હૈયાતીનું સહુથી મ્હોટું અને સોળ આના ખાત્રીવાળું પ્રમાણ ગાથાઓ છે. જેણે આ ગાથાઓ રચી, અને જેના વિષે એમાં અનેક સ્થળે ફરી ફરી કહેવામાં આવ્યું છે તે જ શ્રી ઝરથુસ્ત છે. ગાથાઓમાં જે મહાપુરૂષની ઝરથુસ્ત તરીકે વાત કરવામાં આવી છે તે કોઈ કલ્પિત પુરૂષ નથી. ગાથાઓ એક જીવંત, પૂર્ણાંશે જીવંત વ્યક્તિ અને મહાપુરૂષની વાત કરે છે. કલ્પિત કથા એ પ્રકારની હોઇ શકે જ નહિ. સામાન્ય રીતે જેને આપણે ચમત્કારો કહીએ છીએ તે જાતનું કશું યે ગાથામાં નથી. એથી ઉલ્ટું ઝરથોસ્તી ધર્મનાં જ પાછળથી લખાયેલાં પુસ્તકોમાં શ્રી ઝરથુસ્તના ચમત્કારોની વાત ઠેર ઠેર જોવામાં આવે છે. ગાથાઓની ઐતિહાસિક સત્યતા આ રીતે નિ:શંક બને છે. અહિં એ કહેવાની જરૂર નથી કે ગાથા સિવાયના ઝરથોસ્તી ધર્મનાં અન્ય પુસ્તકોમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી ઝરથુસ્તનું નામ તેમજ તેનાં કાર્યોની વાત સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. આ બધાં પુસ્તકો શ્રી ઝરથુસ્તમય જ છે એમ કહીએ તો કંઇ ખોટું નથી.

શ્રી ઝરથુસ્તની હૈયાતીનું પ્રમાણ આ રીતે માત્ર પારસી ધર્મશાસ્ત્રો અને અન્ય પુસ્તકોમાંથી મળે છે એ ઉપરાંત તે ઈ. સ. પૂર્વેના ગ્રીક લેખકોનાં પુસ્તકોમાંથી પણ ઘણું મળે છે. ઝરથોસ્તી ધર્મનું કંઇક વર્ણન પ્રથમ પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર હેરોડોટસ (ઇ. સ. પૂ. ૪૫૦) કરે છે, અને તેના વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે તેણે એ ધર્મનો અભ્યાસ કંઇક અંશે કર્યો હતો. એ સિવાય તેની પછી આવેલા ઘણા લેખકો ઝરથોસ્તી ધર્મ વિષે કંઈક કંઇક જણાવે છે. અહિં એ કહેવાની જરૂર છે કે આ પ્રમાણ મૌલિક નથી. એ બધાં લેખન ઝરથોસ્તી ધર્મનાં પુસ્તકો અને તેઓના પ્રચલિત રિવાજો ઉપરથી કરવામાં આવેલાં હોવાથી પ્રમાણ તરીકે તેઓનું મૂલ્ય બીજા નંબરનું ગણાય.

આ ગ્રીક પુસ્તકોમાં શ્રી ઝરથુસ્તનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦૦ વર્ષનો આપેલો છે એ વાત અહિં ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. આ એટલું તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ કરે છે કે આજથી લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં થઇ ગયેલા ગ્રીક લેખકો ઝરથોસ્તી ધર્મને ઘણો જ પ્રાચીન જણાવે છે. ઝરથુસ્તના સંબંધમાં તેઓએ આપેલો સમય બરાબર ન હોય તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એ કાળને તેઓએ બહુ પ્રાચીન જણાવ્યો હતો. આ વાત ગાથાઓના સમયના સંબંધમાં આપણે જે જોઈ ગયા તેનું સમર્થન કરે છે. ગાથાઓનો કાળ એ જ શ્રી ઝરથુસ્તનો કાળ, અને અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં ગ્રીક લેખકો એમ માનતા હતા કે એ મહા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુરૂષ તેઓની પૂર્વે ૬૦૦૦ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા. આવી માન્યતા ત્યારે જ હોઈ શકે કે જ્યારે ઝરથુસ્ત તેઓ પૂર્વે ઓછામાં ઓછા દોઢથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં થયા હોય. આમ છતાં કેટલાક અર્વાચીન વિદ્વાનો એમ માનતા હતા કે શ્રી ઝરથુસ્તનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ ની લગભગ છે. આ મતને કંઈ સબળ પ્રમાણ નથી, અને એ માત્ર એક ભ્રમણા ઉપર રચાયો છે. શ્રી ઝરથુસ્તનો એક મહાન શિષ્ય ગુસ્તાસ્પ નામનો રાજા હતો, જેનું નામ ગાથાઓમાં ઘણી વાર આવે છે. આ રાજા કેટલીક વાર વિસ્તાસ્પ નામે પણ ઓળખાય છે. હવે એવું બન્યું કે દારાયસ જે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૦ ની લગભગ થઇ ગયો તેના બાપનું નામ વિસ્તાસ્પ હતું, અને એ નામ તેના પોતાના નામ સાથે જોડાયેલું છે. આ ઉપરથી કોઇ કોઈએ એમ માન્યું કે આ વિસ્તાસ્પ ગાથામાંના ગુસ્તાસ્પ છે. આ મત કોઈ કોઈ પારસી વિદ્વાનોએ પણ સ્વિકારેલો હતો. પણ એ બીલકુલ પાયા વગરનો છે. આ વાતના સંબંધમાં ઘણું લખાયું છે, એટલે એમાં ઉંડા ઉતરવા અહિં જરૂર નથી. વળી આપણે એ વાતની ચર્ચા આગલા પ્રકરણમાં કરી ગયા છીએ. અહિં એટલું જ કહેવાનું રહે છે કે એ વાત તો બીલકુલ શંકા વગરની છે કે શ્રી ઝરથુસ્તનો સમય આજથી ઓછામાં ઓછા ૪૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે હતો.

શ્રી ઝરથુસ્તના જન્મ-સ્થાનના સંબંધમાં આપણને ખાત્રીપૂર્વક માહિતી મળતી નથી. ગાથાઓમાં એ સંબંધમાં કશુંય જણાવેલું નથી, અને એ બાબતનો પ્રથમ ઉલ્લેખ વંદીદાદમાં છે. એ પુસ્તકના ૧૯ મા પર્ગર્દમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે એ સ્થાન જબાર નામના પહાડમાંથી નીકળતી દરજીક નદીના કિનારે આવેલું કોઈ ગામ હતું. આ ગામનું નામ ત્યાં આપવામાં આવ્યું નથી. આ હકીકત બુનદેહેશ નામના પુસ્તકમાં પણ જોવામાં આવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝરથોસ્તીઓમાં પાછળથી એવી માન્યતા ઉભી થયેલી હતી કે શ્રી ઝરથુસ્તનો જન્મ રએ નામના ગામમાં થયો હતો, પણ આ વાતનું કંઇ ખાત્રીપૂર્વક પ્રમાણ મળતું નથી. તેના સમયમાં એ ગામ વર્તમાન હશે કે નહિ એ પણ પ્રશ્ન છે. એ નગર પાછળથી બહુ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું હતું અને એ ઝરથોસ્તી ધર્મનું એક મ્હોટું સ્થાન હોવાના કારણે એ મહાપુરૂષનો જન્મ ત્યાં થયેલો હોવાની માન્યતા ઉત્પન્ન થઈ હોય એમ લાગે છે. શ્રી ઝરથુસ્તનો જન્મ કઇ જગ્યામાં થયો એ આપણે જેમ ખાત્રીપૂર્વક જાણતા નથી, તેમ તે ઇરાનના કયા ભાગમાં થયો તે પણ જાણતા નથી. ગાથાની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં આપણે જે વાત આગળ જોઈ ગયા તે આ સંબંધમાં પણ ખરી છે. આ બાબતમાં પ્રથમથી ઘણો મતભેદ છે, કેમકે કેટલાક એને બેકટ્રીઆ માને છે, ત્યારે બીજા કેટલાક એને મીડીયા માને છે, અને કોઇ કોઇ બલ્ખ પણ કહે છે.

શ્રી ઝરથુસ્ત કોઇ એક રાજવંશમાં જન્મ્યા હતા એવી માન્યતા પ્રાચીન કાળથી ઉતરી આવેલી છે. આનો અર્થ આપણે એટલો જ કરી શકીએ કે તેમનું કુટુંબ તેના જન્મસ્થાનના પ્રદેશમાંનાં મુખ્ય કુટુંબોમાંનું એક હતું. ગાથાઓમાં તે વખતની સામાજિક સ્થિતિનું જે ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે તે જોતાં ઇરાનમાં આર્યોનો સમાજ બહુ આગળ વધ્યો નહોતો. એ સમાજ લગભગ ઢોરચારૂની સ્થિતિમાં હતો, અને એમાં આપણે જેને રાજા તરીકે જાણીએ છીએ એવી એક સત્તાધીશ વ્યક્તિ સંભવતી નથી. ગાથાઓમાં રાજા તરીકે પ્રથમ ગુસ્તાસ્પનું જ નામ આવે છે, અને એણે શ્રી ઝરથુસ્તનો ધર્મ સ્વિકારી ઇરાનના આર્યોને તેઓની રખડુ સ્થિતિમાંથી કાઢી ખેતીમાં સ્થિર કર્યા. આ બધું જોતાં શ્રી ઝરથુસ્તનું કુટુંબ રાજકુટુંબ હોવા સંભવ નથી. એમ છતાં જેને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે આજે ' સરદાર ' કહીએ છીએ, તે જાતનો મોભો એના કુટુંબનો હોય એમ માનવા સબળ કારણ છે. શ્રી ઝરથુસ્તના નામ સાથે પ્રાચીન કાળથી ' સ્પિતમ ' શબ્દ જોડવામાં આવે છે, જે ઉપરથી ઘણા વિદ્વાનોનો મત એ છે કે એ નામથી તેમનું કુટુંબ ઓળખાતું હતું. આ તેમની અટક હોય એમ લાગે છે. કેટલાકનું કહેવું એ છે કે એ કુટુંબમાં સ્પિતમ નામનો કોઇ એક માણસ બહુ નામીચો થઇ ગયો હતો, અને એનું નામ એ કુટુંબની અટક થઇ પડયું હતું. એ કુટુંબનું એક બીજું નામ પણ જોવામાં આવે છે, અને એ ગાથાઓમાં જ માલુમ પડે છે. આ નામ હએચતઅસ્પ છે.

શ્રી ઝરથુસ્તના પિતાનું નામ પાછળથી રચાયેલાં પુસ્તકોમાં પૌરૂશાસ્પ જણાવવામાં આવ્યું છે. આ નામ ગાથાઓમાં મળતું નથી. તેમની માતાનું નામ એ પ્રમાણે મળતું નથી. એ તો છેક અર્વાચીન અથવા પેહેલવી પુસ્તકોમાં જોવામાં આવે છે. ત્યાં એ ' દૂગ્દો ' છે. આ નામનો અર્થ ગાય દોનારી થાય છે. પ્રાચીન પુસ્તકોમાં શ્રી ઝરથુસ્તની માતાનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી એ બતાવે છે કે જૂનાં કાળના આર્યોમાં પુરૂષની મહત્તા સ્ત્રી કરતાં વધારે હતી.

અહિં શ્રી ઝરથુસ્ત નામનો અર્થ વિચારવાનો રહે છે. આ નામના અર્થ બે ત્રણ કરવામાં આવે છે. આ શબ્દ બે શબ્દોનો બનેલો છે. તેમાંનો પહેલો ઝરથ છે, જેનો અર્થ પીળું છે, અને બીજો ઉસ્ત્ર છે જેનો અર્થ ઉંટ છે. આ બન્ને શબ્દોને એકત્ર કરતાં તેનો અર્થ પીળાં ઉંટનો રખેવાળ થાય છે. આ સિવાય ઉપર આપેલા બન્ને શબ્દોના અર્થ જૂદા જૂદા થાય છે, પણ સામાન્ય રીતે ઉંટનો રખેવાળ અથવા માલિક એ અર્થ વધારે પ્રમાણમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વિકારાએલો છે. આ અર્થ અત્યારે આપણને હિણપત ભરેલો લાગે છે, પણ તે સમયે એ માનસૂચક હતો. એ કાળે મનુષ્યોની મ્હોટી મિલ્કત ઢોરના રૂપમાં જ હતી. જેને ત્યાં વધારે ઢોર હોય તે જ ધનવાન અથવા વધારે સારા શબ્દમાં માલદાર ગણાતો. ઇરાનના આર્યોમાં એ વખતે ઉંટની કિમત વધારે ગણાતી હોય એ સંભવિત છે, કેમકે ઉંટ મનુષ્યોને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જવામાં બહુ કામ લાગતાં હતાં. તેઓની ઢોરચારૂ સ્થિતિમાં તેઓને જ્યાં ઢોરનો ચારો મળે ત્યાં જવા ફરજ પડતી, અને એક જગ્યાએ ચારો પૂરો થતાં તેઓને પોતાના ઉચાળા ભરી બીજે જવું પડતું. આ સ્થિતિમાં ઉંટ બહુ કામ આવતા હોવા જોઇએ. દૂશ્મનોના હુમલામાંથી બચવા માટે પણ એ પ્રાણી ત્યારે બહુ કામ લાગતું હશે.

ઇરાનીઓમાં ઝરથોસ્તી ધર્મનો ફેલાવો થયા પછી ઝરથુસ્ત નામ બહુ સામાન્ય થઇ પડયું હતું એમ લાગે છે. એ સિવાય એ ધર્મના મ્હોટા ઉપદેશકો અથવા આચાર્યો એ નામ, જેમ અહિં શંકરાચાર્યની ગાદીએ આવતા માણસો શંકરાચાર્ય નામ ધારણ કરે છે તેમ, ધારણ કરતા હતા. આ કારણે પાછળથી શ્રી ઝરથુસ્તને અન્ય ઝરથુસ્તોથી જૂદા પાડવા માટે સ્પિતમ ઝરથુસ્ત કહેવાનો રિવાજ પડ્યો હતો.

શ્રી ઝરથુસ્તના બચપણ વિષે ગાથાઓમાંથી સ્હેજ પણ માહિતી મળતી નથી. ઝરથોસ્તી ધર્મનાં પાછળથી લખાયેલાં પુસ્તકોમાં એ સંબંધી કેટલુંક કહેવામાં આવ્યું છે, પણ એમાં ઐતિહાસિક અંશ કેટલો છે તે જાણવું મૂશ્કેલ છે. એ હકીકતો ચમત્કારોથી ભરપૂર છે. આ બાબતમાં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. આ બધી ચમત્કારપૂર્ણ કથાઓ, હિંદુસ્તાનમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી કૃષ્ણના સંબંધમાં વિષ્ણુ-પુરાણ, હરિવંશ અને ભાગવત્‌માં જે કથાઓ કહેવામાં આવી છે, અને બાઇબલમાંની સુવાર્ત્તાઓ અને એવી જ બીજી વાતો જે શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્તના સંબંધમાં કહેવામાં આવી છે, તે સરખી છે. આ બધી વાતોમાં પ્રથમ કઇ રચાઈ એ જાણવું બહુ અગત્યનું છે, અને જો એ નિશ્ચિત જણાય તો હિંદુ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મના ઇતિહાસ ઉપર ઘણું અજવાળું પડે.

શ્રી ઝરથુસ્ત એ એક મહાપુરૂષ હતા અને જગતના મહાન પુરૂષો જે અવતાર રૂપે ઓળખાયા છે તે સર્વમાં તે પ્રથમ હતા એ વાત નિઃશંક છે. આ એક જ વસ્તુ તેના જીવનને અતિશય મહત્ત્વવાળું બનાવે છે. તેમના સંબંધમાં પ્રાચીન કાળથી એક દંત-કથા પ્રચલિત છે કે તે પોતાના જન્મ વખતે રડવાને બદલે હસ્યા હતા. તેમનું આ હાસ્ય તે ભુંડા દેવો ઉપર વિજય પામવાના હતા એ વાતની આગાહી આપતું હતું એમ મનાયું છે. આ કથામાં સત્યાંશ કેટલો છે તે જાણવું મૂશ્કેલ છે, પણ પારસીઓ આજે પણ પોતાની સંખ્યા બહુ નાની હોવા છતાં અને તેમના ધર્મનું ઘણી રીતે પતન થયેલું હોવા છતાં, હસતા રહ્યા છે એ વાત બહુ અર્થસૂચક છે. આ બાબતમાં પારસીઓ યહુદીઓથી બહુ જૂદા પડે છે. યહુદીઓને પણ પારસીઓની માફક ઘણું સ્હેવું પડયું છે; પારસીઓની માફક તેઓને પોતાના દેશ જેવું કશું રહ્યું નથી. તેઓની આ સ્થિતિ હોવા છતાં તેઓ સંખ્યામાં પારસીઓ કરતાં ઘણા વધારે-લગભગ બસોગણા છે, અને જગતના લોકોમાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ, કલા, ધન વગેરેમાં તેઓનું સ્થાન પારસીઓ કરતાં બહુ ઉચ્ચતર છે. આમ છતાં યહુદીઓ પારસીઓની માફક હસતા રહ્યા નથી. તેઓમાં પ્રથમથી જ હાસ્યરસની ખામી હતી, અને એ ખામી હજુસુધી ચાલુ રહી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી ઝરથુસ્ત સરખા મહાપુરૂષની બાલ્યાવસ્થા અને કૌમારાવસ્થા સામાન્ય હોઈ શકે જ નહિ. તેણે પોતાની ઉચ્ચ પ્રતિભા છેક ન્હાનપણથી દર્શાવી હશે, જો કે આપણને એ સંબંધી ખાત્રીપૂર્વક માહિતી મળતી નથી. તેની કૌમારાવસ્થામાં તેની તિક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને તેનું ધર્મનીતિવિષયક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થયાં જ હશે, અને તેણે પોતાના સમાજના રીતરિવાજ અને ધર્મનીતિ સંબંધે અનેક ટીકાઓ પણ કરી હશે. આના પરિણામે તેનાં માબાપ અને કુટુંબીઓને ઘણી મૂશ્કેલીઓ પણ ઉભી થઇ હોય, અને તેઓએ તેને એ ટીકાઓ કરતા વાર્યા હોય એ પણ સંભવિત છે. તેની કૌમારાવસ્થા સંબંધે પાછળથી અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત થયેલી છે, અને તેમાં ઘણા ચમત્કારો જણાવવામાં આવેલા છે. તેમના સંબંધમાં એમ કહેવામાં આવેલું છે કે તે પોતાની યુવાવસ્થામાં નિવૃત્ત થઈ અમૂક સમય માટે એકાંત સ્થળમાં ગયા હતા. આનું એક કારણ એ પણ હોઇ શકે કે તેની વધતી જતી ટીકાના પરિણામે સમાજના નેતાઓ વગેરે તેનાથી નારાજ થયા હોય, અને તેને તેમ કરવા ફરજ પડી હોય.

શ્રી ઝરથુસ્તના જીવનનો મહત્કાળ તેની ઉમ્મરના વીશથી ત્રીશ વર્ષ સુધીમાં ઉદય પામેલો જણાય છે. ઈશ્વરને તેના દ્વારા જગતને એક મહાન ધર્મ આપવાનો હોવાથી તે પોતે જ તેના ગુરૂરૂપે કાર્ય કરતા હતા. આ મહાન કાર્ય માટે તેને યોગ્ય શિક્ષણ આપવાનું હતું. આ કારણથી ઈશ્વરની પ્રેરણાથી તે કોઇ નિર્જન સ્થાનમાં ગયા. આ પ્રમાણે એકાંતમાં જઇ આધ્યાત્મિક અને ધર્મનીતિવિષયક પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાની ઘટના સમગ્ર માનવજાતિના ઇતિહાસમાં પ્રથમ શ્રી ઝરથુસ્તના જીવનમાં બની હોય એમ લાગે છે. હિંદુસ્થાનમાં ઋષિઓ વનમાં જઇ તપશ્ચર્યા અને આધ્યાત્મિક ચિંતન વગેરે કરવા લાગ્યા હતા, પણ તે ઉપનિષદોના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાળમાં બન્યું હતું, અને એ સમય શ્રી ઝરથુસ્તની પછી લાંબા કાળે આવ્યો હતો એ આપણે જોઇ ગયા છીએ. આ દેશમાં આધ્યાત્મિક ચિંતન થયું તે ઉપનિષદના જ સમયમાં, અને એ ચિંતનના પરિણામે જ ઉપનિષદોનો જન્મ થયો. આમ થવા માટે આ દેશમાં સ્થિતિ બહુ અનુકૂળ હતી, કેમકે આર્યોએ અનાર્યો પર કરેલા વિજયના પરિણામે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં શાંતી પ્રસરી હતી. શ્રી ઝરથુસ્તના કાળમાં ઇરાનમાં સ્થિતિ આથી ઉલટી જ હતી, કેમકે આર્યો અને અનાર્યો વચ્ચે ઝગડાઓ ચાલતા હતા એટલું જ નહિ, પણ આર્યો વચ્ચે પરસ્પર ઝગડાઓ ચાલુ હતા, અને સમાજે કોઇ પણ પ્રકારની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી ન હતી. આ સ્થિતિમાં નિર્જન સ્થાનમાં જઇ આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવો એ એક બહુ મ્હોટી ઘટના હતી.

શ્રી ઝરથુસ્તના આ વનગમન વિષે એમ કહેવાય છે કે તેણે કોઇ નિર્જન સ્થાનમાં પોતાનાં જીવનનાં લગભગ દશ વર્ષ ગાળ્યાં. તે કોઇ પહાડ ઉપર ગયા હોય અને ગુફાઓમાં રહ્યા હોય એમ લાગે છે. અહિં તેમને અનેક આધ્યાત્મિક અનુભવો થયા એટલું જ નહિ પણ ઇશ્વરના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને સમગ્ર જગતને માટે એક શુદ્ધ ધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, અને એનો પ્રચાર કરવા માટે ઇશ્વરનો આદેશ મળ્યો. આ સમયમાં તેમણે કંઈ મંત્રો રચ્યા કે નહિ એ આપણે જાણતા નથી, પણ ગાથાઓમાં તેમના જે અનુભવો જોવામાં આવે છે તેમાંના અમૂક તેમને અહિં પ્રાપ્ત થયા હશે એમ માની શકાય છે. દાખલા તરીકે યઝન ૪૪ નો નીચે આપેલો ભાગ :

૧ અહો અહુરા! તને હું પ્રશ્ન કરૂં છું તે વિષે તું મને ખરૂં કહેજે! જ્યારે તારા જેવાની બંદગીની જરૂર છે ત્યારે એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મઝદ ! તારા સરખો એક મિત્ર મારા સરખા એક મિત્રને હર વખત એ નમાજ બાબત શિખવે તો તે યોગ્ય છે, કેમકે એથી (તારી બંદગીની બરકતથી) (તારો પેગામ લાવનાર સરોશ ઇજદ) ભલા મનથી (તારી મદદની બેશારત આપવાને) અમારી નજદિક આવે.

૨ ઓ અહુરા ! તને હું પ્રશ્ન કરૂં છું તે વિષે તું મને ખરૂં કહેજે ! ઇષ્ટિતમ (સૌથી સરસ) જીંદગીનું મૂળ શું છે ? જે કોઇ આ બન્ને (લોક) ને માન્ય રાખે તેને શો લાભ થશે ? ઓ મીનો મઝદા ! ખરેખર તું પોતે રાસ્તીથી આબાદી કરનાર (તથા), અમો સર્વથી ભૂંડાઇ દૂર કરનાર તેમજ બન્ને લોકમાં મિત્ર છે.

૩ ઓ અહુરા ! તને હું પ્રશ્ન કરૂં છું તે વિષે તું મને ખરૂં કહેજે ! પ્રારંભમાં અષ (ઋત) નો પેદા કરનાર તથા પિતા કોણ (હતો) ? કોણે સૂર્ય અને તારાઓનો માર્ગ નક્કી કર્યો ? તારા સિવાય કોણ એ છે જેથી ચંદ્ર વૃદ્ધિ તથા ક્ષતિ પામે છે ? ઓ મઝદા ! આ તેમજ અન્ય બાબતો જાણવા હું ઈચ્છું છું.

૪ ઓ અહુરા ! તને હું પ્રશ્ન કરૂં છું તે વિષે તું મને ખરૂં કહેજે ! કોણ એ છે જે જમીન આસ્માનને નીચે પડતાં અટકાવે છે ? કોણે જળ તથા વનસ્પતિ બનાવ્યાં ? કોણે પવન અને વાદળાંઓને તેઓની ત્વરિત ગતિ બક્ષી ? ઓ મઝદા ! કોણ ભલા મનનો પેદા કરનાર છે ?

૫ ઓ અહુરા ! તને હું પ્રશ્ન કરૂં છું તે વિષે તું મને ખરૂં કહેજે ! કયા કલાકારે નિદ્રા તથા જાગૃતિ બનાવ્યાં ? કોણે ઉષા, મધ્યાહ્ન તથા રાત, જે જાણકારને પોતાની ફરજની યાદ આપે છે, તે પેદા કર્યાં ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬ ઓ અહુરા ! તને હું પ્રશ્ન કરૂં છું તે વિષે તું મને ખરૂં કહેજે ! હું જે અહિં કહું છું તે ખરેખર એ પ્રમાણે જ છે ?

શું દિલનો કોમળ ભાવ અશોઇ (સત્યતા) ની વૃદ્ધિ કરે છે ?

શું તેં તારૂં રાજ્ય સુબુદ્ધિ ઉપર સ્થાપ્યું છે ? તેં કોને માટે આ ખુશાલી ઉપજાવનારી ગાય (દુનિયા) પેદા કીધી છે ?

૭ ઓ અહુરા ! હું તને પ્રશ્ન કરૂં છું તે વિષે તું મને ખરૂં કહેજે ! કોણે વ્હાલી આર્મેઇતિ (હૃદયનો કોમળ ભાવ) પોતાના ઉચ્ચ અધિકાર સહિત બનાવી છે ? કોણે પોતાના ગાઢ જ્ઞાનથી પિતાને પુત્ર પ્યારો કર્યો છે ? આ બધું તારી કનેથી જાણવા, ઓ સર્વ જગતના સૃષ્ટા અને પાળક મઝદા ! હું ઇચ્છું છું.

ઉપર આપેલા પ્રશ્નો અને એવા જ બીજા પ્રશ્નો જે આ સ્તોત્રમાં આપવામાં આવેલા છે તે શ્રી ઝરથુસ્તના જીવન-કાર્યની શરૂઆત થયા પછી કવિતાના રૂપમાં મૂકવામાં આવ્યા હોય તો પણ તેઓમાં ઘણું એવું છે જે શ્રી ઝરથુસ્તે પોતાના આ એકાંતવાસ દરમ્યાન વિચાર્યું હશે. ઇશ્વર વિષે, મનુષ્યના જીવન વિષે અને જગત વિષેના આ પ્રશ્નો અનેક મહાપુરૂષોએ વિચાર્યા છે, પણ તેઓમાંના બહુ થોડાએ એ સર્વનો એકસામટો આવો ઉચ્ચ પ્રકારનો ઉકેલ કર્યો છે. એ ઉપરાંત શ્રી ઝરથુસ્ત આ મહાપુરૂષોમાં સહુથી પ્રથમ હતા એ વાત જ્યારે આપણે યાદ કરીએ છીએ, ત્યારે તેમને માટે આપણને અદ્દભૂત માન ઉપજ્યા વગર રહેતું નથી.

શ્રી ઝરથુસ્તના આ સ્તોત્ર (યઝન ૪૪)ની તુલના ઋગ્વેદનું સૃષ્ટિવિષયક સ્તોત્ર જે આપણે આગળ વિચારી ગયા તેની સાથે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરીશું તો આપણને માલુમ પડશે કે અહિં વિચારેલા પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરો બધી રીતે ઉચ્ચતર અને ગૂઢતર છે. એ ઉપરાંત આ સ્તોત્ર ઉપનિષદોમાં આપેલા ઉત્તરોથી પણ બહુ આગળ જાય છે, અને ભગવદ્ગીતાની લગભગ સમાન કક્ષામાં આવી રહે છે.

એજ પ્રમાણે આ સ્તોત્રને આપણે જૂના કરારમાંના 'સ્તોત્રો' નામક પુસ્તકમાંનું ૧૦૪ નંબરનું સ્તોત્ર, જે બહુ ઉંચું ગણાય છે અને જેમાં અહિં આપેલા પ્રશ્નો જેવા જ પ્રશ્નો વિચારવામાં આવેલા છે, તેની સાથે સરખાવીશું તો પણ આપણને એ સ્તોત્ર ઉચ્ચતર માલુમ પડશે.

શ્રી ઝરથુસ્તનું આ સ્તોત્ર જગતનાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં અતિશય અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમાં રહેલું જ્ઞાન ઘણું ગૂઢ અને ઉચ્ચ પ્રકારનું છે, અને એની ખરી મહત્તા તો ત્યારે જ સમજાય છે કે જ્યારે આપણે એની મૌલિકતા અને પ્રાચીનતા ધ્યાનમાં લઇએ. શ્રી ઝરથુસ્તના કાળમાં આ પ્રકારનું જ્ઞાન તેના આવા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વર્તમાન નહોતું એ વાત ચોક્કસ છે. એ એને માત્ર ઇશ્વરની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલું હતું, અને એ રીતે એ એક પ્રકારનું ઇશ્વરનું પ્રકટીકરણ જ હતું.

આ સ્તોત્રમાં જે એક વિશેષ વાત આપણે જોઇ શકીએ છીએ તે શ્રી ઝરથુસ્તનો ઇશ્વર સાથેનો ગાઢ સંબંધ છે. ઇશ્વરને તે ઓળખવા લાગ્યા હતા એટલું જ નહિ, પણ તે તેના મિત્ર બન્યા હતા. તે ઇશ્વરને આ બધા પ્રશ્નો પૂછે છે તે કોઇ એક વ્યક્તિ પોતાના ગાઢ મિત્ર સાથે અંતર ખોલીને વાત કરે તે રીતે પૂછે છે. એક રીતે જોઇએ તો આ માત્ર પ્રશ્નો નથી. એ પ્રશ્નોમાં જ તેના ઉત્તર રહ્યા છે. આ પ્રશ્નો દ્વારા તે ઇશ્વર સાથે જ્ઞાનયોગ અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભક્તિયોગમાં જોડાય છે, અને તેની એ આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાં તેને જે અનુભવો થયા છે તે તે વર્ણવે છે. આ બધા પ્રશ્નોમાં તેના અંતરની ઉંડામાં ઉંડી અભિલાષાઓ અને જિજ્ઞાસા પ્રાર્થના રૂપે પ્રગટ થાય છે અને તેમાં તેની દિનતા જોવામાં આવે છે. તે કોઇ બાળક પોતાની માતા કે પોતાના પિતાને પ્રશ્નો પૂછે તે રીતે પૂછે છે. આ પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછવાની તેને ટેવ પડી હોય એમ લાગે છે. ઇશ્વર સાથેનો આ ગાઢ સંબંધ તેના એકાંતવાસ દરમ્યાન શરૂ થયો હતો, અને એ જીવનભર ચાલુ રહ્યો હતો. શ્રી ઝરથુસ્તના જીવનના સંબંધમાં સહુથી વધારે ચમત્કારિક વાત એ ઇશ્વર સાથેનો તેનો આ પ્રેમ અને ભક્તિભાવથી ભરેલો આંતર સંબંધ છે.

આ સ્તોત્રના પહેલા જ પ્રશ્નમાં તેનો આ ઇશ્વર સાથેનો આધ્યાત્મિક સંબંધ જોવામાં આવે છે. તેણે પોતાના પ્રશ્નોની પરંપરામાં એ વસ્તુને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે એ યોગ્ય જ છે, અને એ આ બધા પ્રશ્નોનું ખરૂં સ્વરૂપ બહુ સારી રીતે દર્શાવે છે. બધા પ્રશ્નો તેની જ્ઞાન-પિપાસા, ભક્તિ-પિપાસા અને ઇશ્વરની ઇચ્છા-પાલનની પિપાસાથી ભરપૂર છે. એ સર્વ અદ્‌ભૂત અને ઇશ્વરને ક્વચિત્ જ પૂછાયા હોય એવા છે. હિંદુસ્થાનમાં જેને આપણે ભક્તિ-યોગ અને કર્મ-યોગ કહીએ છીએ તે સર્વનું મૂળ આ પ્રશ્નોમાં છે. એમાં વળી વિશેષ વાત એ છે કે આ યોગો આપણે અહિં જેમ એક બીજાથી જૂદા પાડવામાં આવ્યા છે તેમ જૂદા પાડેલા નથી, અને તે યોગ્ય જ છે. ખરી રીતે એમને જૂદા પાડી શકાય જ નહિ, અને તેમ કરવું તે એક પ્રકારની ભૂલ્ય છે. ઇશ્વરનું સ્વરૂપ જેમ અખંડ છે, તેમ આધ્યાત્મિક જીવન પણ અખંડ છે, અને એમાં મનુષ્ય-જીવનના સર્વ તત્ત્વોનો વિકાસ એકત્ર સધાવો જોઇએ. એ જીવનનું લક્ષ્ય ઇશ્વરનું દર્શન અને તેનો પ્રેમમય સહવાસ અને સમાગમ છે, અને શ્રી ઝરથુસ્તના પ્રશ્નોમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે એ જ વસ્તુ જોઇએ છીએ. તે એક બીજી જગ્યાએ નીચે પ્રમાણે કહે છે :

૩૩ : ૬ તારા ધર્મની ક્રિયા કરનાર તરીકે સચ્ચાઈની મારફત તેમજ ઘણી નેક નિયતથી, ઓ અહુરમઝદ ! હું તને હરદમ યાદ કરૂં છું કે જેથી મારી મુરાદ મુજબ ધારેલું કામ હું પાર પાડું. તારાથી ઓ અહુરમઝદ ! હું આ બે વસ્તુઓ ઇચ્છું છું : તારૂં દર્શન અને દીન સંબંધે તારી સાથે મસલત.

૭ તું પોતે, ઓ અહુરમઝદ ! મારી આગળ આવ; તથા ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખનારાઓની નજદિક સચ્ચાઇ અને સુબુદ્ધિને લીધે હું, જે જણાયેલો છું તેને, (મારા હક્કમાં) જે કાંઇ સહુથી સરસ છે તે તું મને શિખવ. અમારી બંદગીની ભેટો તારી હજુરમાં જાહેર અને પ્રગટ થાઓ !

વળી એક બીજે સ્થાને તે આ પ્રમાણે કહે છે :

૪૫ : ૮ બંદગીનાં સ્તોત્રોથી તેની સ્તુતિ કરવા અમે ઇચ્છીએ છીએ. કારણ કે ખચીત (દીનની વાતોથી) વાકેફ થઇને સચ્ચાઇની મારફત, ભલા વિચાર, વચન અને કાર્યના તે પૂર્ણ જ્ઞાનવંત અહુરને હવે હું ખુલ્લી રીતે જોઉં છું. તેની સ્તુતિ માત્ર અમે આ જગતમાં જ નહિ, પણ સ્વર્ગમાં લઇ જઇશું.

આ સર્વ વચનો શ્રી ઝરથુસ્તની જીંદગીના પાછલા સમયમાં લખાયેલાં હોય તો પણ તેઓ દ્વારા આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે એ મહાપુરૂષે પોતાના એકાંતવાસમાં આ વચનોમાં જોવામાં આવતા આધ્યાત્મિક અનુભવોનો કંઇક અંશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તેમના વનગમનમાં તેમનાં ચિંતન અને ધ્યાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દ્વારા તેમને જે મહાન અનુભવો થયા હતા તેમાં જ તેના ભવિષ્યના જીવન અને કાર્યનો પાયો નંખાયો હતો. તેને એ કાળે ઇશ્વરનું દર્શન થયું હતું, અને ઇશ્વર જ્ઞાનમય અને દયામય છે એ વાતની ખાત્રી થઇ હતી. તેને વળી એ પણ ખાત્રી થઈ હતી કે ઇશ્વર પોતાના નિયમો, કુદરતમાં જેમ તેણે નિયમો સ્થાપ્યા છે તેમ, મનુષ્યની સમાજમાં સ્થાપવા માંગે છે. શ્રી ઝરથુસ્તની પહેલાંના આર્યો સૃષ્ટિમાં નિયમ છે અને એવા જ નિયમ મનુષ્યના જીવનમાં કાર્ય કરે છે એ જોઈ શકયા હતા, અને આ નિયમો અથવા નિયમોના તંત્રને તેઓએ ઋત નામ આપ્યું હતું એ આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ. પણ આ ઋતના કાર્યને ગતિ આપી શકાય છે એ વિચાર તેઓને આવ્યો હતો કે નહિ એ એક પ્રશ્ન છે. કદાચિત્ આર્યોમાં પ્રથમ વાર જ શ્રી ઝરથુસ્તને એ અનુભવ થયો હતો કે મનુષ્યના વ્યક્તિગત તેમજ સામાજિક જીવનમાં ઋતના કાર્યની વૃદ્ધિ કરી શકાય છે. આ ગતિ આપવાનું અને વૃદ્ધિ કરવાનું કાર્ય તેને ઈશ્વરે સોંપ્યું છે એવો અનુભવ તેને તેના આ એકાંતવાસમાં જ થયો હતો એમ માનવા સબળ કારણ છે.

શ્રી ઝરથુસ્તને તેના જીવનના આ અરસામાં જ ઉપર જણાવેલા અનુભવો સાથે મનુષ્યો માટે એક પ્રકારની બહુ ઉંડી કરૂણા ઉત્પન્ન થઇ હોય એમ જણાય છે. આ કરૂણા શ્રી ગૌતમ બુદ્ધ કે શ્રી ઈસુ ખ્રિસ્તમાં જે કરૂણા જોવામાં આવે છે તેટલી ઉંડી નહોતી, પણ તેના કાળમાં મનુષ્યોનાં દુઃખો માટે તેના જેટલી દયા અન્ય કોઇમાં ઉત્પન્ન થયેલી નહોતી એમ ચોક્કસપણે માની શકાય છે.

શ્રી ઝરથુસ્ત એકાંતમાં કેટલો વખત રહ્યા તે આપણે જાણતા નથી. પણ તેના આ એકાંતવાસ દરમ્યાન તેણે ઇશ્વર સંબંધે મહાન અનુભવો પ્રાપ્ત થયા હતા એ વાત નિઃશંક છે. આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુભવના પરિણામે તે એક સિદ્ધ પુરૂષ સરખા થયા હતા એ પણ નિઃશંક છે. ઇશ્વરે પોતે પોતાના એક મહાન કાર્ય માટે તેના જીવનનું ઘડતર પોતાના હાથમાં લીધું હતું, અને એ મહાન, પરમ શિલ્પીના કાર્યના પરિણામે શ્રી ઝરથુસ્ત એક સત્પુરૂષ અને પેગંબર તરીકે આ કાળે જ ઘડાઇ ચૂક્યા હતા.

શ્રી ઝરથુસ્તે પોતાના એકાંતવાસમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી તુરતમાં શું કર્યું તે આપણે ખાત્રીપૂર્વક જાણતા નથી. તે પોતાના જ સમાજમાં ગયા હતા એમ માનવા કારણ છે. પેગંબરોને પોતાના દેશ કે સમાજમાં માન મળતું નથી એ કહેવત ત્યારે પ્રચલિત નહોતી, કેમકે પેગંબરી મનુષ્યો જ ત્યારે થયા નહોતા. એ જાતનો અનુભવ પ્રથમ ઝરથુસ્તને થવાનો હતો. આ કારણે તે પોતાના જ લોકોમાં ગયા હશે. ગાથાઓમાં તેના શિષ્યોનાં નામ આપેલાં છે તે ઉપરથી આપણને માલુમ પડે છે કે તેઓમાં તેના કુટુંબના થોડાએક માણસો તો હતા જ. આ લોકો તેના શિષ્યો આ સમયમાં થયા હોય એમ માની શકાય છે. પણ એ થોડાએક મનુષ્યો સિવાય પોતાના દેશનો સમગ્ર સમાજ આ નવા પેગંબરને માનવા તૈયાર નહોતો એ વાત ચોક્કસ છે. શ્રી ઝરથુસ્તને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું તે એટલું બધું ઉચ્ચ હતું કે તે કાળના લોકો માટે એ ગ્રહણ કરવું બહુ મૂસ્કેલ હતું. આ સંબંધમાં જે. એચ. ડેનીસન નામના એક અમેરિકન લેખક યથાર્થ રીતે નીચે પ્રમાણે કહે છે: "એ પેગંબર એક એવા ધર્મનો ઉપદેશ આપતા હતા કે જે જગતને માટે તદ્દન નવો હતો, અને તે ધર્મનું આધ્યાત્મિક તત્ત્વ એટલું બધું ઉચ્ચ છે કે એ કાળે એવો ધર્મ વર્તમાન હોઇ શકે એ માનવું પણ આપણે માટે મૂસ્કેલ છે." તે બીજે સ્થળે લખે છે કે "જે ધર્મ તેના કાળના વિચારથી આટલો બધો આગળ વધેલો હતો તે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વર્ષ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહેલાં મ્હોટી સિદ્ધિ પામે એ એક ચમત્કારની માફક જ અસંભવિત ગણાય."

આ સ્થિતિમાં શ્રી ઝરથુસ્તને પોતાના સમાજના નેતાઓ તરફથી ઘણો વિરોધ સહન કરવો પડયો હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેનો નવો ધર્મ એ કાળના ઈરાનના આર્યોમાં તેઓના દૈનિક, સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનમાં એક મહાન ક્રાંતિરૂપ હતો. આર્ય-લોકોના પ્રાચીન દેવોના પૂજક અને ધાર્મિક નેતાઓ, જેઓ કવિ અને કરપાન નામે ઓળખાતા હતા, તેઓ આ નવા પેગંબર સામે ખૂબ ઉશ્કેરાયા, અને તેઓએ તેને પોતાના દેશમાંથી હાંકી કાઢ્યા. ગાથાઓનાં ઘણાં વચનો ઉપરથી માલુમ પડે છે કે શ્રી ઝરથુસ્તને આ સમયે ઠેર ઠેર જૂદી જૂદી ટોળીઓમાં પોતાનો ધર્મ સ્થાપવા માટે ભમવું પડયું હતું. તેની સામે લોકોનો કેવો વિરોધ હતો અને તેને કેવી રીતે ભમવું પડયું હતું તેનો કંઈક ખ્યાલ આપણને નીચેની કલમો ઉપરથી આવે છે :

૪૬ : ૧ હવે મારે કયા દેશમાં જવું? કઈ દિશામાં વળવું? મારા સંબંધીઓમાંના કોઈ સરદાર મને સાથ આપતા નથી; તેમજ ધંધાદારીઓ કે દેશના ઘાતકી જુલ્મગાર નેતાઓ મારા કાર્યને આગળ વધારવા મારો સત્કાર કરતા નથી. આ સ્થિતિમાં ઓ અહુરમઝદ! હું તને કેવી રીતે ખુશ કરી શકું?

૨ આ બીના મેં જાણી જેથી ઓ અહુરમઝદ! હું નાશીપાસ થયો છું. મારી સંપત્તિ થોડી છે અને મારા સાથીઓ પણ થોડા છે. આ કારણથી ઓ અહુરા! હું તને નમ્રતાપૂર્વક વિનંતી કરૂં છું કે તું મારી આ લાચાર હાલત તરફ નજર નાંખ. જે પ્રમાણે એક મિત્ર બીજા મિત્રને દિલાસો આપે તેમ તારી કને હું સાંત્વન માગું છું. સત્યની મારફત મને સુબુદ્ધિરૂપ ધન દે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગાથાઓમાં આપેલાં શ્રી ઝરથુસ્તનાં આવાં અનેક વચનો ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે એ મહાન પેગંબરને, તેના કાળ પછીના પેગંબરોને જે પ્રમાણે પોતાના સમકાલિન લોકો તરફથી અનેક કષ્ટો ખમવાં પડ્યાં હતાં, તે પ્રમાણે ઘણું સહન કરવું પડયું હતું. આ રીતે તેની કસોટી થતી હતી, અને અગ્નિમાં જેમ કુંદન ચોખ્ખું થાય છે તેમ, તેનો આત્મા અધિકાધિક શુદ્ધ થતો હતો. તેમની આ દુઃખમય સ્થિતિમાં તે ઈશ્વરને મિત્ર તરીકે ઓળખવા લાગે છે અને માત્ર તેનો જ આશ્રય શોધે છે. ઇશ્વર સાથે તેનો સંબંધ અતિશય ગાઢ હતો એ વાત અહિં ફરીથી સિદ્ધ થાય છે.

ઈશ્વર જે સંદેશા મોકલે છે તે, મનુષ્યો તેનો ગમે તેટલો વિરોધ કરે તો પણ, કદિ પણ નિષ્ફળ જતો નથી. તે મહાન પિતા જે બીજ મનુષ્યના હૃદયમાં વાવે છે તે ઉગ્યા વગર રહેતું નથી. અહિં પણ એમ જ થયું હતું. શ્રી ઝરથુસ્તને પ્રથમ ઘણી મૂશ્કેલીઓ નડી અને તેને કદાચિત્ વર્ષો સુધી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા નવા ધર્મનું સ્થાપન કરવા માટે આર્ય લોકોની જૂદી જૂદી ટોળીઓમાં ભમવું પડયું હતું, પણ આખરે સત્યનો વિજય થયો.

એ મહાપુરૂષ ભ્રમણ કરતા કરતા આર્યોના એક મ્હોટા ટોળામાં જઇ પહોંચ્યા. આ ટોળું હવોગ્વ નામે ઓળખાતું હતું. ગાથાઓમાં મળતી માહિતી ઉપરથી આપણે એવું અનુમાન બાંધી શકીએ છીએ કે આ ટોળી બીજી ટોળીઓ કરતાં સંસ્કૃતિમાં કંઇક અંશે આગળ વધેલી હતી. તેને એક મ્હોટો સરદાર હતો, જેનું નામ ગુસ્તાસ્પ હતું, અને એ સરદારને મંત્રીઓ પણ હતા. આ સરદાર ગાથાઓમાં એક રાજા અને તે પણ સમર્થ રાજા તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો છે. એ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છીએ કે એ ટોળીએ પોતાની સત્તા ઇરાનના કોઈ એક ભાગમાં સારી રીતે સ્થાપી હતી. કદાચિત્ એણે ખેતીનું કાર્ય પણ કંઇક અંશે શરૂ કર્યું હોય એ બનવા જોગ છે. ઇરાનના જે ભાગમાં ગુસ્તાસ્પની સત્તા પ્રવર્ત્તતી હતી તે શ્રી ઝરથુસ્તના મૂળ રહેઠાણથી દૂર હતો, અને ખેતી માટે એ પ્રદેશ વધારે અનુકૂળ હોય એ પણ બનવા જોગ છે. આ બાબતમાં વસ્તુસ્થિતિ ગમે તે હો, પણ એ વાત ચોક્કસ છે કે શ્રી ઝરથુસ્તને પોતાના કાર્યમાં સહુથી વધારે સહાય આ ટોળીમાં પ્રાપ્ત થઈ હતી.

શ્રી ઝરથુસ્તનું ગુસ્તાસ્પ રાજાના દરબારમાં કેવી રીતે આગમન થયું અને તેને ત્યાં કઇ રીતે સત્કાર મળ્યો એ સંબંધમાં પાછળના કાળમાં ઝરથુસ્તીઓમાં અનેક દંતકથાઓ ઉભી થઇ છે. એ પેગંબરનું કાર્ય ખરી રીતે અહિં જ શરૂ થયું, એટલે સ્વાભાવિક રીતે તેના જીવનની આ મહાન ઘટનાને ચમત્કારોથી ભરી દેવામાં આવી છે. આ સર્વ કથાઓ એટલું તો ખાત્રીપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે કે શ્રી ઝરથુસ્તનો સત્કાર આ દરબારમાં બહુ સારો થયો હતો, અને તેની ધર્મ-સંસ્થાપક તરીકેની મહાન કારકીર્દિ અહિંથી જ શરૂ થઈ હતી.

શ્રી ઝરથુસ્ત એક મહાન પેગંબર અને ધર્મ-સંસ્થાપક છે એ વિશ્વાસ પ્રથમ આ હવોગ્વ ટોળાના બે મ્હોટા સરદારો ફ્રશોસ્ત્ર અને જમાસ્પના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. એ બન્ને પુરૂષો ભાઈઓ હતા. વળી તેઓ ઉચ્ચ કુળના અને પોતાની જાતિમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા હતા. વિશેષત: ઈશ્વરે તેઓના હૃદયમાં શ્રદ્ધાનું બીજ વાવ્યું હતું. આ કારણથી તેઓ શ્રી ઝરથુસ્તને તેના ખરા સ્વરૂપમાં ઓળખી શક્યા, અને તેઓ તેના સર્વોત્તમ શિષ્યો થયા. ખરેખર ! જગતના પહેલા પેગંબરના સાચા અને દૃઢ શિષ્યો થવાનું મહાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સદ્‌ભાગ્ય આ બે ભાઇઓને પ્રાપ્ત થયું હતું. તેઓએ શ્રી ઝરથુસ્તનો ધર્મ સ્વિકાર્યો અને તેઓની સહાયતાથી રાજા ગુસ્તાસ્પ અને સમગ્ર હવોગ્વ જાતિએ કાળાંતરે તેનો સ્વિકાર કર્યો.

અહિં એ કહેવું જરૂરનું છે કે શ્રી ઝરથુસ્તને ગુસ્તાસ્પ રાજાના દરબારમાં પ્રથમ, જેમ અન્ય સ્થળોએ થયું હતું તેમ, ઘણી મૂશ્કેલીઓ નડી હતી. ગુસ્તાસ્પ એક સમર્થ રાજા હતો, અને તેના રાજ્યનો વિસ્તાર સારો હોવાથી, તેના પ્રદેશમાં જૂના ધર્મનું પ્રાબલ્ય સ્વાભાવિક રીતે ઘણું હતું. આ ધર્મના નેતાઓ અર્થાત્ ત્યાંના કવિઓ અને કરપાનોએ શ્રી ઝરથુસ્તનો ઘણો વિરોધ કર્યો હતો, પણ આખરે તેઓને પોતાની હાર કબુલ કરવી પડી. આ વિજયનું મુખ્ય કારણ શ્રી ઝરથુસ્તના આધ્યાત્મિક અને નૈતિક પ્રતાપમાં રહેલું હતું.

ગુસ્તાસ્પે કરેલો આ ધર્મનો સ્વિકાર તેને માટે બહુ લાભદાયી નીવડયો. પ્રાચીન કાળમાં વ્યક્તિઓનું મૂલ્ય વ્યક્તિ તરીકે આજે જેટલું છે તેટલું નહોતું. ત્યારે વ્યક્તિઓ પોતાના કુટુંબમાં, કુટુંબો કોમમાં અને કોમો એક મ્હોટી જાતિમાં પોતાનું સમર્પણ કરવામાં મ્હોટાઈ માનતાં. આપણે આજે જેને લોકસત્તાક રાજ્ય અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય કહીએ છીએ તે વસ્તુઓ તે કાળે નહોતી, અને તે હોવા સંભવ પણ નહોતો. આથી કરીને કોઇ એક મ્હોટો સરદાર અથવા રાજા કોઇ નવા ધર્મનો સ્વિકાર કરે તો જ તેનો પ્રચાર સરલ થઇ શકતો. શ્રી ઝરથુસ્તના કાળ પછી ઓછામાં ઓછાં હજારેક વર્ષે હિંદુસ્થાનમાં શ્રી મહાવીર અને શ્રી ગૌતમ બુદ્ધે તેઓના ધર્મનું સ્થાપન કર્યું હતું, અને તેઓના સમયમાં હિંદુસ્થાન સારી રીતે આગળ વધેલો હોવા છતાં તેઓના ધર્મ તે કાળના સમાજના નેતાઓએ સ્વિકાર્યો ત્યારે જ તે આગળ વધ્યા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ બન્ને મહાપુરૂષો પછી હજારેક વર્ષે ઇસ્લામનો ઉદય થયો, અને એનો પ્રચાર કરવામાં પણ રાજ્ય-સત્તાની બહુ જરૂર પડી હતી. વિશેષતઃ એ ધર્મમાં તો પ્રથમથી જ ધર્મ અને રાજ્યાધિકાર એક થઈ ગયાં હતાં.

આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં આપણને કહેવાની ફરજ પડે છે કે ગુસ્તાસ્પે કરેલો શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મનો અંગીકાર એ એક ઈશ્વરનું જ વિધાન હતું. શ્રી ઝરથુસ્તની પણ એ જ માન્યતા હતી, અને ઈશ્વરની આ મહાન બક્ષિસ માટે તે તેનો વારંવાર ઉપકાર માને છે. તે ઈશ્વરને ગુસ્તાસ્પ રાજાને પોતાના ઉચ્ચ આશિર્વાદ આપવા ફરી ફરી પ્રાર્થના કરે છે. આ સંબંધમાં તે ગાથાઓમાં એક સ્થળે નીચે પ્રમાણે કહે છે :

૪૬ : ૧૪ ઓ ઝરથુસ્ત ! આ મહાન કાર્ય માટે કોણ તારો ખરો મિત્ર છે ? અથવા (તારા દીનનાં ફરમાનો) પ્રગટ કરવા કોણ ઇચ્છા ધરાવે છે ?

શ્રી ઝરથુસ્ત આનો ઉત્તર આપતાં કહે છે :

" ખચીત વીરપુરૂષ કવિ વિસ્તાસ્પ પોતે. "

શ્રી ઝરથુસ્ત પોતાના ધર્મનો અંગીકાર કરવા માટે ગુસ્તાસ્પને જેમ ધન્યવાદ આપે છે તેમજ તે ફ્રશૌસ્ત્ર અને જમાસ્પને પણ આપે છે. દાખલા તરીકે ઉપલી કલમ ચાલુ રાખતાં તે કહે છે :

" ઓ અહુરમઝદ ! જેઓને તેં સ્વર્ગની મંડલીમાં બેસવાને યોગ્ય ગણ્યા છે, તેઓને હું સુબુદ્ધિએ પ્રેરેલી વાણીથી મારા કાર્યમાં સહકાર આપવા આમંત્રણ આપું છું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ આમંત્રણ પ્રથમ પોતાના કુળના અમૂક માણસો જેઓ તેના શિષ્યો થયા હતા તેઓને નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે :

૪૬ : ૧૫ ઓ સ્પેંતમાન ખાનદાનના હએચત્-અસ્પના વંશજો ! તમને હું હવે દીનનાં ફરમાનો જાહેર કરીશ, કારણ કે તમે ખરૂં અને ખોટું પારખી શકો છો.

અહુરમઝદના પહેલા નિયમને અનુસરતાં આ તમારા કાર્યોને લીધે તમે તમારે માટે સત્યનો માર્ગ નિશ્ચિત કર્યો છે.

ત્યાર પછી તે તુરત જ ફ્રશોસ્ત્ર અને જમાસ્પને યાદ કરે છે :

૪૬ : ૧૬ ઓ હવુબ ખાનદાનના ફ્રશોસ્ત્ર ! જે મદદગારોને જગતના કલ્યાણ માટે આપણ બન્નેએ પસંદ કર્યા છે, તેઓને સાથે લઇ તે તરફ તું જા !

કયાં જવાનું છે તે નીચે કહેવામાં આવ્યું છે :

"તું ત્યાં જા કે જયાં ભક્તિ ધર્મની સાથે એકત્ર થાય છે, જયાં સુબુદ્ધિનું સુવાંચ્છિત રાજ્ય સ્થાપિત થયેલું છે, અને જયાં અહુરમઝદ પોતાના પરમ ગૌરવપૂર્ણ વાસમાં રહે છે."

ત્યાર પછી તુરત જ તે જમાસ્પને યાદ કરે છે :

૪૬ : ૧૭ ઓ હવુબ ખાનદાનના જમાસ્પ હવોગ્વ ! તારૂં યશોગાન હું (સાદા શબ્દોમાં નહિ પણ) કવિતાના રૂપમાં કરીશ.

જે કોઇ જણાયેલી આજ્ઞાધીનતાપૂર્વક આરાધનારૂપ ભેટ અહુરમઝદને અર્પણ કરે છે, તથા યોગ્ય શું અને અયોગ્ય શું એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણે છે, તેઓ ઉપર અહુરમઝદ પોતાની સર્વજ્ઞ સત્યતાથી પ્રેમ રાખશે.

ઉપરની કલમોમાં જણાવેલાં નામો શ્રી ઝરથુસ્તના મુખ્ય શિષ્યોનાં છે. આ પુરૂષો તેના પ્રથમ શિષ્ય-મંડલમાંના છે, અને તેઓની સહાયતા વડે તેણે પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. આ સર્વને તે ગાથાઓમાં બીજે સ્થળે પણ તેઓનાં નામ આપી યાદ કરે છે. (૫૧ : ૧૬–૧૯).

પેગંબર અને ધર્મ–સંસ્થાપક તરીકે શ્રી ઝરથુસ્તની કારકીર્દિ તેના ખરા સ્વરૂપમાં તે ગુસ્તાસ્પ રાજાના દરબારમાં આવ્યા ત્યારથી શરૂ થઈ હતી. તેને હવે સમર્થ શિષ્યો પ્રાપ્ત થયા હતા એટલે તેઓની સહાયતા વડે તેનું કાર્ય સારી રીતે આગળ વધ્યું. તેનું શિષ્ય–મંડલ ધીમે ધીમે મ્હોટું થતું ગયું, અને કદાચિત્ ગુસ્તાસ્પ રાજાના અધિકાર તળે જે પ્રદેશ હતો તેની વસ્તીના મ્હોટા ભાગે તેનો ધર્મ સ્વિકાર્યો હોય એમ લાગે છે. પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલી દંતકથાઓમાં તો એટલે સુધી કહેવામાં આવે છે કે ગુસ્તાસ્પે આ નવા ધર્મના પ્રચારકો ઇરાનના ઘણા ભાગમાં અને ઇરાનની બાહેર સુદ્ધાંત મોકલ્યા હતા. શ્રી ઝરથુસ્ત પોતે આ જાતના પ્રચાર-કાર્ય માટે બાબીલોન સુધી ગયા હતા એમ કહેવાય છે. આ વાતનું પ્રમાણ ગાથાઓમાં મળતું નથી. ઉલટાનું તેમાં જે હકીકત આપવામાં આવેલી છે એ જોતાં એમ જણાય છે કે શ્રી ઝરથુસ્તની મૂશ્કેલીઓનો અંત આવ્યો નહોતો. તેનું પ્રચાર-કાર્ય વધતું ગયું તેમ તેમ તેના દુશ્મનો પણ વધતા ગયા. શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મનું એક મુખ્ય અંગ ખેતીની સ્થાપના કરવાનું હતું, અને એ કાળે ઇરાનના આર્યોમાં એવી ઘણી ટોળીઓ હતી જે પોતાની ઢોરચારૂ સ્થિતિ છોડી ખેતી કરવા તૈયાર નહોતી. આ સર્વ ટોળીઓ અથવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમાંની કેટલીકે નવા ધર્મનો વિરોધ કર્યો, અને એ વિરોધ શ્રી ઝરથુસ્તની આખી જીંદગી દરમ્યાન ચાલુ રહ્યો હોય એમ લાગે છે. આ લોકો સામે શ્રી ઝરથુસ્તે ધર્મ-યુદ્ધ જાહેર કર્યું; કેમકે તેઓ લુટારાઓ હતા અને જેઓ ખેતીના કાર્યમાં લાગ્યા હતા તેઓને માટે ભયરૂપ હતા. તેઓની રખડુ સ્થિતિ અને લુટારૂપણાને લીધે તેઓ જ્યાં જ્યાં લોકો ઠરીઠામ બેસી શાંતિપૂર્વક ખેતી કરતા હતા ત્યાં ત્યાં જઇ તેઓને લુંટી લેતા અને તેઓની ખેતીનો નાશ કરતા તેમજ તેઓનાં ઢોરઢાંખર લઇ જતા. આ બધાં કારણોને લઇને શ્રી ઝરથુસ્તને તેઓની સામે થવા ફરજ પડી હતી. ગાથાઓમાં આ ધર્મ-યુદ્ધની વાત ઘણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે.

શ્રી ઝરથુસ્તનું લગ્ન ફ્રશોસ્ત્રની પુત્રી સાથે કરવામાં આવ્યું હતું. ઘણું કરીને આ તેનું બીજું લગ્ન હતું, કેમકે તેની એક પુત્રી જમાસ્પને આપવામાં આવી હતી. આ પુત્રી તેની આગલી સ્ત્રીની હોવા સંભવ છે. એ સ્ત્રી કદાચિત્ શ્રી ઝરથુસ્ત ગુસ્તાસ્પના દરબારમાં આવ્યા ત્યાર પહેલાં ગુજરી ગઇ હોય એ બનવાજોગ છે. આ બાબતમાં આપણે કંઇ પણ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકતા નથી. પાછલી કથાઓમાં તેને ત્રણ સ્ત્રીઓ, ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ હતાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ સ્ત્રીઓમાંની ત્રણ નહિ તો બે એક સાથે વર્તમાન હતી કે નહિ એ પણ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. શ્રી ઝરથુસ્તના કાળમાં પુરૂષો અને ખાસ કરીને ઉચ્ચ સ્થિતિના પુરૂષો એકથી વધારે સ્ત્રીઓ કરતા, અને તેમ કરવું એ હિણપતભરેલું નહોતું એટલું જ નહિ પણ ખાનદાનીનું એક લક્ષણ મનાતું હતું. શ્રી ઝરથુસ્તના ઉપદેશમાં પુરૂષ એકથી વધારે સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી શકે કે નહિ એ બાબતમાં કંઇ પણ કહેલું જણાતું નથી. આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ તે પ્રમાણે ગાથાઓનો કેટલોક ભાગ નાશ પામેલો છે. આથી કરીને અનેક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાબતોના સંબંધમાં તેનો પોતાનો વ્યવહાર અથવા ઉપદેશ શો હતો તે આપણે જાણી શકતા નથી. ગાથાઓમાંની એક કલમ (૫૩ : ૩) તેની પુત્રી પૌરૂચિસ્તાના લગ્નની જે હકીકત વર્ણવે છે, તે જોતાં શ્રી ઝરથુસ્તની દૃષ્ટિમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ઘણું ઉંચું હોય એમ જણાય છે. આ કલમો નીચે પ્રમાણે છે :

૫૩ : ૩ ઓ હએચત્–અસ્પના ખાનદાનની તું પૌરૂચિસ્ત ! ઓ સ્પિતમ ઓલાદની ઝરથુસ્તની પુત્રીઓમાંની યુવતી ! અહુર-મઝદે તે પુરૂષ કે જે સુબુદ્ધિ અને ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાન છે, તેને તારા માટે પતિ તરીકે નિર્માણ કર્યો છે. આ કારણથી તું હવે તેની સલાહ લેતી રહેજે, અને સંપૂર્ણ વફાદારીથી તારી ઘણી પવિત્ર બુદ્ધિથી જ્ઞાનપૂર્વક કામ કરતી રહેજે.

૪ : (પૌરૂચિસ્ત ઉત્તર આપે છે) : હું તેને ખરેખર મારા અંતરથી વરીશ, અને તેને તેના પ્રેમ કરતાં અધિક પ્રેમ આપીશ.

આ વચન કહ્યા પછી પૌરૂચિસ્તા પોતાની સખીઓને નીચે મુજબ શિખામણ આપે છે :

૪ જે કન્યા ધર્મપૂર્વક પોતાના પિતાને, પોતાના પતિને, પોતાનાં દાસદાસીઓને તેમજ પોતાના કુટુંબીઓ અને પોતાના સહધર્મચારીઓને વળગી રહે છે, તેની શુદ્ધ ધાર્મિક ઇચ્છાઓ ફળીભૂત થાય છે, અને અહુરમઝદ તેને તેની પવિત્ર દાનત માટે સ્વર્ગમાં વાસ બક્ષશે.

ત્યાર પછી શ્રી ઝરથુસ્ત આ પ્રમાણે કહે છે :

૫ લગ્ન કરતી કન્યાઓને તથા તેઓના પતિઓને, હું જે લગ્ન કરવાનું ફરમાન આપું છું તે, નીચે પ્રમાણે શિખામણ આપું છું :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધાર્મિક મનુષ્યો પાસેથી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી તમે સહુ પવિત્ર ધાર્મિક જીવન પ્રાપ્ત કરજો! અને ખરા દિલથી તમે સહુ પરસ્પર ચાહતાં રહેજો, કે જેથી કરીને તમારામાંના પ્રત્યેકનું ગૃહ-જીવન સુખી થાય.

૬ વળી ઓ નરનારીઓ! તમો સહુ ભુંડાઈના માર્ગ અને ભુંડાઇની વૃદ્ધિથી ખુલ્લી રીતે દૂર રહેજો! દ્રૂજની આરાધનાથી તમારા તનના સંબંધને દૂર રાખજો! ખરાબ ખોરેહવાળું સુખ મનુષ્યો માટે નાશકારક છે. સત્યની હાની કરનારા ભુંડા મનુષ્યોના સંગથી તમે તમારી આત્મિક જીંદગીને ખરાબ કરશો.

૭ ઓ નરનારીઓ! તમારી અંદર રહેલો કામ જેણે પોતાની જડ છેક ઉંડે ઘાલી છે, તે જ્યારે તદ્દન બાહેર નીકળી જશે, અને જ્યારે તમારા અંતરમાં પાપી વિચાર તદ્દન નષ્ટ થશે, ત્યારે તમને તે મ્હોટા કાર્યમાં ભાગ લેવા રૂપ બદલો મળશે. આ કારણથી એ મહાન સાહસ માટે તમે પુરૂષાર્થ કરો! નહિ તો તમારે આખરે દુઃખથી વિલાપ કરવો પડશે.

ઉપર આપેલાં વચનો ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે શ્રી ઝરથુસ્તનો લગ્નનો અને દાંપત્ય-જીવનનો આદર્શ ઘણો ઉંચો હતો. તેનાં નજરમાં લગ્ન સ્ત્રી પુરૂષની વિષય-વાસનાની તૃપ્તિ માટે નિર્માણ કરવામાં આવ્યું નથી, પણ એ ઇશ્વરના આ જગતમાં પોતાના ધર્મ-રાજ્ય સ્થાપવારૂપ મહાન કાર્યમાં એક આવશ્યક પગલારૂપ છે. લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી જોડાઇ સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્ને આ નવા ધર્મની વૃદ્ધિ કરવા માટે પવિત્ર સહચાર સાધે એ તેઓની ફરજ છે. તેઓના જીવનનું એક મુખ્ય કાર્ય પોતાના વંશની વૃદ્ધિ કરવાનું છે, પણ આ કાર્ય ઇશ્વરના રાજ્યના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક આવશ્યક અંગ તરીકે કરવાનું છે. આ પ્રમાણે લગ્ન અને દાંપત્ય જીવન એ, હિંદુઓમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ પરસ્પર ધર્મ-સહચારી થવા નિર્માણ કરવામાં આવ્યાં છે એવો જે આદર્શ છે, તેજ આદર્શ સાધવા માટે છે, એ શિક્ષણ શ્રી ઝરથુસ્ત આપે છે.

શ્રી ઝરથુસ્તનો સમય એ આપણે અનેક વાર જોઇ ગયા તે પ્રમાણે સંસ્કૃતિના ઉદયનો કાળ હતો. ત્યારે સમાજ હજુ તેની જંગલી અવસ્થામાંથી મુક્ત થયો નહોતો. આ સ્થિતિમાં શ્રી ઝરથુસ્તની સમગ્ર જીંદગી દરમ્યાન તેને ગુસ્તાસ્પ રાજા સાથે રહીને આર્યો અને અનાર્યો સાથે અનેક યુદ્ધ કરવાં પડયાં હતાં. દંત-કથાઓ ઉપરથી એવું માલુમ પડે છે કે આ મહાન પેગંબર લગભગ ૭૭ વર્ષ જીવ્યા હતા, અને તેનાં છેલ્લાં ૩૫ વર્ષ ગુસ્તાસ્પના રાજ્યમાં વીત્યાં હતાં. અહિં રહી તેણે પોતાના ધર્મનું સ્થાપન કર્યું એટલું જ નહિ, પણ એ ધર્મ-સંસ્થાપનને અંગે કેટલાંક યુદ્ધોમાં ભાગ લીધો. શ્રી ઝરથુસ્ત આપણે જેઓને સાધુ કહીએ છીએ તે જાતના પુરૂષ નહોતા. તેમણે પૂર્ણ અહિંસાનો માર્ગ સ્વિકાર્યો નહોતો. તે કાળે તેમ કરવું અશકય હતું. આ દૃષ્ટિથી જોતાં તે મહાવીર, કે ગૌતમ બુદ્ધ, કે ઇસુ ખ્રિસ્ત સરખા સાધુ-અવતાર નહોતા, પણ મુસા અને મહમદ, અથવા રામ અને કૃષ્ણ સરખા રાજ-અવતાર અથવા રાજ-પેગંબર હતા. પોતે યુદ્ધમાં ભાગ લેતા, અને એ કાર્યમાં પણ તે બહુ કુશળ હતા એમ દંતકથાઓ કહે છે. તે એક મહાન દૃષ્ટા અને પેગંબર તો હતા જ, પણ તેની સાથે એક મહાન ધર્મ-યોદ્ધા હતા. વીર-પુરૂષ તરીકે શૌર્ય અને કુશળતાપૂર્વક યુદ્ધ કરવું એ તેની મહત્તાનું એક મુખ્ય અંગ મનાયું છે. તેનો સ્વર્ગવાસ પણ એક યુદ્ધમાં જ થયો હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તુરાની નામના લોકો ગુસ્તાસ્પના રાજ્ય ઉપર ચઢી આવ્યા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને તેઓએ આ યુદ્ધમાં એટલે સુધી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો કે તેઓ આખરે ગુસ્તાસ્પની રાજ્યધાની ઉપર ચઢી આવ્યા. તેઓના આ હુમલા દરમ્યાન તેઓએ એકવાર શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં કતલ ચલાવી. શ્રી ઝરથુસ્ત એ સમયે એક મંદિરમાં ઇશ્વરની બંદગી કરતા હતા, ત્યાં એક તુરાની જઇ ચઢ્યો અને તેણે પાછળથી ઘા કરી તેમનો પ્રાણ લીધો. આ પ્રમાણે આ મહાન વીર-પેગંબરનું મૃત્યુ ઇશ્વરની સ્તુતિ કરતાં કરતાં એક યુદ્ધમાં થયું. આ ઘટના તેના સમગ્ર જીવન અને કાર્યની યોગ્ય પૂર્ણાહુતિરૂપ હતી.

શ્રી ઝરથુસ્તે પોતાના જીવનનાં પાછલાં ચાલીશેક વર્ષ ધર્મ-સંસ્થાપક તરીકે ગાળ્યાં હતાં. તેના જીવનનું મુખ્ય કાર્ય તેને જે ધર્મ ઇશ્વર તરફથી બક્ષવામાં આવ્યો હતો તેની સ્થાપના અને વૃદ્ધિ કરવાનું હતું. આ ધર્મ તેના કાળના વિચાર અને વર્તનથી બહુજ આગળ હતો, તેથી કરીને તેને એની સ્થાપના કરવામાં અનેક મૂસ્કેલીઓ અને વિટંબનાઓ વેઠવી પડી હતી. એમ છતાં તે પોતાના કાર્યમાં જે સિદ્ધિ પામ્યા તે ઘણી મ્હોટી ગણાય. પ્રાચીન કાળના એ જમાનામાં આવો એક અત્યુચ્ચ ધર્મ સ્થાપવો, અને તે એવી રીતે કે એણે સેંકડો વર્ષો સુધી જગતમાં એક મહાન ધર્મ તરીકે ખ્યાતિ મેળવી અને આજસુધી તે વર્તમાન રહ્યો છે-આ સર્વ કરવા માટે ઇશ્વરના આદેશ અને સામર્થ્યની પૂરતી જરૂર હતી, અને એ તેને ઇશ્વરની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયાં હતાં. આ બધું જોતાં શ્રી ઝરથુસ્તનું સ્થાન જગતના સર્વ મહાપુરૂષો અને પેગંબરોમાં ઘણું ઉંચું છે એ સ્હેજે સિદ્ધ થાય છે.

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫

શ્રી ઝરથુસ્તની પેગંબરી દિક્ષા

શ્રી ઝરથુસ્તને આપણે આગલા પ્રકરણોમાં પેગંબર તરીકે ઓળખાવ્યા છે. તેના અનુયાયીઓ પણ એ મહાપુરૂષ માટે પેગંબર શબ્દ વાપરે છે. આ શબ્દ સામાન્ય રીતે ઇસ્લામના સ્થાપક મહમદ માટે વાપરવામાં આવે છે, અને કુરાનમાં એનો ઉપયોગ યહુદી મહાપુરૂષો અને શ્રી ખ્રિસ્ત માટે કરવામાં આવેલો છે. પેગંબર શબ્દનું મૂળ પેગામ છે, અને એનો અર્થ પેગામ એટલે સંદેશો લાવનાર છે. બાઇબલમાંના યહુદી મહાપુરૂષો જેવા કે મુસા, યશાયાહ, જેરેમાયા વગેરે માટે ' પ્રોફેટ ' શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. આ શબ્દનો મૂળ અર્થ ભવિષ્યવક્તા છે, પણ તે સામાન્ય રીતે બાઇબલમાં ઈશ્વર તરફથી મનુષ્યો માટે સંદેશો લાવનાર માટે વપરાયો છે. તેના આ અર્થમાં તે અને પેગંબર શબ્દ એક જ છે. કદાચિત્ મહમદ પેગંબરે બાઇબલમાંના પ્રોફેટ શબ્દના મૂળ યહુદી શબ્દના ભાષાંતરરૂપે પેગંબર શબ્દ વાપર્યો હોય એમ લાગે છે. અહિં એક વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી એ છે કે યહુદીઓ જેને હિંદુઓ ' દૃષ્ટા ' કહેતા હતા તેને જ પ્રોફેટ કહેતા હતા. એ લોકોમાં, જેમ બીજી અનેક કોમો અને જાતિઓમાં હતું અને આજે પણ છે તેમ, અમૂક મનુષ્યો ભવિષ્ય જોનાર અને ભાખનાર તરીકે જાણીતા હતા, અને એ મનુષ્યો જ પ્રથમ પ્રોફેટ તરીકે ઓળખાતા હતા. પણ ધીમે ધીમે આ શબ્દનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપયોગ આધ્યાત્મિક અર્થમાં કરવામાં આવ્યો, અને આખરે જે મનુષ્યો ઈશ્વરની વાણી સાંભળતા હતા અને જેમના દ્વારા ઈશ્વરે ધર્મનીતિ સંબંધે અમૂક સંદેશા આપ્યા હતા તેઓ જ પેગંબર ગણાવા લાગ્યા.

આર્ય જાતિમાં સામાન્ય રીતે પેગંબર શબ્દનો અર્થ સૂચવતો કોઇ શબ્દ જોવામાં આવતો નથી. હિંદુસ્થાનના આર્યોમાં પ્રાચીન કાળથી ' દ્દષ્ટા ' શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો છે, અને એ શબ્દ બહુ ઉંચા અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. મહાન ઋષિઓને દ્દષ્ટા અથવા મંત્ર-દ્દષ્ટા કહેવામાં આવ્યા છે. તેઓને ઈશ્વરનું અને ઈશ્વરના નિયમોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું એટલું જ નહિ, પણ તેઓને એનો અંગત અનુભવ થયો હતો એવી માન્યતા પહેલેથી પ્રચલિત છે. તેઓને આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન સમગ્ર મનુષ્ય જાતિ માટે છે એ માન્યતા પણ ઉપરની માન્યતા સાથે વર્તમાન હતી, પણ તેના ઉપર જોઇએ એટલો ભાર મૂકવામાં આવ્યો નહોતો. ઋષિઓ દ્દષ્ટા તરીકે ઓળખાતા હતા એ વાતમાં ઈશ્વરની સક્રિયતા ઉપર ઓછો ભાર મૂકવામાં આવતો હતો એ પણ આપણે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ છે. આથી ઉલટું પેગંબર શબ્દમાં ઈશ્વર પોતે કાર્ય કરે છે અને પેગંબરી પુરૂષ ઈશ્વરના સંદેશાનો વાહક અથવા ઇશ્વરની આજ્ઞા ઉઠાવનાર સેવક છે એ માન્યતા રહેલી છે. હિંદુઓમાં આ માન્યતા પાછળથી પ્રચલિત થયેલી જણાય છે. ગીતામાં જેને ધર્મ-સંસ્થાપક કહે છે તે પેગંબર સરખા છે. ત્યાં ઇશ્વરની સક્રિયતા ઉપર એટલો બધો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે કે ઈશ્વર પોતે મનુષ્યરૂપે અવતરે છે. વેદ કે ઉપનિષદોમાં આ વિચાર નથી, અને હોય તો તે માત્ર બીજરૂપે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અહિં દ્રષ્ટા અને પેગંબર વચ્ચેનો જે ભેદ આપણે વિચારી ગયા તે શ્રી ઝરથુસ્તના જીવન અને કાર્યનો વિચાર કરવામાં આપણને બહુ સહાયભૂત થાય છે. શ્રી ઝરથુસ્ત એક દ્રષ્ટા તો હતા જ, પણ તે સાથે તે એક પેગંબર અને ધર્મ-સંસ્થાપક હતા. તેમનો સમય આપણે આગળ વિચારી ગયા તે પ્રમાણે બહુ પશ્ચાત હતો. એ સ્થિતિમાં તે મનુષ્યજાતિમાં આવું ઉચ્ચ સ્થાન પામવા પ્રથમ કૃપાપાત્ર થયા હતા એ ઘટના એવી અદ્દ્ભૂત છે કે તેનો ઉલ્લેખ વારંવાર કરવા જરૂર છે.

શ્રી ઝરથુસ્ત દ્રષ્ટા હોવા ઉપરાંત પેગંબર છે, અને એક નવો ધર્મ સ્થાપવાનો તેને ઇશ્વર તરફથી આદેશ થયો છે, એ પૂરતા એ વૈદિક અને ઔપનિષદિક ઋષિઓથી જૂદા પડે છે. વળી એ જ વાતમાં તે અવતારોથી જૂદા પડે છે. અવતારી પુરૂષો ઇશ્વરનાં રૂપ હોવાથી તેમને ઈશ્વરની આજ્ઞા ઉઠાવવાની રહેતી નથી. આ દૃષ્ટિએ જોતાં શ્રી ઝરથુસ્ત આર્ય જાતિમાં એક જ એવા મહાપુરૂષ થઈ ગયા કે જે, મુસા કે યસાયાહ કે મહમદની માફક પેગંબર તરીકે ગણી શકાય.

હવે આપણે માત્ર આર્ય જાતિના જ નહિ પણ સમગ્ર મનુષ્ય જાતિના પહેલા પેગંબર શ્રી ઝરથુસ્તને ઈશ્વર તરફથી કેવા પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું તેનો જરા વિચાર કરીએ. એ જ્ઞાનની એક ખાસ ખૂબી તો એ છે કે એને કોઇ પણ નિષ્પક્ષપાતી વિદ્વાન ઇશ્વરદત્ત પ્રકટીકરણ તરીકે સ્વિકારે જ. આ સંબંધમાં પારસીઓ શું કહે છે તે વિચારવા જરૂર નથી, કેમકે તેઓ પોતાના ધર્મને સારો અને બહુ ઉંચો કહે એમાં નવાઇ નથી. પણ એ સંબંધમાં પશ્ચિમના વિદ્વાનો અને ખાસ કરીને ખ્રિસ્તી-ધર્મ પાળતા વિદ્વાનો શું કહે છે તે જાણવું અગત્યનું છે. સામાન્ય રીતે આ લોકોને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખ્રિસ્તી-ધર્મ સિવાયના અન્ય ધર્મો માટે એક પ્રકારનો અણગમો રહે છે, એટલે તેઓ બીજા ધર્મોની સ્તુતિમાં જે કંઈ કહે તે તેમને કહ્યા વગર છૂટકો જ ન હોય ત્યારે કહે છે. શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મ સંબંધે ખ્રિસ્તી વિદ્વાનોનાં આ પ્રકારનાં કથનો અનેક છે, જેમાંથી આપણે થોડાંએક અહિં આપીશું. ૧૮૯૬ ની સાલના ક્રિટિકલ રીવ્યુ નામના એક માસિકના જાનેવારી માસના અંકમાં ગાથાઓના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :

"ગાથાઓ અથવા ઝરથુસ્તનાં ધર્મ-ગીતો એ પૂર્વના દેશોના ધર્મોનો સહુથી વધારે મૂલ્યવાન ભાગ છે. એ એક એવું શાસ્ત્ર છે કે જે તેની ઉચ્ચતા, વિચારની પવિત્રતાની ગૂઢતા, અને ઇશ્વર વિષે અયોગ્ય માન્યતાઓથી પૂર્ણાંશે મૂક્ત હોવાના કારણે, યહુદી શાસ્ત્રો સાથે કંઇક અંશે સરખાવી શકાય છે."

આ કથનમાં લેખકનો બાઇબલ ઉપરનો પક્ષપાત ખૂલ્લી રીતે તરી આવતો હોવા છતાં તેને કબુલ કરવું પડે છે કે શ્રી ઝરથુસ્તનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનું છે. નીચેનું કથન એથી આગળ જાય છે, અને તે સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મોનીયર વિલિયમ્સનું છે. એ ૧૮૮૧ ની સાલના ધી નાઈનટીન્થ સેન્ચ્યુરીના જાનેવારી માસના અંકમાં આપેલા તેના એક લેખમાંથી લીધેલું છે :

"ખ્રિસ્તેતર ધર્મોની તુલનાત્મક પરિક્ષા કરતાં કદાચિત્ સહુથી વધારે ધ્યાનમાં લેવા લાયક વસ્તુ એ ઝરથુસ્તના ધર્મની આધ્યાત્મિકતા છે. છેલ્લાં થોડાંએક વર્ષો દરમ્યાન સામાન્ય રીતે ઝંદ-અવસ્તાના નામથી જાણીતા અવસ્તા શાસ્ત્રનો ખરો અર્થ આપણે ઇરાનના પ્રાચીન પુસ્તકોના અભ્યાસ દ્વારા જાણી શકયા છીએ. આપણને પ્રાપ્ત થયેલા આ જ્ઞાનથી આપણે સ્પષ્ટ રીતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોઈ શક્યા છીએ કે યહુદી-ધર્મનો ઉદય અને વિકાસ થતો હતો એ જ કાળે આર્ય-જાતિની એક શાખામાં એક અમૂર્તિપૂજક અને એકેશ્વરવાદી તેમજ બહુ ઉંચા પ્રકારની નીતિનો બોધ આપતો અને યહુદી-ધર્મને ઘણી રીતે મળતો ધર્મ વિકાસ પામતો હતો. આ ધર્મની મહત્તા તેના અનુયાયીઓની અત્યારની જૂજ સંખ્યા ઉપરથી માપવાની નથી. એ મહત્તાનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવા માટે એ જાણવું જરૂરનું છે કે શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મના અનુયાયીઓએ પ્રાચીન કાળમાં, આસીરિયનો અને બાબીલોનીયનોની મહત્તા અને કીર્તિના વારસ તરીકે એક મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. આ પ્રકારનું સામ્રાજ્ય આર્ય જાતિમાં પ્રથમ તેઓનું જ હતું એટલું જ નહિ, પણ તેઓ, પોતાના કાળમાં જગતમાં એક અતિશય ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવવા ઉપરાંત, તેઓનાં ધાર્મિક વિચાર અને તત્ત્વજ્ઞાન, તેઓનાં સાહિત્ય, કાયદાકાનુન, અને સામાજિક સંસ્થાઓ વગેરે દ્વારા, સમગ્ર માનવ જાતિના બૌદ્ધિક વિકાસમાં એક બહુ અગત્યનો ફાળો આપી રહ્યા હતા. અહિં મારે એ કહેવાની જરૂર નથી કે ઇરાનીઓ અને હિંદુઓના આર્ય પિતૃઓને અસાધારણ પ્રકારની ધાર્મિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત થઇ હતી. આ વાત તો વારંવાર કહેવાઈ છે અને તે હવે સુપ્રસિદ્ધ છે. જે દિવ્ય શક્તિઓ મનુષ્યના જીવન અને વિશ્વને નિયંત્રિત કરી રહી હતી તેને તેઓ નિરંતર આધીન રહ્યા છે એ વાત એ લોકો સારી રીતે જાણતા હતા. મારા આ લેખમાં આપેલાં વચનો વાંચીને સહુ એ વાતનો સ્વિકાર કરશે કે ઝરથુસ્તના અહુરમઝદ સંબંધી વિચારમાં, ઇશ્વર સંબંધી બહુ ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન રહેલું છે. વળી આ જ્ઞાન એ મહાપુરૂષની પહેલાં ઈરાનમાં જે જ્ઞાન પ્રચલિત હતું તે કરતાં બહુ જૂદા પ્રકારનું હતું, અને એ જૂના કરારમાં ઇશ્વર સંબંધી જે ઉચ્ચ જ્ઞાન છે તે સાથે સરખાવી શકાય એવું છે. એ ઈશ્વરે જડ પદાર્થ સૃજયો છે, અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે પદાર્થ તેની સાથે એક નથી, તેમ તેમાંથી નીકળેલો નથી. એ અહુરમઝદ જ જીવન, પ્રકાશ, ભલાઇ, જ્ઞાન અને સર્જક શક્તિના એક માત્ર મૂળ રૂપે ભક્તિ કરવા યોગ્ય છે. આ ઉપરાંત ઝરથુસ્તના ધર્મના જે કેટલાક સિદ્ધાંતો તેને યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મને બહુ મળતો દર્શાવે છે તેનાં બીજ આપણે તેમાં જોઇએ છીએ. દાખલા તરીકે, એમાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ રીતે માન્ય થયેલો છે, અને એમાં હિંદુ-ધર્મ કે બૌદ્ધ-ધર્મમાં આ પુનર્જન્મ ફરીથી આ જગતમાં મનુષ્યરૂપે કે પ્રાણીરૂપે થાય છે એ વિચારનો અંશ પણ નથી. મનુષ્યના મૃત્યુ પછી તે એ ધર્મ પ્રમાણે કોઇ એવા સ્થળે જાય છે કે જ્યાં તેને તેના પાપ અને પુણ્યનો બરાબર બદલો મળે છે. મૃત્યુ પામેલાં મનુષ્યોનું ઉત્થાન થાય છે, અને તેઓના આત્મા અને શરીર ફરીથી એકત્ર થાય છે. એ ધર્મની નીતિ ખ્રિસ્તી-ધર્મની નીતિ સરખી જ છે, અને તેનો સમાવેશ માત્ર ત્રણ શબ્દોમાં કરવામાં આવેલો છે. આ શબ્દો "ભલા વિચાર, ભલાં વચન અને ભલાં કાર્ય છે," અને આ ત્રણનો સમાવેશ માત્ર એક શબ્દ-અશો અર્થાત્ સત્તા-માં થાય છે. અવસ્તા અને વેદ એ બે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાનો આપણો મુખ્ય હેતુ આપણા આર્ય વડવાઓના પ્રાચીનતમ વિચારો, તેઓના ધાર્મિક વિચારોનો વિકાસ, અને જે બૌદ્ધિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓમાંથી આપણી ઉચ્ચતર સંસ્કૃતિ નીકળી છે તે સર્વ કેવી રીતે ધીમે ધીમે પણ ચોક્કસ રીતે કાર્ય કરતી હતી તે જોવાનો છે."

મોનીયર વીલીયમ્સે જ્યારે આ લેખ લખ્યો ત્યારે કદાચિત્ તે, યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મના અનેક સિદ્ધાંતો ઝરથુસ્તના ધર્મમાંથી લેવામાં આવ્યા છે, એ વાત સ્વિકારવા તૈયાર ન હતા. કદાચિત્ એ તેના ધાર્મિક પક્ષપાતને કારણે પણ હોય. એમ છતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેણે જે લખ્યું છે તે ઘણું છે, અને એ શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મની ઉત્તમતા બહુ સારી રીતે દર્શાવે છે.

જગતના મહાન પંડિત મેક્સ મૂલર, જેણે બધા ધર્મોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં ઘણો મ્હોટો ફાળો આપ્યો છે, અને તે એટલે સુધી કે તે એ પ્રકારના અભ્યાસના સ્થાપક છે, તે શ્રી ઝરથુસ્તના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે :

"ડો. સ્પીગલ કહે છે કે ઝરથુસ્ત તેના ચરિત્રમાં યહુદીઓના ખરા પેગંબરોને બહુ જ મળતા છે એ બરાબર છે. અહુરમઝદ સાથે તે અંગત સમાગમ કરવા યોગ્ય ગણાયા છે, અને તે અહુરમઝદ પાસેથી પ્રત્યેક શબ્દ સાંભળે છે."

ડો. સ્પીગલ આ સંબંધમાં પોતાના "અવસ્તા અને ઉત્પત્તિ" નામના પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે કહે છે :

"યહુદી લોકોએ અવસ્તામાંથી કેટલાક સિદ્ધાંતો લીધા હતા. એ લોકોને ઇરાનીયન પ્રજાના વિચારોની જાણ ઈરાનમાં આકેમેનિયન સામ્રાજ્યની સ્થાપના થઇ એ વખતે થયેલી હતી. યહુદી ધર્મ અને ઝરથુસ્તી ધર્મનો પરસ્પર સંબંધ બહુ ગાઢ હતો તેનું એક પ્રમાણ ઝરથોસ્તી ધર્મમાં મળી આવે છે, અને તે ઝરથુસ્તના પોતાના પેગંબર તરીકેના સ્થાનમાં છે. જગતના મહાન ધર્મ-સંસ્થાપકોમાં, યહુદીઓ અને સેમેટિક લોકો જેઓને પેગંબર તરીકે ઓળખે છે, તેઓ સરખા ઝરથુસ્ત સિવાય અન્ય કોઇ નથી. મુસા અને મહમદની માફક તેને ઇશ્વરે પોતાની સાથે અંગત સંબંધ ધરાવવા પાત્ર ગણ્યા છે. તે જે કંઇ કહે છે તે ઇશ્વરની વાણી છે, અને ઇશ્વરે તેને તે અક્ષરસઃ કહી છે. ઇરાનીયન ધર્મમાં ઇશ્વરના નામમાં પણ એ જ વિચારો જોવામાં આવે છે કે જે યહુદીઓના ઈશ્વરના નામમાં દેખાય છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપલા ઉતારાઓ અહિં ટાંકવામાં આવ્યા છે તે એ બતાવવા માટે છે કે પાશ્ચાત્ય અને ખ્રિસ્તી વિદ્વાનોની નજરમાં ઝરથુસ્ત એ મુસા કે મહમદની માફક એક પેગંબર જ છે. તેઓની દૃષ્ટિમાં ઝરથુસ્તનો ધર્મ ઈશ્વરપ્રણિત છે. પરધર્મી અને પરકોમી અને અમૂક અંશે પક્ષપાત ધરાવતા વિદ્વાનો આ પ્રકારની કબુલત કરે એ સામાન્ય વાત નથી.

આ વિદ્વાનોને આ જાતની કબુલત કરવાની ફરજ પડે છે તેનું મુખ્ય કારણ શ્રી ઝરથુસ્ત પોતે, પોતાને ઇશ્વરનો સમાગમ થયો છે અને ઈશ્વરે તેને અમૂક આજ્ઞાઓ કરી છે, એમ કહે છે, એમાં રહેલું નથી: એ તો એ મહાપુરૂષનાં વચનોમાં સત્યની જે સ્પષ્ટ છાપ જણાય છે તેમાં રહેલું છે. આ સત્ય દેખીતી રીતે જ ઇશ્વરનું પ્રકટીકરણ લાગે છે. એ મનુષ્યની બુદ્ધિથી કરેલા વિચાર કે ચિંતનથી પ્રાપ્ત થયેલું નથી, પણ ઇશ્વર તરફથી તેના અંતરમાં થયેલી પ્રેરણાનું પરિણામ છે. આ વસ્તુ સામાન્ય રીતે સમજાય એવી નથી. એ જાણવા માટે અનેક શાસ્ત્રો અને ધર્મપુસ્તકોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ જોઇએ.

આર્ય જાતિનાં જે સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો અત્યારે આપણી પાસે મોજુદ છે તેમાં ઉપર જણાવવામાં આવી છે તેવી પ્રકટીકરણની શુદ્ધ છાપ ગાથાઓમાં સહુથી વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. એવી જ છાપ બાઇબલના કેટલાક પેગંબરો અને શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્તની વાણીમાં રહેલી છે. ઇશ્વરના પ્રકટીકરણ કે આદેશની છાપ એ જૂદી જાતિઓના લોકોમાં આ પ્રમાણે એકસરખી સ્વતંત્ર રીતે પડેલી હોવાના કારણે પ્રકટીકરણનો ઇજારો કોઇ એક જાતિના હાથમાં નથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે. વળી ઇશ્વરનો આદેશ આ રૂપમાં મનુષ્યોને મળે છે એ માનવું વધારે સરલ બને છે. યહુદી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધર્મશાસ્ત્રો વાંચતાં ઘણા હિંદુ વિદ્વાનોને પ્રથમ સ્હેજે એવું લાગી આવે છે કે ઈશ્વર આ પ્રમાણે મનુષ્ય સાથે વાતચીત કરે એ અસંભવિત છે. આપણને એ પહેલાં બહુ વિચિત્ર લાગે છે, અને એ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા માટે ખ્રિસ્તીઓ ખાસ દાવો કરે છે ત્યારે તેના વિરોધ રૂપે એ વિચિત્રતા વધારે જણાય છે. પણ એ જ છાપ જ્યારે આપણે શ્રી ઝરથુસ્તની વાણીમાં જોઈએ છીએ, અને તેની સાથે એ પણ જાણીએ છીએ કે આ છાપ બાઇબલનાં પુસ્તકો લખવામાં આવ્યાં ત્યાર પહેલાંની અને તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે પડેલી છે, ત્યારે આપણને આ પ્રકારના પ્રકટીકરણનું મૂલ્ય વધારે સમજાય છે.

શ્રી ઝરથુસ્તને પેગંબર તરીકે કાર્ય કરવાનો પ્રથમ આદેશ ઇશ્વર તરફથી કેવી રીતે આવ્યો તે આપણે જોઇએ. એનું વર્ણન યઝન ૨૯ ની નીચેની કલમોમાં કરવામાં આવ્યું છે :

૧ (ઓ અહુરમઝદ અને અમશાસ્પંદો !) જગતના આત્માએ તમારી આગળ પોકાર કરી કહ્યું કે તમોએ મારૂં સૃજન શા માટે કર્યું ? મને શા માટે ઉત્પન્ન કર્યો ? મારા ઉપર ક્રોધ, લુટફાટ, મારામારી, ખરાબી, કજીયાઓ અને જૂલ્મ પ્રવર્તી રહ્યાં છે. તમારા સિવાય મારૂં રક્ષણ કરનાર કોઈ નથી. માટે મને તમે ભલો ઉદ્યમ શિખવો.

૨ (જગતના આત્માની આ ફર્યાદ સાંભળી) અહુરમઝદે અષને પૂછ્યું કે આપણે તારી દુનિયાની સંભાળ લેવા માટે કોને નીમશું ? કોણ એનો રક્ષક અને અધિકારી થશે ? કોણ ઉદ્યમ અને કુશળતાથી દુનિયાને આબાદ કરી શકશે ? કોણ તેની વૃદ્ધિ કરનાર થશે ? કોણ ભુંડા મનુષ્યોના જુસ્સાને પાછો કાઢી શકશે ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩ અષે અહુરમઝદને ઉત્તર આપ્યો કે જગતમાં એવો કોઇ મનુષ્ય નથી કે જે ભુંડાઇથી મુક્ત હોય, એવો કોઇ નથી કે જે ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યોને આગળ વધારે. મનુષ્યોમાં સહુથી વધારે સમર્થ તો તે જ ગણાય કે જેની આજ્ઞાઓ બીજાઓ ઉઠાવે.

આ પછીની બે કલમોમાં શ્રી ઝરથુસ્ત પોતે અહુરમઝદ અને અષ વચ્ચે જે વાતચીત ચાલી રહી હતી તે સાંભળતા હોય એ રીતે પોતાના વિચાર જણાવે છે.

૪ દેવોથી તથા મનુષ્યોથી જે કાંઇ આગળ ખરેખર કરવામાં આવેલું છે, તથા જે કાંઇ હવે પછી કરવામાં આવે, તે સર્વ વસ્તુને અહુરમઝદ બરાબર યાદ રાખે છે. અહુરમઝદ પોતે ન્યાય કરનાર છે. તે જે પ્રમાણે ઈચ્છે છે, તે પ્રમાણે અમારૂં થશે.

૫ આ કારણથી મારા આત્મા અને જગતના આત્માએ અહુરમઝદને જે જૂદી જૂદી જાતના પ્રશ્નો પૂછ્યા તે માટે અમે બન્ને હાથ ઉંચા કરી અહુરમઝદની સ્તુતિ કરીએ છીએ. પ્રમાણિક-પણે જીંદગી ગુજારવામાં કંઇ નુકશાન નથી, અને ઉદ્યોગી મનુષ્યનો વિનાશ નથી.

ઉપરની કલમો અને ખાસ કરીને પહેલી કલમમાં “જગતના આત્મા” માટે મૂળમાં જે શબ્દ છે તેનો અર્થ “ગાયોના આત્મા” પણ થાય છે, અને મૂળ અર્થ એ જ હોય એમ લાગે છે. હિંદુઓમાં પણ પૃથ્વીને ગાયરૂપે કલ્પી છે, અને પૃથ્વી ગાયના રૂપમાં પરીક્ષિત રાજા પાસે જઈ પોતાનો ધર્મરૂપ એક પગ ભાંગ્યો છે એવી ફર્યાદ કરે છે. આ વાત શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં આપેલી છે. આ પુસ્તક અર્વાચીન છે, પણ ગાય એ પૃથ્વીનું એક રૂપ અથવા પ્રતિક છે એ માન્યતા પ્રાચીન કાળથી ઉતરી આવેલી છે. સંસ્કૃત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાષામાં ગો શબ્દના અર્થ પૃથ્વી, ગાય, કિરણ અને વૃત્તિઓ થાય છે, અને આમાંના પહેલા બે અર્થ સામાન્ય છે. પૃથ્વીને ગાય ઘણી વાર કહેવામાં આવી છે. કદાચિત્ આ માન્યતા ઇરાનના આર્યો અને હિંદુસ્થાનના આર્યો જયારે એકત્ર હતા ત્યારે તેઓમાં હતી. એક પૌરાણિક કથા પ્રમાણે પૃથુરાજાએ પૃથ્વીને ગાયની માફક દોહી હતી, અને તેમ કરી તેમાંથી ધાન્ય નીપજાવ્યું હતું. આ કથા ઉપરથી ગૌ શબ્દનો મૂળ અર્થ ગાય હોય અને પૃથ્વી એ અર્થ તેમાંથી પાછળથી નીકળ્યો હોય એમ માની શકાય છે. હિંદુ પુરાણોમાં ગાયનો અર્થ પૃથ્વીના રૂપમાં કયારે કરવામાં આવ્યો એ જાણવાનું આપણી પાસે સાધન નથી. કદાચિત્ ઇરાની આર્યોમાં એ માન્યતા પ્રથમ ઉદ્ભવી હોય એ સંભવિત છે. અહિં એક બીજી વસ્તુ ધ્યાનમાં લેવા જેવી એ છે કે ઇરાની આર્યોએ શ્રી ઝરથુસ્તના કાળથી ગાયને એક પવિત્ર પ્રાણી તરીકે ગણેલી છે, અને આ દેશમાં હિંદુઓએ ગૌમાંસ ખાવાનો નિષેધ કર્યો ત્યાર પહેલાં ઇરાનમાં તેમ થયું હોય એમ લાગે છે. આ નિષેધ ખેતીની સંસ્કૃતિ સાથે બહુ નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે, અને જયારે શ્રી ઝરથુસ્તે ખેતી એ એક મહાન ધર્મ છે એમ શિખવ્યું ત્યારે તેની સાથે સાથે ગાયને પવિત્ર ગણી તેના માંસનો નિષેધ કર્યો હોય એમ લાગે છે.

ચોથી કલમમાં 'દેવો' શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તે આ દેશમાં હિંદુઓ માને છે તે પ્રમાણે સારા અર્થમાં નહિ, પણ આપણે જેને અહિં અસુરો કહીએ છીએ એ અર્થમાં છે. ગાથામાં અને અન્ય ઝરથોસ્તી શાસ્ત્રોમાં દેવ શબ્દ ભુંડા અસુરો માટે વાપરવામાં આવ્યો છે એ આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ તો પણ એ અહિં ફરી કહેવાની જરૂર છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર આપેલી કલમોના અનુસંધાનમાં ઇશ્વર પોતે નીચે પ્રમાણે કહે છે :

૬ તે ઉપરથી સર્વજ્ઞ અને આબાદી કરનાર અહુરમઝદે જ્ઞાનપૂર્વક કહ્યું કે ઓ ઝરથુસ્ત ! સચ્ચાઈના કારણે તારા સિવાય મને કોઇ અહુ કે રતુ જણાયેલો નથી, એટલે જગતકર્ત્તા તરીકે મેં ખચીત તને જગતની આબાદી કરનાર તરીકે અને ધર્મના સ્થાપક તરીકે પેદા કર્યો છે.

આ કલમમાં શ્રી ઝરથુસ્તને અહુ અને રતુ કહેવામાં આવ્યા છે. આ બન્ને શબ્દો અતિશય અગત્યના હોવા છતાં તેના સંબંધમાં જોઇએ તેટલી ચર્ચા વિદ્વાનોએ કરેલી જણાતી નથી. ઉલટાનું, તેના અર્થ પણ કરવામાં આવ્યા નથી, અને એ સંબંધી વિદ્વાનોમાં તદ્દન વિરૂદ્ધ મત દેખાય છે. દાખલા તરીકે હાઉગ અને મીલ્સ સરખા મહાન પંડિતો અહુ શબ્દનો અર્થ આધ્યાત્મિક નેતા અર્થાત્ ધર્માચાર્ય કરે છે, ત્યારે સુપ્રસિદ્ધ પારસી વિદ્વાન કાવસજી એદલજી કાંગા પોતાના ગાથાના ભાષાંતરમાં એનો અર્થ "આ દુનિયાને લગતો કારોબાર ચલાવનાર સરદાર" કરે છે. રતુ શબ્દનો અર્થ હાઉગ અને મીલ્સ આ જગતનો સરદાર કરે છે, અને કાંગા "દીનને લગતો કારોબાર ચલાવનાર સરદાર અથવા વડો ધર્મગુરૂ" કરે છે. આટલો બધો મતભેદ થવાનું મુખ્ય કારણ ગાથાની ભાષા અતિશય જૂની છે એ છે. આ બન્ને શબ્દોનો અર્થ ગમે તે હો, પણ એ બન્નેનો એકસામટો અર્થ લેતાં એ નિઃશંક છે કે શ્રી ઝરથુસ્તને પ્રાચીન કાળથી તેના અનુયાયીઓએ આ દુનિયાના તેમજ આધ્યાત્મિક દુનિયાના સ્વામી તરીકે માન્યા છે.

ઉપરની કલમ પછીની કલમમાં આમેશાસ્પંદો, જે ઈશ્વરના એક પ્રકારના મંત્રીઓ છે, તે નીચે પ્રમાણે કહે છે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭ આબાદીના ચાહનાર અહુરમઝદે સત્યની મારફત આ મંત્રવાણી રચી છે. વૃદ્ધિ કરનાર અહુરમઝદે પોતે જગતને માટે આબાદી અને સત્યનિષ્ઠ મનુષ્યો માટે ધર્મશાસન આપ્યું છે.

(તેઓ અહુરમઝદને કહે છે કે) તારો કોણ એવો છે જે, ભલા વિચારથી મનુષ્યોને આ બે વસ્તુઓ (મંત્રવાણી અને આબાદી) હમેશાં આપશે?

આના ઉત્તરમાં અહુરમઝદ નીચે પ્રમાણે કહે છે:

૮ જે એક મનુષ્યે મારૂં શાસન સાંભળ્યું છે, તે મારો જાણીતો છે, અને તે સ્પિતમ ઝરથુસ્ત છે. તે અહુરમઝદની મારફત અશોઇનો પ્રચાર કરવા માટે અને દુનિયાની ખરી ફરજો જાહેર કરવા ઇચ્છે છે. આ કારણથી હું તેને ધર્મ-પ્રચાર કરવાનો અધિકાર આપવા ઇચ્છું છું.

અહુરમઝદની પોતાના મંત્રીઓ સાથેની મંત્રણા ઉપર આપેલી કલમોમાં જોવામાં આવે છે, અને અહુરમઝદ એમાં શ્રી ઝરથુસ્તને પેગંબર તરીકે પસંદ કરવાનો પોતાનો નિર્ણય જણાવે છે. પણ હવે તુરતજ એક બીજી મૂશ્કેલી ઉભી થાય છે. જેઓ માટે તે પુરૂષ આ મહાન કાર્ય કરવાના છે તેઓ તેને સ્વિકારવા ઇચ્છિતા નથી. અહુરમઝદ પાસે આવી પોતાનું દુઃખ પોકારી રહેલો પૃથ્વીનો આત્મા ઇશ્વરની આ પસંદગીના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:

૯ આ ઉપરથી જગતના આત્માએ દુઃખપૂર્વક પોકારી કહ્યું કે મારા સંકટની વેળાએ મને એક નબળો સરદાર, એક દુર્બળ મનુષ્યની વાણી પ્રાપ્ત થયાં છે, પણ હું તો કોઇ એવો સરદાર ઇચ્છું છું કે જે સર્વ દુનિયાને જબ્બર સહાયતા આપે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જગતનો આત્મા શ્રી ઝરથુસ્તની થયેલી પસંદગીના સંબંધમાં આ પ્રમાણે નાખુશ હોવા છતાં ઈશ્વરનો નિર્ણય કાયમ રહે છે. આ જોઇ ઝરથુસ્ત એનો ઉપકારપૂર્વક સ્વિકાર કરે છે, અને ઇશ્વરને નીચે મુજબ પ્રાર્થના કરે છે :

૧૦ ઓ અહુરમઝદ અને અષ ! તમો તેઓને (મારા સહાયકારીઓને) સામર્થ્ય અને અધિકાર બક્ષો, એટલે તેઓ ભલા મનની મારફત જગતના લોકોને ખુશી અને સુખ આપે. ઓ અહુરમઝદ ! આ બન્નેના પ્રથમ સ્વામી હું તમને ગણું છું.

૧૧ સચ્ચાઇ, ભલા વિચાર અને અધિકાર મને કયારે પ્રાપ્ત થશે ? ઓ અહુરમઝદ ! તમે આ મહાન કાર્યો માટે અમને પૂરતી સહાયતા આપો તમ સરખાઓની બક્ષિસની અમારે જરૂર છે.

આ ગાથા શ્રી ઝરથુસ્તનું કાર્ય શરૂ થયા બાદ રચાયેલી જણાય છે. એમ છતાં એમાં ઇશ્વરે તેને પોતાના પેગંબર તરીકે કેવી રીતે પસંદ કર્યા એ સંબંધમાં તેની પોતાની માન્યતા શી હતી એ આપણે બહુ સારી રીતે જોઈ શકીએ છીએ. આ ગાથામાં એક વસ્તુ ધ્યાનમાં લેવા સરખી છે. કદાચિત્ ઝરથુસ્ત પોતે એમ માનતા હતા કે જે મહાન કાર્ય ઇશ્વરે તેને સોંપ્યું છે તે માટે તે લાયક નહોતા. યહુદી પેગંબરો જેવા કે મુસા, યશાયાહ વગેરે જ્યારે ઇશ્વરનો આદેશ તેઓને થયો ત્યારે એ જ પ્રમાણે માનતા હતા. તેઓને જે કાર્ય કરવાનું હતું તે એટલું બધું મહાન હતું, અને તેઓને એ કરવામાં મનુષ્યો તરફથી એટલી બધી મૂશ્કેલી પડી હતી કે તેઓ સ્વાભાવિક રીતે આટલો મ્હોટો ભાર પોતાને શીર લેવા તૈયાર નહોતા. તેઓએ એ કાર્ય કરવાનું સ્વિકાર્યું તે ઈશ્વરે આપેલી ફરજની રૂએ જ હતું. તેઓની આ દુર્બળતા કે દીનતા તેઓનું માનવપણું સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને તેમ કરી તેઓને આપણી વધારે નિકટ આણે છે. તેઓ ઇશ્વરના અવતારરૂપે કે સિદ્ધ પુરૂષરૂપે પોતાનું કાર્ય કરતા નથી, પણ આપણા સરખા જ મનુષ્યો તરીકે આવી મહાન જવાબદારી પોતાના શીર લે છે અને તેમ કરી તેનો યશ ઇશ્વરને જ આપે છે.

શ્રી ઝરથુસ્ત યહુદી પેગંબરો સાથે ઘણી રીતે મળતા આવે છે, પણ એક વાતમાં તે તેઓથી બહુ જૂદા પડે છે. તેઓ અને તેની વચ્ચેનો મ્હોટો ભેદ તેની સાર્વજનિકતામાં રહ્યો છે. મુસાથી માંડીને માઇકા, જે શ્રી ઈસુ ખ્રિસ્ત પહેલાં ત્રણ ચાર સૈકા પૂર્વે થઇ ગયા, તે અને બાપ્તીસ્મા આપનાર યોહાન સુધીના બધા યહુદી પેગંબરોની દૃષ્ટિ પોતાની જ કોમથી મર્યાદિત રહેલી હતી. તેઓનો સંદેશો યહુદી કોમ માટે હતો, અને એ સિવાયની અન્ય કોમો પૂર્ણાંશે નહિ તો કંઇક અંશે ઇશ્વરની કૃપાદૃષ્ટિથી દૂર છે એવી તેઓની માન્યતા હતી. આ જાતનો પક્ષપાત શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્તમાં પણ આપણને સ્હેજ જોવામાં આવે છે. શ્રી ઝરથુસ્ત આથી ઉલટું એમ માનતા હતા કે તેને ઇશ્વર તરફથી પ્રાપ્ત થયેલો ધર્મ સમગ્ર મનુષ્યજાતિ માટે છે. તે આ બાબતમાં આર્ય અને અનાર્ય વચ્ચે ભેદ ગણતા નથી. તેની દૃષ્ટિમાં જગતમાં બે જ જાતના મનુષ્યો હતા; એક ભલા અને બીજા ભુંડા, પછી તેઓ ગમે તે જાતિના હોય. આ બાબતમાં તે તેના સમકાલિન હિંદુ-સ્થાનના આર્ય ઋષિઓથી પણ બહુ આગળ ગયા હતા. આ પ્રકારની સાર્વજનિકતા સમગ્ર માનવીય ઇતિહાસમાં કદાચિત્ પ્રથમ વાર આ મહાપુરૂષમાં પ્રગટ થઇ હતી, અને એ તેની અજબ મહત્તા દર્શાવે છે. જે સમાજમાં તે રહેતા હતા તે મ્હોટે ભાગે ઢોરચારૂ હતો, અને લુંટફાટ કરવી એ તેનો એક મુખ્ય ધંધો હતો. એમ છતાં તેના હૃદયમાં આવો અદ્‌ભૂત ભાવ પ્રકાશિત થાય એ એક અસામાન્ય ઘટના છે. આ બાબતમાં તેની તુલના યહુદી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પેગંબર મુસા સાથે કરીએ તો તે તેના કરતાં ઘણા જ આગળ વધેલા હતા એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. મુસા એ યહુદીઓના પહેલા પેગંબર હતા એટલું જ નહિ, પણ શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્ત પહેલાં થઇ ગયેલા બધા પેગંબરો કરતાં વધારે મ્હોટા હતા, અને એ ઉપરાંત તેને મીસર દેશમાં એક ઉંચી સંસ્કૃતિનો ગાઢ પરિચય થયો હતો. એમ છતાં તેનાં વચનો, આજ્ઞાઓ અને કાર્યોમાં સંકુચિત દૃષ્ટિ રહેલી છે. શ્રી ઝરથુસ્તની સાર્વજનિકતા યહુદીઓમાં માત્ર શ્રી ઈસુ ખ્રિસ્તના કાળથી અને હિંદુઓમાં શ્રી મહાવીર, શ્રી ગૌતમ બુદ્ધ અને ભગવદ્‌ગીતાના કાળથી જોવામાં આવે છે.

શ્રી ઝરથુસ્ત પોતાના ધર્મના સંબંધમાં "આર્ય" શબ્દનો ઉપયોગ કરતા નથી એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. આનું કારણ એ હોઇ શકે છે કે તેને પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં આર્ય જાતિની અનેક ટોળીઓ તરફથી ઘણો વિરોધ સહન કરવો પડયો હતો. વળી એ શબ્દ જાતિવાચક હોવાના કારણે તેણે તેનો ઉપયોગ ન કર્યો હોય એ બનવાજોગ છે. આ સંબંધમાં ગાઇગર નામના વિદ્વાન નીચે પ્રમાણે કહે છે :

"ગાથાઓમાં 'આર્ય' શબ્દ વાપરવામાં આવેલો નથી. એનું કારણ એ હોઇ શકે કે તેમાં જે સંસ્કૃતિના સ્થાપનની વાત કરવામાં આવી છે તેને અંગે બહુ મ્હોટાં ધાર્મિક અને આર્થિક યુદ્ધો થયાં હતાં, અને એ યુદ્ધમાં જાતિવાચક શબ્દને સ્થાન નહોતું. એ શબ્દ ત્યારે ઇરાનના આર્યોને અજાણ્યો નહોતો, કારણ કે તે ઇરાનની પ્રજાથી વધારે પ્રાચીન હતો. ઋગ્વેદમાં આર્ય શબ્દનો ઉપયોગ ઘણી વાર કરવામાં આવ્યો છે, અને તેમાં આર્ય અને અનાર્ય એવા ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિંદુસ્થાનના આર્યોને ઋગ્વેદના સમયમાં અને ત્યાર પછી પણ કેટલોક વખત અનાર્યો અથવા દસ્યુ સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું. શ્રી ઝરથુસ્તની સ્થિતિ આથી ઉલટી જ હતી. તેને મ્હોટે ભાગે આર્ય લોકો સાથે જ યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું. આ વાતનાં અનેક પ્રમાણ ઝરથોસ્તી ધર્મશાસ્ત્રોમાં મળે છે. પણ સહુથી મ્હોટું પ્રમાણ તો તે 'દેવ' શબ્દનો જે અર્થ કરે છે તેમાં રહેલું છે. પ્રાચીનતમ આર્યો દેવોને પૂજ્ય ગણતા હતા, અને હિંદુસ્થાનમાં તો અત્યાર સુધી એ શબ્દ સારા અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે. ગાથામાં આથી તદ્દન ઉલટી રીતે 'દેવ' શબ્દનો અર્થ ભુંડા દેવ અથવા જેને આપણે અહિં પાછળથી અસુર અથવા દાનવ કહ્યા છે તે રૂપે કરવામાં આવ્યો છે. ગાથાના રચનારની દૃષ્ટિમાં દેવો અને તેઓના પૂજક જે આર્યો જ હતા તે તેના સહુથી મ્હોટા દુશ્મન છે, અને તેઓના ધર્મનો નાશ કરવો એ આ નવા ધર્મનું એક મુખ્ય કાર્ય હતું. ગાથાઓમાં આ નવા ધર્મના અનુયાયીઓને અષ અથવા અપવન અને દેવોના ઉપાસકને દ્રવત કહ્યા છે, અને એ બે વચ્ચે જ ખરો વિરોધ છે. વળી અહુરમઝદના પૂજકોને મઝદયઝન અને દેવોના પૂજકોને દેવયઝન કહ્યા છે, અને તેઓ પરસ્પર વિરોધી છે.

શ્રી ઝરથુસ્તની સાર્વજનિકતાનું એક સબળ પ્રમાણ ગાથાઓમાં જ જોવામાં આવે છે. તેમાં એક અનાર્ય કુટુંબને આ નવા ધર્મની દિક્ષા આપી હતી એ અને તેને માઝદયઝની કોમમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું એ હકીકત છે. આવાં કુટુંબો એ વખતે ચોક્કસ એકથી વધારે હશે, કેમકે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ એ પ્રમાણે મૂળ ગાથાઓનો થોડો જ ભાગ અત્યારે મોજુદ છે. આ નવા ધર્મથી દિક્ષિત થયેલા અનાર્ય કુટુંબની વાત જે કલમમાં કરવામાં આવી છે તે આ છે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૬ : ૧૨ તુરાની ફ્રયાનના સમર્થ વંશ અને કુળમાંથી કેટલાક ધાર્મિક લોકો ઉભા થયા છે, અને તેઓ સત્યનો આશ્રય લઇ પ્રેમભક્તિમય પ્રદેશની વૃદ્ધિ ઉત્સાહપૂર્વક કરી રહ્યા છે. તેઓને અહુરમઝદ ભલા મનની મારફત મળેલા છે, અને તે તેઓને તેઓના સુખને માટે ઉત્તમ માર્ગ દર્શાવે છે.

આ ફ્રયાની કુટુંબ કોઈ મ્હોટા સરદારનું કુટુંબ હોય એમ જણાય છે. એણે આ નવો ધર્મ અંગીકાર કર્યો છે એટલું જ નહિ, પણ તે તેનો પોતાના લોકોમાં પ્રચાર કરે છે અને તેમ કરી નવી સંસ્કૃતિની વૃદ્ધિ કરે છે. આ પ્રમાણે શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મ-સંઘમાં આર્ય અને તુરાનિયન એક થઇ રહે છે, અને સ્વર્ગમાં પણ તેઓ બન્ને એકત્ર રહે છે. દાખલા તરીકે :

"અમે આર્ય દેશોના તેમજ તુરાનિયન દેશોના, સારિમા દેશોના, સાની દેશોના અને દહા દેશોના ધાર્મિક પુરૂષો અને સ્ત્રીઓના આત્માઓની સ્તુતિ કરીએ છીએ."

યશ્ત ૧૩ : ૧૪૩–૧૪૪.

આ વચન ગાથા પછી લાંબા કાળે રચાયેલા એક ધર્મ-શાસ્ત્રમાં છે, જે બતાવે છે કે શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મમાં આર્ય અને અનાર્ય વચ્ચેનો ભેદ તેના સ્થાપન પછી સેંકડો વર્ષો સુધી રહ્યોં નહોતો. એ જ યશ્તમાં બીજે ઠેકાણે તુરાનિયનોને દાના કહેવામાં આવ્યા છે. આ શબ્દ ઋગ્વેદમાં છે અને તે દાનવનું મૂળ છે. દાહા શબ્દ એ દાસ જેમાંથી દસ્યુ શબ્દ નીકળ્યો છે તેનું જ ઇરાનીયન રૂપ છે. આ પ્રમાણે આ શબ્દો ઈરાની અને હિંદુસ્થાની આર્યો વચ્ચે સામાન્ય હોવા છતાં, અને એની અંદર રહેલો અનાર્ય લોકો પ્રત્યે ઘૃણા અને તિરસ્કારનો ભાવ પણ બન્ને આર્ય કોમોના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દિલની અંદર પ્રથમથી રહેલો હોવા છતાં, શ્રી ઝરથુસ્ત એનો ત્યાગ કરે છે, અને તેને બદલે તેઓ અને પોતાના આર્ય જાતિના શિષ્યો વચ્ચે પ્રેમ-રાજ્ય સ્થાપે છે એ તેની અદ્ભૂત મહત્તા છે. તેના ઉપદેશેલા નવા ધર્મની નજરમાં સહુ જાતિઓ સરખી છે, અને તેઓને અહુરમઝદ આ લોક તેમજ પરલોકમાં એકસરખા આશિર્વાદ આપે છે. ઉપર આપેલી કલમમાં સ્ત્રીઓ પણ સ્વર્ગમાં જાય છે, અને તેઓનું સ્થાન પુરૂષો કરતાં કોઇ રીતે નીચું નથી એ ધ્યાનમાં લેવાનું છે. આ બાબતમાં શ્રી ઝરથુસ્ત પોતાના કાળના યહુદીઓ અને અન્ય આર્યોથી બહુ આગળ વધી ગયા છે. શ્રી ઝરથુસ્તની સાર્વજનિકતાના સંબંધમાં ડેનીસન નામના અમેરિકન લેખક નીચે પ્રમાણે કહે છે :

"જગતના લોકોના ઐક્યના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં ઝરથુસ્તના ધર્મ-શિક્ષણનું એક અતિ અગત્યનું લક્ષણ તેણે પોતાના અનુયાયીઓ માટે જે મર્યાદા બાંધી તેમાં રહેલું છે. મેં આગળ ઘણી વાર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે અન્ય સર્વ ધર્મોમાં આ મર્યાદા જાતિ પૂરતી હતી, અને અમૂક જાતિની બહારના સર્વ લોકો એના ધર્મની બહાર હતા. પણ ઝરથુસ્તે એક આશ્ચર્યકારક કાર્ય કર્યું. તેણે પોતાની મર્યાદાનો આંક સમગ્ર વિશ્વમાં મૂક્યો, અને તેમ કરી તેના બે ભાગ પાડયા. આમાંનો એક ભાગ તેણે અંધકારના રાજ્ય તરીકે અને બીજો પ્રકાશના રાજ્ય તરીકે ગણ્યો. એક બાજુ એ સર્વ મનુષ્યો, પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિ હતાં કે જે ઝેરથી ભરેલાં છે અને સમગ્ર મનુષ્યજાતિ અને વિશ્વને માટે નુકશાનકારક છે, અને બીજી બાજુ એ સર્વ હતાં કે જે એ બન્નેને માટે લાભકારક છે. જગતના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર સૃષ્ટિના વિભાગ આ પ્રમાણે ધર્મની દૃષ્ટિથી કરવામાં આવ્યા. આનો અર્થ એ નથી કે ઝરથુસ્તે કરેલી આ પ્રકારની વહેંચણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇરાનના આર્યોના વિસ્તારરૂપ હતી. એ વહેંચણી એ આર્યોના પણ એવા જ, ભલા અને ભુંડા ભાગ પાડે છે."

શ્રી ઝરથુસ્ત પોતાનો પેગંબર હોવાનો દાવો કરે છે એ બાબત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. તે પોતે ખાત્રીપૂર્વક માને છે કે ઈશ્વરે તેને એક મહાન કાર્ય, જગતમાં એક અદ્‌ભૂત ધર્મ સ્થાપવાનું કાર્ય સોંપ્યું છે, અને એ વાત તે અન્ય લોકો પાસે રજુ કરે છે. તે પોતે પોતાના સંબંધમાં ધર્મ-સંસ્થાપકનો દાવો કરે છે એટલું જ બસ નથી, પણ પરલોકમાં પણ તે આ નવા ધર્મના ફરમાન મુજબ મનુષ્યોનો ન્યાય કરશે એવી માન્યતા ધરાવે છે. આ પ્રકારની માન્યતા તેના કાળમાં પ્રથમ જ ઉત્પન્ન થઇ હતી, અને ત્યાર પછી લગભગ બે હજાર વર્ષે એ શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્તમાં ફરી પ્રગટ થાય છે. આ માન્યતાનો ઉલ્લેખ ગાથામાં નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવેલો છે:

૨૮ : ૧ નમ્રતાપૂર્વક બન્ને બાહુ ઉંચા કરી હું પ્રથમ અદૃશ્ય અને વૃદ્ધિ કરનાર અહુરમઝદનાં સર્વ સચ્ચાઇથી ભરેલાં કાર્યો અને ભલા મનની સુબુદ્ધિને ખુશાલીમાં માગું છું, કે જેથી કરીને જગતના આત્માને હું સંતોષું.

૨ ઓ જ્ઞાનસ્વરૂપ ઈશ્વર! હું ભલા મનની મારફત તમારી નિકટ આવું! તું મને દૈહિક અને આત્મિક એ બન્ને જગતના જે લાભ સત્યતાથી પ્રાપ્ત થાય છે તે આપ, એટલે એ લાભથી થતું આનંદમય સુખ મને મળે.

૩ અપૂર્વ એવા અહુરમઝદ તથા ઓ અષ તથા ઓ વહુમન (ભલું મન)! તમારી હું સ્તુતિ કરૂં! એટલે વૃદ્ધિ કરનાર પ્રેમ-ભક્તિ અને શાશ્વત ધન મને પ્રાપ્ત થાય. મારા આનંદ માટે તમે મારી આ સ્તુતિ કને આવો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪ અહુરમઝદનાં ફરમાવેલાં કર્મોના આશિર્વાદ જાણીને ભલા મનની મારફત મારા આત્માને હું સ્વર્ગ પ્રત્યે લઈ જઉં! હું સશક્ત છું ત્યાંસુધી હું લોકોને સચ્ચાઇના રાહમાં રહેવાને શિક્ષણ આપું!

૫ ઓ સત્યતા! હું વિદ્યા પામીને તને તથા વહુમન (ભલા મન)ને તથા અતિશય કલ્યાણકારી અહુરમઝદનું ધામ દર્શાવતા સરોશને ક્યારે જોઇશ? તારા આ મંત્રની મારફત અમારી જીભનો ઉપયોગ કરી અમે દુષ્ટ મનુષ્યોને દૂર કરીએ છીએ.

૬ ઓ સત્યતા મારફત દાન આપનાર અહુરમઝદ! ભલા મનની મારફત તું અમારી મદદે આવ, અને અમને દિર્ઘાયુ દે! ઓ અહુરમઝદ! સાચાં વચનોને લીધે ઝરથુસ્તને અને અમને ખચીત મ્હોટી ખુશી ઉપજે છે; જેથી દુષ્ટ મનુષ્યોની ભુંડાઇનો અમે નાશ કરીએ.

૭ ઓ અષ! જે આશિર્વાદ ભલા મનનું ફળ છે તે તું મને દે! ઓ આર્મેઇતિ! ગુસ્તાસ્પ અને મને અમારા મનની ઇચ્છાઓ ખચીત બક્ષ! ઓ જ્ઞાનવંત અને સત્તાધીશ ઈશ્વર! તું મહેરબાન થા, જેથી તારા આનંદ આપનારા મંત્રો અમે શ્રવણ કરીએ!

૮ ઓ સર્વોત્તમ! સર્વથી ઉત્તમ પવિત્રતાની મારફત તું જે સર્વોત્તમ મિત્ર છે તેને, ફ્રશોસ્ત્રર માટે તથા મારા માટે હું પ્યારથી પ્રાર્થું છું: તેઓને હમેશ માટે તું ભલા મનની બક્ષિસો આપજે!

૯ ઓ અહુરમઝદ! આ બક્ષિસોથી તને, સત્યતાને તથા સર્વોત્તમ વિચારને અમે કદી દુઃખવીશું નહિ. અમે તમારી સ્તુતિનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અભ્યાસ ખંતપૂર્વક કર્યો છે. તમારાથી નીપજતા લાભના તમે મહેરબાન મિત્ર છો.

૧૦ સત્યતાને લીધે જેઓને વહુમનની ખરી સૃષ્ટિ તરીકે તેં જાણ્યા છે, તેઓ માટે તેઓની કામના તું પૂર્ણતાથી પૂરી પાડ ! મેં જાણ્યું છે કે તને પસંદ પડતા મંત્રો જ્ઞાનથી ભરપૂર છે.

૧૧ એ (મંત્રોની મદદ)થી સત્યને તથા ભલા વિચારને મારી જીંદગીની આખર સુધી હું મારી સન્મુખ રાખીશ. એ કારણથી ઓ અહુરમઝદ ! તારા આત્મામાંથી તારા મુખે તું પોતે મને શિક્ષણ દે કે આ જગત પ્રથમ કઇ રીતે ઉત્પન્ન થયું, (એટલે હું તે વાત લોકોને જણાવું).

ઉપર આપેલાં વચનોમાં શ્રી ઝરથુસ્ત અહુરમઝદ, અષ (સત્યતા) અને બહમન (વોહુમન અથવા ભલું મન)ને પોતાનું ધર્મ-સંસ્થાપક તરીકે કરવાનું કાર્ય યોગ્ય રીતે થાય એ માટે જ્ઞાન અને શક્તિની પ્રાર્થના કરે છે. તે આ આશિર્વાદ પોતાને માટે માગે છે એટલું જ નહિ, પણ પોતાના સાથીઓ રાજા ગુસ્તાસ્પ, ફ્રશોસ્ત્ર અને બીજાઓ માટેય માગે છે. છેલ્લી કલમમાં તે જગતની ઉત્પત્તિના જ્ઞાનની પ્રાર્થના કરે છે, અને તે પોતાના તેમજ અન્ય લોકોના શિક્ષણ અર્થે છે. સામાન્ય રીતે ૨૮ મા અધ્યાય પછી ૩૦ મો અધ્યાય ગાથાઓમાં મૂકવાનો રિવાજ છે, અને આ અધ્યાયમાં તે પોતાના શિષ્યો અને બીજા લોકોને જગતના સૃજન અને પાલન સંબંધી તેને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તે ઉપદેશે છે. આ બતાવે છે કે તે ઉપર આપેલી કલમોમાં પોતાના મહાન કાર્યની સાધના સાધે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી ઝરથુસ્તને એ વાતની ખાત્રી છે કે તે પોતે એક નવો ધર્મ સ્થાપવા ઇશ્વર તરફથી ચુંટાવામાં આવ્યા છે, અર્થાત્ તે પોતે પેગંબર થવા સર્જાયા છે. પણ તેનો એ દાવો કેવળ ઈશ્વરની ઇચ્છા અને કૃપાને આધીન છે, અને ઉપર આપેલી કલમોમાં જે પ્રાર્થના છે તેમાં આપણે તેનો વિશ્વાસ, તેની દીનતા અને ભક્તિ જોઇએ છીએ. અહિં એ વાત પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે તે તેની આ મહાન પ્રાર્થનામાં પોતાની સાથે બીજાઓને જોડે છે. આમાં પણ આપણે તેની દીનતા જોઇએ છીએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬

શ્રી ઝરથુસ્તની ઇશ્વર વિષે માન્યતા

આગલા પ્રકરણોમાં આપણે જે વસ્તુઓ વિચારી ગયા તે સર્વમાં આપણે શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મની પશ્ચાદ્‌ભૂમિ જોઇએ છીએ. દેવો અનેક છે એ માન્યતા પ્રાચીન કાળમાં ઇરાનના આર્યો અને હિંદુસ્થાનના આર્યો વચ્ચે સામાન્ય હતી. એ દેવોમાં વરુણ નૈતિક અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ અન્ય દેવો કરતાં ઉચ્ચતર છે એ માન્યતા પણ તેઓમાં હતી. આટલી સામાન્ય ભૂમિકા ઉપર આ બન્ને પ્રજાઓએ પોતપોતાના ધર્મ સ્વતંત્ર રીતે રચ્યા. હિંદુસ્થાનમાં આર્યો પ્રથમથી કંઈક અંશે વિચારપ્રધાન થયા, અને તેઓ તત્ત્વજ્ઞાન કેળવવા લાગ્યા. તેઓનું આ વલણ આપણે ઋગ્વેદના સૃજન-ગીતમાં જોઇએ છીએ. વેદ પછીના કાળમાં આ વલણ દિનપ્રતિદિન વધતું ગયું, અને એના પરિણામે જે બધા ધર્મો આ દેશમાં ઉત્પન્ન થયા તે ઘણે અંશે જ્ઞાન-પ્રધાન થયા.

ઇરાનના આર્યોમાં ધર્મ સંબંધી સ્થિતિ આથી જૂદી હતી. એ લોકોમાં જે ધર્મ પ્રગટ થયો તે કર્મ પ્રધાન થયો, અને તેમાં નીતિ, ન્યાય, પરોપકાર વગેરે ઉચ્ચ ગુણોને બહુ ઉંચું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું. આ ધર્મમાં ઇશ્વર અને જીવ જૂદા છે, અને જીવની મુક્તિ ભક્તિ અને ઇશ્વરનાં પ્રિય કર્મ કરવાથી જ થાય છે એ વસ્તુ પ્રથમથી જ દૃઢ રીતે માનવામાં આવી હતી. હિંદુઓ જેને ભાગવત-ધર્મ કહે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે અને જેનું ઉત્તમ સ્વરૂપ ભગવદ્‌ગીતામાં પહેલી વાર પ્રગટ થયેલું જોવામાં આવે છે, તે જ શ્રી ઝરથુસ્તે ગીતા પહેલાં સેંકડો વર્ષો પૂર્વે ઉપદેશ્યો હતો. તે આ મહાન કાર્ય કરી શક્યા તેનું કારણ એક જ હતું, અને તે આપણે આગળ વિચારી ગયા છીએ. ઈશ્વર તરફથી જ તેને આદેશ પ્રાપ્ત થયો હતો, અને તે મુજબ જ તેણે આવો અદ્ભૂત ધર્મ જગત આગળ મૂક્યો હતો. ઋગ્વેદમાં ઋત સંબંધી જે વિચાર છે, તેને કંઇક અંશે આપણે ઈશ્વરના પ્રકટીકરણ તરીકે માની શકીએ ખરા, પણ શ્રી ઝરથુસ્તને પ્રાપ્ત થયેલ પ્રકટીકરણ તે કરતાં ઉચ્ચતર હતું.

શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મમાં કેટલાંક એવાં તત્ત્વો મળી આવે છે કે જે ઋગ્વેદમાં છે, પણ તે આ નવા ધર્મમાં એકત્ર થઇ જૂદું જ રૂપ ધારણ કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ તત્ત્વોનો બીજાં કેટલાંક તત્ત્વો સાથે સમન્વય થયો છે. પણ આ સમન્વય ચિંતન દ્વારા નહિ, પણ આત્માના કોઇ અતિશય ઉચ્ચ અનુભવ દ્વારા થયો છે. આ પ્રકટીકરણ માત્ર થોડાંએક વચનોમાં આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં આપણે તેમાં ધર્મનું એક અતિ ભવ્ય અને લગભગ પૂર્ણ સ્વરૂપ જોઇએ છીએ. ખરેખર ! કોઇ પેગંબરને ઇશ્વરનો મહાન આદેશ મળ્યો હોય તો તે શ્રી ઝરથુસ્ત છે.

આ ધર્મની એક બહુ મૂલ્યવાન વસ્તુ તેનો એકેશ્વરવાદ છે. એના સિદ્ધાંતોમાં સહુથી મુખ્ય ઇશ્વર એક છે એ છે. આ એક જ વસ્તુ ઝરથુસ્તની પહેલાંના આર્યોની માન્યતામાં થયેલી મહાન પ્રગતિ સૂચવે છે. હિંદુસ્થાનમાં એકેશ્વરવાદ ધાર્મિક વિચારના બહુ ધીમા વિકાસના પરિણામે પ્રગટ થયો હતો, અને તેમ થતાં કેટલાક શતકો વીત્યા હતા. પ્રથમ એ વાદ ઋગ્વેદમાં કંઇક અંશે મિશ્રિત સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે, અને તે તેના પાછળથી લખાયેલા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાગમાં છે. ત્યાર પછી એ વાદનો વિકાસ ઉપનિષદોમાં જોવામાં આવે છે, પણ ત્યાંયે તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જોવામાં આવતું નથી. એ તો આપણને પ્રથમ ભગવદ્‌ગીતામાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિકાસ થતાં ઓછામાં ઓછાં હજારેક વર્ષ થયાં હશે. યહુદી ધર્મમાં પણ એકેશ્વરવાદને તેના ખરા સ્વરૂપમાં પ્રગટ થતાં લગભગ એટલો જ વખત લાગ્યો હતો. આ બન્નેથી ઉલટી રીતે ઇરાનમાં અનેક દેવોની માન્યતામાંથી એકેશ્વરવાદ એકાએક ઉત્પન્ન થયો હતો. આ વિકાસ ચમત્કારિક કહેવાય, અને તે શ્રી ઝરથુસ્તની અદ્‌ભૂત પ્રતિભાને આભારી હતો.

અહિં આપણે એકેશ્વરવાદ શબ્દ વારંવાર વાપર્યો છે, પણ એ શબ્દ યથાર્થ નથી. ઋગ્વેદ, ઉપનિષદો અને બાઈબલના જૂના કરારમાં ઇશ્વર એક છે એવું ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે. આમ કહેવામાં ઈશ્વરનો અન્ય દેવો સાથે મુકાબલો કરવામાં આવ્યો છે, અને પરિપૂર્ણ અને સર્વોપરી દેવ એક છે એ વિષે કહેનારના અથવા સાંભળનારના મનમાં પ્રથમ કંઈક શંકા હતી અથવા કહેતી વખતે છે એવો આભાસ થાય છે. સૂર્ય એક છે અથવા મનુષ્યની માતા અથવા તેનો પિતા એક છે એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી, કેમકે એ વાત સ્વતઃસિદ્ધ છે. એ કહેવાની જરૂર તો ત્યારે જ રહે કે જ્યારે એ વસ્તુ દેખીતી રીતે પ્રમાણભૂત ન હોય. એ પ્રમાણે ઇશ્વર એક છે કે તે અદ્વિતિય એટલે તેના સરખું બીજું કોઈ નથી એ કહેવામાં આવે છે, ત્યારે આપણે એ વસ્તુને પૂર્ણાંશે માનતા નથી અથવા એ સંબંધમાં આપણને કે અન્ય લોકોને કંઈક શંકા હતી કે છે એમ જણાય છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં એકેશ્વરવાદથી પણ આગળ વધવાનું રહે છે, અને તેનો વિકાસ ઈશ્વરવાદ રૂપે થાય છે.. ગાથાઓમાં આપણે ઇશ્વર સંબંધી જે માન્યતા જોઇએ છીએ તે એકેશ્વરવાદથી આગળ વધી ઇશ્વરવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દર્શાવે છે. ઈશ્વર એક છે અને તે સર્વોપરી છે એ તેમાં એટલે સુધી માની લેવામાં આવ્યું છે કે એ કહેવાની પણ જરૂર જણાઈ નથી.

કોઈ ધર્મની ખરી મહત્તા તેમાં ઇશ્વરનું સ્વરૂપ અને નામ શું છે તે ઉપરથી જણાય છે. ગાથાઓમાં ઇશ્વરને એક નવું જ નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને એ વાતમાં પણ આપણે શ્રી ઝરથુસ્તે કરેલો ધર્મનો વિકાસ જોઈએ છીએ. આ નામ અહુરમઝદ છે. આ શબ્દ અહુર અને મઝદ એ બે શબ્દોને જોડીને રચાયો છે. અહુર શબ્દ અસુરનો અપભ્રંશ છે, અને તેનો મૂળ અર્થ હોવું અથવા જીવન થાય છે. હિંદુઓ જેને સત્ (એટલે જીવંત હોવું) કહે છે તે અર્થ આ શબ્દમાં રહેલો છે. આ શબ્દ પ્રથમથી પ્રચલિત હતો, અને તે ઇરાની અને હિંદુસ્થાની આર્યો વચ્ચે સામાન્ય હતો એ વાત આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ. મઝદ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાનવંત છે, અને કોઇ વિદ્વાન તેનું મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ "મેધા"માં જુએ છે. આ બન્ને શબ્દો–અહુર અને મઝદ–એકત્ર કરતાં તેનો અર્થ જ્ઞાનમય ઇશ્વર અથવા જ્ઞાનસ્વરૂપ સત્ અથવા જ્ઞાનમય પુરૂષ એ થાય છે. હિંદુઓએ ઇશ્વરને સચ્ચિદાનંદ નામે ઓળખ્યા છે, પણ આ નામ ઇશ્વરને ગાથાના સમય પછી આપવામાં આવ્યું છે, અને તેમાં ઇશ્વર પુરૂષ છે એ અર્થ હમેશાં સૂચવાતો નથી. એમાં પુરૂષ કરતાં તત્ત્વ ઉપર વધારે ભાર મૂકાયો હોય એમ લાગે છે. આ નામના પહેલા બે શબ્દો અર્થાત્ સચ્ચિદ્ અહુરમઝદને માટે વાપરી શકાય: પણ એ ઉપરાંત અહુરમઝદ શબ્દમાં ઇશ્વરના પુરૂષપણાનો અથવા પુરૂષોત્તમપણાનો અર્થ રહ્યો છે. ઇશ્વર જીવનરૂપ અને જ્ઞાનમય છે અને તે પરમ પુરૂષ છે એ માન્યતા શ્રી ઝરથુસ્તે ઇશ્વરને આપેલા અહુરમઝદ નામમાં પ્રથમથી રહેલી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી ઝરથુસ્તની માન્યતા પ્રમાણે અહુરમઝદ જ્ઞાનરૂપ છે એટલું જ નહિ, પણ તે જગતના કર્ત્તા, પાળક અને ન્યાયકર્ત્તા છે: તે સર્વોપરી અને સર્વશક્તિમાન છે. આ ઉપરાંત તે કલ્યાણ-કર્ત્તા અને દયાળુ છે, અને પોતાના પ્રેમથી મનુષ્યો માટે ધર્મ અને સંસ્કૃતિની સ્થાપના કરે છે. તે મનુષ્યોને પેગંબરો મોકલી સન્માર્ગે દોરે છે, અને જેઓ તેની આજ્ઞા પાળે છે, તેઓને તે અમર બનાવી પોતાના ધામમાં સ્થાન આપે છે.

ઇશ્વરના સંબંધમાં આવી ઉચ્ચ અને ગૂઢ માન્યતા એ તે કાળે એક ચમત્કારિક ઘટના હતી. જગતના ઇતિહાસમાં ઇશ્વર વિષે આવા વિચારો પહેલી જ વાર પ્રગટ થયા હતા, અને તે એવા અણધાર્યા હતા કે તેથી આપણને ઘણું આશ્ચર્ય થયા વગર રહેતું નથી. ધર્મના ઇતિહાસમાં આ ઘટના અનુપમ હોવાના કારણે અનેક વિદ્વાનોએ એ સંબંધમાં આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું છે. આવા એક વિદ્વાન, ડો. મોલ્ટન, પોતે ખ્રિસ્તી-ધર્મના પક્ષપાતી હોવા છતાં, નીચે પ્રમાણે કહે છે :

"ઝરથુસ્તના સંબંધમાં આપણને એક મૂશ્કેલીનો અનુભવ થાય છે, જે સોક્રેટીસના સંબંધમાં જણાતી નથી. સોક્રેટીસ પહેલાં ગ્રીક લોકોમાં સેંકડો વર્ષો સુધી ધાર્મિક અને નૈતિક વિચાર ચાલી રહ્યો હતો, અને એને પરિણામે એ ગ્રીક મહાપુરૂષ ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરી શક્યા હતા. પણ ઝરથુસ્તના સંબંધમાં આપણને આ પ્રકારની તૈયારી જોવામાં આવતી નથી. તેની પહેલાં કોઇ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ થઈ ગયા હોય તો પણ આપણે એટલું તો સ્વિકારવું જ જોઇએ કે તે ઈશ્વરના પેગંબર હતા, અને ઈશ્વરના ન્યાય અને સર્વશક્તિમાનપણાની ખાત્રી તેને કોઇ અદ્‌ભૂત રીતે પ્રાપ્ત થઇ હતી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે સમયે ડો. મોલ્ટને પોતાના પારસી ધર્મને લગતા એક પુસ્તકમાં શ્રી ઝરથુસ્ત વિષે ઉપર આપેલા શબ્દો કહ્યા હતા, ત્યારે સામાન્ય રીતે ખ્રિસ્તી વિદ્વાનો બાઇબલમાં જે પેગંબરોની વાત આવી છે તે સિવાયના અન્ય કોઇ પુરૂષ પેગંબર હોઈ શકે એ માનવા તૈયાર નહોતા. આ કારણથી ડો. મોલ્ટન શ્રી ઝરથુસ્ત વિષે ઉપર પ્રમાણે કહે છે એ મ્હોટી વાત કહેવાય. એમ છતાં ડો. મોલ્ટન એથી વધારે કહી શકત, પણ તેણે તેમ ન કરતાં શ્રી ઝરથુસ્તની મૌલિકતાના સંબંધમાં થોડું કહી તે વાત ઉપર પડદો નાખવા દુરસ્ત ધાર્યું છે. તેણે શ્રી ઝરથુસ્તનો મુકાબલો આ વાતના સંબંધમાં સોક્રેટીસ સાથે કર્યો એ તો ઠીક જ છે, પણ તે એ મુકાબલો દુનિયાના સર્વ મહાપુરૂષો સાથે કરી શકયા હોત. દાખલા તરીકે શ્રી ગૌતમ બુદ્ધ અને શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્ત. આ બન્ને મહાપુરૂષોએ જગત આગળ ધર્મના બહુ ઉંચા આદર્શો મૂકયા છે, પણ તેઓ એ કરી શકયા એનું એક સબળ કારણ તેઓની પહેલાં શતકો થયાં ધર્મનો વિકાસ થઇ રહ્યો હતો તેમાં રહેલું હતું. ભગવદ્‌ગીતાના સંબંધમાં પણ એ જ સ્થિતિ હતી. આ સર્વથી ઉલટું જ શ્રી ઝરથુસ્તે પોતાના સમય પહેલાં ધાર્મિક વિચારનો વિકાસ બહુ થોડો થયેલો હોવા છતાં એકાએક જગત આગળ ધર્મનો ઘણો જ ઉંચો આદર્શ મૂકયો. જગતના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં આ ઘટના અદ્‌ભૂત છે તેમજ તે અપવાદરૂપ છે.

શ્રી ઝરથુસ્તની આધ્યાત્મિક મૌલિકતા ઇશ્વર વિષેના તેના સિદ્ધાંતમાં જોવામાં આવે છે એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યના આત્માના વ્યક્તિત્વ વિષે, મનુષ્યનાં કર્મના બદલા વિષે, આત્માના અમરત્વ વિષે અને એવા બીજા કેટલાક વિષયો વિષેની તેની માન્યતામાં જોવામાં આવે છે. તેના આ સર્વ સિદ્ધાંતોની ચર્ચા આપણે આગળ કરીશું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અહિં આપણે શ્રી ઝરથુસ્તે પોતાના સમય પહેલાં થઈ ગયેલા ધાર્મિક વિચારમાંથી શું ગ્રહણ કર્યું તે જોઈએ. તેના અનુયાયીઓમાં પુરાતન કાળથી એ માન્યતા ઉતરી આવી છે કે શ્રી ઝરથુસ્ત પહેલાં અનેક ધર્માચાર્યો થઈ ગયા હતા, અને શ્રી ઝરથુસ્તે તેઓનો જ ધર્મ આગળ વધાર્યો છે. આ ધર્માચાર્યોને સઓષ્યન્તો કહેવામાં આવ્યા છે. તેઓ વિષે ગાથાઓમાં થોડો ઉલ્લેખ છે ખરો, પણ તેઓ વિષેની માન્યતામાં પાછળથી કંઈ વૃદ્ધિ થઇ હોય એમ લાગે છે. મનુષ્યજાતિનો સ્વભાવ જ કંઇક એવો છે કે તે પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓ અનાદિ હોય એવું ઈચ્છે છે. હિંદુસ્થાનમાં જેમ જૈનો અને બૌદ્ધો ચોવીસ તીર્થંકરો અને બુદ્ધો થઈ ગયા, અને હિંદુઓ ચોવીસ અવતાર થઇ ગયા એમ માને છે, તેમજ ઝરથોસ્તીઓની સઓષ્યન્તોના સંબંધમાં માન્યતા ઉત્પન્ન થઇ હોય તો તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી. આ ધર્માચાર્યોની સંખ્યા નવ છે. આ બાબતમાં આપણે ત્યાં હિંદુઓમાં દસ અવતારની જે એક માન્યતા છે, તે સરખી આ માન્યતા હોય એ સંભવિત છે. એ બે વચ્ચેનો ભેદ માત્ર એટલો છે કે આ ધર્માચાર્યો મનુષ્યો જ હતા, અને હિંદુઓના અવતારો ઇશ્વરનાં રૂપ હતાં.

આ સઓષ્યોન્તોએ જે ધર્મનો પ્રચાર કર્યો તેને માઝદયઝની ધર્મનું નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને શ્રી ઝરથુસ્તે આ ધર્મમાં કંઇક સુધારોવધારો કર્યો એમ પ્રાચીન ઝરથોસ્તીઓ માનતા હતા. તેઓએ ઝરથુસ્તના ધર્મને આગલા ધર્મથી જૂદો પાડવા પોતાનું નામ અહુરમઝદી ઝરથોસ્તી રાખ્યું હતું. તેઓ પોતાને કેટલીક વાર ઝરથોસ્તી માઝદયઝની પણ કહેતા હતા.

આ માઝદયઝની ધર્મ ખરેખર શું હતો તે આજે આપણે જાણી શકતા નથી. એ ધર્મ એકેશ્વરવાદી હતો કે નહિ એ પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક પ્રશ્ન છે. ઇરાનના આર્યો જ્યારે હિંદુસ્થાનના આર્યોથી છૂટા પડયા, ત્યારે તેઓએ પ્રથમ કેટલોક સમય તેઓ વચ્ચે જે દેવો સામાન્ય હતા તેની પૂજા કરી હોય એ સંભવિત છે. એ કાળે એ દેવોને અસુર પણ કહેતા હતા. આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ તે પ્રમાણે અસુર શબ્દ દેવના અર્થમાં વાપરવામાં આવતો હતો, અને ઋગ્વેદમાં ઘણે ઠેકાણે તેનો એ અર્થ કરેલો છે. અસુર શબ્દનો ભુંડો અર્થ હિંદુસ્થાનમાં પાછળથી કરવામાં આવ્યો હતો, અને એનો ઉપયોગ એ રીતે ઋગ્વેદમાં માત્ર એક બે સ્થાને કરેલો છે. ઇરાનના આર્યોમાં આથી ઉલટું જ થયું. ત્યાં દેવ શબ્દનો અર્થ દાનવ સરખો થયો, અને અસુર સારા જ અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો. આ કેવી રીતે બન્યું એ સંબંધમાં વિદ્વાનોએ અનેક તર્કવિતર્ક કર્યા છે, પણ કંઈ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. શ્રી ઝરથુસ્તના સમયમાં એમ છતાં ઇરાનમાં કેટલીક આર્યોની ટોળીઓ દેવોને માનતી હતી એ ચોક્કસ છે, કેમકે ગાથાઓમાં દેવોના પૂજકોને અને દેવોને નીંદ્યા છે. આ સ્થિતિ હોવા છતાં ઇરાનમાં બીજી કેટલીક ટોળીઓ અસુરોને પૂજતી હશે એમ માનવા સબળ કારણ છે. આ લોકોએ દેવોના દેવો અને અસુરો એવા બે ભાગ પાડયા હતા, અને તેઓની નજરમાં દેવો ભુડા હતા અને અસુરો કલ્યાણકારી હતા. તેઓ ધાર્મિક વિચારમાં એકેશ્વરવાદી નહોતા, અને અસુરોને અહુરા નામથી આરાધતા હતા. તેઓએ કદાચિત્ આ અસુરોને મઝદા નામ આપ્યું હશે એમ લાગે છે. આ બન્ને નામ છૂટાં છૂટાં વપરાતાં હતાં અને તે બહુવચનમાં હતાં. શ્રી ઝરથુસ્તે જે મહાન કાર્ય કર્યું તે આ બન્ને નામોને એકત્ર કરવાનું, અને એમને જગતના એક જ કર્ત્તા, પાળનાર અને કલ્યાણકર્ત્તા ઇશ્વરને લાગુ પાડવાનું હતું. હિંદુઓની ભાષામાં દેવોના દેવ, અને ઇરાનીઓની ભાષામાં અસુરોના અસુર એક જ છે, અને તે સર્વશક્તિમાન છે, તેણે આ જગત રચ્યું છે અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેને તે પોતાના નિયમોથી નિયંત્રિત કરે છે, તે જ્ઞાનવંત છે અને કલ્યાણકારી છે, એ મહાન વિચાર તેણે ઈરાનના આર્યોને તેમજ સમગ્ર જગતના લોકોને પહેલી વાર આપ્યો.

અહુરમઝદના સ્વરૂપનો જે નિર્ણય ઝરથુસ્તે કર્યો તેમાં તત્ત્વની દૃષ્ટિ કરતાં નૈતિક અને ધાર્મિક દૃષ્ટિનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં કરવામાં આવ્યો છે, અને તે યથાર્થ છે. આ બાબતમાં એક ધ્યાનમાં લેવા સરખી વાત એ છે કે આ નીતિ અને ધર્મની દૃષ્ટિના સંબંધમાં પ્રાચીન આર્યોએ કેટલોક વિકાસ સાધ્યો હતો, અને શ્રી ઝરથુસ્તે એની વૃદ્ધિ કરી છે. આર્યોએ વરૂણ દેવનું જે સ્વરૂપ જાણ્યું હતું, તેનું જ પૂર્ણ-સ્વરૂપ અહુરમઝદ હોય એમ આપણને લાગે છે, અને કેટલાક વિદ્વાનોએ એમ જ કહ્યું છે. ડો. ગ્રીઝવોલ્ડ પોતાના "ઋગ્વેદનો ધર્મ" નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે :

"એ વાત ચોક્કસ છે કે અસુર વરૂણ અને અહુર મઝદ એ બન્ને, ડો. ઓલ્ડનબર્ગ કહે છે તે પ્રમાણે, એક જ છે, અથવા તેઓ એક જ ધાર્મિક વિચારનાં બે સમાંતર રૂપ છે."

બ્લૂમફીલ્ડ પોતાના "વેદનો ધર્મ" નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે :

"વરૂણ અને મઝદ એ બન્ને મૂળમાં એક છે એ વાતની શંકા લાવવી એ તો માત્ર શંકાશીલતા ભરેલા માનસનું પરિણામ છે."

આ પ્રકારનાં કથનોમાં સત્યાંશ કેટલો છે તે આપણે જાણતા નથી, પણ એ વાત તો ચોક્કસ છે કે ઝરથુસ્ત પોતાના ધર્મ-શિક્ષણમાં વરૂણનું નામ ક્યાંય પણ આપતા નથી. એ તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક અહુરમઝદને જ જુએ છે, અને એને જોતાં તેને કોઇ દેવ કે અસુર સ્મરણમાં આવતો નથી. તેને એક એવા પૂર્ણસ્વરૂપ પરમેશ્વરનું દર્શન થયું હતું કે જેની સાથે કોઇ પણ દેવ કે અસુર (અહિં આપણે આ બન્ને શબ્દો સારા અર્થમાં વાપરીએ છીએ) એક પળ વાર પણ ઉભી ન શકે. દેવો અને અસુરો ગમે તેવા ઉચ્ચ ગુણો ધરાવતા હોય છતાં તેઓ પૂર્ણ નહોતા, અને તેઓમાં કોઈ કોઇ દોષ કે ખામીઓ પણ હતાં. આ કારણથી ઈશ્વર વિષેનો સિદ્ધાંત શ્રી ઝરથુસ્તે તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે બાંધ્યો છે, અને એમાં જ તેની મહત્તા છે.

શ્રી ઝરથુસ્તની દષ્ટિમાં અહુરમઝદ કોઇ એક પરમ તાત્ત્વિક સત્ય કે પરમ-આત્મા નથી, પણ તે પરમ પુરૂષ અથવા પુરૂષોત્તમ છે. હિંદુઓએ પાછળથી જેને ભગવાન કહ્યા છે અને જે અનેક અથવા અનંત કલ્યાણકારી ગુણ ધારણ કરી રહ્યા છે, તે સરખા અહુરમઝદ છે. હિંદુઓનો ભાગવત ધર્મ ઈશ્વરના પુરૂષપણા સાથે ઘણો જ નિકટ સંબંધ ધરાવે છે, અને ઈશ્વરનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ તેઓએ ‘ભગવાન’ નામથી ઓળખ્યું છે. તેઓએ ભગવાનને દિવ્ય ગુણવાળા માન્યા છે, અને આ ગુણોમાં છ ગુણ મુખ્ય માન્યા છે. બરાબર એ જ પ્રમાણે, પણ હિંદુસ્થાનમાં ભગવાન સંબંધી માન્યતા ઉત્પન્ન થઇ ત્યાર પહેલાં લાંબા કાળે, શ્રી ઝરથુસ્તે અહુરમઝદમાં છ મહાન ગુણો માન્યા હતા. આ ગુણ અમેશાસ્પંદો નામે ઓળખાય છે, અને તે ઇશ્વરના સ્વરૂપ સાથે એવા તો એકમેક છે કે ગાથાઓમાં પણ તે ઈશ્વરના સ્વરૂપ તરીકે કંઇક અંશે સ્વતંત્ર હોય એમ સંબોધાયા છે. આ ગુણ હીરાના પાસાની માફક ઇશ્વરના સ્વરૂપના જૂદા જૂદા પાસા હોય એવી રીતે કલ્પવામાં આવ્યા છે. આ અમેશાસ્પંદોને ઇશ્વરનાં પુત્ર પુત્રી રૂપે પણ ઓળખવામાં આવ્યા છે. તેઓની સંખ્યા કેટલીકવાર સાતની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગણવામાં આવી છે, અને એ પૂરી કરવા માટે અહુરમઝદનો સમાવેશ તેમાં કરવામાં આવ્યો છે. આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ તે પ્રમાણે આદિત્યોની સંખ્યા સાત હતી, અને એ સંખ્યા આર્યલોકોમાં પવિત્ર મનાઇ હોય એમ લાગે છે. અમેશાસ્પંદો કંઇક અંશે તેમના સ્વરૂપમાં આદિત્યોની યાદ આપે છે.

આ અમેશાસ્પંદોના સંબંધમાં એક પ્રાચીન કાળથી ઉતરેલી માન્યતા એ છે કે તેઓનું દર્શન અથવા જ્ઞાન શ્રી ઝરથુસ્તને, તે જ્યારે આધ્યાત્મિક ચિંતન માટે એકાંતવાસ સેવતા હતા ત્યારે, છૂટક છૂટક એકેક સમાધિમાં થયું હતું. તેને એ કાળે સાત આઠ મહાન સમાધિઓ થઇ હતી, અને તેમાંની પ્રત્યેકમાં તેને અહુરમઝદનું તેમ તેના એકેક ગુણનું દર્શન થયું હતું. શ્રી ઝરથુસ્તનું ઇશ્વર વિષેનું જ્ઞાન જે પ્રમાણે અપૂર્વ છે, તે જ રીતે ઇશ્વરના આ ગુણો વિષે તેનું જ્ઞાન અપૂર્વ છે. એ ગુણ એવા છે કે જેનો આપણે આજે પણ સ્વિકાર કરી શકીએ છીએ.

આ અમેશાસ્પંદોમાં સહુથી પહેલો અને મહાન વોહુમન છે. આ શબ્દનો મૂળ અર્થ સુમન અથવા ભલું મન થાય છે. એમાં જ્ઞાન અને ભલાઇ એ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. ઇશ્વરના આ ગુણને ઓળખવો અને તેને આવું ઉચ્ચ સ્થાન આપવું એ એક અસાધારણ વાત હતી. કોઇ કોઇ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો વોહુમન એ, ખ્રિસ્તીઓ જેને પવિત્ર આત્મા કહે છે, અને જેને તેઓ ઇશ્વરનું જ સ્વરૂપ માને છે, તે સરખા છે એમ કહે છે. કદાચિત્ ઇશ્વરના પવિત્ર આત્મા વિષે માન્યતા યહુદીઓમાં અને ખ્રિસ્તીઓમાં ઝરથોસ્તીઓમાંથી ઉતરી આવેલી હોય એ પણ બનવાજોગ છે. આ પ્રશ્ન બહુ મ્હોટો છે એટલે તેની ચર્ચા અન્ય સ્થળે કરેલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. વોહુમન ઇશ્વરના મંત્રી અને તેના પુત્ર છે એમ પણ તેને વિષે ગાથાઓમાં કહેવામાં આવ્યું છે, પણ આ રૂપક હોય એમ લાગે છે. તે ઇશ્વરનાં ગુપ્ત રહસ્યો જાણે છે અને તેને મનુષ્યો આગળ પ્રગટ કરે છે, અને તેમ કરી ઇશ્વરનું રાજ્ય જગતમાં સ્થાપવામાં સહાય્ય કરે છે.

અહુરમઝદના દિવ્ય ગુણોમાં વોહુમનથી બીજે નંબરે અષ છે. અષની માન્યતા ઋતની જે માન્યતા આર્યોમાં બહુ જ પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત હતી તેમાંથી ઉતરી આવેલી છે, અથવા તો એ બન્ને એક જ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. એ બન્ને શબ્દો મૂળમાં એક અર્થાત્ ' આર્ત ' છે. અને તેનો અર્થ પણ એ જ છે. અષ અને ઋત વચ્ચે ભેદ એ છે કે ઋત અપૌરૂષેય છે અને અષ કંઇક અંશે પૌરૂષેય છે. બન્ને શબ્દોનો મૂળ અર્થ કુદરત અને મનુષ્ય-જીવનમાં કાર્ય કરતા નિયમો છે, અને આ નિયમો દિવ્ય છે અને તેની પાછળ દિવ્ય શક્તિ અથવા શક્તિઓ રહેલી છે એવી કંઇક માન્યતા પ્રાચીન આર્યોમાં હતી. તેઓની નજરમાં નિયમો આજે જેમ આપણને તે યાંત્રિક લાગે છે તેમ લાગતા ન હતા. અમૂક વસ્તુઓ નિયમબદ્ધ હોવાના કારણે તેઓનું રહસ્ય તેઓની દૃષ્ટિમાં ઓછું હોવાને બદલે વધારે હતું. આ અષ શબ્દનો અર્થ મનુષ્યો જેમ જેમ કુદરતની ઘટનાઓ ઉપરથી મનુષ્યના જીવનની ઘટનાઓનો વિચાર વધારે પ્રમાણમાં કરવા લાગ્યા, તેમ તેમ કંઈક અંશે સંકુચિત પણ વધારે ગૂઢ બન્યો હતો, અને એ શબ્દ મનુષ્યના જીવનમાં પ્રવર્તી રહેલ સત્યતા અને ન્યાયના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો. એમાંથી એનો અર્થ ધર્મ થયો. મનુષ્યના સંબંધમાં ઝરથોસ્તીઓમાં આ શબ્દનો ઉપયોગ મનુષ્યની ઇશ્વર પ્રત્યેની, મનુષ્યજાતિ પ્રત્યેની અને સર્વ જીવો પ્રત્યેની ફરજોના અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અહુરમઝદમાં રહેલા આ ગુણ સાથે સામાન્ય રીતે વહિસ્ત શબ્દ વિશેષણ તરીકે જોડવામાં આવે છે. આ શબ્દનો અર્થ ઉત્તમ છે, અને એ એ જ શબ્દ છે કે જેમાંથી બહિસ્ત અર્થાત્ સ્વર્ગ શબ્દ નીકળ્યો છે. અષ સૃષ્ટિ અને મનુષ્ય જીવનમાં કાર્ય કરી રહેલા સર્વ નિયમોના આધાર અને નિયંતા છે, અને મનુષ્યનું નૈતિક અને ધાર્મિક જીવન પણ તેના આધારે રહ્યું છે. તે વોહુમન સાથે રહી મનુષ્યોને ઈશ્વરની ભક્તિનું શિક્ષણ આપે છે એટલું જ નહિ, પણ જગતમાં જે ભુંડી શક્તિઓ કાર્ય કરી રહી છે તેનો વિરોધ કરવા મનુષ્યને સામર્થ્ય આપે છે.

ક્ષાથ્રા એ અહુરમઝદનો ત્રીજો મહાન ગુણ છે. એ ગુણ ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં રહેલી અને કાર્ય કરતી શક્તિ સૂચવે છે. તેનો અર્થ અધિકાર અને રાજ્ય તરીકે પણ કરવામાં આવેલો છે, અને તેની સાથે વૈરિમ અર્થાત્ ઈચ્છવાયોગ્ય એ શબ્દ વિશેષણ તરીકે સામાન્ય રીતે જોડવામાં આવે છે. શ્રી ઝરથુસ્તના ધાર્મિક વિચારનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે તેમાં ઇશ્વરના ગુણોમાંના કેટલાક સાથે એકેક ઉં વિશેષણ જોડવામાં આવ્યું છે. આ તેના વિચારની ગૂઢતા દર્શાવે છે. એ મહાપુરૂષનો ધાર્મિક અનુભવ એટલો બધો ઉંડો હતો કે તેને યોગ્ય રીતે પ્રગટ કરવા માટે તે સમયમાં ભાષા નહોતી, જેને લીધે તે આ વિશેષણોનો વારંવાર ઉપયોગ કરે છે. ક્ષાથ્રાનો વિચાર ઝરથુસ્તને સ્વતંત્ર રીતે ઉદ્દભવ્યો હોય એમ લાગે છે, કેમકે ઋગ્વેદમાં તે સરખું કંઇ જોવામાં આવતું નથી.

અહુરમઝદના ગુણોમાં ચોથા નંબરનો ગુણ આર્મેઇતિ છે. આ શબ્દ ઋગ્વેદમાં જોવામાં આવે છે, પણ શ્રી ઝરથુસ્તની વિચાર સૃષ્ટિમાં એના અર્થનો વિકાસ થયેલો છે. તે ઘણી વાર અષ સાથે જોડવામાં આવે છે, અને તેનો અર્થ મનુષ્યના હૃદયમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરનાર શક્તિ થાય છે. વળી તે શક્તિ પૃથ્વીની રક્ષક છે એમ માનવામાં આવેલું છે. નર્યોસંગ નામના એક પારસી વિદ્વાન જે થોડાએક સૈકાઓ પહેલાં હિંદુસ્થાનમાં થઈ ગયા, તે પોતે કરેલા ગાથાના સંસ્કૃત ભાષાંતરમાં આર્મેઇતિ માટે સંપૂર્ણ-માનસ અથવા પૃથ્વીપતિ શબ્દો વાપરે છે. તેનો આવો કંઇક અર્થ ઋગ્વેદમાં જોવામાં આવે છે. ત્યાં તેને બે ત્રણ સ્થાને (૫ : ૪૩-૬ અને ૭ : ૩૬-૮) ખેડુતોના દેવ પુષાન, ભાગ્યના દેવ ભાગ, અને સમૃદ્ધિ આપનાર પુરંધિ સાથે સંબોધવા અને આરાધવામાં આવે છે. આ બતાવે છે કે પ્રાચીન આર્યો તેને પૃથ્વીની રક્ષક દેવી તરીકે માનતા હતા. પૃથ્વીમાતામાં ઇશ્વરની સૃજન-શક્તિ જેટલે અંશે પ્રગટ થાય છે, તેટલે અંશે તે અન્ય કોઇ સ્થળે જોવામાં આવતી નથી, અને આ સૃજન-શક્તિ જે કંઇ ધનધાન્ય, ફળફૂલ વગેરે પેદા કરે છે તે વિધવિધ, અનેક પ્રકારનાં, સુંદર અને લાભકારી છે. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યના મન અને હૃદયરૂપી પૃથ્વીમાં ઇશ્વર પોતાની કૃપા દ્વારા પ્રેમ અને ભક્તિનું સીંચન કરી તેમાંથી સદ્વિચાર, સદ્વચન, સદ્કાર્ય, પ્રાર્થના, સ્તુતિ વગેરે અનેક ઉત્તમ અને સુંદર વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરે છે. આ રૂપક બહુ ઉંચા પ્રકારનું છે અને તે શ્રી ઝરથુસ્તની અદ્ભૂત ધાર્મિક પ્રતિભામાંથી જન્મ પામ્યું છે. એ મહાપુરૂષે ઉપદેશેલો ધર્મ ત્યાગ કે વૈરાગ્યપ્રધાન નથી, પણ જીવનપ્રધાન છે, અને તે ભૌતિક જગતમાં તેમજ આત્મિક સૃષ્ટિમાં આવી રહેલી અને વારંવાર જન્મ પામતી અને નવનવ રૂપ ધારણ કરતી વસ્તુઓમાં આનંદ પામે છે. પૃથ્વી માતાના પેટમાંથી અસંખ્ય જાતની વનસ્પતિ નીકળી તેને શોભા આપે છે અને મનુષ્યો તેમ અનંત જીવોનું પોષણ કરે છે. તે જ પ્રમાણે આત્મામાંથી ભક્તિ અને પ્રેમનો પ્રવાહ નીકળી તેને કોઈ અદ્ભૂત રીતે સમૃદ્ધ અને સુંદર બનાવે છે, અને એ રીતે જગતમાં ઈશ્વરના રાજ્યનું સ્થાપન કરે છે. ખેતી અને સંસ્કૃતિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને ધર્મ-રાજ્ય, એ ત્રણેય વસ્તુઓ ઝરથુસ્તની વિચાર-સૃષ્ટિમાં બહુ જ નિકટ સંબંધથી પરસ્પર સંકળાયેલાં છે, અને તેઓની વૃદ્ધિ એકી સાથે થાય છે. આ વૃદ્ધિ કરવામાં આર્મેઇતિ બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

આર્મેઇતિ સાથે અહુરમઝદના બીજા બે ગુણ હૌરવતાત અને અમરતાત ઘણી વાર જોડવામાં આવે છે. આ બન્ને ઋગ્વેદમાં જોવામાં આવે છે, પણ ત્યાં તેઓ સંબંધી વિચાર ગાથામાં જેટલો સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે એટલો સ્પષ્ટ નથી, અને તેઓ ગાથામાં જેમ હંમેશાં છે તેમ એકત્ર હોતા નથી. તેઓ આર્મેઇતિને આધીન છે, અને આ લોકમાં અને પરલોકમાં તેનાં જ પરિણામ અને ફળ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. હૌરવતાતનો અર્થ આ જગતનું સાચું સુખ અથવા મનુષ્યજીવનની પૂર્ણતા થાય છે, અને અમરતાત એટલે આત્માની અમરતા છે. અહિં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ અમરતાનો પ્રારંભ આ જીવનમાં જ થાય છે, એટલે જે કોઈ મનુષ્ય અહુરમઝદને જાણે છે અને તેની આજ્ઞા પાળે છે, તે પોતાના જીવનમાં અમરપણાનો અનુભવ ઓછોવત્તો અહિં જ કરે છે.

ઉપર જણાવેલા છ આમેશા સ્પેન્તા સિવાય બીજાં બે દિવ્ય સ્વરૂપો છે, જે તેઓની સાથે રહે છે. આ બન્ને કંઈક અંશે ઈશ્વરના દૂત સરખા છે અને તેઓ ઉપર જણાવેલા ગુણોથી નીચેની પંક્તિના છે. આમાંનો એક સ્રોઅશ અને બીજો અર્યમાણ છે. સ્રઓશ ઈશ્વરના સંદેશા મનુષ્ય કને લાવે છે અને તેના હૃદયમાં આધીનતા ઉત્પન્ન કરે છે. અર્યમાણ ઋગ્વેદનો એક દેવ છે, અને ત્યાં તે વરૂણ અને મિત્ર એ બે મહાન દેવોનો સાથી છે. ઝરથોસ્તી ધર્મમાં તેને ઐરિમ ઈશ્યો અર્થાત્ ઇચ્છિત મિત્ર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહેવામાં આવેલ છે, અને તે અહુરમઝ્દ અને મનુષ્યો વચ્ચે મૈત્રી સાધે છે.

અહિં જણાવેલા છ ગુણ અને બે દૂતો અહુરમઝ્દ સાથે બહુ નિકટ સંબંધ ધરાવે છે, અને તે તેના જ અંશ અને કંઈક અંશે રૂપો છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આ આઠમાં વોહુમન અને અષ બીજા કરતાં અહુરમઝ્દની વધારે નિકટ છે, અને અહુરમઝ્દ સાથે મળી તેઓ ઇશ્વરનું ત્રયેક (Trinitarian) સ્વરૂપ કંઇક અંશે રજુ કરતાં હોય એમ લાગે છે. આ ગુણોને પુરૂષ તરીકે કંઈ અંશે ઓળખવામાં આવેલા છે, અને તેઓને કોઇ કોઇ વાર સ્વતંત્ર રીતે સંબોધવા અને આરાધવામાં આવેલા છે, છતાં અહુરમઝ્દ એક જ છે એ વસ્તુ ગાથામાં ઉપદેશાયેલા ધર્મના પાયારૂપ છે એમાં જરા પણ શંકા નથી. આ બધા ગુણોને આવું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે તે વાત બહુ સારી રીતે દર્શાવે છે કે શ્રી ઝરથુસ્તના ઉપાસ્ય પરમેશ્વર અહુરમઝ્દ કોઇ ગુણશુન્ય તત્ત્વ નથી અથવા નિર્ગુણ બ્રહ્મ સરખા નથી, પણ સગુણ બ્રહ્મ, ઈશ્વર અને ભગવાન છે. તે પુરૂષોત્તમ છે, અને તેના ગુણ એ જ ખરા ગુણ છે, અને એ ગુણ જેટલે અંશે જગતમાં અને મનુષ્યના જીવનમાં પ્રગટ થાય છે તેટલે અંશે એ બન્ને સત્ય અને દિવ્ય બને છે. આ રીતે અહુરમઝ્દ જગતથી ભિન્ન હોવા છતાં પૂર્ણ રીતે ભિન્ન નથા, અને એ બન્ને વચ્ચેનો સંબંધ દિવ્ય અને આધ્યાત્મિક છે.

ઇશ્વરના સ્વરૂપનો આવો ઉચ્ચ સિદ્ધાંત બાંધવો એ તે કાળે માનવીય ઇતિહાસમાં એક અસાધારણ ઘટના હતી. ત્યાર પહેલાં ઇશ્વર સંબંધી આવી માન્યતા પ્રગટ થઇ જ ન હતી. આ થઇ શક્યું તે કેવળ શ્રી ઝરથુસ્તની અપ્રતિમ પ્રતિભાને આભારી છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એ તેને મળેલા ઇશ્વરના પ્રસાદથી થઈ શક્યું છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં શ્રી ઝરથુસ્ત પ્રાચીન આર્ય ઋષિઓ અને દૃષ્ટાઓમાં સહુથી મહાન છે, અને ઇશ્વરના દૂત અને પેગંબરોમાં તે સહુથી પહેલા અને મ્હોટામાં મ્હોટામાંના એક છે. અનેક દેવોની માન્યતામાંથી તે એકાએક અને એક જ પગલે શુદ્ધ એકેશ્વરવાદ અને ભાગવત-ધર્મ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેને જગત આગળ રજુ કરે છે. ધર્મના એવા શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ હિંદુસ્થાનમાં તેના સમય પછી સેંકડો વર્ષે અને યહુદીઓમાં પણ અનેક શતકો પછી અનેક ઋષિ, મુની, યોગી, પેગંબર વગેરેના પ્રયત્નોના પરિણામે થઇ હતી. આ જોતાં શ્રી ઝરથુસ્તને પ્રાપ્ત થયેલા ઇશ્વરના જ્ઞાનને ધાર્મિક ઇતિહાસમાં એક મહાન ચમત્કાર તરીકે માનવા આપણને ફરજ પડે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭

શ્રી ઝરથુસ્તનો નીતિપ્રધાન ધર્મ

શ્રી ઝરથુસ્તે ઉપદેશેલા ધર્મનું એક અતિ અગત્યનું લક્ષણ એ તેમાં નીતિ ઉપર મૂકવામાં આવેલો ભાર છે. આ ભાર તેમાં એવો સ્પષ્ટ રીતે મૂકાયો છે કે તે આપણું ધ્યાન એકદમ આકર્ષે છે. સામાન્ય રીતે આર્ય લોકોએ જગતને જે ધર્મો આપ્યા છે તે એટલા બધા તત્ત્વજ્ઞાનપ્રધાન છે કે તેમાં નીતિ કંઈક અંશે ગૌણ બની જાય છે. ઝરથોસ્તી ધર્મ પૂર્ણાંશે આર્ય હોવા છતાં એ અન્ય આર્ય ધર્મોથી આ વાતમાં જૂદો પડે છે, અને અમૂક અંશે એ કારણે તે પાશ્ચાત્ય અને ખ્રિસ્તી વિદ્વાનોને બહુ ગમ્યો છે. તેના નીતિપ્રધાન લક્ષણને લીધે તે સેમેટિક ધર્મો સરખો છે, અને એ વાતમાં પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ તેનું ઘણું ગૌરવ જોયું છે. આ કેટલીક રીતે યથાર્થ છે, કેમકે ધર્મ એ આપણા જીવનના વ્યવહારને શુદ્ધ અને ઉચ્ચ ન કરે તો તે ધર્મ જ નથી, અને તે ખરો પરમાર્થ હોઈ શકે નહિ. હિંદુઓએ વ્યવહાર અને પરમાર્થને એક બીજાથી એવાં ભિન્ન અને ઘણે અંશે ઉલટાં માન્યાં છે કે તેથી 'બન્ને બગડે છે, અને જીવન પ્રત્યે ઉદાસીનતા રાખવી અને જીવનને લગભગ અથવા પૂર્ણાંશે શુન્ય બનાવવું એ જ તેઓમાં ધર્મનો ઉદ્દેશ મનાયો છે. વ્યવહાર ખોટો અથવા માયિક છે અને તેનો ત્યાગ કરવાથી જ પરમાર્થ સધાય છે એ માન્યતા હિંદુઓ, બૌદ્ધો અને જૈનોમાં ઘણે અંશે પ્રચલિત છે, અને એને પરિણામે તેઓમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધર્મનું સ્વરૂપ વિકૃત બની ગયું છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. ભગવદ્‌ગીતામાં ધર્મનું સ્વરૂપ નીતિપ્રધાન છે એ વાત ખરી, પણ એ વસ્તુ તુરત જ ભૂલી જવામાં આવી, અને હિંદુ ધર્મ વૈરાગ્ય-પ્રધાન બન્યો. સ્વ. લોકમાન્ય તીલક પોતાના ગીતા–રહસ્યમાં આ જ વાત કહે છે, અને તેના એ પુસ્તકનું મહત્વ તેણે વૈદિક અને ગીતાના ધર્મનું નીતિપ્રધાન સ્વરૂપ સમગ્ર આર્યાવર્ત આગળ રજુ કર્યું એમાં રહેલું છે.

છેક પ્રાચીન કાળમાં આર્ય લોકોનો ધર્મ પારમાર્થિક કે વૈરાગ્યપ્રધાન નહોતો એટલું જ નહિ, પણ તે બીલકુલ વ્યવહારૂ અને ઘણે અંશે દુન્યવી હતો. તેઓનું ધ્યેય આ જગતમાં મનુષ્યનું શ્રેય કેમ સાધવું એ હતું. સો વર્ષનું જીવન સુખચેનમાં ગાળવું, અનેક ઢોરના માલિક થવું, મ્હોટા કુટુંબના વડિલ થવું અને અનેક પુત્ર પુત્રીઓ અને પૌત્રો પૌત્રીઓ ઘરમાં હોય એ બધું તેઓ ઇચ્છતા. આ સર્વ તેઓને દેવોની કૃપાથી પ્રાપ્ત થાય છે એવું તેઓ માનતા, અને એજ કારણે તેઓ દેવોને આરાધતા. ઋગ્વેદમાં પણ ઘણે અંશે ધર્મનું આ પ્રકારનું વ્યવહારૂ સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે. આ ધર્મમાં ધીમે ધીમે માત્ર વ્યવહારૂ કે દુન્યવી નહિ પણ સનાતન નીતિનું તત્ત્વ દાખલ થતું ગયું. આપણે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે ઋત અર્થાત્ સમગ્ર સૃષ્ટિમાં–બાહ્ય જગતમાં તેમ મનુષ્યના આંતર જીવનમાં–કાર્ય કરતા નિયમોનું આર્યોને કાળાંતરે અધિકાધિક ભાન થતું ગયું. આ ઋત દેવો કરતાં પણ ઉચ્ચતર હતું, કેમકે દેવોનાં કાર્ય કેટલેક અંશે સ્વચ્છંદી હતાં. તેઓ પોતે ધારે તેને ઉંચે ચઢાવતા અથવા નીચે પાડતા. તેઓની મહેરબાની અમૂક પ્રકારના યજ્ઞ યાગાદિરૂપ લાંચ આપવાથી મળતી. આથી ઉલટું ઋત અચળ હતું. તેનાં કાયદાઓ અને કાર્યો અનિવાર્ય અને નિશ્ચલ હતાં. આ કારણુથી માનવીય જીવન ઋતાનુસાર કરવું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ યોગ્ય છે એમ ધીમે ધીમે મનાવા લાગ્યું, અને એને પરિણામે મનુષ્યના અનિત્ય જીવનમાં એક નિત્ય તત્ત્વ ભળ્યું. ખરી અને સનાતન નીતિનો ઉદય આર્યોમાં આ પ્રમાણે થયો.

આપણે આગળ જોઇ ગયા તે પ્રમાણે ઋતનો વિચાર હિંદુસ્થાનના અને ઈરાનના આર્યો વચ્ચે સામાન્ય હતો. શ્રી ઝરથુસ્તે ઋતને જ અષ નામ આપ્યું છે એ આપણે જોયું. પણ તેના વિચાર અને કાર્યની વિશેષતા એ હતી કે આ અષનો તેણે અહુરમઝદના એક ગુણ અથવા અંગ કે અંશ તરીકે સ્વિકાર કર્યો હતો, અને તેમ કરી તેણે નીતિને જીવંત, જાગૃત બનાવી. અહુરમઝદ પોતે અનંત જીવન છે, અને તે પોતાના જીવનનો જગતમાં વિસ્તાર કરે છે અને અષની વૃદ્ધિ કરે છે એ તેની માન્યતા હતી, જેથી કરીને મનુષ્યજીવનને નીતિમય કરવું એ ધર્મનું મુખ્ય લક્ષણ મનાયું. આપણે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે અષનો સંબંધ મનુષ્યજીવનમાં કાર્ય કરતા ન્યાય અને સત્યતાના નિયમો સાથે ઋત કરતાં વધારે પ્રમાણમાં છે. અષનો વિચાર એ રીતે કંઈક વધારે નૈતિક અને ધાર્મિક બન્યો છે. હવે શ્રી ઝરથુસ્તે આ નીતિમયતા અને ધાર્મિકતા માત્ર મનુષ્યજીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો છે એટલું જ નહિ, પણ સમગ્ર વિશ્વ તેની દૃષ્ટિએ ધર્મ અને નીતિમય છે.

શ્રી ઝરથુસ્તની વિચાર-સૃષ્ટિમાં ધર્મ અને નીતિના પાયારૂપે ધર્મ અને અધર્મ, ભલાઇ અને ભુંડાઇનો સનાતન વિરોધ રહેલો છે. આ વિરોધમાં ધર્મ અને સત્યતા અને ભલાઇનો વિજય અને અધર્મ અને ભુંડાઇનો પરાજય કરવો એ જ તેની દૃષ્ટિમાં નીતિ અને ધર્મ છે. જગતમાં ભુંડાઇ અને પાપ કેવી રીતે આવ્યાં એ પ્રશ્ન પ્રથમથી જ તત્વજ્ઞો અને ધર્મચિંતકોને મુંઝવતો આવ્યો છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એનો યથાર્થ ઉત્તર આપી શકાયો નથી. એ આપી શકાય તેમ નથી. એ એક અતિ-પ્રશ્ન એટલે જેનો ઉત્તર આપી ન શકાય એવો પ્રશ્ન છે. કેટલીક વખત ફીલસુફો એને એક કે બીજી રીતે ઉડાવી દે છે, અને તેમ કરી ધર્મ અને નીતિને નબળાં પાડે છે. આથી ઉલટી રીતે ધર્મ-સંસ્થાપકો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર બુદ્ધિથી આપી ન શકાય તો પણ ભુંડાઇ અને પાપ આ જગતમાં સત્ય વસ્તુઓ છે એમ માની આગળ વધે છે. તેઓને એ પ્રશ્નનો બુદ્ધિ દ્વારા ઉત્તર આપવાની પરવા હોતી નથી. તેઓનું મુખ્ય કાર્ય બુદ્ધિ દ્વારા આ વિશ્વને સમગ્ર રીતે સમજવાનું નથી, પણ મનુષ્યમાં બુદ્ધિ કરતાં જે ઉચ્ચતર શક્તિઓ છે તેઓને સતેજ કરી તેઓના જીવનમાં અને જગતમાં ધર્મની વૃદ્ધિ કરવાનું છે.

શ્રી ઝરથુસ્તની ધર્મ-બુદ્ધિ અથવા વિવેક-બુદ્ધિ એટલી બધી તીક્ષ્ણ હતી કે તે, માત્ર મનુષ્યજીવનમાં જ નહિ, પણ સર્વત્ર, સમસ્ત જગતમાં, જેમ જડ જગતમાં પ્રકાશ અને અંધકાર પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓ તરીકે રહ્યાં છે તેમ, આધ્યાત્મિક પ્રકાશ અને અંધકાર પરસ્પર વિરોધ કરી રહ્યાં છે એ વાત, કદાચિત્ બીજા કોઇ પણ પેગંબર ન જોઈ શકયા હોય એવી રીતે, જોઇ શકયા હતા. તેની દૃષ્ટિમાં બે શક્તિઓ આખા વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહી હતી, પરસ્પર વિરોધ અને યુદ્ધ કરી રહી હતી, અને એ બેમાંની એક શ્રેયકારક અથવા ભલી અને બીજી અશ્રેયકારક અથવા ભુંડી હતી. ભગવદ્‌ગીતામાં જેને દૈવી અને આસુરી સંપત્તિઓ કહી છે તે જ જાતની આ બે શક્તિઓ છે. માત્ર ઝરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે આ બે શબ્દોને ઉલટાવવા જોઇએ, અર્થાત્ જેને હિંદુઓ દૈવી કહે છે તેને તેઓ આસુરી, અને હિંદુઓ જેને આસુરી કહે છે તેને તેઓ દૈવી કહે છે. હિંદુ-ધર્મમાં આ બે સંપત્તિઓની માન્યતા કયારથી આવી તે જાણવું જરા મૂસ્કેલ છે, પણ ઉપનિષદોમાં એ સંબંધી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહુ વિચાર થયો હોય એમ લાગતું નથી. પણ ગીતા પહેલાં ઘણા લાંબા કાળે શ્રી ઝરથુસ્તે જગતને આ બે શક્તિઓ સંબંધી જ્ઞાન આપ્યું હતું એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. તેણે તેઓને સ્પેન્તો-મઇન્યુ અને અંગ્ર-મઈન્યુ એ બે નામ આપ્યાં છે. આ બે શક્તિઓ વચ્ચે વિરોધ અને યુદ્ધ સતત્ ચાલી રહ્યાં છે, અને એ યુદ્ધ, જે એક વિશ્વવ્યાપી ધર્મયુદ્ધ છે, તેમાં સ્પેન્તો-મઇન્યુને સાથ આપી અંગ્ર-મઈન્યુનો વિરોધ કરવો, અને તેના ઉપર આપણા પોતાના આંતર-જીવનમાં, આપણા કૌટુંબિક, સામાજિક અને રાજકીય જીવનમાં વિજય પામવો અને સર્વત્ર ધર્મનું સંસ્થાપન કરવું એ મનુષ્ય જીવનનું પ્રથમ અને એક માત્ર કર્ત્તવ્ય છે. શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મનો સાર આ છે.

આ બે શક્તિઓને આ મહાન પેગંબરે પોતાની વિચાર-સૃષ્ટિમાં એવું મ્હોટું સ્થાન આપ્યું છે કે ઘણા વિદ્વાનો એ કારણે ઝરથોસ્તી ધર્મને દ્વૈતવાદી ગણી તેનો દોષ કાઢે છે. તેઓના કહેવા પ્રમાણે અંગ્ર-મઈન્યુને આવું મહત્વનું સ્થાન આપવું એ અહુરમઝદની સ્વતંત્રતા અને તેનું સર્વશક્તિમાનપણું અમૂક અંશે ઝુંટવી લેવા સરખું છે. અહુરમઝદ સર્વશક્તિમાન છે, અને તે સત્યતા, ન્યાય અને ભલાઇનો અખૂટ અનંત ભંડાર હોવાથી તેની સામે આવું યુદ્ધ કરનાર કોઇ શક્તિ કેમ હોઇ શકે એ પ્રશ્ન તેઓ કરે છે. બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્ન યથાર્થ છે, પણ ધર્મબુદ્ધિની દૃષ્ટિએ એને સ્થાન નથી. મનુષ્યજીવનનું પહેલું કર્ત્તવ્ય ભુંડાઇ કયાંથી આવી અને તેનું સ્વરૂપ કેવું છે એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવાનું નથી, પણ તેનો વિરોધ કરી સત્ય અને શ્રેયનું સ્થાપન કરવું એ છે. ગૌતમ બુદ્ધે એ જ પ્રમાણે મનુષ્યજાતિના દુઃખનું નિવારણ કરવાના પોતાના મહાન પુરૂષાર્થને અંગે, જગતની ઉત્પત્તિ કેમ થઇ વગેરે અનેક પ્રશ્નો બહુ વજુદના હોવા છતાં, તેઓને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અતિ-પ્રશ્નો ગણી મનુષ્યોને તત્ત્વચિંતનને માર્ગે નહિ પણ ધર્મને માર્ગે દોર્યા હતા.

શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને પોતાની સમીપ આવી પડેલા ધર્મયુદ્ધમાં ક્ષત્રીય તરીકે પોતાની યોગ્ય ફરજ બજાવવા ઉપદેશ આપે છે અને આજ્ઞા કરે છે. એ ઘડીએ અર્જુનને માટે એ એક જ ધર્મ હતો, અને એ સિવાય અન્ય સર્વ કાર્ય અધર્મરૂપ હતું. શ્રી ઝરથુસ્ત આથી આગળ વધી એક વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધ ચાલી રહેલું જુએ છે, અને તેમાં ધર્મનો પક્ષ લઇ અધર્મનો નાશ કરવા પ્રત્યેક મનુષ્યને તે આમંત્રણ આપે છે. આ યુદ્ધ સતત્ ચાલી રહ્યું છે અને તેને પલમાત્ર વિરામ નથી. આ કારણથી મનુષ્યે પણ સર્વ કાળ જીવંત જાગૃત રહી એ યુદ્ધમાં ભાગ લેવાનો છે.

શ્રી ઝરથુસ્ત ઉપર જણાવ્યા મુજબ જગતમાં પ્રકાશ અને અંધકારની માફક સ્પેન્તો-મઇન્યુ અને અંગ્ર-મઇન્યુનું દ્વંદ્વ સ્વિકારે છે. એ વાત સ્પષ્ટ છે, પણ એટલું જ બસ નથી. તેની વિચાર-સૃષ્ટિ એટલી જ વાતનો સ્વિકાર કરી અટકતી હોય તો તે અપૂર્ણ ગણાય ખરી. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. અહુરમઝદના સર્વશક્તિમાન-પણામાં તેની શ્રદ્ધા એવી દૃઢ છે કે તે આ ધર્મ-યુદ્ધમાં આખર તેનો જ વિજય જુએ છે. આ કારણથી તેનો ધર્મ આશાવાદી છે, અને એમાં શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મની મહત્તા રહેલી છે. તે અનિષ્ટ, અશ્રેય, પાપ અને ભુંડાઇનો જેટલે અંશે સ્વિકાર કરે છે, તેટલે અંશે અન્ય થોડા જ પેગંબરો કે ધર્મ-સંસ્થાપકોએ કર્યો છેઃ એમ છતાં ઈશ્વરના વિજયની ખાત્રી પણ તેના મનમાં જેટલી દૃઢ અને નિશ્ચલ રહેલી છે, તેટલી ભાગ્યે જ અન્ય પેગંબરોમાં જોવામાં આવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે હવે આ બે શક્તિઓના સંબંધમાં શ્રી ઝરથુસ્ત પોતે શું કહે છે તે જોઇએ. ગાથાઓમાં તેણે જનસમાજને પોતાના ધર્મ સંબંધે આપેલું એક મહાન પ્રવચન છે. કદાચિત્ માનવ જાતિના ઇતિહાસમાં આ પ્રકારનું પ્રવચન પહેલી જ વાર તેણે આપ્યું હતું. શ્રી ગૌતમ બુદ્ધ અને શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્તે પોતાના ધર્મના સંબંધમાં જે મહાન વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે તે સરખું આ વ્યાખ્યાન છે. માત્ર એ બે વચ્ચે ભેદ એ છે કે શ્રી ઝરથુસ્તે પોતાનું વ્યાખ્યાન પેલા બે કરતાં સેંકડો વર્ષ પૂર્વે આપ્યું હતું. આ વ્યાખ્યાનની વિશેષતા એ છે કે તેમાં મનુષ્યો વચ્ચે ઉચ્ચ કે નીચ, સ્ત્રી કે પુરૂષ વગેરેનો ભેદ રાખવામાં આવેલો નથી. એના પ્રારંભમાં આ મહાન પેગંબર ઉપર જણાવેલી બે શકિતઓની વાત કરે છે, અને તે આ પ્રમાણે છે :

૩૦ : ૧ અહો ! તમે જે ધર્મની વાતો જાણવા માટે ઉત્સુક છો તેઓને અહુરમઝદની બે શક્તિઓ, અહુરમઝદની સ્તુતિ, ભલા મનની આરાધના તથા અપની મારફત મળેલા કલ્યાણમય મંત્રો વિષે હું કહી સંભળાવું છું. એ સર્વ વસ્તુઓને પરમ જ્ઞાન માટે શિખવા લાયક અને લાભકારક હું માનું છું.

૨ મારૂં ઉત્તમ શિક્ષણ તમે સહુ કાન દઈ સાંભળો ! અને તેના ઉપર વિચાર અને ચિંતન કરો ! એ સંબંધમાં પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતપોતાનો સ્વતંત્ર નિર્ણય કરવાનો છે. જે મહાન કાર્ય કરવાનું છે તે માટે તમે જાગૃત થાઓ !

૩ પ્રથમથી જ બે શક્તિઓની એક જોડી રહેલી છે, અને તેઓનાં કાર્ય આ જગતમાં મિશ્રિત રહ્યાં છે. એ બન્ને વિચાર, વચન અને વર્તનમાં એકબીજાથી ઉલટી છે. એક સારી અને બીજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બુરી છે. આ બેમાંથી જે સારી છે તેનો સ્વિકાર શાણા મનુષ્યો કરે છે, અને બુરીનો બુરા કરે છે.

૪ આ બન્ને શક્તિઓએ પ્રથમ એકત્ર થઈ જીવન અને અજીવન રચ્યાં અને જગતની આખર સુધી તેઓ તેમ કરવું ચાલુ રાખશે. એમાંની એક અતિશય ભલી અને બીજી અતિશય ભુંડી છે.

૫ આ બે શક્તિઓમાં જે ભુંડી છે તેણે ભુંડામાં ભુંડું કાર્ય સ્વિકાર્યું, અને જે ભલી શક્તિ છે તેણે અષનો સ્વિકાર કર્યો, કેમકે તેનો વાસ સ્થિર આકાશમાં છે. જેઓ અહુરમઝદને પોતાનાં ભલાં કાર્યોથી ખુશ રાખે છે તેઓ પણ અષનો સ્વિકાર કરે છે.

૬ દેવના પૂજકો આ બે શક્તિઓ વચ્ચેનો ભેદ બરાબર સમજી શકયા નહિ. તેઓ જ્યારે પ્રશ્નોત્તર કરવા આવ્યા ત્યારે તેઓને આપણે ઉઘાડા પાડયા હતા. એમ છતાં તેઓએ ભુંડું મન પસંદ કર્યું, અને તેઓ ભુંડા દેવો સાથે રહ્યા, કેમકે તેઓને જગતમાં મનુષ્યોનું ભુંડું કરવું હતું.

આ છ કલમોમાં શ્રી ઝરથુસ્ત ભલાઇ અને ભુંડાઇનો ભેદ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે, અને એ બેમાંથી ભલાઇનો માર્ગ પસંદ કરવા જનસમાજને આમંત્રણ આપે છે. આ પ્રવચનની બાકીની પાંચ કલમોમાં તે ભલાઇનો અંગિકાર કરનારને આ લોક અને પરલોકમાં શા લાભ થાય છે અને ભુંડાઇનો અંગિકાર કરનારને શા ગેરલાભ થાય છે તે જણાવે છે. હિંદુ ધર્મની ભાષામાં કહીએ તો આ મહાન આર્ય પેગંબર પોતાના આ પ્રવચનની શરૂઆતમાં જ લોકોને બે માર્ગ, એક દૈવી અને બીજો આસુરી માર્ગ દર્શાવે છે, અને તે બન્નેનાં શાં શાં લક્ષણો છે તે જણાવે છે, અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમ કરી તેઓને દૈવી માર્ગ સ્વિકારવા આમંત્રે છે. અહિં આપણે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જેને હિંદુઓ દૈવી કહે છે તેને શ્રી ઝરથુસ્ત આસુરી કહે છે, પણ એ નામના ફેરફાર સિવાય બન્ને પ્રકારની સંપત્તિઓનાં લક્ષણ ભગવદ્‌ગીતામાં તેમ ગાથામાં લગભગ સરખાં છે. ગીતામાં સંપત્તિ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. એ શબ્દ અભાવસૂચક નથી, પણ ભાવસૂચક છે. સંપત્તિનો અર્થ "જીવનનો અને ઉચ્ચ ગુણોનો સંગ્રહ" એવો કંઇક છે. એ શબ્દ આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિ અને લાભના અર્થમાં વપરાયો છે. શ્રી ઝરથુસ્તની ભાષા પણ પૂર્ણાંશે ભાવસૂચક છે, અને તે મનુષ્યના જીવનમાં અહુરમઝદના ઉચ્ચ ગુણોરૂપી આધ્યાત્મિક સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ વધારવા ઉપર જ ભાર મૂકે છે.

ઉપર આપેલી કલમોમાં એક વસ્તુ છે જે ઘણી જ અગત્યની છે. એમાંની બીજીમાં શ્રી ઝરથુસ્ત પ્રત્યેક મનુષ્યને ધર્મના માર્ગની પસંદગી સ્વતંત્ર રીતે કરવાનું કહે છે, અને તે માટે તે તેઓની બુદ્ધિ અને ધર્મબુદ્ધિને જ સંબોધે છે. આમાં બે ત્રણ વસ્તુઓ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. પ્રથમતઃ તે, પ્રત્યેક મનુષ્ય એક સ્વતંત્ર આત્મા છે અને તેને ધર્મના સંબંધમાં સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય કરવાની શક્તિ છે એ માની લે છે. આ વાત તે કાળે અસાધારણ હતી. બીજું, આ નિર્ણય કરવા માટે શ્રી ઝરથુસ્ત જનસમાજ આગળ કેવળ પરમ શ્રેયનો આદર્શ મૂકે છે. તે તેઓના અંગત કે કૌટુંબિક કે સામાજિક કે રાજકીય હિત કે શ્રેયને ઉદ્દેશી આ નિર્ણય કરવા કહેતા નથી. આ વસ્તુ ઘણી મહત્વની છે. ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને તેનો સ્વધર્મ પાળવાનો ઉપદેશ આપતાં કેટલાક એવા લાભની વાત કરે છે કે જે કેવળ દુન્યવી છે. શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્ત પોતાના ઈશ્વરના રાજ્યના સ્થાપન સંબંધી ઉપદેશ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપતાં યહુદીઓને વારંવાર કહે છે કે તેઓ જો તેણે ઉપદેશેલો ધર્મ સ્વિકારશે નહિ તો ઇશ્વરનું રાજ્ય તેઓના હાથમાં ન રહેતાં જે જેન્ટાઇલ લોકોને તેઓ પોતાથી નીચા ગણે છે તેઓના હાથમાં જશે. આમાં પણ એક પ્રકારનો પ્રતિસ્પર્ધાનો ભાવ રહ્યો છે. સંત પાઉલ તો ખુલ્લી રીતે આ ભાવને ઉત્તેજે છે. આ એની તુલનામાં શ્રી ઝરથુસ્ત જે ભૂમિકા ઉપર ઉભા રહી લોકોને પોતાનો ધર્મ સ્વિકારવાનું આમંત્રણ આપે છે તે ઉચ્ચતર છે. એમાં કોઇ વર્ગ કે જાતિનો સ્હેજ પણ પક્ષપાત નથી. એ મહાપુરૂષ તેઓને માત્ર મનુષ્ય કે વ્યક્તિગત આત્મા તરીકે સંબોધે છે. આ પ્રકારનું સંબોધન હિંદુસ્થાનમાં શ્રી મહાવીર સ્વામી અને શ્રી ગૌતમ બુદ્ધે કર્યું હતું, પણ તેઓ પહેલાં સેંકડો વર્ષ અગાઉ શ્રી ઝરથુસ્તે તેમ કર્યું હતું.

ઉપર આપેલી કલમોમાં જણાવેલી બે શક્તિઓને શ્રી ઝરથુસ્તે અહુરમઝદથી સ્વતંત્ર માનેલી દેખાતી નથી. અંગ્ર-મઇન્યુને અહુરમઝદના વિરોધી તરીકે નહિ પણ સ્પેન્તો-મઇન્યુના વિરોધી તરીકે ગણવામાં આવેલ છે એ ધ્યાનમાં લેવું જોઇએ છે. અહુર-મઝદ એ એના દ્વંદથી પર છે. એ ખરૂં છે કે આવી ભુંડી શક્તિ અહુરમઝદની સૃષ્ટિમાં કયાંથી આવી અને તે કેવી રીતે પોતાની ભુંડાઇ વિસ્તારી શકે એ વાતનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. પણ આપણે આગળ જોઇ ગયા તે પ્રમાણે એ એક અતિ-પ્રશ્ન છે, અને એનો યથાર્થ ઉત્તર આજ સુધી કોઇ આપી શકયું નથી. જેઓએ તે આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેઓ ભુંડાઇને માત્ર અભાવસૂચક માને છે, અને તેમ કરતાં તેઓ બુદ્ધિને સંતોષ આપતા હોય એ બનવા જોગ છે, પણ ધર્મબુદ્ધિને નિર્બળ કરે છે એ વાત નિઃશંક છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી ઝરથુસ્ત આ બન્ને શક્તિઓને પ્રથમથી સાથે રહેલી અને કાર્ય કરતી જુએ છે. જે શબ્દનો અર્થ આપણે શક્તિઓ કર્યો છે તે મઇન્યુ છે, અને તે સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓ છે કે નહિ એ એક પ્રશ્ન છે. ગાથાઓના એક ઘણા જ સમર્થ અભ્યાસી વિદ્વાન રેવ. એચ. એલ. મીલ્સ કહે છે કે "આ બે મઇન્યુ સ્વતંત્ર પુરૂષ કે વ્યક્તિઓ નથી, પણ તત્ત્વરૂપે માનવામાં આવેલા છે." તે વળી કહે છે કે "તેઓને માટે વાપરવામાં આવેલાં વિશેષણો નાન્યતર જાતિનાં છે, અને અંગ્ર-મઇન્યુ શબ્દ આ ભાગમાં વાપરવામાં આવેલો નથી એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે." ભુંડા મઇન્યુ માટે આ નામ વપરાયું નથી એ અર્થસૂચક છે. એને સ્પેન્તો-મઇન્યુ કરતાં કંઈક અંશે ગૌણ માનવામાં આવ્યું હોય એ બનવાજોગ છે. મી. ચેતરજી નામના એક બંગાલી વિદ્વાન પોતાના પારસી ધર્મને લગતા પુસ્તકમાં આ બે મઇન્યુને હિંદુઓમાં મનાતા સત્વ, રજસ્ અને તામસ ગુણ સરખી કંઇક વસ્તુઓ માને છે. કદાચિત્ એ શબ્દ ગીતામાં જણાવેલી સંપત્તિના અર્થમાં વપરાયો હોય એમ લાગે છે. આ બધી બાબતોના સંબંધમાં ચોક્કસ નિર્ણય કરવો મૂશ્કેલ છે. પહેલાં તો ગાથાની ભાષા જ એવી અઘરી છે કે તે સમજવાનું કાર્ય અતિશય મૂશ્કેલી ભરેલું છે. એવી થોડી જ કલમો છે જેનો અર્થ કરવામાં વિદ્વાનો વચ્ચે મતભેદ થયો ન હોય. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જે પુરાણી ભાષામાં ગાથા રચાયેલી છે તે માત્ર ગાથા પૂરતી જ મળે છે, અને તેનું કદ ઘણું ન્હાનું હોવાથી તેનો ઉકેલ કરવા માટે જોઇતી સામગ્રી મળતી નથી. ઋગ્વેદની ભાષા એવી જ અઘરી છે, પણ તેનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોવાથી તેનો અર્થ કરવાની મૂશ્કેલી કંઈક અંશે ઓછી થઇ છે. બીજું, શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મ-વિચાર પોતાના સમય કરતાં એટલા બધા આગળ વધેલા હતા કે તેને માટે જોઇતી ભાષા જ તેમની કને નહોતી. તેમના હૃદયમાં પ્રેરણા અને ભાવનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘોઘ વહેતો હતો, પણ એને ઝીલવા માટે ભાષારૂપી પાત્ર બહુ ન્હાનું હતું. આ બાબતમાં ગાથા કંઇક અંશે ઉપનિષદો અને તેમાંયે ખાસ કરીને ઇશોપનિષદ્ જે બહુ જૂનું છે તેને મળતી છે. ઉપનિષદોમાં જેમ વિચારની સંગતતા પૂર્ણાંશે જોવામાં આવતી નથી, અને તેના ઉપરથી અનેક વાદો નીકળ્યા છે, તેમ ગાથાના સંબંધમાં થયું છે.

ઝરથોસ્તી ધર્મમાં અહુરમઝદ અને અહિરમાન એ બે પરમ પુરૂષો અનાદિ કાળથી એક બીજાનો વિરોધ કરી રહ્યા છે એવી માન્યતા પાછળથી પ્રવર્ત્તિ હોય એમ લાગે છે. ગાથાઓમાં જેને અંગ્ર-મઇન્યુ કહેલ છે તેજ પાછળથી અહિરમાન બનેલ છે. આવી માન્યતા હોવા છતાં આ ધર્મને દ્વૈતવાદ કહેવો કે નહિ એ સંબંધમાં નિષ્પક્ષપાતી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં બે મત છે. તેઓનો મ્હોટો ભાગ તેમ કરવા ના પાડે છે, કેમકે અંગ્ર-મઇન્યુ સ્વતંત્ર પુરૂષ હોવા છતાં અંતે વિજય તો અહુરમઝદનો જ છે એ માન્યતા ઝરથોસ્તીઓમાં પ્રથમથી આખર સુધી જોવામાં આવે છે. આ બાબતમાં સી. પી. તીએલ નામના પંડિત, પોતાના "ઇરાની-ઓનો ધર્મ" નામના પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે કહે છે:

"ગાથાઓમાં અંગ્ર-મઇન્યુ એ ઇશ્વરનો વિરોધી ભુંડો સૃષ્ટા છે, તે ઇશ્વર સરખો છે અને તે તેનો સતત વિરોધ કરો રહ્યો છે એ માન્યતા જોવામાં આવતી નથી. એમ છતાં અહિં એટલું કહી શકાય કે ઝરથોસ્તીઓમાં પ્રવર્તેલા દ્વૈતવાદનું બીજ યઝન ૪૫ : ૨ માં રહેલું છે. ત્યાં બે મઇન્યુની વાત કરવામાં આવી છે, અને એ એકબીજાથી સ્વતંત્ર છે. પણ આ આખો ફકરો આપણે બરાબર વિચારીશું તો આપણને માલુમ પડશે કે જે ભલા મઇન્યુની અહિં વાત કરવામાં આવી છે તે અહુરમઝદ નથી. વળી આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાથે બીજી એક અતિશય અગત્યની વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી એ છે કે પાછળની અવસ્તામાં જણાવવામાં આવેલ સહુથી વધારે મમતાળુ, પૂજ્ય અને અંગ્ર-મઇન્યુનો સહુથી વધારે સમર્થ વિરોધી યજદ હોમ જે, પવિત્ર અગ્નિની સાથે તે કાળના ઝરથોસ્તીઓના ધર્મમાં ઘણું જ ઉંચું સ્થાન ધરાવે છે, તેનું નામ પણ ગાથાઓમાં આપવામાં આવ્યું નથી. ”

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે હોમ વિષેની માન્યતા જેમ પાછળથી ફેલાઇ તેમ અંગ્ર-મઇન્યુ વિષેની માન્યતામાં ફેરફાર થયો.

ડો. ઇ. વેસ્ટ નામના વિદ્વાન પોતાના “પહેલવી ધર્મશાસ્ત્રો” નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પાછળના ઝરથોસ્તી ધર્મમાં જોવામાં આવતા દ્વૈતવાદના સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહે છે :

“ પહેલવી પુસ્તકોનાં આ ભાષાંતરો મધ્યકાલિન ઝરથોસ્તી ધર્મનો યથાર્થ અહેવાલ જાણવા માટે અગત્યનાં છે, તો પણ બુંદેહિશ, જે ઇરાનને મુસ્લીમોએ સર કર્યું ત્યાર પછી લખાયેલું છે, તે આ ધર્મના એક મુખ્ય સિદ્ધાંતના સંબંધમાં કેટલીક ચોક્કસ હકીકત જણાવે છે. ઝરથોસ્તી ધર્મના વિરોધીઓ લાંબા કાળ થયાં તેને દ્વૈતવાદી ગણી નિંદતા આવ્યા છે. તેઓમાં પ્રથમ મુસ્લીમ લેખકોએ આ દોષ શુદ્ધ ભાવપૂર્વક દર્શાવ્યો છે, અને ખ્રિસ્તીઓએ વગર વિચાર્યે આ દોષ મૂકવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. આ સહુએ આ કાર્ય એટલી બધી ખંતથી કર્યું છે કે ઝરથોસ્તીઓએ પણ પોતાના ધર્મના મધ્યકાલિન સ્વરૂપના સંબંધમાં આ વાત માન્ય રાખી છે. પણ આમાંના કોઈ પણ પક્ષે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં લીધી નથી કે કોઇ ધર્મ આ જગતમાં જોવામાં આવતી ભુંડાઇના કારણરૂપે એક ભુંડા દેવને માન્ય રાખે તો અમૂક અંશે તેને દ્વૈતવાદ ધારણ કરવો પડે છે. આ સ્થિતિમાં આપણે એ ધર્મનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દોષ કાઢતા પહેલાં દ્વૈતવાદ કેટલે અંશે અનિવાર્ય અને તેમ હોવાના કારણે દોષરહિત છે એનો નિર્ણય કરવા દ્વૈતવાદની વ્યાખ્યા કરવી જોઇએ, નહિ તો જગતના બધા ધર્મો, અને ખાસ કરીને ઈસ્લામ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મમાં એ દોષ આવી જાય છે.''

ડો. વેસ્ટ પોતે ઝરથોસ્તી ધર્મમાં આ દોષ છે કે નહિ તેની પરિક્ષા કરવા માટે દ્વૈતવાદની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ કરે છે :

"દ્વૈતવાદના યથાર્થ સ્વરૂપ માટે ભુંડાઇનું પ્રવર્ત્તન કરનાર દેવ સર્વવ્યાપી, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન અને અનાદિ અનંત હોય એ જો આવશ્યક હોય તો ઝરથોસ્તી ધર્મ દ્વૈતવાદ નથી. બુંદેહિશ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે અંગ્ર-મઇન્યુ સર્વજ્ઞ કે સર્વશક્તિમાન નથી (અધ્યાય ૧, ૧૬): કે તેની બુદ્ધિ અપૂર્ણ છે (૧, ૩, ૯,); કે તે પાતાળમાંથી ઉઠ્યો અને તેણે પ્રકાશ જોયો ત્યાં સુધી તેને અહુરમઝદની હૈયાતીનું ભાન પણ નહોતું (૧, ૯); કે તે ભવિષ્ય જાણતો નથી (૧, ૧૯); કે તે ભવિષ્ય ત્યારે જ જાણે છે કે જ્યારે અહુરમઝદ તેને પ્રગટ કરે છે (૧, ૨૧); કે તેના સૃષ્ટ જીવો ઉત્થાનમાં નાશ પામે છે (૧, ૭, ૨૧): કે તે અશક્ત છે (૧, ૨૧ : ૩, ૧); અને તે નાશ પામે છે (૧, ૩ : ૧૫, ૩૨); તે કોઇ પણ સમયે એક સાથે બે સ્થળે વર્તમાન હોતો નથી, અને પોતે જ્યાં ન હોય ત્યાં શું થઇ રહ્યું છે એ તે જાણતો નથી."

યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં સેતાનના સંબંધમાં જે માન્યતા છે તેની સાથે અહિરમાનની માન્યતાની તુલના કરતાં એ જ વિદ્વાન નીચે પ્રમાણે કહે છે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"શક્તિની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો અહિરમાન કરતાં ખ્રિસ્તીઓની માન્યતા પ્રમાણે સેતાન વધી જાય છે, અને તેને તેઓ અહિરમાન કરતાં વધારે હુશિયાર અને સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો માને છે. આથી કંઇક ઉલટું અહિરમાન દાનવો અને ભુંડા દેવોને પેદા કરી શકે છે (૧-૧૦-૨૪), અને સર્વ ભુંડા જીવો તેના છે (૩-૧૫ : ૧૪-૩૦ : ૧૭-૨). આ રીતે તે સેતાન કરતાં વધારે સમર્થ છે, જો કે ભુંડું કરવાની સેતાનની શક્તિની મર્યાદા બરાબર આંકવામાં આવી નથી."

"વળી સેતાનના સંબંધમાં જેમ છે તેમ અહિરમાનની ઉત્પત્તિ અને તેનો અંત અનિશ્ચિત છે, અને બધું જોતાં આ બન્ને ભુંડા દેવો વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે. એ સામ્ય એટલું બધું છે કે તેઓ વિષેની માન્યતા સ્વતંત્ર રીતે થઈ હોય એ શકય નથી. એ બે વચ્ચે અગત્યનો ભેદ એ છે કે ઝરથોસ્તી ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ ભુંડાઇ અનંત કાળ રહેશે એમ માને છે, તેમ માનતો નથી, અને એ કે ખ્રિસ્તી લોકોએ જે પ્રમાણે સેતાનના સંબંધમાં અનેક વસ્તુઓ વિષે પૂરો વિચાર કર્યો નથી, તે પ્રમાણે ઝરથોસ્તીઓએ કરેલું નથી. ઝરથોસ્તીઓએ એ બાબતમાં ચોક્કસ વધારે વિચાર કર્યો છે. આ સ્થિતિમાં ભુંડાઈના કર્તા તરીકે અહિરમાનની માન્યતા એ જો દ્વૈતવાદ હોય, તો ખ્રિસ્તી-ધર્મ ઉપર તેની સેતાન સંબંધી માન્યતાના કારણે એ દોષારોપ સ્હેજે મૂકી શકાય છે. બુંદેહિશ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે કે ખ્રિસ્તીઓ માટે ઝરથોસ્તી ઉપર આ જાતનો આરોપ મૂકવો એ પોતાના પગ ઉપર કુહાડો મારવા સરખું છે."

આ કથન ખુલ્લી રીતે દર્શાવે છે કે ઝરથોસ્તી ધર્મને દ્વૈતવાદ ગણી તેની ખોડય કાઢવી એ ખ્રિસ્તીઓ માટે વ્યાજબી નથી. એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દ્રોષ સરખું કંઈક લાગે છે એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ઝરથોસ્તી ધર્મ મુખ્યત્વે કરીને નીતિપ્રધાન ધર્મ છે. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મનુષ્યોને નીતિ અને ધર્મમય જીવન પાળતા કરવાનો છે. તે ફીલસુફી કે તત્ત્વજ્ઞાનનું કોઇ એક દર્શન નથી. આ બાબતમાં તે ઉપનિષદોમાં દર્શાવેલા ધર્મવિષયક વિચારથી જૂદો પડે છે, અને તે આપણે આગળ જોઇ ગયા તે મુજબ યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મ સરખો છે. અહિં એક વધારે વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી એ છે કે આ સેમેટિક ધર્મો ઝરથોસ્તી ધર્મ સાથે બહુ મળતા છે એનું એક મુખ્ય કારણ, તેઓમાંનાં ઘણાં તત્ત્વો તેઓને ઝરથોસ્તી ધર્મમાંથી મળેલાં છે, એમાં રહેલું છે. આ બાબત ઉપર આપણે આગળ વધારે ચર્ચા કરીશું.

આ વાતના સંબંધમાં પૂર્ણ સત્ય ગમે તે હોય, પણ કોઇ ધર્મને પૂર્ણાંશે નીતિમય બનાવવા માટે બે માન્યતા આવશ્યક છે. એમાંની એક ઇશ્વર એ માત્ર તત્ત્વ નથી, પણ પુરૂષ અને પુરૂષોત્તમ છે એ, અને બીજી મનુષ્ય એ એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે એ છે. આ માન્યતા સિવાય ધર્મ નીતિમય સંભવી શકતો નથી. પૂર્ણાંશે તો નહિ જ. સુભાગ્યે આપણે આ બન્ને સિદ્ધાંતો શ્રી ઝરથુસ્તના પોતે આપેલા ધર્મમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થયેલા જોઇએ છીએ, અને એ તેના દ્વારા ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર પ્રગટ થયા હતા. અહુરમઝદ વિષે તેનો સિદ્ધાંત જરાપણ ખામી વગરનો છે, અને તેનું પુરૂષોત્તમપણું તેણે બહુ ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે. મનુષ્યની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા આ સિદ્ધાંતમાં તેના એક આવશ્યક અંગ તરીકે રહેલી છે.

શ્રી ઝરથુસ્તની દૃષ્ટિમાં મનુષ્યમાં કર્તુત્વ-શક્તિ રહેલી છે, અને તે શ્રેય અને અશ્રેય, ભલાઇ અને ભુંડાઇ એ બેમાંથી ગમે તે એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પસંદ કરી શકે છે. તેની આ કર્તુત્વ-શક્તિ ઉપરજ તેની નીતિનો પાયો નાંખવામાં આવ્યો છે. તે જે કંઈ, ભલું કે ભુંડું, કરે છે, તેને માટે તે ઈશ્વરને જવાબદાર છે, અને તેને તેનાં સારાં કે નઠારાં ફળ મળે છે. આમાં કર્મનો નિયમ અને સિદ્ધાંત રહેલો છે. મનુષ્યની આ જવાબદારી વિષેની માન્યતા ગાથાઓમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. આ મહાન પેગંબરની દૃષ્ટિમાં મનુષ્યની કર્તુત્વ-શક્તિ, તેનું સ્વાતંત્ર્ય અને તેની જવાબદારી એવાં તો સ્વતઃસિદ્ધ છે કે તેને વિષે કંઇ પણ ચર્ચા કરવાનું તે યોગ્ય ધારતા નથી.

ઝરથોસ્તી ધર્મમાં હુ-મત, હુખ્ત અને હુવર્સ્તરૂપ જે ધર્મ-સાધનની ત્રીપુટી માનવામાં આવેલી છે તે જો કે પાછળથી પ્રચારમાં આવેલી જણાય છે, તો પણ તેનાં મૂળ ગાથાઓમાં છે. હુમત એટલે સુમત અથવા સુવિચાર; હુખ્ત એટલે સુખ્ત અથવા સુવચન અને હુ-વર્સ્ત એટલે સુવર્સ્ત અથવા સુકર્મ. ઝરથોસ્તી ધર્મમાં આ ત્રણ શબ્દો આત્માનું પરમ કલ્યાણ સાધવા માટે એક મહાન ચાવી રૂપે માનવામાં આવેલા છે, અને તે યથાર્થ છે. વિચાર, વાણી અને વર્તન વચ્ચે રહેલો અતિશય નિકટ સંબંધ શ્રી ઝરથુસ્તે એ પુરાણા કાળમાં જોયો હતો, અને એ ઉપર તેણે ખૂબ ભાર મૂકયો હતો. માનસશાસ્ત્ર જેવું કંઈક છે એ તે ભલે નહોતા જાણતા, પણ એ શાસ્ત્રનો એક મહાન નિયમ તેણે પોતાની તીવ્ર ધર્મબુદ્ધિ વતી જોયો અને જાણ્યો હતો, અને તે તેણે લોકોને જણાવ્યો હતો. આ નિયમ ઉપરથી ઘડી કાઢવામાં આવેલી સાધનત્રીપુટીએ ઝરથોસ્તી ધર્મમાં ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે, અને આજે પણ પારસીઓ માટે એ એક પરમ કલ્યાણ સાધતો મહામંત્ર છે. આ મંત્રની મહત્તા કોઇ પણ યથાર્થ ચિંતક કે વિદ્વાનની નજરે ચઢ્યા વિના રહેતી નથી. એ આપણને અત્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામાન્ય લાગે છે, પણ જે કાળે એ પ્રગટ થયો ત્યારે તે અસાધારણ હતો. એના સંબંધમાં ડો. વીલ્હેલ્મ ગાઇગર નામના વિદ્વાન નીચે પ્રમાણે કહે છે :

"એમાં સર્વ કાંઇનો સમાવેશ થાય છે; એ સર્વ ઉપદેશનો સાર છે, અને એ વારંવાર અને અવસ્તાના પ્રત્યેક પાને કહેવામાં આવે છે. જે કોઇ સુવિચાર કરે છે, સુવચન બોલે છે અને સુકાર્ય કરે છે, અર્થાત્ ધર્મ પ્રમાણે વિચારે છે, બોલે છે અને કાર્ય કરે છે, તે અહુરમઝદની યથાર્થ ભક્તિ કરે છે અને ઝરથુસ્તનો અનુયાયી છે. આ ત્રણ શબ્દોમાં રહેલી આજ્ઞા ઝરથોસ્તીઓની સમગ્ર નૈતિક જીંદગીના સારરૂપ છે. વિચારનું પાપ એ કાર્યના પાપ સરખું છે અને પ્રત્યેક ભલા કે બુરા કાર્યનું મૂળ મનુષ્યના મનમાં રહ્યું છે એ મહાન સત્ય અવસ્તાના રચનારાઓએ જોયું, એ તેઓના મનનું બહુ જ ઉંચું નૈતિક વલણ અને તેઓની ગંભીર અને ગૂઢ વિચારશક્તિનું સબળ પ્રમાણ આપે છે. નૈતિક જ્ઞાનના આવા ઉચ્ચ શિખર ઉપર ઉભા રહેવાનું સદ્ભાગ્ય માત્ર આ લોકોએ જ તેમના સરખી ઐતિહાસિક સ્થિતિમાં પ્રાપ્ત કર્યું હતું."

શ્રી ઝરથુસ્તને જે ધર્મનું સંસ્થાપન કરવા માટે અહુરમઝદ તરફથી આદેશ મળ્યો હતો તે નિવૃત્તિનો ધર્મ ન હતો. હિંદુઓમાં લગભગ ઉપનિષદના કાળથી અને ખાસ કરીને શ્રી મહાવીર અને શ્રી ગૌતમ બુદ્ધના વખત પછી ધર્મ નિવૃત્તિ તરફ વળ્યો, અને ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો અને વૈરાગ્ય અને ત્યાગ ધારણ કરી જીવનને શુન્યમય કરવું એ જ મુખ્યત્વે ધર્મનું પરમ લક્ષ્ય મનાયું. ગીતામાં પ્રવૃત્તિનો બોધ છે ખરો, પણ એમાંયે નિવૃત્તિ એ પરમ લક્ષ્ય છે એ માન્યતા છેક નષ્ટ નથી થઇ. પાછળના કાળમાં મ્હોટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાગે આ નિવૃત્તિનો આદર્શ જ હિંદુઓ સામે રહ્યો હતો, અને ગીતા પણ એ જ ઉપદેશે છે એવી માન્યતા દૃઢ થઇ હતી. આ માન્યતા દૂર કરવા માટે જ સ્વ. લોકમાન્ય બાલગંગાધર ટીલકે પોતાનું "ગીતા રહસ્ય" નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. ધર્મ એ નિવૃત્તિપ્રધાન નહિ પણ પ્રવૃત્તિપ્રધાન છે એ માન્યતા મ્હોટે ભાગે સોએક વર્ષ થયાં હિંદુઓમાં ફરી દાખલ થઈ છે, અને તે દિન પ્રતિદિન અધિકાધિક વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. આ માન્યતાનો ઉદ્ભવ આપણે પશ્ચિમની પ્રજાઓની સાથે સંબંધમાં આવ્યા ત્યારથી થયેલો છે. પ્રથમતઃ ખ્રિસ્તી પાદરીઓ અને પ્રચારકોએ હિંદુધર્મ નિવૃત્તિપ્રધાન છે એમ કહી તેના ઉપર પ્રહારો કર્યા અને તેમ કરી હિંદુઓને જાગૃત કર્યા. તેઓનો ઉદ્દેશ હિંદુ ધર્મને નષ્ટ કરવાનો હતો, પણ સુભાગ્યે તેમ ન થતાં હિંદુઓએ પોતાના ધર્મની સુધારણા કરવાનો મહાન પ્રયત્ન આદર્યો. આ પ્રયત્નની શરૂઆત રાજર્ષિ રામમોહનરાયે કરી, અને તેણે સ્થાપેલી બ્રાહ્મસમાજમાં મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર અને બ્રહ્મર્ષિ કેશવચંદ્ર સેન સરખા મહાત્માઓએ નવું ચેતન મૂકી સમગ્ર હિંદુસ્થાનમાં ધર્મસુધારણા ફેલાવી. આ બ્રાહ્મસમાજે પૂર જોસમાં અર્ધી સદી કામ કર્યા પછી આર્યસમાજની સ્થાપના થઇ, અને તેણે પણ એ ધર્મસુધારણાનું કામ આગળ વધાર્યું. આ બન્ને સમાજોએ હિંદુ ધર્મના જે સ્વરૂપનો પ્રચાર કર્યો છે તે નિવૃત્તિપ્રધાન નહિ, પણ પ્રવૃત્તિપ્રધાન છે.

આ ધર્મસુધારણા સામે જૂના વિચારના હિંદુઓએ પ્રથમથી જ વિરોધ કર્યો હતો, પણ એ વિરોધને પ્રબળ થતાં ઘણો વખત લાગ્યો. એ વિરોધનું એક પરિણામ આપણે રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદ મીશનમાં જોઈએ છીએ. પરમહંસ રામકૃષ્ણ એક સંત હતા એ નિર્વિવાદ છે, પણ તેણે ઉપદેશેલો ધર્મ પૂર્ણાંશે નિવૃત્તિ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રધાન છે. તેના પટ્ટશિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદે જે મીશન સ્થાપ્યું તેમાં તેણે જૂનાં અને નવાં તત્ત્વો દાખલ કર્યાં છે એ ખરૂં, પણ તેનો અંતિમ આદર્શ નિવૃત્તિ જ છે. આ વાત આપણને એ મીશનના બંધારણ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. આ મીશન એક નવો ધર્મસંપ્રદાય નથી એટલું જ નહિ, પણ તે માત્ર એક સાધુઓ અથવા સન્યાસીઓનો સંઘ છે. તેમાં સન્યાસીઓને જ સ્થાન છે, અને ગૃહસ્થોને કંઇ સ્થાન હોય તો તે ગૌણ છે.

આપણા સમયમાં હિંદુઓના ધાર્મિક જીવનમાં મહાત્મા ગાંધીએ પણ કંઇક ફાળો આપ્યો છે. ગાંધીજી ધર્મસુધારક કે ધર્માચાર્ય નથી, પણ હિંદુસ્થાનની રાજકીય ઉન્નતિમાં તેણે મ્હોટું કાર્ય કરેલું હોવાના કારણે તેના ધાર્મિક વિચારોને પણ સ્વાભાવિક રીતે અગત્યનું સ્થાન મળ્યું છે. આ વિચારો નિવૃત્તિપ્રધાન છે અને તેને પરિણામે નિવૃત્તિ-ધર્મને કંઇક પુષ્ટિ મળી છે.

આમ હોવા છતાં આપણે ત્યાં અત્યારે પશ્ચિમના વિચારો એવા તો જોસભેર આવી રહ્યા છે કે લોકોને ધર્મનો વિચાર કરવાનો પણ અવકાશ રહ્યો નથી. દિનપ્રતિદિન જીવન-કલહ વધતો જાય છે, અને ધર્મશાસ્ત્રો કે મહાપુરૂષો નિવૃત્તિનો ગમે તેટલો પ્રચાર કરે તો પણ તે સાંભળવા લોકો તૈયાર નથી. આગલા કાળમાં જ્યારે મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમબુદ્ધ સરખા અતિ મહાન ધર્મસંસ્થાપકો પોતાના નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા, ત્યારે પણ લોકો તો પોતાના પ્રવૃત્તિપ્રધાન માર્ગે જ ચાલતા હતા. તેઓ અને તેમના પછી આવેલા અનેક આચાર્યો, સાધુઓ, સંતો વગેરેના ઉપદેશથી જે લાભ થયો તે એ હતો કે લોકો લૌકિક અને દુન્યવી પ્રવૃત્તિ અને વ્યવહારમાં ડુબતા બચ્યા હતા, અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેઓની પ્રવૃત્તિ કંઇક અંશે મર્યાદિત અને ધર્મમય બની હતી. જનસમાજની પ્રવૃત્તિની અતિશયતાને અંકુશમાં લાવવા માટે નિવૃત્તિ-માર્ગ એટલા જ જોરપૂર્વક ફેલાવવાની જરૂર હતી. આ બન્ને માર્ગના પરસ્પર વિરોધી ખેંચતાણના પરિણામે સમાજમાં અજ્ઞાત રીતે મધ્યમ માર્ગરૂપી જીવનનો ઉચ્ચ આદર્શ જળવાઇ રહ્યો હતો, અને તેને પરિણામે સંસ્કૃતિ આટલી બધી ઉંચી ચઢી હતી.

આપણા જ સમયમાં ઉચ્ચ અને શુદ્ધ પ્રવૃત્તિમાર્ગના મ્હોટા ઉપદેશક સ્વ. મહાકવિ રવિન્દ્રનાથ ટાગોર થઇ ગયા. તે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરના પુત્ર હતા એટલે તેને જન્મથી જ બ્રાહ્મસમાજ રૂપ ધર્મસુધારણાનો ઉચ્ચ વારસો મળ્યો હતો. તેના પિતાનું જીવન ઉપનિષદોમાં આપેલા તત્ત્વજ્ઞાનથી એવું ઓતપ્રોત હતું કે તેને મહાત્મા કેશવચંદ્રસેને મહર્ષિનું નામ આપ્યું હતું તે યથાર્થ હતું. સ્વામી વિવેકાનંદે તેને કોઇ એક સ્થળે ઉપનિષદના અવતાર કહ્યા હતા. રાજર્ષિ રામમોહનરાય અને મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે આધુનિક હિંદુસ્થાનને જે એક મહાન લાભ કર્યો છે તે તેઓ આગળ ઉપનિષદોનો ધર્મ મૂકવાનું કાર્ય છે. આ કાર્યમાં બ્રહ્મર્ષિ કેશવચંદ્ર સેને બ્રાહ્મસમાજમાં પાશ્ચાત્ય જીવનના આદર્શો વણી લઇ ઘણી વૃદ્ધિ કરી. આના પરિણામે ગૃહસ્થ-જીવનનો આદર્શ સબળ થયો, અને ધર્મનું પરમ ધ્યેય નિવૃત્તિ કે સન્યાસ નથી એ વાત લોકો આગળ સારી રીતે પ્રગટ કરવામાં આવી. આ જ આદર્શ જન-સમાજ આગળ મહાકવિ રવિન્દ્રનાથે પોતાની અદ્ભૂત કવિતા અને કલા દ્વારા રજુ કર્યો. સૃષ્ટિ અને મનુષ્યજીવન સૌંદર્યથી ઓતપ્રોત અને ભરપૂર છે એ જ્ઞાન તેણે પોતાની ચમત્કારિક પ્રતિભા વની લોકોને આપ્યું, અને તે એણે પોતાનાં અનેક કૃતિઓ, લેખો, વ્યાખ્યાનો, શિક્ષણના ઉચ્ચ પ્રયોગો દ્વારા જનસમાજ આગળ એવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રીતે પ્રગટ કર્યું છે કે તે માત્ર હિંદુઓ આગળ જ નહિ પણ સમગ્ર મનુષ્યજાતિ આગળ એક મહા જ્યોતિરૂપે રહેશે.

સેમેટિક ધર્મોમાં પ્રથમ ત્યાગનો આદર્શ ન હતો. યહુદી ધર્મ પ્રવૃત્તિનો ધર્મ છે, અને તેનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત આ જગત સત્ય છે એ હોવાથી ધર્મમાર્ગમાં જગતનો ત્યાગ આવશ્યક છે એમ તેણે કદિ માન્યું નથી. યહુદીઓમાં ત્યાગનો આદર્શ મ્હોટા પ્રમાણમાં પ્રથમ શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્ત દ્વારા દાખલ થયો, પણ એ આદર્શ તેઓના મૂળ ધર્મની વિરૂદ્ધ હોવાથી શ્રી ઈસુ ખ્રિસ્તના ધર્મને યહુદી ધર્મથી છૂટું થવું પડયું. ખ્રિસ્તી-ધર્મમાં ત્યાગનો આદર્શ ઘણા મ્હોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. રોમન કેથોલીક ચર્ચમાં પાદરીઓ ત્યાગી હોવા જોઇએ એ માન્યતા આજે ઓછામાં ઓછાં હજાર વર્ષ થયાં પ્રચલિત છે, અને તેમાં સાધુ અને સાધ્વીઓના અનેક સંઘો છે, એ એક જ વાત ખ્રિસ્તી-ધર્મ ત્યાગનો ધર્મ છે એ સિદ્ધ કરવા પૂરતી છે. લ્યુથરે આ સામે પોતાનો વિરોધ જાહેર કર્યો અને પ્રોટેસ્ટંટ પંથની સ્થાપના કરી. એમ છતાં ત્યાગની માન્યતા છેક નષ્ટ થઇ નથી એટલું જ નહિ, પણ આજે રોમન કેથોલીક સંપ્રદાય કદાચિત્ તે આગળ કદિ ન હતો એટલો સબળ છે. ઇસ્લામ પ્રવૃત્તિ-ધર્મ છે અને એ રીતે તે યહુદી-ધર્મને વધારે મળતો અને ખ્રિસ્તી-ધર્મથી જૂદો પડે છે.

અહિં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. ધર્મ નિવૃત્તિ-મય કે પ્રવૃત્તિમય હોવો જોઇએ એ વાત આપણે ઉપર વિચારી ગયા, અને યથાર્થ રીતે એ પ્રવૃત્તિ, શુદ્ધ અને પવિત્ર પ્રવૃત્તિનો સ્થાપક અને બોધક હોવો જોઈએ એ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. આમ છતાં આપણે કબુલ કરવું જોઇએ છે કે જગત ઉપર સર્વથી મહાન ઉપકાર તો એ જ ધર્મોએ કર્યો છે કે જેમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાગનો આદર્શ સર્વોત્કૃષ્ટ મનાયો હોય. આનું પ્રથમ દૃષ્ટાંત આપણને બૌદ્ધધર્મમાં મળે છે. એ ધર્મ કેવળ ત્યાગ ઉપદેશે છે. એમ છતાં તેના પ્રચારકોએ માનવીય ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર દૂર દૂરના દેશોમાં જઈ તેનો ફેલાવો કર્યો. આમ કરવામાં તેઓએ અસંખ્ય મૂશ્કેલીઓ અને યાતનાઓ વેઠી, અને કેટલીક વાર પોતાના પ્રાણનો પણ ભોગ આપ્યો. તેઓ આ બધું કરી શકયા તે તેઓના ત્યાગના તેમજ તેઓની અદ્ભૂત મૈત્રિના પરિણામે હતું. ખ્રિસ્તી-ધર્મનો ઇતિહાસ પણ આપણને એ જ વાત દર્શાવી રહ્યો છે. મનુષ્યો ઉપર પ્રાણ આપતાં સુધી પ્રેમ કરી તેઓના કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કરવો એ માન્યતા આ ધર્મના એક મુખ્ય આદર્શરૂપ બની રહી, અને તેના પરિણામે એ ધર્મ સર્વત્ર ફેલાઈ શકયો, અને આજે પણ ફેલાય છે. આ ધર્મના બધા પ્રચારકો કે મીશનરીઓમાં આ જાતનો પ્રેમ છે એમ માનવા કારણ નથી. ઉલટાનું તેઓના પ્રચારકાર્યનો મ્હોટો ભાગ રાજકીય કારણોને આભારી છે. આમ છતાં ખ્રિસ્તી-ધર્મ પ્રથમ યૂરોપમાં ફેલાયો અને ત્યાર પછી ધીમેધીમે અન્ય દેશોમાં ફેલાયો તેનું એક મુખ્ય કારણ એ ધર્મનાં અનેક સ્ત્રી પુરૂષોના અસાધારણ ત્યાગ અને પ્રેમમાં રહેલું હતું.

જગતનો ત્યાગ કરવો એ ધર્મ્ય ન હોવા છતાં ત્યાગના ઉપદેશ કરતા આ સર્વ ધર્મો આટલા બધા સમર્થ કેમ થયા અને તેઓ વતી જગતનું આટલું બધું કલ્યાણ કેમ થયું એ સમજવું મૂશ્કેલ છે. અહિં આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે એમાં ઇશ્વરનો હાથ રહેલ છે. જગતમાં અધર્મ અને પાપની પ્રવૃત્તિ એટલી બધી રહેલી છે કે તેને દૂર કરવા માટે આવા અતિ ભારે ત્યાગની જરૂર રહે છે. આ પ્રકારના મહાન ત્યાગની ખામી હોવાને લીધે કોઇ પણ ધર્મને કેટલું બધું નુકશાન થાય છે તેનું એક મ્હોટું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દૃષ્ટાંત ઝરથોસ્તી ધર્મ છે. આ ધર્મ ઘણો ઉચ્ચ છે એ આપણે જોઈ ગયા છીએ, અને તે તેનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ અન્ય સર્વ ધર્મો કરતાં સેંકડો વર્ષ પૂર્વે પામી શકયો હતો. આમ છતાં તે આજે હતો ન હતો થઈ ગયો છે. આજે તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા માત્ર મુઠીભર છે. આમ થવાનું એક માત્ર કારણ આ ધર્મમાં શ્રી ઝરથુસ્ત પછી શ્રી ગૌતમ બુદ્ધ કે શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્ત સરખા કોઇ મહાન પુરૂષ ન થયા એ છે. આવા એકાદ પુરૂષ અઢી કે ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે ઝરથોસ્તીઓમાં જન્મ્યા હોત તો આજે સમગ્ર માનવજાતિનો ઇતિહાસ જૂદો હોત. એવા કોઇ મહાપુરૂષના જીવન અને કાર્યના પરિણામે ઇરાનમાંથી અનેક દેશોમાં અને અનેક જાતિઓમાં, અને ખાસ કરીને તેની પાસે આવેલાં પેલેસ્ટાઇન, અરબસ્તાન, ગ્રીસ, અને ચીનમાં ઝરથોસ્તી ધર્મ અથવા તેનું વિકાસ પામેલું કોઈ સ્વરૂપ ફેલાયું હોત, અને સમગ્ર જગતમાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિએ જૂદું જ રૂપ ધારણ કર્યું હોત. પણ આ પ્રશ્નો વ્યર્થ છે અને ઇશ્વર કોઈ એક જાતિ કે દેશને સમગ્ર ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રસ્થાન કરવા ઇચ્છતા નથી.

અહિં આપણુને હવે એટલું જ ધ્યાનમાં રાખવાનું રહે છે કે શ્રી ઝરથુસ્તે આપેલો ધર્મ નીતિપ્રધાન અને સુપ્રવૃત્તિ સંસ્થાપક છે. તેનું લક્ષ્ય આ જગતમાં ઇશ્વરના રાજ્યનું સ્થાપન કરવાનું છે, અને કોઇ પણ ધર્મનું લક્ષ્ય આથી ઉચ્ચતર હોઇ શકે જ નહિ. ઇશ્વરનું રાજ્ય જગતમાં સ્થાપન કરવાનું છે એ વાત પણ માનવીય ઇતિહાસમાં પ્રથમ શ્રી ઝરથુસ્તના પવિત્ર મુખમાંથી નીકળી છે, અને એ સ્થાપન માટે જ તેણે પોતાનો ધર્મ પોતાના લોકોને અને જગતને આપ્યો હતો. તે જે પ્રવૃત્તિ ઉપદેશે છે તે ઈશ્વરની પ્રવૃત્તિના સહકારરૂપે છે, અને ઇશ્વરના સહકારી થવું એ તેની નજરમાં આપણા જીવનનું પરમ ધ્યેય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮

શ્રી ઝરથુસ્તનો ધર્મ સામાજિક છે

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે શ્રી ઝરથુસ્તનો ધર્મ સર્વાંગી છે, અર્થાત્ તેમાં મનુષ્યના જીવનના માત્ર એક કે બે અંગનો નહિ પણ સર્વ અંગનો ઉત્કર્ષ કેમ થાય એનો અતિશય ગૂઢ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, અને તેમ કરવા માર્ગ દર્શાવ્યો છે. તે મનુષ્યનું, વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થમાં, આ લોકમાં તેમ પરલોકમાં, પરમ કલ્યાણ કેમ થાય એ આદર્શ સામે રાખી તેને ફળીભૂત કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. તે વ્યવહાર કે પ્રવૃત્તિને તુચ્છ ગણી તેનો અનાદર કરતો નથી. તેની દૃષ્ટિમાં સુવ્યવહાર અથવા સુપ્રવૃત્તિ એ ધર્મનું આવશ્યક અંગ છે, અને એ સિવાય યથાર્થ ધર્મ સંભવતો નથી. ઈશ્વરે જ જગત, સંસાર અને વ્યવહાર રચ્યાં છે, એટલે એ સર્વ પ્રત્યે ઉદાસીન રહેવું એ એની નજરમાં પાપ છે. તે ઐહિક જીવનમાંથી છૂટી જવા ઇચ્છતો નથી, પણ એ જીવનનું ઈશ્વરની ઈચ્છાપૂર્વક પાલન કરવું અને તેને ઈશ્વરમય બનાવવું એ તેની નજરમાં મનુષ્યજીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આ કારણથી તેમાં મનુષ્યના આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ અને સામાજિક ઉત્કર્ષ એ બન્નેને સ્થાન છે. શ્રી ઝરથુસ્તની દૃષ્ટિમાં ધર્મ અને સંસાર એ બે પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓ નથી, પણ સહાયકારી વસ્તુઓ છે. જગતમાં વિરોધ છે અને તે ભયાનક છે, પણ તે કુસંસાર અને સુસંસાર, કુવ્યવહાર અને સુવ્યવહાર, કુપ્રવૃત્તિ અને સુપ્રવૃત્તિ વચ્ચે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે, અને એ વિરોધ દૂર કરવા મનુષ્યે યુદ્ધ, ધર્મયુદ્ધમાં સતત લાગી રહેવું જોઇએ.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં શ્રી ઝરથુસ્તે ઉપદેશેલો ધર્મ એ શુદ્ધ કર્મયોગનો માર્ગ છે. ગીતામાં જે ઉપદેશ શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને તેને પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મયુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરવા આપે છે, તે જ આપણે ગાથાઓમાં કંઇક જૂદા રૂપમાં જોઇએ છીએ. ગીતા અને ગાથા વચ્ચે આ બાબતમાં જે ભેદ છે તે એ છે કે શ્રીકૃષ્ણ માત્ર એક જ વ્યક્તિને ઉપદેશ આપે છે, ત્યારે શ્રી ઝરથુસ્ત સમગ્ર મનુષ્યજાતિને આ ઉપદેશ આપે છે. બીજો ભેદ એ છે કે ગીતામાં કોઇ એક સમયે ઉભી થયેલી વિષમ સ્થિતિને ધર્મયુદ્ધ કહેવામાં આવ્યું છે, ત્યારે અહિં એ ધર્મયુદ્ધ સતત ચાલુ છે એ જણાવ્યું છે. શ્રી ઝરથુસ્ત જે ધર્મયુદ્ધની વાત કરે છે તેનું ક્ષેત્ર પણ પેલા કરતાં ઘણું વધારે વિસ્તૃત છે. તે અંતરમાં તેમ બાહેર સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે. આ ભેદ ઘણો મહત્વનો છે, અને તે એટલા પૂરતો ગાથાની દૃષ્ટિ વધારે સાચી ઠરાવે છે.

ગાથામાં માત્ર કર્મયોગનો જ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે એમ નથી. એમાં ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ એ બન્નેને અગત્યનું સ્થાન છે. ખરી રીતે તો આ ત્રણેય યોગનો એમાં બહુ સુંદર સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે. આથી આગળ વધીને આપણે કહી શકીએ છીએ કે એ ત્રણ યોગ એક બીજાથી જૂદા છે એ માન્યતા ગાથાઓમાં નથી, અને ખરી રીતે એમ જ હોવું જોઇએ. ધર્મ-જીવનના સાધનમાં એ પ્રમાણે ભેદ પાડવો એ એક ભૂલ છે, અને એ સત્યને વિકૃત બનાવે છે. હિંદુઓમાં આ ત્રણ વચ્ચે જે ભેદ પાડવામાં આવ્યો છે તેના પરિણામે કેટલોક અનર્થ થયો છે. ઘણીવાર કેટલાક લોકો અથવા તો હિંદુ જનસમાજનો મ્હોટો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાગ આ ત્રણેય માર્ગ જૂદા જૂદા છે, અને કંઈક અંશે પરસ્પર વિરોધી છે એમ આજે સેંકડો વર્ષો થયાં માનતા આવ્યા છે. વળી એમાં અમૂક માર્ગ ઉંચો અને અમૂક નીચો એ માન્યતા પણ લોકોમાં સામાન્ય રીતે રહેલી છે. જેઓ પોતાને જ્ઞાનમાર્ગી સમજે છે તેઓ તો એમ જ માની લે છે કે તેઓ બીજાથી ઉચ્ચતર છે, અને કર્મમાર્ગ કે ભક્તિમાર્ગ સામાન્ય લોકો માટે છે. આ માન્યતામાં એક પ્રકારનું ધાર્મિક પતન રહ્યું છે એ તેઓ જાણતા નથી. ઈશ્વરના માર્ગમાં પ્રયાણ કરવા જતાં પોતે બીજાથી વધારે ઉંચા છે એ માન્યતા ધરાવવા કરતાં વધારે મ્હોટો દોષ બીજો કયો હોઈ શકે? જે લોકો આ પ્રમાણે માને છે તેઓને ધર્મની બારાક્ષરીની પણ સમજણ નથી.

ખરી રીતે આ ત્રણે ય યોગ એકજ ધર્મમાર્ગનાં જૂદાં જૂદાં અંગ છે. તેઓને એકમેકથી જૂદા પાડી શકાય જ નહિ, અને તેમ કરવું એ સત્યનું ખંડન કરવા બરાબર છે. ઇશ્વર એક છે તેમ સત્ય પણ એક છે અને ધર્મ પણ એક છે, અને તેના વિભાગ કરવા એ મહાન અનર્થ છે. ધર્મમાં બુદ્ધિને વધુ પડતું સ્થાન આપીએ ત્યારે જ આ સ્થિતિ ઉભી થાય છે. સુભાગ્યે ગાથાઓમાં આપણને આ દૃષ્ટિએ જોતાં ધર્મનું એક સર્વાંગી સુંદર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી ઝરથુસ્તના જીવન અને ધર્મનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ પોતાના સમય અને દેશમાં સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનો એક નવો યુગ સ્થાપવાનો હતો. આપણે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે આર્ય જાતિના લોકો પ્રથમ ઢોરચારૂ અને રખડુ હતા. તેઓને પોતાનાં ઢોરને માટે જોઈતા ચારા માટે જગ્યાએ જગ્યાએ ભટકવાની જરૂર રહેતી. આ સ્થિતિમાં તેઓ લુંટનો ધંધો પણ કરતા. તેઓ નવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જગ્યાએ જતા ત્યારે ત્યાં તેઓને પોતાના ઢોરના પોષણ માટે લડવાનું રહેતું, અને ખાસ કરીને કોઇ સ્થળે કોઇ ટોળી જેવી તેવી ખેતી કરી પોતાનું ગુજરાન કરતી હોય તો તેઓ તેને બધી રીતે હેરાન કરતા. આ કાર્ય તેઓના રખડુ જીવનના એક આવશ્યક અંગ તરીકે હતું. તેઓ આ પ્રકારનાં યુદ્ધ અને લુંટનો આરંભ કરવા પહેલાં દેવોને ભોગ આપી તેઓની સહાયતા માગતા. આર્યો હિંદુસ્થાન અને ઇરાનમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ આ રખડુ સ્થિતિમાં રહેતા હતા, અને એ સ્થિતિ લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહી હતી. ઋગ્વેદમાં આપણને આર્યોની જે સામાજિક સ્થિતિ જોવામાં આવે છે તે આ છે. તેઓ હજુ ખેતી કરતા થયા નથી. ઇરાનમાં પણ શ્રી ઝરથુસ્તના આવ્યા પહેલાં ત્યાંના આર્યોએ ખેતીનો સ્વિકાર કર્યો નહોતો, અથવા કર્યો હોય તો તે જૂજ પ્રમાણમાં હતો.

મનુષ્યજાતિને આ ઢોરચારૂ અને રખડુ સ્થિતિમાંથી ખેતીની સ્થિતિમાં લઇ જવા એ ઇતિહાસનું એક મ્હોટામાં મ્હોટું કાર્ય છે. એમાં મનુષ્યોને સભ્યતા અને સંસ્કૃતિની એક નીચી પાયરી ઉપરથી ઉચ્ચતર પાયરી ઉપર ચઢાવવાની વાત રહેલી છે. ખરી રીતે સભ્યતા અને સંસ્કૃતિ ખેતીની સાથે જ શરૂ થઇ એમ કહેવું યથાર્થ છે. એ મનુષ્યોને જંગલી અવસ્થામાંથી સુધરેલી અવસ્થામાં લઈ જવાનું કાર્ય છે. આ કાર્ય પ્રથમ ઘણું જ મૂસ્કેલ હતું. પહેલાં તો જે કોઇ ખેતી કરે તેને રખડુ લોકો તરફથી ઘણી સતાવણી થતી. ખેતીકારને હમેશાં આવા લુટારૂઓ સામે વિરોધ કરવો પડતો, અને તે માટે તેને સદા તત્પર રહેવું પડતું. એ સિવાય તેને કુદરતનો વિરોધ પણ હરહમેશ રહેવો પડતો. ઓછોવત્તો વર્ષાદ, પવનનાં તોફાન, નદીઓનાં પૂર, જીવજંતુઓનો ઉપદ્રવ, જંગલી જાનવરોનો ભય વગેરે અનેક હાડમારીઓ તેઓને સહન કરવાની રહેતી, અને આટલું બધું સહન કર્યા પછી તેઓને જે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનાજ મળતું તે ભાગ્યે જ પોતાની જરૂર પૂરતું હતું. આ સ્થિતિમાં એ કાળે ખેતી કરવી એ એક અસાધારણ સાહસ હતું. પ્રાચીન કાળમાં લોકો માટે એ લગભગ અસંભવિત હતું. માનવ સંસ્કૃતિ ઘણી રીતે આગળ વધેલી હોવા છતાં આજે પણ ખેડુતોને માત્ર હિંદુસ્થાનમાં જ નહિ પણ દુનિયાના ઘણા દેશામાં પેટપૂરતું અનાજ મળતું નથી, અને તેઓ અમેરિકા જેવા અતિશય સમૃદ્ધ દેશમાં પણ દેવાદાર છે. આ બધું જોતાં પહેલા ખેડુતોની સ્થિતિ કેટલી કફોડી હશે તેનો કંઈક ખ્યાલ આપણને આવે છે. ખેતીને ઇશ્વરના એક વિધાન અને ધર્મ તરીકે માન્યા સિવાય તેઓ એમાં સ્થિર રહે અને પ્રગતિ કરે એ અસંભવિત હતું. આ વસ્તુ આપણે શ્રી ઝરથુસ્તે આપેલા ધર્મમાં બહુ સારી રીતે જોઈ શકીએ છીએ.

આપણે આગળ જોઇ ગયા કે શ્રી ઝરથુસ્ત એક વિશ્વવ્યાપી ધર્મયુદ્ધ ચાલી રહેલું જુએ છે, અને તેમાં ભાગ લેવા તે મનુષ્ય-જાતિને હાકલ કરે છે. આ ધર્મયુદ્ધનું કેન્દ્ર રખડુ લોકો અને ખેતીકાર વચ્ચેના વિરોધમાં રહેલું હતું. ખેતીકાર એક નવી સભ્યતા કે સંસ્કૃતિ કે સૃષ્ટિ રચતા હતા, અને રખડુ લોકો એનો વિનાશ કરવામાં ગુંથાયા હતા. પૃથ્વી ગાયનું સ્વરૂપ ધરી ઈશ્વિર પાસે પોતાના દુઃખની ફર્યાદ કરે છે એ વાત આપણે આગળ જોઇ ગયા તે ખેડુતોને સહન કરવા પડતા આ ઉપદ્રવને લગતી છે. છેલ્લાં ત્રણસો ચારસો વર્ષ થયાં પશ્ચિમની પ્રજાઓ વેપાર અને ઉદ્યોગને નામે ભમતી બની અને દરિયાઓ ખેડી એશિઆ, અમેરિકા અને આફ્રિકાની પ્રજાઓ ઉપર જે કાળો કેર વર્તાવી રહી છે, એ જ જાતનો કાળો કેર, જો કે કંઇક ઓછા પ્રમાણમાં, તે કાળના આર્યો અને અનાર્યોએ પોતાની રખડુ સ્થિતિમાં ખેતીમાં સ્થિર થએલા અથવા થતા લોકો ઉપર વર્તાવ્યો હતો. આ બે વચ્ચે ભેદ માત્ર એ હતો કે યૂરોપિય પ્રજાઓએ અન્ય પ્રજાઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર આક્રમણ કર્યાં, ત્યારે આ પ્રાચીન લોકોએ તેઓના પોતાના જ જાતિબંધુઓ અથવા પડોશીઓ ઉપર તે કર્યાં હતાં. આ જૂના કાળની રખડુ આર્ય અને અનાર્ય જાતિઓ અને યૂરોપિય પ્રજાઓ વચ્ચે એક વિશેષ સામ્ય એ વાતમાં રહેલું છે કે યૂરોપિયનો પોતાનાં આક્રમણો કર્યે જતા હતા તે જ સમયે તેઓ પોતાના ખ્રિસ્તી-ધર્મ અને પોતાની ગોરી ચામડી માટે બીજાથી ઉચ્ચતર છે એમ માનતા હતા, તેમજ પ્રાચીન રખડુ ટોળીઓ પણ પોતાના ધર્મ અને દેવો માટે મગરૂર હતી, અને ઘણી વાર તો એ દેવોના નામે જ તેઓ પોતાના અનર્થો કરતા.

શ્રી ઝરથુસ્તે ઉપર જણાવેલી સામાજિક સ્થિતિમાં પોતાનું મહાન કાર્ય શરૂ કર્યું. તેના સમયમાં ઈરાનમાં કોઈ કોઇ ફળદ્રુપ સ્થળોએ આર્ય લોકોએ થાણાં નાખી ખેતીનું જૂજ કામ શરૂ કર્યું હોય એમ માની શકાય છે. પણ આ લોકોના જીવનમાં કોઇ પ્રકારની સ્થિરતા નહોતી, કેમકે તેઓને રખડુ ટોળીઓ હરહમેશ સતાવ્યા કરતી. શ્રી ઝરથુસ્તથી એહુતોની આ સ્થિતિ, ભયભરેલી અને ત્રાસદાયક સ્થિતિ સહન થઇ નહિ, અને તેઓના જીવનમાં સ્થિરતા અને આબાદી લાવવા તે સતેજ થયા. આ કાર્ય કરવાની પ્રેરણા તેને ઈશ્વર તરફથી જ થઈ હતી. અહિં ધ્યાનમાં લેવા જેવી એક વાત એ છે કે જગતના મહાન પેગંબરોમાં શ્રી ઝરથુસ્તે ખેતી સાથે ધર્મનો નિકટ સંબંધ જેટલા પ્રમાણમાં દર્શાવ્યો છે તેટલો અન્ય કોઇએ દર્શાવ્યો નથી. જૈન લોકો ચોવીશ તીર્થંકરોમાં માને છે, અને તેમના પહેલા તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવે ખેતીનું સ્થાપન કર્યું એમ તેઓ માને છે. આ વાતમાં સત્ય ગમે તે હોય પણ એથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે જૈન લોકો પોતાના પહેલા તીર્થંકરને ખેતીના ઉત્પાદક માને છે અને તેમ કરી તેઓ મનુષ્ય-જીવનમાં ખેતીનું મહત્વ દર્શાવે છે. શ્રી ઝરથુસ્તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખેતીને એક મહાન ધર્મરૂપ કેવી રીતે ગણી, અથવા તો પોતાના ધર્મના એક મુખ્ય અંગ તરીકે બનાવી તે આપણે તેના ઉપદેશમાં સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ. ખેતીની સંસ્કૃતિ તેણે અષ અને આર્મેઈતિ સાથે જોડી દીધી, અને એ સંસ્કૃતિનો વિનાશ કરતો રખડુ જીવનનો ક્રમ તેણે દાનવનો ગણ્યો. આ રીતે તેણે ખેતીમાં જોડાતા મનુષ્યોને ઈશ્વરના સાચા સેવક તરીકે જણાવ્યા. આ નવા ક્રમ અથવા નવી સંસ્કૃતિને તે ઇશ્વરનું રાજ્ય ગણે છે, અને જે સહુ તેની સામે થાય છે તે તેની નજરમાં ઇશ્વરના વિરોધી છે. આવા વિરોધીઓનો સામનો કરવો એ ધર્મયુદ્ધ છે, અને તેમ કરવું એ ઇશ્વરના પ્રત્યેક સેવકની ફરજ છે. આ રીતે શ્રી ઝરથુસ્ત ઇરાનના આર્યોના ઇતિહાસમાં એક નવો યુગ શરૂ કરે છે.

આ બાબતમાં હવે આપણે શ્રી ઝરથુસ્તનાં પોતાનાં વચનો જોઇશું. ગાથામાં આ વાત અનેક સ્થળે આવે છે, અને તે એટલે સુધી કે આપણે એ શાસ્ત્રને ધર્મયુદ્ધ-શાસ્ત્ર કહીએ તો એ યથાર્થ છે. દાખલા તરીકે તે નીચે પ્રમાણે કહે છે :

૩૧ : ૮ જ્યારથી તને, (ઓ અહુરમઝદ !) મેં મારી આંખ આગળ રાખ્યો છે, ત્યારથી મેં તને હમેશાં સર્વથી પહેલો, પવિત્ર મનથી સ્તુતિ કરવા લાયક, ભલા મનના પિતા, સત્યનું ખરૂં મૂળ અને જગતના સર્વ કાર્ય ઉપર અધિકાર ભોગવનાર તરીકે ગણ્યો છે.

૯ ઓ અહુરમઝદ ! તું જ પ્રેમદયાનો માલિક છે. જગતને રચવાની અદ્દભૂત અક્કલ તારી છે. જે મનુષ્ય પોતાનું જીવન ઉદ્યોગપૂર્વક ગૂજારે છે, અને જે ઉદ્યોગી ન હોય તે બન્નેને યોગ્ય બદલો આપવાનો માર્ગ તેં નક્કી કર્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવમી કલમમાં આપણે 'જગત' શબ્દ મૂકયો છે તેને માટે મૂળમાં 'ગેઉશ' અર્થાત્ ગાય શબ્દ છે. 'માર્ગ' શબ્દનો અર્થ ડૉ. મીલ્સના કહેવા પ્રમાણે, પોતાનાં જીવન અને ઢોરઢાંખરને માટે સલામતી શોધવાનો રાહ છે. 'ઉદ્યોગી મનુષ્ય' એ વિદ્વાનના મત પ્રમાણે ખેડુત છે. તેના કહેવા પ્રમાણે, અહુરમઝદે ગાય અથવા જગત આગળ એ જાતનાં માણસો મૂકયાં, એક ખેડુતો અને બીજા ખેડુત ન હોય તે એટલે ભમતી ટોળીઓ, અને આ એમાંથી એકને પસંદ કરવાનું કામ તેણે ગાયને સોંપ્યું. હવે આપણે આગળની કલમો જોઇએ.

૧૦ પણ આ બન્નેમાં પોતાની પસંદગી કરવામાં કોઇ પણ રીતે લલચાયા વગર તેણે ખેડુતને પસંદ કર્યો; ખેડુત કે જે ઉદ્યોગપૂર્વક ખેતર ખેડે છે અને જેની કને ભલા મનનું ધન છે. ઓ મઝદ! લુટારૂઓ આ લાભકારક ધર્મમાં કદિ પણ ભાગ લઇ શકશે નહિ.

૧૧ ઓ અહુરમઝદ! જ્યારે પહેલાં તેં તારી વિચાર શક્તિથી સર્વ ઢોરોના વાસ બનાવ્યાં અને ધર્મના નિયમ બાંધ્યા, ત્યારે તેં અમને શરિર અને બુદ્ધિ આપ્યાં અને અમને કામ કરવાની શક્તિ અને ધર્મની આજ્ઞાઓ આપી, અને તે એ કારણથી કે અમે તારાં કાર્ય કરવાને તત્પર થઇએ.

અહિં શ્રી ઝરથુસ્ત મનુષ્યોના ધાર્મિક અને અધાર્મિક એવા બે ભેદ પાડે છે, અને તેની દૃષ્ટિમાં જેઓ ખેતી કરે છે અને સ્થિર થઇ વાસો કરે છે તેઓ ધાર્મિક છે અને અહુરમઝદે આપેલા ધર્મમાં ચાલે છે, અને જેઓ એ પ્રમાણે સ્થિર થતા નથી તેઓ ભુંડાઇનો માર્ગ સ્વિકારે છે. એ જ અધ્યાયમાં આ બન્નેને મૃત્યુ પછી શો બદલો મળે છે તેના સંબંધમાં તે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૪ ઓ અહુરમઝદ ! હું તને જે કંઇ અત્યારે બને છે અને હવે પછી બનવાનું છે તે બાબત પૂછું છું. સત્યનિષ્ઠ મનુષ્યને તેનાં સુકર્મનો જે બદલો મળે છે, અને પાપીને માટે જે દંડ રહ્યો છે તે વિષે હું તને પૂછું છું.

૧૫ જે મનુષ્ય દુષ્ટ કામ કરનાર પાપીને સત્તા મેળવી આપે છે, તથા જે મનુષ્ય ખેડુતને તથા ઢોરોને તથા કોઈ દિવસ અસત્ય આચરણ ન કરે એવા મનુષ્યોને દુઃખ ઉપજાવવાને લીધે જીવવાને યોગ્ય નથી, તેઓને શી શિક્ષા થાય છે તે બાબતમાં, ઓ અહુરમઝદ ! હું તને પ્રશ્ન કરૂં છું.

૧૬ જે સુદાનતવાળા મનુષ્યે સત્ય વતી ઘરની, ગામની અને દેશની સત્તા વધારવાને પુરૂષાર્થ કર્યો હોય, તેને કેવો સમજવો એ બાબત હું, ઓ અહુરમઝદ ! તને પ્રશ્ન પૂછું છું. એ મનુષ્ય તારા સરખો ક્યારે થશે, અને તેનાં કર્મો કેવાં હોવાં જોઇએ એ બાબત તને હું પૂછું છું.

આગળ ઉપર શ્રી ઝરથુસ્ત પોતાના શિષ્યોને દુષ્ટ મનુષ્યોના શિક્ષણ અને ધર્મથી દૂર રહેવા કહે છે :

૧૮ તમારામાંના કોઈએ દુષ્ટ મનુષ્યનાં મંત્રો અથવા શિક્ષણ સાંભળવાં નહિ, કારણ કે તે ઘરને, વાસને, ગામ અને દેશને દુઃખમાં નાંખે છે. આ માટે તમે તેઓને શસ્ત્ર વતી ઠાર કરો.

ઉપરની કલમોમાં જણાવ્યા મુજબ શ્રી ઝરથુસ્ત નવી સંસ્કૃતિના સ્થાપનરૂપ આ મહાન કાર્યમાં પોતાના શિષ્યોને જોડે છે, અને જેઓ એ સંસ્કૃતિનો નાશ કરે છે તેઓની સામે ધર્મયુદ્ધ કરવાનું તેઓને કહે છે. આમ કરતાં મનુષ્યની હિંસા કરવી પડે તો એ બાબતમાં તેને કશો સંકોચ થતો નથી. જે પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અર્જુનને તેના પિત્રાઈઓ અને સગાંસંબંધીઓ સામે થવા ઉત્તેજે અને આજ્ઞા કરે છે, અને એમ કરતાં હિંસા કરવી પડે છે તે બાબતનો તે વિચાર સરખો કરતા નથી, તે જ પ્રમાણે શ્રી ઝરથુસ્ત અહિં લુટારૂ ટોળીઓનો સામનો કરવા પોતાના અનુયાયીઓને ઉત્તેજે છે. ગીતાકારના સમયમાં હિંદુસ્થાનમાં હિંસા, અહિંસાનો વિચાર પુષ્કળ પ્રમાણમાં થયો હતો એ વાત નિર્વિવાદ છે, કેમકે ગીતામાં અહિંસા શબ્દ અનેક વાર આવે છે, અને ધર્મમાં તેને બહુ ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આથી ઉલટું જે સમયે શ્રી ઝરથુસ્તે પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કર્યો ત્યારે કોઈ પણ સંજોગોમાં મનુષ્યનો વધ ન જ કરવો જોઇએ એવો પ્રશ્ન પણ કોઇએ કર્યો હોય એ તદ્દન અસંભવિત છે. ત્યારે સમાજની સ્થિતિ લગભગ પ્રાથમિક હતી, અને એમાં એ પ્રશ્નને અવકાશ નહોતો. દુષ્ટ મનુષ્યોને દંડ આપવા માટે હિંસા કરવી જોઇએ, અને તેમ કરવામાં કંઈ પાપ નથી એ માન્યતા આજે પણ જગતના બહુ મ્હોટા ભાગમાં, અથવા લગભગ સર્વ મનુષ્યોમાં જોવામાં આવે છે, તો તે કાળે એ પ્રશ્ન જ ન ઉભો થયો હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ કારણથી શ્રી ઝરથુસ્ત ખેતીના વિરોધીઓ સામે ધર્મયુદ્ધમાં પ્રથમથી જોડાયા હતા. એ યુદ્ધ તેની આખી જીંદગી દરમ્યાન ચાલુ રહ્યું હતું, અને એ પ્રકારના યુદ્ધમાં જ તેનો પ્રાણ ગયો હતો.

આમ છતાં આપણે અહિં એ ધ્યાનમાં લેવું જોઇએ છે કે શ્રી ઝરથુસ્તનું આ ધર્મયુદ્ધ કેવળ રક્ષણાર્થે હતું. તેણે પોતાના નવા ધર્મના સંસ્થાપન માટે તેના વિરોધીઓ ઉપર આક્રમણ કર્યું હોય એવું જણાતું નથી. આ સંબંધમાં ડો. મીલ્સ નીચે પ્રમાણે કહે છે :

"આ નવા ધર્મના અનુયાયીઓનો ધર્મભાવ એટલો પ્રબળ હતો કે તેઓના દુશ્મનો ઉપર ધાડ પાડવાનાં તેઓને અનેક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કારણ હોવા છતાં તેઓએ તેમ કર્યું નહોતું. તેઓ તેમની સાથે યુદ્ધમાં ઉતરતી વેળાએ તેઓથી કોઇ રીતે ઓછા ઉતરતા નહોતા, પણ શાંતિના સમયે તેઓ ધાડ્ય પાડવાનું કાર્ય કદિ પણ કરતા નહોતા. એમ કરવું એ તેઓ પાપ સમજતા. ધાડપાડુઓનો દેવ તેઓની નજરમાં એક મ્હોટો દાનવ હતો, એટલે ધાડ્ય પાડવાનું કાર્ય એ તેનું શરણ લેવા સરખું હતું. આ વિષયનો વિચાર કરતાં જે વાત આપણું ધ્યાન બહુ જ ખેંચે છે તે એ છે કે જે સમાજમાં હજુ ખેતીનું જીવન સ્થિર થયું નહોતું, અને જેમાં નિરંતર આવા વિરોધ ચાલી રહ્યા હતા, તેમાં આવો ઉચ્ચ ધર્મ ઉત્પન્ન થયો હતો.”

શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મયુદ્ધના સંબંધમાં વધારે વિચાર કરતાં આપણને માલુમ પડે છે કે એ મહાન પેગંબરે એ યુદ્ધ સંબંધે જે નીતિ ગ્રહણ કરી હતી તે, તેની પછીના કાળમાં પ્રચારમાં આવેલી અનેક યુદ્ધનીતિથી ઉચ્ચતર હતી. ઋગ્વેદમાં, કે બાઇબલ-માંના જૂના કરારમાં જે ઇતિહાસ જોવામાં આવે છે તેમાં હિંદુસ્થાનના આર્યો કે પેલેસ્તાઇનના યહુદીઓએ કરેલાં સર્વ યુદ્ધોમાં તેઓએ પોતાના દુશ્મનો ઉપર અનેક આક્રમણો કર્યાં હતાં. તેઓનાં ઘણાં યુદ્ધો તેઓએ કરેલાં આવાં આક્રમણોના પરિણામરૂપ હતાં. એ સિવાય છેલ્લાં બે હજાર વર્ષના ઇતિહાસમાં પણ ખ્રિસ્તી અને મુસ્લીમ પ્રજાઓનાં યુદ્ધો એ મ્હોટે ભાગે આક્રમણનાં યુદ્ધો છે. બળીઆના બે ભાગ એ કહેવત પ્રમાણે જ માનવીય ઇતિહાસ રચાયેલો જણાય છે. ખ્રિસ્તી પ્રજાઓએ ખાસ કરીને અન્ય ધર્મ પાળતી પ્રજાઓ ઉપર છેલ્લાં ત્રણસો કે ચારસો વર્ષ થયાં જે મ્હોટી ધાડો પાડી છે, તે કેવળ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા પૂરતી હતી, અને તેમાં પોતાનું રક્ષણ કરવાનો પ્રશ્ન જ ન હતો. વળી તેઓએ આ ધાડો પાડી જે સીતમ ગુજાર્યાં છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમાં તેઓએ ધર્મ અને નીતિના સર્વ નિયમોનો ભંગ કર્યો છે. ઉત્તર અમેરિકામાં રાતા ઇંડિયન લોકોનો લગભગ પૂર્ણાંશે કરવામાં આવેલો વિનાશ, મેકસીકોના ઇંડિયનો ઉપર વર્તાવેલા કાળા કેર, આફ્રિકાના લાખો અને કરોડો લોકો ઉપર ગુજારવામાં આવેલા ભયંકર સીતમો, તેઓને ગુલામ બનાવી તેઓના ઉપર કરવામાં આવેલા અમાનુષિ જૂલ્મો, વગેરે વગેરે અનેક કરૂણકથાઓ વિચારતાં આપણને કંપારી છૂટે છે. મુસલીમોએ કદાચિત જેને તેઓ કાફર ગણતા હતા તેઓ ઉપર આટલો કેર વર્તાવ્યો નહિ હોય, તો પણ તેઓએ પોતાનો ધર્મ પાળતા ન હોય તેવા લોકો ઉપર જૂલ્મ કરવામાં કાંઇ મણા રાખી નથી. આ સર્વના મૂકાબલે શ્રી ઝરથુસ્તે સાડા ત્રણ કે ચાર હજાર વર્ષ પૂર્વે પોતાના ધર્મયુદ્ધના સંબંધમાં જે નીતિનો અમલ કર્યો હતો તે ઘણી જ ઉંચી હતી.

શ્રી ઝરથુસ્તની ધર્મનીતિમાં આપણને કંઇક ઉણપ જણાતી હોય તો તે તેમાં અહિંસાને સ્થાન નથી એ વાતમાં છે. અહિં આપણે પૂર્ણ અહિંસાનો પ્રશ્ન વિચારતા નથી, કેમકે એનું પાલન કરવું એ મનુષ્યજાતિ માટે અશકય છે. જયાંસુધી આપણે જીવીએ છીએ, ત્યાં સુધી આપણે હાલતાં ચાલતાં, ખાતાં પીતાં અમૂક હિંસા તો કરીએ જ છીએ, અને જૈનો અહિંસાનો સિદ્ધાંત ગમે તેવો ઉંચો ભલે બાંધે, પણ તેનું પાલન અશકય છે. એમ છતાં એ કહેવું જોઇએ છે કે જૈનોના આચાર્યો અને ખાસ કરીને શ્રી મહાવીર સ્વામીના અહિંસાના ઉપદેશમાં અતિશયતા હોવા છતાં તે નીતિના પ્રદેશમાં એક ઉચ્ચતમ શિખરરૂપ છે. શ્રી ગૌતમ બુદ્ધે આ સિદ્ધાંતની અતિશયતા અમૂક અંશે દૂર કરી હતી, અને જેમ અન્ય વસ્તુઓમાં તેમ આમાં પણ તેમણે મધ્યમ માર્ગ ખોળ્યો. એમ છતાં તેમના ઉપદેશમાં પણ અહિંસાનું પ્રાધાન્ય છે. આ બન્ને ઉપદેશ ધીમે ધીમે સમગ્ર હિંદુ જાતિએ ગ્રહણ કર્યો, અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિંદુઓ ભલે તેનું પાલન ન કરતા હોય તો પણ તેઓના વિચારમાં બીજા લોકોના મૂકાબલે અહિંસા વધારે પ્રમાણમાં રહેલી છે એ શંકા વગરની વાત છે. આના પરિણામે સમગ્ર હિંદુ સંસ્કૃતિ અન્ય સંસ્કૃતિઓ કરતાં જૂદી પડે છે, અને તેટલા પૂરતી ઉચ્ચતર છે. પણ અહિં આપણે એ યાદ રાખવું જોઇએ છે કે શ્રી મહાવીર સ્વામી અને શ્રી ગૌતમ બુદ્ધનું આર્યાવર્ત્તમાં આગમન થયું ત્યાર પહેલાં ઓછામાં ઓછાં દોઢેક હજાર વર્ષ સુધી ત્યાં ધર્મ વિષે વિચાર ચાલી રહ્યો હતો, અને એ બન્ને મહાપુરૂષોને એનો લાભ મળ્યો હતો. શ્રી ઝરથુસ્તને એથી ઉલટી રીતે પોતાની વિચાર-સૃષ્ટિ મ્હોટા ભાગે તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે રચવી પડી હતી. વળી એના સમયમાં અહિંસાનો બોધ બધી રીતે અસ્થાને હતો, અને તેણે એ ઉપદેશ આપ્યો હોત તો કદાચિત્ આજે તેનું નામ પણ આપણે જાણતા ન હોત.

શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મની એક વિશેષ મહત્વની વસ્તુ એ છે કે તેની વિચાર-સૃષ્ટિનું કેન્દ્રસ્થાન ધર્મયુદ્ધ હોવા છતાં તે પોતાના સામાજિક ક્રમમાં સહુથી ઉંચું સ્થાન બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રીયને નહિ, પણ ખેડુતને આપે છે. તે પોતે એક ખેડુત છે, અને એ હોવામાં ગૌરવ માને છે. તેણે ખેડુતોને જ ઇશ્વરના માનીતા ગણ્યા છે, અને અહુરમઝદ તેઓનું ખાસ જતન કરે છે. તેનો નવો ધર્મ ખેડુતના જીવન અને કાર્યને અવલંબી રહેલો છે.

શ્રી ઝરથુસ્તની આ માન્યતા તેના અનુયાયીઓમાં લાંબા કાળ સુધી ચાલુ રહી હતી. ઝરથોસ્તી ધર્મે ખેતીને ઇશ્વરને પ્રિય હોય એવાં કાર્યો અને ધંધાઓમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે, અને જમીનને વાંઝણી ન રાખતાં તેને ફળદ્રૂપ બનાવવી એ એક મ્હોટું પુણ્યનું કર્મ માન્યું છે. ગાથાઓ પછી લાંબે કાળે લખાયેલા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વંદીદાદ નામના પુસ્તકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પૃથ્વીનો આત્મા આપણે જ્યારે જમીન ખેડીએ અને તેમાં અનાજ ઉત્પન્ન કરીએ ત્યારે સંતોષાય છે, અને જ્યારે તેને અણખેડાયેલી રાખીએ ત્યારે દુઃખ પામે છે. જેમાં અન્ન કે ફળફૂલ ઉગાડવામાં ન આવ્યાં હોય એવી જમીનને તેઓ વાંઝણી સ્ત્રી સાથે સરખાવે છે, અને જે જમીનમાં અનાજ વગેરે થયું હોય તેને ઘણાં બાળકોની માતા સાથે સરખાવવામાં આવી છે. આ માન્યતામાં આજના ઝરથોસ્તીઓ માટે ઘણું શિક્ષણ રહેલું છે. તેઓ કમભાગ્યે આ વાત ભૂલી ગયા છે. પારસીઓ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ત્યાં સુધી આ પ્રકારની માન્યતા ઇરાનના ઝરથોસ્તીઓમાં ચાલુ રહેલી હતી, અને તેઓ-માંના જે યઝદ અને કરમાનમાં પાછળ રહ્યા હતા તેઓનો મુખ્ય ધંધો ખેતીવાડી અને બાગબગીચા કરવાનો હતો. ડો. ગાઈગર નામના વિદ્વાન કહે છે કે " તેઓને રાજકીય કારણો અને મુશ્કેલ સંજોગોને લીધે આ કામ કરવાની ફરજ પડી હતી એમ નહોતું. એ કારણ કંઈક અંશે હોય એ સંભવિત છે, પણ તેઓએ ખેતીવાડીનો ધંધો એ ઉત્તમ છે અને તેઓના ધર્મના ફરમાન મુજબ છે એમ માની લીધો હતો."

ઝરથોસ્તી ધર્મમાં ખેતીને સર્વોત્તમ ધંધો માન્યો હતો એ કારણે ઉદ્યોગ, મહેનત અને મજુરીને એમાં સ્વાભાવિક રીતે બહુ ઉંચું સ્થાન મળેલું છે. મનુષ્યનો ઉદ્યોગ એ તેની નજરમાં એક પ્રકારની ઇશ્વરની ઉપાસના છે. ગાથામાં ખેડુતની મહેનત અને રખડુ લોકોની આળસ એ બે વચ્ચે વારંવાર મૂકાબલો કરવામાં આવ્યો છે, અને ખેતીનું કાર્ય સૃજનનું કાર્ય હોવાથી તેને પુણ્ય-કાર્ય ગણ્યું છે અને રખડુ જનોની આળસને પાપ ગણી નિંદવામાં આવી છે. આ ઉદ્યોગ સત્પ્રવૃત્તિ છે અને એને જ ઉત્તમ અને ધર્મ્ય માનેલી છે. આવી પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેવું એ ઇશ્વરને ગમતું નથી.

पुस्तकालय
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar
गुरुकुल कांगड़ी

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગાથામાં ખેતીની સાથે વાસાઓની વાત કહેવામાં આવી છે. એને માટે મૂળ શબ્દ 'વીસેમ્' છે. આ શબ્દનો મૂળ અર્થ ઢોરનો વાસો કરવામાં આવેલો છે. રખડુ લોકો જેમ જેમ સ્થિર થતા ગયા તેમ તેમ તેઓને પ્રથમ પોતાનાં ઢોર માટે વાસા તૈયાર કરવા પડ્યા હશે, અને એ વાસા ધીમે ધીમે નવી સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રસ્થાન બન્યા. આ વાસા પ્રથમ ન્હાનાં ગામડાંઓના રૂપમાં થયા હશે, અને એમાંથી કાળાંતરે ગામ અને શહેર થયાં. ખેતી અને વાસા એ બન્ને હૈયાતીમાં એક સાથે આવ્યાં, અને વાસા ખેડુતોને માટે રક્ષણ અને આરામનાં સ્થાન થયાં. રખડુ ટોળીઓ તે કાળે જ્યાં જ્યાં થોડો સમય રહેતી હતી ત્યાં ત્યાં કામચલાઉ ચામડાંના ન્હાના ન્હાના ડેરા નાંખતી હશે એમ લાગે છે. આજે પણ હિંદુસ્થાનમાં કેટલીક એવી ટોળીઓ છે કે જે એક સ્થાનથી બીજે સતત ભ્રમણ કર્યા કરે છે, અને તેઓ કોઈ એકાદ જગ્યાએ પાંચ સાત દિવસ રહે તો ત્યાં ન્હાના ડેરાઓ નાંખી દે છે. પણ વાસાની ઉત્પત્તિ તો જીવનની સ્થિરતાની સાથે જ થઇ હતી. આ કારણે આપણે ગાથામાં ઘણી જગ્યાએ વાસા એ ઇશ્વરની કૃતિ છે એવું વાંચીએ છીએ. હિંદુસ્થાનના આર્યો પણ વાસાઓના રક્ષણ માટે ઈશ્વરને અથવા પોતાના દેવોને અને ખાસ કરીને ઇંદ્ર, અગ્નિ અને સોમને વારંવાર પ્રાર્થના કરે છે એ વાત આપણે ઋગ્વેદમાં જોઇએ છીએ.

શ્રી ઝરથોસ્તી ધર્મમાં ખેતી અને વાસાની સાથે સાથે જ ગાયનું મહત્વ વધતું ગયું હોય એમ લાગે છે. ગાથામાં આપણે આગળ જોઇ ગયા તે પ્રમાણે ગાય એ પૃથ્વીનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે, તે અહુરમઝદ આગળ પોતાના દુ:ખની ફર્યાદ કરે છે, અને અને ઇશ્વર તેનો પોકાર સાંભળી તે દૂર કરવા પોતાના પેગંબરને મોકલે છે; એ જ બતાવે છે કે ગાયે અમૂક પ્રકારનું મહત્વ ધારણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્યું હતું. એ પ્રાણીઓમાં સહુથી વધારે પવિત્ર બની હતી, અને ગાથાઓમાં તેના માંસનો આહાર તરીકે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ જે લોકો ગૌમાંસ ખાય છે તેઓને દુષ્ટ માનેલા છે. ગાયની હત્યા કરવી એ એક મહાપાપ છે, અને છેક પ્રાચીન કાળથી ઝરથોસ્તીઓ ગાય કે બળદનું માંસ ખાતા નથી. અહિં એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી એ છે કે ઘણું કરીને ગૌમાંસનો નિષેધ આર્યજાતિમાં પ્રથમ ઇરાનના આર્યોમાં જોવામાં આવે છે. ગૌમાંસના નિષેધનું એક મુખ્ય કારણ ગાય અને બળદ ખેતી માટે અતિશય ઉપયોગી જાનવર છે એ હોવા સંભવ છે; પણ એટલું જ બસ હોય એમ જણાતું નથી. ડૉ. ગાઇગર કહે છે કે ઇરાનમાં ગાય પવિત્ર મનાઇ તે ખેતી માટે તેની ઉપયોગીતાને કારણે જ ન હતું. તે કહે છે કે ગાથામાં જે સામાજિક જીવન સ્થાપવાની વાત કરવામાં આવી છે, તેમાં તેના "આર્થિક જીવનના ખાસ મધ્યબિંદુ" તરીકે ગાય હતી. તેની માન્યતા પ્રમાણે ઇરાનના આર્યોએ પ્રથમ ઢોરઉછેરનું કાર્ય ખંત અને યત્નપૂર્વક કરતાં જીવનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી હતી. તેઓની રખડુ સ્થિતિમાં તેઓએ પહેલાં ફેરબદલો કર્યો તે આ કારણે હતું, અને ખેતીનું કામ પાછળથી આવ્યું. ગાઇગરના માનવા પ્રમાણે તેઓની આ વચલી સ્થિતિમાં તેઓ ગાયનું મહત્ત્વ સમજવા લાગ્યા હતા, અને કદાચિત્ એમાં જ તેઓએ તેને પવિત્ર માની હતી. આ વાતમાં સત્ય ગમે તે હોય, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે સમાજની જે નવી વ્યવસ્થા શ્રી ઝરથુસ્તે કરી તેના મુખ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે તેણે ગાયને ગણી હતી. અહુરમઝદ એ ખાસ કરીને ગાયના કર્ત્તા છે, અને તે તેનું ખાસ રક્ષણ કરે છે. ગૌમાંસનો નિષેધ પ્રથમ શ્રી ઝરથુસ્તે કર્યો કે નહિ એ આપણે ખાત્રીપૂર્વક જાણતા નથી, પણ એ જો તેણે કર્યો હોય તો તે તેનું એક મહાન કાર્ય હતું. ગાયને માટે શ્રી ઝરથુસ્તને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક પ્રકારનો પૂજ્યભાવ હતો, અને તે ગાયને વાસાઓ અને આબાદીનું મૂળ ગણે છે. દાખલા તરીકે નીચેની કલમ :

૪૮ : ૬ ગાય એ આપણું સુધન છે, અને તે આપણને વાસાઓ, આબાદી અને શક્તિ આપે છે, અને એ કારણે જ ગાયને ભલા લોકોએ ઈચ્છી છે. અહુરમઝદે તેને માટે સત્યના નિયમ પ્રમાણે જગતના પ્રારંભથી વનસ્પતિ ઉગાડી છે.

ગાય એ નવી સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ તેમજ તેનું ઉત્તમ પ્રતિક બની હતી, અને એ દૃષ્ટિએ તેનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય ખેતીના રક્ષણ જેટલું જ અગત્યનું મનાવા લાગ્યું હતું. રખડુ લોકો ગાયને પવિત્ર માનતા નહોતા, અને ગૌમાંસ તેઓ કદાચિત્ ખુશીથી ખાતા. આ સ્થિતિ સ્થિર થયેલા આર્યો માટે અસહ્ય બની હશે, અને હિંદુસ્થાનમાં જેમ ગાયના સંબંધમાં હિંદુઓ અને મુસ્લીમો વચ્ચે કેટલીક વાર ઝઘડાઓ થાય છે, તેમ ઇરાનમાં પણ પ્રાચીન કાળમાં થયા હશે. શ્રી ઝરથુસ્તનો ધર્મ ગાય અને ખેતીનું રક્ષણ કરવા સૃજાયો હતો, અને એ કદાચિત્ સેંકડો વર્ષો સુધી તેનું મુખ્ય કાર્ય થઇ રહ્યું. આ રીતે આ ધર્મ ગૌખેતીકાર પ્રતિપાલનનો ધર્મ થઇ રહ્યો. હિંદુ ધર્મમાં રાજાઓનો ધર્મ ગૌબ્રાહ્મણનું પ્રતિપાલન કરવાનો છે એટલે એમાં ગાય સાથે બ્રાહ્મણને સર્વોચ્ચ સ્થાન મળ્યું. એમાં વળી આ બન્ને સાથે વાસાઓ જોડવામાં આવેલા છે, એટલે એમાં એક પ્રકારની આર્થિક ત્રીપુટી-ગાય, ખેતી અને વાસાની ત્રીપુટી જોવામાં આવે છે. આપણે આગલા પ્રકરણમાં ધર્મના એક મુખ્ય સાધનરૂપ નીતિની સુવિચાર, સુવચન અને સુવર્તનની જે ત્રીપુટી જોઇ ગયા, તે સરખી આ આર્થિક અથવા જગતમાં મનુષ્યનો વ્યવહાર સાચવતી ત્રીપુટી છે. તેનું રક્ષણ કરવું અને તેની વૃદ્ધિ કરવી એ આ નવા ધર્મનું એક મુખ્ય કર્ત્તવ્ય થઇ રહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગાય અને બળદ એ પવિત્ર જાનવર છે એ માન્યતા માત્ર ઝરથોસ્તી અને હિંદુઓમાં પ્રચલિત થયેલી છે એમ નથી. ખેતી માટે એ પ્રાણીઓની ઉપયોગિતા ઘણી છે અને એ માટે એની હત્યા ન કરવી જોઇએ એ માન્યતા અન્ય લોકોમાં પણ જોવામાં આવે છે. પાંચેક વર્ષ પહેલાં હું બરમામાં જતો હતો ત્યારે મારી સાથે બોટમાં બે ત્રણ કાબુલીઓ હતા. તેઓ સાથે વાત કરતાં મને જણાયું કે અફઘાનીસ્તાનમાં પણ ગાય કે બળદનું માંસ ખાવું એ અયોગ્ય ગણાયું છે. એ બાબતમાં ત્યાંની સરકાર તરફથી મનાઈ છે કે નહિ એ હું અત્યારે કહી શકતો નથી, જો કે મને ઘણું કરીને એ કહેવામાં આવ્યું હતું. આ ગૌમાંસનો નિષેધ સરકાર તરફથી કરવામાં આવ્યો ન હોય તો પણ જનસમાજ તરફથી સામાન્ય રીતે તે કરવામાં આવેલો જણાય છે, અને તેમ કરવાનું કારણ એ પ્રાણીઓની ખેતી માટેની ઉપયોગિતા છે. ચીનમાં પણ એવી જ માન્યતા લોકોના મનમાં રહેલી છે, અને ત્યાં લોકો સામાન્ય રીતે ગૌમાંસ ખાતા નથી. આપણે અહિં ગૌમાંસ શબ્દ વાપર્યો છે પણ તેમાં બળદના માંસનો સમાવેશ થઇ જાય છે. ચીના લોકોમાં ડુક્કરનું માંસ ખાવાનો રિવાજ વધારે છે, અને અફઘાન લોકો બકરાનું માંસ મ્હોટે ભાગે ખાય છે. આ વાત ગાય અને બળદની ખેતી માટેની ઉપયોગિતા પૂરતી થઈ. કોઇ પણ પ્રજાને મ્હોટા પ્રમાણમાં ખેતી કરવી હોય અને તે માટે જાનવરનો ઉપયોગ કરવો પડે, તો તે સ્વાભાવિક રીતે ગાય અને બળદને મારવાનો નિષેધ કરે એમાં કંઇ નવાઈ પામવા જેવું નથી.

આર્યોમાં ગાયની ઉપયોગિતા પ્રથમ ખેતી માટે નહિ પણ તેના દૂધ માટે જણાઈ હોય એમ લાગે છે. દુનિયાની બધી જાતિના લોકોમાં આર્ય જાતિએ જ ખોરાક તરીકે દૂધને બહુ મૂલ્યવાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માન્યું છે અને આજે પણ ખોરાક માટે દૂધનો મ્હોટો ઉપયોગ તેઓ જ કરે છે. બર્મા, ચીન, જાપાન વગેરેના મોંગોલીઅન લોકો દૂધ નહિ જેવું ખાય છે, અને આફ્રિકાના લોકોની સ્થિતિ આ સંબંધમાં લગભગ એવી જ છે. સેમેટિક લોકો પણ દૂધનો ઉપયોગ બહુ કરતા નથી. આ સર્વ અનાર્ય જાતિઓમાં ગાય પહેલાં હતી કે નહિ એ એક પ્રશ્ન છે. સમગ્ર આર્યજાતિને દૂધ બહુ વ્હાલું છે એ વાત મને પ્રથમ અમેરિકામાં જણાઇ. ત્યાં યૂરોપના અનેક દેશોના લોકો આવ્યા છે, અને તેઓની સાથે સમાગમમાં આવતાં મેં એ જોયું કે એ સર્વ લોકોનું એક વ્હાલામાં વ્હાલું ખાણું આપણા દૂધપાક સરખું મીલ્ક-પુડીંગ છે. આ સાથે મને એ પણ જણાયું કે આ વસ્તુ આર્યો તેઓના મૂળ વતનમાં હતા ત્યારે પણ તેઓને બહુ પ્રિય હશે. દૂધ અને દૂધમાંથી બનેલી સર્વ વસ્તુઓનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ બહુ મ્હોટા પ્રમાણમાં કોઇ પણ જાતિ આજે કરતી હોય તો તે આર્યજાતિ છે. અન્ય દેશોની વાત ન કરતાં હિંદુસ્થાનનો જ દાખલો લઇએ તો એમાં આર્ય લોકો જ દૂધ વધારે લે છે. દક્ષિણમાં વસતા દ્રવીડ લોકો દૂધ બહુ ખાતા નથી. ગાયની તેના દૂધ માટેની ઉપયોગિતામાં કાળાંતરે ખેતી પૂરતી ઉપયોગિતા ભળી, અને એ કારણે તે પવિત્ર મનાઈ હોય એ બનવાજોગ છે.

આટલું વિષયાંતર કર્યા પછી આપણે ફરી ચાલુ વિષય વિચારીએ. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે શ્રી ઝરથુસ્તનો ધર્મ એ પ્રવૃત્તિનો ધર્મ છે, અને એમાં કલ્યાણનો વિચાર માત્ર વ્યક્તિગત નહિ પણ સામુદાયિક રીતે કરવામાં આવ્યો છે. એમાં જે ઉચ્ચ સદ્ગુણો આચરવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું છે તે સામુદાયિક જીવનના ગુણ છે. આમાંના જે ગુણ ઉપર ઘણો જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તે સત્ય છે. સત્ય બોલવાની અને આચરવાની માન્યતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઇ પણ સમાજમાં ત્યારે જ પ્રવર્ત્તી શકે કે જ્યારે એ એમ માને કે આ જગતમાં સર્વત્ર નિયમો રહેલા છે. કુદરતમાં જેમ સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે પોતપોતાના નિયમમાં રહી પોતાની ક્રિયાઓ કરે છે, એ જ પ્રમાણે મનુષ્યોએ અચલ નિયમોને આધારે પોતાનાં સર્વ કાર્ય કરવાં જોઇએ એ માન્યતા દૃઢ થતી ગઇ, અને આ નિયમોમાં સત્યને પ્રથમ સ્થાન મળ્યું. એ ઋત કે અષનું માનવીય જીવનમાં પ્રવર્તેલું સ્વરૂપ છે. વળી એ ગુણ મનુષ્યોમાં પરસ્પર વિશ્વાસ અને સદ્ભાવ સૂચવે છે. આ કારણથી આર્યોમાં પ્રાચીન કાળથી સત્ય ઉપર બહુ ભાર મૂકવામાં આવેલો છે, અને સમગ્ર આર્ય જાતિમાં એ સદ્ગુણ સામાન્ય હોય એમ લાગે છે. પ્રાચીન જર્મન લોકો, જેઓ ટ્યુટન નામે ઓળખાતા હતા, તેઓમાં આ સદ્ગુણ મ્હોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવતો હતો એવું ટેસીટસ નામના રોમન ઇતિહાસકારે લખ્યું છે. ગ્રીક અને રોમન લોકો આર્ય હોવા છતાં સત્યવાદી તરીકે ઓળખાયા નથી એ નવાઇની વાત છે. એનું કારણ કદાચિત્ એ પણ હોય કે એ લોકો જેમ જેમ સંસ્કૃતિમાં આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ તેઓ આ મહાન ગુણ ખોતા ગયા. અહિં આપણે સંસ્કૃતિ શબ્દ વાપર્યો છે, પણ એ માત્ર બીજા યોગ્ય શબ્દના અભાવે જ. હિંદુસ્થાનના આર્યો પણ પ્રાચીન કાળમાં પોતાના સત્યવાદીપણા માટે પ્રસિદ્ધ હતા. એ જ રીતે ઈરાનના આર્યોમાં આ સદ્ગુણ લાંબા કાળ સુધી રહેલો હતો, અને તેઓના સંબંધમાં એક વિશેષ વાત એ છે કે તેઓ પોતાની સંસ્કૃતિના શિખર પર ચઢ્યા હતા, ત્યારે પણ તેઓમાં આ સદ્ગુણ વર્તમાન હતો. આ વાતનું સાક્ષ્ય હેરોડોટસ નામના વિખ્યાત ગ્રીક ઈતિહાસકાર આપે છે. અસત્ય બોલવું એ તેઓમાં ઘણું જ શરમભરેલું મનાતું હતું, કેમકે એ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે જે વિશ્વાસ અને સદ્ભાવ રહેવો જોઇએ તેનું અને અહુરમઝ્દના મહાન ગુણ અષનું ઘાતક છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ સત્યવાદીપણાના એક આવશ્યક અંગ તરીકે ઇરાની આર્યોમાં કોલકરાર પવિત્ર અને ધાર્મિક મનાયા હતા. કરારને માટે જે શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તે મિથ્ર છે, અને એ જ નામ સૂર્યના આધિષ્ઠાતા દેવનું છે. આ નામનું મૂળ એ વાતમાં રહેલું છે કે પ્રત્યેક કરાર સૂર્યની સાક્ષીએ કરવામાં આવતો હતો, અને કોઈ મનુષ્ય એનો ભંગ કરે તો મિથ્રદેવ પોતે તેનો બદલો લેશે એમ લોકો માનતા. હિંદુસ્થાનમાં આજે પણ જેને આપણે આપણી પોતાની ખુમારીમાં પછાત જાતિઓ કહીએ છીએ તેમાં કરાર સૂર્યને સાક્ષી તરીકે રાખીને કરવામાં આવે છે. વિદ્વાન ગાઇગર કહે છે કે "એક વખત જીભ આપી એટલે એ પાળ્યે જ છૂટકો એ ખાસીયત ઇરાનીઓ અને ઝરથોસ્તીઓની ખાસ હતી, અને જે કોઈ વિશ્વાસનો ભંગ કરે તેને લોકો જાતિભ્રષ્ટ અને ધર્મભ્રષ્ટ માનતા."

આ સત્યવાદીપણા અને વચન અને કરારના પાલન ઉપર પાછલી અવસ્તામાં બહુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, અને એ સદ્‌ગુણો ઈરાનીઓમાં લાંબા કાળ સુધી વર્તમાન હતા એ અન્ય પ્રજાઓના ઇતિહાસકારોએ લખ્યું છે, પણ તેનાં મૂળ શ્રી ઝરથુસ્તના પોતાના જીવન અને ઉપદેશમાં હતાં. તે સત્યના અવતારરૂપ હતા એ આપણે તેના સંબંધમાં કહેવામાં આવેલી નીચેની વાત ઉપરથી જાણીએ છીએ. મહાત્મા એમર્સન પોતાના 'ચારિત્ર્ય' નામના નિબંધમાં શ્રી ઝરથુસ્ત સંબંધે આ પ્રમાણે કહે છે :

"ઇતિહાસમાં સહુથી વધારે માનવા લાયક ચિત્રો એ છે કે જેમાં ભવ્ય પુરૂષો કોઇ પણ સભામાં આવતાં વેંત જ સહુનાં મન અને હૃદય હરી લે છે. ઝરથુસ્તના સંબંધમાં આવી એક વાત છે. ઇરાની લોકોનો ઇતિહાસ કહે છે કે જ્યારે યુનાનનો કોઈ એક જ્ઞાની પુરૂષ બલ્ખમાં આવ્યો, ત્યારે તેનો યોગ્ય સત્કાર કરવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુસ્તાસ્પ રાજાએ એક દિવસ નક્કી કર્યો, અને તેને મળવા માટે પોતાના દેશના ધર્માચાર્યોને બોલાવ્યા. આ સત્કારસભા જ્યારે ભરાઇ અને તેમાં શ્રી ઝરથુસ્તે પ્રવેશ કર્યો કે તુરત જ પેલો યુનાની જ્ઞાની પુરૂષ બોલી ઉઠયો કે "જે પુરૂષનું આવું રૂપ છે અને જેની આવી હાલ્યચાલ્ય છે, તેના જીવનમાંથી કદિ પણ અસત્ય નીકળી શકે નહિ."

આ વાત માત્ર દંતકથા હોય એમ લાગે છે, તો પણ એવી વાતો શ્રી ઝરથુસ્તના સંબંધમાં કહેવામાં આવી છે એનું એક કારણ એ હતું કે તેણે પોતાના સમકાલિન લોકોમાં પોતાની એવી છાપ પાડી હતી. વંદીદાદ નામના ધર્મશાસ્ત્રમાં શ્રી ઝરથુસ્તના જન્મનો ઉલ્લેખ કરતાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે :

૧૯ : ૪૬. હાય હાય ! પૌરૂશાસ્પને ઘેર ધર્મવંત ઝરથુસ્તનો જન્મ થયો ! આપણે હવે એનો નાશ કઇ રીતે કરવો ? એ દાનવોનો ઘાતક છે અને તેઓનો દુશ્મન છે, એ તેઓનો મહાન વિરોધી છે ! હવે દાનવોના પૂજારીઓ અને અસત્યપૂર્ણ જૂઠાણાંઓ ગબડી પડવા લાગ્યાં છે.

આ શબ્દો દાનવોના સરદારના મૂખમાં મૂકવામાં આવેલા છે. અહિં એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે આ સરદારોને શ્રી ઝરથુસ્ત પોતે અસત્ય-દાનવ કહે છે. આ પ્રમાણે શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મમાં સત્યવાદીપણું એ અહુરમઝદના અનુયાયીઓનું ખાસ લક્ષણ છે, અને અસત્ય અને જૂઠાણું એ ઇશ્વરના સહુથી મ્હોટા વિરોધી દાનવના અનુયાયીઓનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

ઝરથોસ્તી ધર્મમાં જે એક બીજા મહાન સદ્‌ગુણ ઉપર બહુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તે પરોપકાર છે. આ સદ્‌ગુણ પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામાજિક અને પ્રવૃત્તિનો છે, અને તે ઝરથોસ્તીઓમાં પ્રથમથી જ વર્તમાન છે. વળી તે તેઓના જીવનમાં આજ સુધી રહેલો છે. બીજાના દુઃખે દાઝવું અને તેઓને બની શકે તેટલી તન, મન, અને ધનથી મદદ કરવી એ ઉચ્ચ ગુણ પારસીઓમાં જેટલા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, તેટલો અન્ય કોઇ જાતિના લોકોમાં જોવામાં આવતો નથી. આ સદ્‌ગુણ પારસીઓનું ઉંચામાં ઉંચુ ધન છે. પરોપકારાર્થે પારસીઓએ છેલ્લાં સો વર્ષમાં જેટલાં દાન કર્યાં છે તે તેઓની વસ્તીના પ્રમાણમાં સહુથી વધી જાય છે, અને માત્ર હિંદુસ્તાનમાં જ નહિં, પણ સમગ્ર દુનિયામાં આ બાબતમાં તેઓની બરાબરી કરી શકે એવી કોઈ જાતિ કે કોમ નથી. વળી તેઓના દાનની વિશિષતા એ છે કે એ માત્ર પોતાની જાતિ કે કોમ પૂરતી નથી પણ સાર્વજનિક છે.

દાનના સંબંધમાં કદાચિત્ પારસીઓથી બીજા નંબરે આવતી કોઇ કોમ હોય તો તે યહુદીઓ છે. આ વાતથી કેટલાકને નવાઇ લાગશે, અને આ લેખકને પોતાને જ્યારે એનું ભાન અમેરિકામાં થયું ત્યારે તેને પણ એ બહુ નવાઈકારક લાગેલી હતી, પણ એ ખરી જ છે. આપણને આ હકીકતથી અચંબો થતો હોય તો એ માત્ર એ જ કારણે છે કે યૂરોપના ખ્રિસ્તીઓએ યહુદીઓને બહુ કાળા ચિત્ર્યા છે, અને તેઓમાં લોભનો દોષ મુખ્ય દર્શાવ્યો છે. મધ્યકાળમાં આખા યૂરોપમાં યહુદીઓ સંબંધી એવી જ માન્યતા પ્રચલિત હતી, અને મહાકવિ શેકસપીયરે શાઈલોકનું જે ચિત્ર દોર્યું છે તે એના ઉપર જ રચાયું છે. યહુદીઓ લોભી છે એ ખરૂં, પણ તેઓ દાનવીર પણ તેવા જ છે. આ સમજવું જરા મૂશ્કેલ લાગે છે, પણ એ ખરૂં છે. યહુદીઓને છેલ્લાં લગભગ બે હજાર વર્ષ દરમ્યાન યૂરોપના ખ્રિસ્તીઓ તરફથી એટલું બધું દુઃખ સહન કરવું પડયું હતું અને તેઓ માટે અનેક પ્રકારના ધંધા એવી રીતે બંધ કરી દેવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવ્યા હતા કે તેઓને પઇ પઇ સંઘરવાની ફરજ પડી હતી. આને લીધે તેઓમાં કરકસર કરવાનો ગુણ આવ્યો, અને તેની સાથે લોભ પણ આવ્યો. વળી આગળ તો તેઓ પોતા કને પૈસો છે એટલું જણાવે કે તુરત જ તેઓ ઉપર રાજ્યની ધાડય પડતી. આપણા જ સમયમાં જર્મનીમાં અને યૂરોપના બીજા અનેક દેશોમાં યહુદીઓ ઉપર જે સીતમો ગૂજારવામાં આવે છે તેથી ઘણા વધારે ભયાનક સીતમો તેઓ ઉપર આગળના કાળમાં ગૂજારવામાં આવ્યા હતા. તેઓ ન તો લશ્કરમાં જોડાઇ શકતા, કે ન ખેતી કરી શકતા. મધ્યકાલમાં વેપાર બહુ હતો નહિ, અને એમાં પડવું એ કંઇક હલકું કામ ગણાતું. આ કારણથી યહુદીઓ વેપાર કરવા લાગ્યા, અને તે પણ જૂજ. તેઓ માટે જે એક ધંધો ખુલ્લો હતો તે ધીરધાર કરવાનો હતો, અને એમાં તેઓ કમાણી સારી કરવા લાગ્યા. પણ એ જ કારણે તેઓ પ્રત્યે લોકોનો તિરસ્કાર વધતો ગયો. એક તો તેઓ પ્રત્યે ધાર્મિક અને જાતિનો દ્વેષ હતો જ, અને તેમાં આથી વૃદ્ધિ થઇ, અને યહુદીઓ શાઇલોક જેવા જ છે એ માન્યતા દૃઢ થતી ગઇ. પણ ધીમેધીમે આ સ્થિતિમાં સુધારો થતો ગયો. યૂરોપમાં ધર્મદ્વેષ અને જાતિદ્વેષ છેલ્લાં દોઢસોએક વર્ષ થયાં ઓછો થતો ગયો છે, અને યહુદીઓ હવે ખુલ્લી રીતે ધન ભેગું કરી શકે છે તેમ વાપરી પણ શકે છે. અમેરિકામાં તેઓ યૂરોપ કરતાં વધારે છૂટથી રહે છે, અને પરિણામે તેઓમાં રહેલો પરોપકારનો ગુણ ત્યાં બહુ સારી રીતે ખીલી નીકળ્યો છે. તેઓનાં દાન પોતાની કોમના હિતાર્થે ઘણાં મ્હોટાં છે એ ખરૂં, પણ તેની સાથે સાર્વજનિક હિતના કાર્યોમાં તેઓએ જે ઉદારતાપૂર્વક દાન આપ્યાં છે તે બીજી કોઇ પણ કોમ કરતાં તેઓની વસ્તીના પ્રમાણમાં વધી જાય છે. પરોપકાર અને દાનવીરતામાં તેઓથી આગળ વધી જતા લોકો માત્ર પારસીઓ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝરથોસ્તીઓમાં આ મહાન સદ્ગુણ શ્રી ઝરથુસ્તના કાળથી જ આવેલો છે. એ મહાપુરૂષે એને પોતાના ધર્મમાં ઘણું ઉંચું સ્થાન આપ્યું છે, અને ગાથામાં તેનો ઉપદેશ છે. દાખલા તરીકે નીચેની કલમ :

૩૪ : ૫ ઓ અહુરમઝદ ! તારી સત્તા શાના ઉપર રચાઇ છે, અને તારી ઇચ્છિત વસ્તુ શી છે તે તું મને કહે, એટલે મારાં ભલાં કાર્યોને લીધે તારી મિત્રતામાં રહીને સચ્ચાઇથી અને સુવિચારથી હું તારા ગરીબ જનોને આશ્રય આપું. સર્વ દેવો (દાનવો) અને દુષ્ટ મનુષ્યોથી દૂર રહીને અમે તને શ્રેષ્ઠ માન્યો છે.

ગાથામાં ગરીબોને અન્ય સ્થાને પણ આજ પ્રમાણે યાદ કર્યા છે, અને ઇશ્વર પોતે તેઓની સંભાળ લેતા હોવાથી તેમ કરવા આપણી પણ ફરજ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. રેવ. ડો. મીલ્સ પોતાની ગાથા ઉપરની ટીકાની પ્રસ્તાવનામાં આ બાબત સંબંધે નીચે પ્રમાણે લખે છે :

" શ્રી ઝરથુસ્તે જે ધર્મ સ્થાપ્યો છે તેનાં મુખ્ય લક્ષણો ટુંકમાં જણાવતાં આપણે કહી શકીએ છીએ કે તે અને તેના સાથીઓ ઇશ્વરને પૂરેપૂરૂં આધીન હોય એવું એક રાજ્ય સ્થાપવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. આ રાજ્યની પ્રથમ ફરજ નીતિમાન અને ઉદ્યોગી ગરીબ જનોનું રક્ષણ કરવાની અને તેઓનું દુ:ખ દૂર કરવાની હતી."

આના અનુસંધાનમાં તે કહે છે કે :

" આ મુખ્ય સિદ્ધાંતનો અમલ લોકોના કલ્યાણાર્થે આશ્ચર્ય-કારક રીતે થયો હતો, અને તે એટલે સુધી કે માનવજાતિના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇતિહાસમાં એ એક અસાધારણ ઘટના હતી. ઝરથુસ્ત પછી લગભગ બે હઝાર વર્ષે સ્થપાયેલ! સાસાનિયન રાજ્યમાં નીચલા વર્ગના મનુષ્યોનું ઘણું રક્ષણ થતું. એ સિવાય પણ ઝરથોસ્તી લોકોના ઇતિહાસમાં આ આજ્ઞાનો અમલ બહુ સારી રીતે થયો હતો."

શ્રી ઝરથુસ્ત જે ઈશ્વરનું રાજ્ય સ્થાપવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા તેના સંબંધમાં એ જ વિદ્વાન આ પ્રમાણે લખે છે :

"આ રાજ્ય ઇશ્વરના પવિત્ર ક્રમ અથવા મનુષ્યોના પરમ કલ્યાણ માટેની તેની યોજના પ્રમાણે ચલાવવાનું હતું, અને એ ઈશ્વરની ભકિત અને પ્રેમથી ઓતપ્રોત કરવાનું હતું, અને તેના પરિણામે મનુષ્યોને કલ્યાણ અને અમરતા પ્રાપ્ત થવાનાં હતાં. આ ઉચ્ચ આદર્શ માત્ર આદર્શ તરીકે જ રાખવામાં આવ્યો નહોતો. એમ થયું હોત તો તે સમયનો સમાજ, તે છેક પ્રાથમિક સ્થિતિમાં હોવાના કારણે, એને સમજી શકયો ન હોત, અને એ માત્ર વાણી રૂપે જ રહ્યો હોત. એ આદર્શ મૂર્ત્તિમંત ન થાય તો તેને આપણો આજનો સમાજ પણ સમજી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી, તો પછી તે કાળની તો વાત જ શી કરવી ! આ કારણથી એ આદર્શને સમાજના જીવનમાં ઉતારવા માટે એક સુવ્યવસ્થિત ધર્મસમાજ અથવા સંઘ રચાયો હતો, અને પુરોહિત વર્ગ અગ્નિને પવિત્ર અને ઇશ્વરના પ્રતિકરૂપ માની ઇશ્વરની ભક્તિમાં ઉત્સાહપૂર્વક લાગ્યો રહેતો. પણ ગાથામાં જે સમાજનું વર્ણન જોવામાં આવે છે તે આથી વધારે સાદો હોય એમ જણાય છે."

શ્રી ઝરથુસ્તે આ પ્રમાણે એક ધર્મસમાજ સ્થાપ્યો હતો, અને તેમાં ગરીબ ખેડુતને પુરોહિત સરખું સ્થાન હતું. કદાચિત્ એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્થાન કંઇક અંશે ઉચ્ચતર હોય એમ ગાથા ઉપરથી જણાય છે. આ ધર્મ–સમાજનો ઉદ્દેશ ઇશ્વરનું પ્રેમ અને સત્યનું રાજ્ય પૃથ્વી ઉપર સ્થાપવાનો હતો. તે પોતે એને અહુરમઝદનું રાજ્ય કહે છે, અને તેમાં ઇશ્વરની જ સત્તા અને તેનો અધિકાર પ્રચલિત થઇ માનવીય જીવનમાં સત્ય અને ભલાઇ, સુખ અને અમરતા વ્યાપે એ તેનું લક્ષ્ય હતું. એ રાજ્ય માત્ર આધ્યાત્મિક નહોતું, પણ તેમાં આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક જીવનને લગતી અનેક વાતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો, અને એ રાજ્યને પૃથ્વી ઉપર લાવવા માટે તેના અનુયાયીઓને સતત પુરૂષાર્થ અને ધર્મયુદ્ધ કરવા જરૂર હતી.

શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મની એક વિશેષ ખુબી એ છે કે તે સંપૂર્ણ રીતે આશાવાદી છે. આશાવાદ એ તેનું એક મુખ્ય લક્ષણ છે, અને એ તેમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલ છે. આ ધર્મ પોતાના અનુયાયીઓને અધર્મની સામે એક મહાન અને સતત ધર્મયુદ્ધમાં જોડે છે, અને એ યુદ્ધ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું અને અતિશય ભયંકર હોવા છતાં શ્રી ઝરથુસ્તને પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને ખાત્રી છે કે આખરનો વિજય સત્ય, ધર્મ અને અહુરમઝદનો છે. ઇશ્વરની શકિતમાં આટલો ઉંડો વિશ્વાસ એ અત્યારે પણ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, તો તે કાળે એ અતિશય અસાધારણ કહેવાય. ઇશ્વરનો જ વિજય થવાનો છે, અને આ પૃથ્વી ઉપર તેનું રાજ્ય સ્થપાશે એ તેનો દઢ વિશ્વાસ હતો, પૂર્ણાંશે દઢ વિશ્વાસ હતો. સામાન્ય મનુષ્યોની વાત ન કરતાં પેગંબરોમાં પણ થોડા જ એવા થઈ ગયા છે કે જેઓમાં આવો જીવંત અને જવલંત વિશ્વાસ હતો, અને તેને પોતાને અનેક મૂશ્કેલીઓ વેઠવી પડી હતી, અને અધર્મની સામે યુદ્ધ કરતાં હાર ખાવી પડી હતી અને આખરે એનો પ્રાણ પણ એમાં ગયો હતો તો પણ એ વિશ્વાસ તો અચળ જ રહ્યો હતો અને એની સાથે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેની આશા પણ અમર જ રહી હતી. આ પરમ આદર્શને લીધે ઝરથોસ્તી ધર્મ પણ સર્વદા આશાવાદી રહ્યો છે.

આપણે આગલા પ્રકરણોમાં જોઇ ગયા તે પ્રમાણે શ્રી ઝરથુસ્તનો ધર્મ જેમ આધ્યાત્મિક છે તેમ જ તે સામાજિક પણ છે, અને એ રીતે તેમાં માનવીય જીવનના સમગ્ર કલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯

આત્માની અમરતા અને પરલોક

શ્રી ઝરથુસ્તનો ધર્મ તેમાં રહેલા ઇશ્વરના સ્વરૂપના જ્ઞાન અને તેની નીતિ સંબંધે જેવો અતિશય ઉચ્ચ અને અદ્વિતિય તેના કાળમાં હતો, તેવી જ રીતે તે આત્માની અમરતાની માન્યતાના સંબંધમાં હતો. તેનો અમરતાનો સિદ્ધાંત એ તેનું એક ખાસ મૌલિક લક્ષણ છે. આત્મા અને દેહ જૂદા છે, અને મનુષ્યના મૃત્યુ પછી તેનો આત્મા કોઇ એક સ્થાને જાય છે, એવી માન્યતા જ્યાં જ્યાં લોકોમાં ઉંડો ધર્મભાવ જાગૃત થાય છે, ત્યાં ત્યાં એક કે બીજા રૂપમાં જોવામાં આવે છે કદાચિત્ જેઓને આપણે જંગલી લોકો ગણીએ છીએ તેઓમાં પણ મનુષ્ય પોતાના દેહના પડવા સાથે મૃત્યુ પામતો નથી અને તેનું જીવન ચાલુ રહે છે એવી કંઇક માન્યતા રહેલી જોવામાં આવે છે. આ લોકો ભલે આત્મા શું છે એ જાણતા ન હોય, તેમ અમરતા શું છે એ પણ જાણતા ન હોય, પણ આપણું જીવન અહિં જ ખલાસ થતું નથી એવું ભાન તેમને કંઇક અંશે રહેલું છે. આ ભાન બધી જાતિના લોકોમાં છે કે નહિ એ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. આ બાબતમાં સત્ય ગમે તે હોય, પણ એક વાત ચોક્કસ છે કે શ્રી ઝરથુસ્તના કાળમાં આત્માની અમરતાની માન્યતા જે કંઇ વર્તમાન હતી તે કરતાં એ મહાપુરૂષની એ સંબંધમાં માન્યતા બહુ ઉચ્ચતર હતી. એ મહાપુરૂષને આ અમરતાનો જેવો અનુભવ થયો હતો તેવો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે કાળે અન્ય કોઈને થયો નહોતો. તેના ધર્મનું આ લક્ષણ એવું ઉર્જ્વળ છે કે તે એકદમ નજરે ચઢે છે, અને એ ધર્મની મહત્તા અને ઉચ્ચતાનું એ એક મુખ્ય કારણ છે.

આર્યો પ્રથમ પોતાના મૂળ વતનમાંથી છૂટા પડ્યા ત્યાર પહેલાં આત્માની અમરતામાં નહિ પણ મનુષ્યમાં રહેલું કંઇ એક તત્ત્વ તેના મૃત્યુ પછી ચાલુ રહે છે એ માન્યતા તેઓ ધરાવતા હોય એમ લાગે છે, કેમકે આ બાબતમાં પ્રાચીન ગ્રીક, જર્મન અને હિંદુસ્થાનમાં આવેલા આર્યોની માન્યતા કેટલીક રીતે સરખી છે. તેઓ પરલોકમાં માનતા હતા, અને સ્વર્ગ વિષેનો તેઓનો ખ્યાલ એ હતો કે ત્યાં ઉત્તમ ખાનપાન અને આનંદ રહેલાં છે, અને કે જેઓએ આ લોકમાં બહાદુરી અને શૌર્ય દર્શાવ્યાં હોય તેઓ ત્યાં જાય છે. વળી તેઓ એવું પણ માનતા હતા કે જે લોકોએ સાહસિક જીવન ગુજાર્યું ન હોય તેઓ કોઈ અંધકારમય સ્થાને જાય છે. તેઓનો સ્વર્ગ અને નર્ક વિષેનો ખ્યાલ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવન અને ધર્મ અને નીતિની દૃષ્ટિએ બહુ નબળો હતો, અને તેમાં સ્પષ્ટતા બહુ થોડી હતી. આ સ્થિતિ ઋગ્વેદના જૂના ભાગમાં પણ જોવામાં આવે છે, જો કે એ ભાગ રચાયો ત્યારે આર્યોએ તેઓની આ બાબત વિષેની માન્યતામાં કંઈક પ્રગતિ કરી હોય એ સંભવિત છે. સ્વર્ગ વિષેની ઋગ્વેદની માન્યતા શી હતી તે આપણે નીચે આપેલા વર્ણન ઉપરથી જોઇ શકીએ છીએ :

"જ્યાં પ્રકાશ છે, અને જે કદિ અસ્ત થતો નથી, અને જ્યાં દિવ્ય જ્યોતિ ઝળહળી રહ્યો છે, ત્યાં, અમૃતત્વ અને સનાતનતામાં, હે સોમ! મને લઇ જા!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યાં વૈવસ્વત રાજા છે, અને જ્યાં સ્વર્ગનો અંતરતમ પ્રદેશ છે, જ્યાં સનાતન જળ છે, ત્યાં હે સોમ ! મને અમર કર !

જ્યાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વર્ગના ત્રીજા સ્થાનમાં ફરી હરી શકાય છે, જ્યાં સર્વ આવાસ પ્રકાશિત રહ્યા છે, ત્યાં, ઓ સોમ ! મને અમર કર !

જ્યાં મનની ઇચ્છા અને આકાંક્ષા પૂરી થાય છે, જ્યાં સૂર્યની ગતિના સર્વોચ્ચ સ્થાને ઇચ્છા અને તૃપ્તિ એકત્ર રહે છે, ત્યાં, ઓ સોમ ! મને અમર કર !

જ્યાં આનંદ, મોજ અને મજા રહ્યાં છે, જ્યાં ઇચ્છનારની મનોવાંછના તૃપ્ત થાય છે, ત્યાં, ઓ સોમ ! મને અમર કર !"

૧–૧૧૩–૭

અહિં સ્વર્ગમાં મુખ્ય વસ્તુઓ શાશ્વત પ્રકાશ, ઝળહળતો જ્યોતિ, ઇચ્છાઓની તૃપ્તિ, મોજમજા અને આનંદ છે. આ વસ્તુઓ સુંદર ભલે હોય, પણ તેમાં ઉચ્ચ આધ્યાત્મિકતા જણાતી નથી. એમાં ઇશ્વરને પણ સ્થાન નથી, અને એને માટે પ્રાર્થના સોમ, જેનું સ્થાન દેવોમાં બહુ ઉંચું નથી, તેને કરવામાં આવેલી છે. ઋગ્વેદમાં એક બીજે સ્થળે પુનર્જન્મની આથી ઉચ્ચતર માન્યતા જોવામાં આવે છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે :

"પેલા પ્રાચીન માર્ગો જે ઉપર લાંબા કાળથી પિતૃઓ અહિંથી ચાલતા ગયા છે, તે ઉપર તું પ્રયાણ કર, પ્રયાણ કર! જે રાજાઓ આનંદમાં રહે છે એવા વરુણ અને યમને તું ત્યાં જોઈશ. ત્યાં તું યમના આશ્રય નીચે તારા પિતૃઓ સાથે એકત્ર થા અને એ રીતે તારા સત્કર્મનું ફળ પામીને, અને દોષમાંથી મુક્ત થઇ તારા ઘર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તરફ પાછો ફર. અને તારા દેહ સાથે ઓ આનંદમય ! તું ફરીથી એકત્ર થા !"

૧૦-૧૪-૭-૮

આ વર્ણનમાં ધાર્મિક તત્ત્વ સ્પષ્ટ તરી આવે છે. એવું જ બીજું વર્ણન આ છે :

"અને જ્યારે તે તેઓ વચ્ચે દિવ્ય જીવન પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે દેવોની ઇચ્છા પૂરી રીતે પાલન કરશે."

૧૦-૧૬-૨

અહિં આપણે એ વાત ધ્યાનમાં લેવી જોઇએ છે કે આ વર્ણનો ઋગ્વેદના દસમા મંડલમાં જોવામાં આવે છે. આ મંડલ તેમ પહેલું મંડલ પાછળથી રચાયાં છે, એટલે તેમાં જે માન્યતા જોવામાં આવે છે તે પ્રાચીન માન્યતાના વિકાસ રૂપે છે.

આથી ઉલટું ગાથામાં પ્રથમથી આત્માની અમરતાના સંબંધમાં જે માન્યતા જોવામાં આવે છે તે ઋગ્વેદના પાછળથી રચાયેલા ભાગમાં આપેલી માન્યતા સરખી છે એટલુંજ નહિં પણ તેથી ઉચ્ચતર છે. તેમાં અનેક સ્થળે આ વિષયના સંબંધમાં જે કંઇ કહેવામાં આવ્યું છે તે અધ્યાત્મ દૃષ્ટિએ લગભગ પૂર્ણ સત્ય છે. ઝરથોસ્તી ધર્મના પ્રત્યેક અભ્યાસીએ આ વાતનો સ્વિકાર આશ્ચર્યપૂર્વક કર્યો છે. તેઓમાંના એકાદ બેનાં કથન આપણે અહિં ટાંકીએ તો તે અયોગ્ય નહિ કહેવાય. ડો. વીલ્હેલ્મ ગાઇગર પોતાના " પૂર્વ ઇરાનીઓની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ " નામના પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે કહે છે :

" પણ હું ધારૂં છું કે મૃત્યુ પછીના જીવનની માન્યતા અને તેને લગતા સર્વ વિચાર અવસ્તા ધર્મશાસ્ત્રમાં માનતા લોકોમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેટલા ભારપૂર્વક અને ખાત્રીપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યાં છે, તેટલાં અન્ય કોઇ સ્થળે જાહેર થયાં નથી. આત્માની અમરતાનો સિદ્ધાંત અને પરલોકમાં થનારો ન્યાય એ આ ધર્મનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. એ સિવાય ઝરથોસ્તી ધર્મ તેના ખરા સ્વરૂપમાં રહેતો જ નથી. આ ધર્મનો ઇતિહાસ આપણે વિચારીએ છીએ ત્યારે આપણને માલુમ પડે છે કે તેના સ્થાપનની શરૂઆતમાં જ આત્માની અમરતા વિષેની માન્યતા દૃઢ અને જીવંત છે. એ ધર્મના સંસ્થાપકો પોતાના ઉપદેશમાં પરલોક વિષે બહુજ સ્પષ્ટ છે, અને તેઓ મનુષ્યની પરલોકમાં થનારી સ્થિતિને સહુથી વધારે અગત્યતા આપે છે. તેઓ ભારપૂર્વક કહે છે કે જેઓ ધાર્મિક છે તેઓને શાશ્વત આનંદ પ્રાપ્ત થવાનો છે, અને જેઓ અધાર્મિક છે તેઓ માટે નિત્ય કાળ દુઃખ રહેલું છે. એ ધર્મ પ્રમાણે તેનો અનુયાયી આધ્યાત્મિક જગતનું અંગ બને છે, અને તેના મૃત્યુ પછી તે તેમાં પ્રવેશ કરે છે, અને આ જગત તો તેને માટે માત્ર પરલોકને માટે યોગ્ય તૈયારી કરવાનું સ્થાન છે."

ડૉ. મોલ્ટન એ જ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે :

"આત્માની અમરતાનો સિદ્ધાંત શ્રી ઝરથુસ્તે નવો શોધી કાઢયો નથી એ ખરૂં, પણ તેણે તેના આગળના કાળની માન્યતાને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આપ્યું, અને તેમ કરી મનુષ્ય જાતિના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં એક ઘણું અગત્યનું પગલું ભર્યું. આ સિદ્ધાંત પેગંબર મુસાને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રકટીકરણમાં બીજ રૂપે રહ્યો હતો, પણ આપણે એ યાદ રાખવું જોઇએ કે એ બીજ રૂપે રહેલી માન્યતાને શ્રી ઝરથુસ્ત પછી હજારેક વર્ષે પ્રથમ ઇસુએ પ્રગટ કરી હતી."

ડૉ. મોલ્ટનનું આ સાક્ષ્ય અગત્યનું છે, કેમકે તે પોતાનાં ઝરથોસ્તી ધર્મવિષયક પુસ્તકો એક ખ્રિસ્તી પ્રચારક તરીકે લખે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ કારણથી તે હમેશાં પૂર્ણાંશે નિષ્પક્ષપાતી થઈ શકતા નથી. આ વિદ્વાન અહિં આગળ વધી એટલું પણ કહી શકયા હોત કે યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મમાં આત્માની અમરતા અને પરલોક વિષે જે સિદ્ધાંત જોવામાં આવે છે તે મ્હોટે ભાગે ઝરથોસ્તી ધર્મને આભારી છે. આ વાત હવે પશ્ચિમના વિદ્વાનો ખુલ્લી રીતે સ્વિકારે છે. આપણે એ વિષય આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચ્યો છે એટલે અહિં એમાં ઉતરવા જરૂર નથી.

શ્રી ઝરથુસ્ત પોતે આ બાબતમાં શું કહે છે તે આપણે હવે જોઈએ. દાખલા તરીકે નીચેની કલમ :

જે કોઈ હું ઝરથુસ્ત માટે જાહેર રીતે અને સત્યતાપૂર્વક અને પોતાના ખરા દિલની ઇચ્છાથી કાર્ય કરશે, તેને માટે આ પૃથ્વી ઉપર સર્વ ઇજ્જતની દોલત સાથે આવતી દુનિયામાં બદલો લાયક ગણાશે. આ વાત, ઓ સર્વજ્ઞ અહુરમઝદ ! તેં મને શિખવી.

યઝન ૪૬ : ૯.

વળી આ કલમ :

જે આ પાર્થિવ અને આધ્યાત્મિક જગતના આનંદના માર્ગો દર્શાવી શકે, અથવા જે મોજુદ જગત તરફ અહુરમઝદ રહે છે તેના માર્ગો જણાવી શકે, તે માણસ પોતે ભલાના કરતાં વધારે ભલું લાભ કરે ! ઓ અહુરમઝદ ! તે મનુષ્ય તારી બંદગી કરનાર, તારો વંશજ, ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર, અને જગતની આબાદી કરનાર છે.

૪૩ : ૩.

આ બન્ને કલમોમાં જેને આપણે સ્વર્ગ કહીએ છીએ તેનું વર્ણન "ઉત્તમથી ઉત્તમ" અથવા 'સર્વોત્તમ' વગેરે શબ્દોથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવામાં આવ્યું છે. એ જ પ્રમાણે નર્કનું વર્ણન એથી ઉલટી રીતે કરવામાં આવેલું છે. વહિસ્ત શબ્દ મૂળમાં ઇષ્ટ સરખો છે, અર્થાત્ ઉત્તમ છે, અને એની સાથે લગભગ એવું જ વિશેષણ લગાડવામાં આવેલું છે. આ બતાવે છે કે શ્રી ઝરથુસ્ત સ્વર્ગ અને નર્કનો અર્થ ભલાઈ અને ભુંડાઇના અર્થમાં કરે છે, અને તેની દૃષ્ટિમાં એ બન્ને સ્થાન તેઓના આ ગુણ માટે જાણીતા છે. અમરતા અથવા ગાથાનો શબ્દ અમરતાત એ કંઇક અંશે અભાવસૂચક છે, એટલે એમાં મૃત્યુ નથી એવો અર્થ નીકળે છે. પણ શ્રી ઝરથુસ્ત એથી સંતોષ ન પામતાં તેને ભાવસૂચક બનાવે છે. ઇશ્વરના ગુણોનું વિવેચન કરતાં એમાં હોરવતાત અને અમરતાત એ બે ગુણોને એકત્ર કર્યા છે એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યની અમરતા એ ભલાઇથી ભરેલી છે. એમાં જીવનની પૂર્ણતા રહેલી છે એવો પણ અર્થ રહેલો છે. શ્રી ઝરથુસ્તના કાળમાં ભાષા એટલી બધી અધુરી હતી કે એને જે કંઇ કહેવાનું હતું તે આ પ્રકારનાં વિશેષણો વાપરી કહેવાની તેને ફરજ પડતી હતી. હિંદુઓમાં મુક્તિ અને મોક્ષ શબ્દો વાપરવામાં આવેલા છે, જે પ્રથમ દૃષ્ટિએ અભાવ-સૂચક જ છે. એમાં મ્હોટે ભાગે આ જગતનાં બંધન અથવા આ જગતના જીવનમાંથી છૂટવાની વાત આવે છે, ત્યારે ગાથામાં જેને પરમ સ્થિતિ માનવામાં આવેલી છે તેને માટે પ્રથમથી જ ભાવસૂચક શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે એ ધ્યાનમાં લેવું જોઇએ છે. આત્માની અમરતાનો અર્થ શ્રી ઝરથુસ્ત ઇશ્વર સાથેનો સહવાસ કરે છે. આ સહવાસ ભવિષ્યમાં અનંત કાળ સુધી રહે છે, પણ તેની શરૂઆત આ જગતમાં જ થાય છે. એ સહવાસનો અનુભવ ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામતો જાય છે, અને મૃત્યુ પછી ધાર્મિક મનુષ્ય ઇશ્વરના ધામમાં જાય છે.

શ્રી ઝરથુસ્ત આ ધામને ગીત અને આરાધનાનું ઘર કહે છે, અને ત્યાં ઇશ્વરના માનીતા એટલે જે પુરૂષો અને સ્ત્રીઓએ તેણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપદેશેલા નવા ધર્મનો સ્વિકાર કરેલો છે, અને જેઓ તેનું પોતાના જીવનમાં પાલન કરી ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરે છે, તેઓ જાય છે. આ સંબંધમાં તેનાં વચન નીચે પ્રમાણે છે :

૪૫-૪ સત્યતાને લીધે આ જગતમાં જે સર્વોત્તમ તથા મહેનતુ ભલા મનનો પિતા, તથા જેની પુત્રી ભલું કામ કરનારી આર્મેઇતિ છે, તે સર્વોત્તમ વિષે હું તમને જાહેર રીતે કહું છું. જે અહુરમઝદ સર્વ વસ્તુઓ જાણે છે, તથા જેણે મને આ મંત્રો આપ્યા છે, તે દરેક વસ્તુ જુએ છે, અને કોઈથી ઠગાતા નથી.

૫ ધર્મનાં જે વચન મને પરમ દયાળુએ કહ્યાં છે, અને જેનું શ્રવણ મનુષ્યો માટે બહુ લાભકારક છે. તે હું તમને જાહેર કરૂં છું. જે કોઇ મારૂં કહેવું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળશે, તેઓને સુખ અને અમરતા પ્રાપ્ત થશે. તેઓનાં ધાર્મિક કાર્યને લીધે તેઓ અહુરમઝદ પામશે.

૬ જે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, તેને વિષે હું તમને જાહેર રીતે કહું છું, અને સત્યતાપૂર્વક હું તેની કીર્તિ ગાઉં છું. જે પોતે જ્ઞાનવાન છે, અને જેના અમેશાસ્પંદો પણ જ્ઞાનવાન છે, (તેની કીર્તિ હું ગાઉં છું.) અહુરમઝદની જે આરાધના ભલા મનથી કરવામાં આવે છે, તે તે ભલા મનના આત્મા દ્વારા સાંભળશે. તે તેની પોતાની સર્વોત્તમ બુદ્ધિની મારફત તે (આરાધના) શિખવશે.

૭ જે દાન કરનાર હાલ હૈયાત છે, જે આગળ થઇ ગયા અને જે હવે પછી થશે, તેઓ તેનાથી લાભ ઇચ્છે છે. ધાર્મિક માણસનો આત્મા અમરપણું પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, અને પાપીને ભયંકર દુઃખ થાય છે. આ નિયમ સૃષ્ટા અહુરમઝદે પોતાની સત્તાની રૂએ સ્થાપ્યા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮ અમે બંદગીનાં સ્તોત્રોથી તેની (અહુરમઝદની) સ્તુતિ કરવા ઈચ્છીએ છીએ, કારણ કે હું ધર્મની વાતોથી વાકેફ થઇને ભલા વિચારના, વચનના અને કાર્યના તે પરમ જ્ઞાની સાહેબને મારી નજરે સ્પષ્ટ રીતે જોઉં છું. તેની સ્તુતિ અમે ગરોથ્માનમાં સાંભળીશું.

આ વચનોમાં શ્રી ઝરથુસ્ત આત્માની અમરતામાં પોતાનો વિશ્વાસ પ્રગટ કરે છે, અને લોકોને તેમાં વિશ્વાસ રાખવા આમંત્રે છે. અહિં વાપરવામાં આવેલો ગરોથ્માન શબ્દ સ્વર્ગ અથવા સર્વોચ્ચ સ્વર્ગને માટે છે, અને તેનું એક માત્ર લક્ષણ એ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ત્યાં ઈશ્વરની સ્તુતિ થઇ રહી છે. આ સ્વર્ગમાં માત્ર ધાર્મિક, સત્યશીલ અને દાનના દાતાઓને સ્થાન છે, અને જે કલમોમાં આ બધું કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં ભલું મન અને સત્યતા શબ્દો અહુરમઝદને માટે તેમજ એ સ્વર્ગમાં જવા ઈચ્છતા લોકો માટે વારંવાર વાપરવામાં આવ્યા છે. એમાં પ્રકાશ, ઝળહળતો જ્યોતિ વગેરે વસ્તુઓનું નામ પણ લેવામાં આવ્યું નથી, તેમ ખાનપાન વિષે કશું કહેવામાં આવ્યું નથી એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. એ ધામમાં માત્ર ઇશ્વર, તેના મૂર્ત્તિમંત ગુણો અને ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળનાં સર્વ ધાર્મિક મનુષ્યો જ રહેલાં છે, અને તેમાં ઇંદ્રિયોના વિષયના સુખનો ગંધ પણ નથી. તેઓ સર્વ આનંદમય છે, પણ એ આનંદ દિવ્ય છે. સ્વર્ગ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું અંતર દૂર કરવા ઇશ્વર પોતે પોતાના પુત્ર વોહુમન અને પુત્રી આર્મેઇતિને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રથમ શ્રી ઝરથુસ્તના હૃદયમાં અને તેના ઉપદેશ દ્વારા અન્ય લોકોના હૃદયમાં મોકલે છે, અને તેમ કરી પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગની રચનાનો પ્રારંભ કરે છે. અમરતા અને ગરોથ્માનની પ્રાપ્તિ આ બે પ્રતિનિધિ દ્વારા જ થાય છે, અને એ બે ગુણનો ઇશ્વર સાથે જેવો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિકટ સંબંધ છે, તેવો જ કંઇક સંબંધ સ્વર્ગમાં અને પૃથ્વી ઉપર પણ તેઓ સાથે સહુનો હોવો જોઇએ એવી ઇચ્છા અને આશા શ્રી ઝરથુસ્ત સેવતા જણાય છે. ગરોથ્માન ઈશ્વરનું જ ગૃહ છે, અને તેમાં એ પિતા રૂપે રહી પોતાનું દિવ્ય કુટુંબ રચે છે, અને આ જગતમાં પોતાનો ધર્મ સ્થાપી મનુષ્યોને કોઈ પણ જાતના ભેદ સિવાય એ જ કુટુંબમાં સ્થાન આપે છે. સ્વર્ગ કે મુક્તિનો આદર્શ આથી ઉચ્ચતર આજે પણ સંભવી શકતો નથી, તો તે કાળે એ અતિશય અસાધારણ અને ચમત્કારિક હતો જ. ઇશ્વરની પ્રેરણા સિવાય આ પ્રકારની માન્યતા કોઇ રીતે શકય નથી, અને આવી ઉચ્ચ પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરવા શ્રી ઝરથુસ્ત કૃપાપાત્ર થયા હતા.

ઇશ્વરનું ધામ એ તેનું ગૃહ છે, અને તેમાં સહુ એક દિવ્ય કુટુંબ તરીકે રહે છે એ આપણે જોઇ ગયા. એ સ્વર્ગમાં ઇશ્વર પિતા છે, અને તેના આમેશાસ્પંદો અને તેના ભક્તજનો તેનાં પુત્રો અને પુત્રીઓ તરીકે તેની સાથે રહે છે એ પણ આપણે જોઇ ગયા. ઈશ્વરનું ધામ આ રીતે પરમ પ્રેમ અને આનંદથી ભરપૂર છે. સ્વર્ગમાં જે સ્થિતિ છે તે સરખું કંઇક આ પૃથ્વી ઉપર થવું જોઇએ એ ખ્યાલ શ્રી ઝરથુસ્તના મનમાં સ્હેજે આવ્યો હતો. જે પ્રેમ સ્વર્ગમાં જોવામાં આવે છે તેવો જ, પૂર્ણાંશે નહિ તો કંઇક અંશે, મનુષ્યોમાં પરસ્પર સ્થપાય એ તેના ધર્મનો ઉદ્દેશ હતો. આ વસ્તુ આપણે નીચેની કલમોમાં જોઇએ છીએ :

૪૫ : ૯ અમે તેને (અહુરમઝદને) અમારા ભલા મનથી ખુશ કરવા ઇચ્છીએ છીએ, જેણે અમારૂં ભલું ચાહીને સુખ અને દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યાં છે. અમારાં મનુષ્યો તથા ઢોરને સમૃદ્ધ કરવા માટે ભલા મનથી પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનને લીધે અને સચ્ચાઇને કારણે અહુરમઝદ અમને પોતાની સત્તાની રૂએ જોઇતું સામર્થ્ય આપશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦ અમે પ્રેમપૂર્વક તેની સ્તુતિ અને ભક્તિ કરવા ઇચ્છીએ કે જે પોતાના અખૂટ સામર્થ્યમાં પરમજ્ઞાની અહુરમઝદ તરીકે જણાએલા છે, અને જેણે સત્ય અને ભલા મનની મારફત પોતાના રાજ્યમાં તેને (ધાર્મિકજન) માટે સુખ અને અમરતા મુકરર કર્યાં છે. અહુરમઝદ તેને હર વખત સામર્થ્ય અને શક્તિ બક્ષે છે.

૧૧ અમે તેની સ્તુતિ કરીએ છીએ કે જે દેવો (દાનવો) તથા નીચ મનુષ્યોને તિરસ્કારે છે. આ દેવો અને આ પ્રકારનાં મનુષ્યોએ પ્રથમ તેનો અનાદર કર્યો છે. જેઓ અહુરમઝદની સ્તુતિ કરે છે, તેઓ એથી ઉલટા જ છે. આ લોકો સોશ્યન્તોએ બક્ષેલા વિશ્વાસના કારણે અને તેઓ તેઓને આધીન છે એ કારણે મિત્ર, ભાઇ અને પિતા છે.

અહિં આપણે ફરી એ કહેવાની જરૂર છે કે જેમ અન્ય કલમોના સંબંધમાં છે તેમ ઉપલી કલમો અને ખાસ કરીને નવમી કલમનો અર્થ સ્પષ્ટ થઈ શકતો નથી. પણ એક વાત ચોક્કસ છે કે શ્રી ઝરથુસ્ત ઇશ્વરને પોતાના મિત્ર અને પિતા કહે છે, તેજ પ્રમાણે ધાર્મિકજનોને પણ તે તેવા જ ગણે છે. તેનો ધર્મસમાજ કે સંઘ આ રીતે એક દિવ્ય કુટુંબ સમાન છે. ધર્મસમાજની આ માન્યતા પણ તે કાળ માટે ચમત્કારિક હતી, અને એ એક ઇશ્વરનું જ પ્રકટીકરણ હતું. શ્રી ઝરથુસ્ત પોતે પણ એમ જ માનતા હતા. તેનું ધર્મ-મંડળ એ ઇશ્વરે રચેલું છે, અને જે કોઇ તેમાં દાખલ થાય છે, તે આ જગત અને પેલા જગત અથવા પરલોકમાં ઇશ્વરના પોતાના જ કુટુંબમાં ભળે છે, અને જે કોઇ તેની બહાર રહે છે તે સર્વ કાળ માટે તેની બહાર રહે છે. ઇશ્વરે જ આ ધર્મ સ્થાપ્યો છે, અને તે મનુષ્યોને પરમ સુખ અને અમરતા બક્ષે છે, અને જેઓ તેનો અનાદર કરે છે તેઓને એ પ્રાપ્ત થયાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી. ઇશ્વર દયાળુ છે તેમ તે ન્યાયી પણ છે, અને ભુંડા લોકોને તેઓનાં ભુંડા કામો માટે યોગ્ય બદલો આપે છે. આ બે પ્રકારનાં મનુષ્યોની શી સ્થિતિ થાય છે તેનું વર્ણન શ્રી ઝરથુસ્ત નીચે પ્રમાણે આપે છે :

૪૬ : ૮ જે કોઇ મારી સાલામતાને હાની પહોંચાડવા ઇચ્છે છે, તેના ક્રોધનો આતશ તેના ભુંડા કામોને લીધે મને નુકશાન કરશે નહિ, પણ તેના દ્વેષના કારણે તેનું પ્રત્યાગમન તેને જ મળશે, અને તેના તનને સુખથી પાછું પાડશે, અને નહિ કે દુઃખથી. ઓ અહુરમઝદ ! પ્રત્યેક કાર્યને તેનું પ્રતિફળ મળશે.

૧૦ ઓ અહુરમઝદ ! જે કોઇ, પુરૂષ અથવા સ્ત્રી, જીંદગીની સર્વોત્તમ બક્ષીસ જે ખચીત તેં જાણેલી છે તે મને આપે, તથા જે કોઇ ધર્મ ખાતર ધર્મનો અમલ કરે, અને ભલા મનથી પોતાનો અધિકાર ચલાવે, તેઓને તારી સ્તુતિનો માર્ગ હું દર્શાવીશ, અને તેઓ સર્વને હું ચીન્વત પુલની પેલી પાર લઇ જઇશ.

૧૧ કરપો તથા કવિઓ પોતાના અધિકારની રૂએ ભુંડા કાર્યોથી મનુષ્યની જીંદગી પાયમાલ કરવા મનસુબો કરે છે. તેઓને એ પ્રમાણે કરવા માટે તેઓના આત્માએ તથા તેઓના અંતઃકરણે સખ્ત કર્યા છે. તેઓ જે બાજુ ચીન્વત પુલ છે ત્યાં જાય છે, પણ તેઓ માટે હમેશનું રહેઠાણ દ્રુજના સ્થાનમાં છે.

આ ત્રણ કલમોમાં સ્વર્ગ અને દ્રુજનું સ્થાન એટલે નર્ક, કર્મના પ્રતિફળનો નિયમ, સ્વર્ગ ગમનના માર્ગ અને એ માર્ગે પેગંબર પોતે માર્ગદર્શક છે એ વાતો સંબંધે કહેવામાં આવ્યું છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે શ્રી ઝરથુસ્તની વિચાર–સૃષ્ટિમાં સ્વર્ગ અને નર્કમાં વાસ એ કેવળ ધાર્મિક કે અધાર્મિક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવન ઉપર આધાર રાખે છે, અથવા આપણા કર્મના પ્રતિફળ અર્થાત્ બદલા તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. આ બન્ને વસ્તુઓ અતિશય અગત્યની છે. એમાં સ્વર્ગ અને નર્કનો વિચાર આગળના કાળમાં હતો તે કરતાં ઉચ્ચતર અથવા ધર્મથી ઓતપ્રોત બન્યો છે, અને કર્મના નિયમનો સ્પષ્ટ સ્વિકાર છે. વળી શ્રી ઝરથુસ્ત કહે છે કે તે આ જગતમાં જે પ્રમાણે ધર્મસંસ્થાપક અને માર્ગદર્શક છે, તે જ પ્રમાણે ધર્માત્માઓને સ્વર્ગમાં લઇ જનાર છે. મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં કદાચિત્ પહેલી જ વાર કોઇ પણ દષ્ટાને આ લોક તેમ પરલોકમાં માર્ગદર્શક તરીકેના પોતાના સ્થાનની ખાત્રી થઇ હોય તો તે શ્રી ઝરથુસ્ત જ છે. એ ઉપરાંત અહિં પુરૂષ અને સ્ત્રી એ બન્નેને ઉપરનાં વચનો કહેવામાં આવ્યાં છે એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આ પ્રકારનું સંબોધન પણ ઇતિહાસમાં કદાચિત્ પહેલી જ વાર શ્રી ઝરથુસ્તે કરેલું હતું. બાઇબલમાંનો જૂનો કરાર, જે ગાથાઓ પછી ઘણે લાંબે કાળે રચાયો હતો, અથવા તો જેની અંદર રહેલાં અનેક ન્હાનાં મ્હોટાં પુસ્તકોનો મ્હોટો ભાગ અથવા તો તે સર્વ ગાથા પછી હૈયાતીમાં આવ્યાં, તેમાંના કોઇમાં સ્ત્રીઓને આ પ્રકારનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી. હિંદુઓમાં પણ ગીતામાં પહેલી જ વાર મુક્તિનો માર્ગ સ્ત્રીઓ માટે ખુલ્લો કરવામાં આવેલો છે.

અહિં સ્વર્ગમાં જવા માટે ચીન્વત પુલ ઓળંગવો પડે છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આ પુલની માન્યતા છેક પ્રાચીન કાળથી આર્યોમાં ઉતરેલી છે, કેમકે ઉપનિષદોમાં તેમ ગ્રીક અને જર્મન લોકોમાં પણ એ જોવામાં આવે છે. આ બતાવે છે કે શ્રી ઝરથુસ્તે આર્યોની બધી માન્યતાઓનો અસ્વિકાર કર્યો મહોતો. એમાં તેને જે કાંઈ સારૂં લાગ્યું અથવા ધર્મ અને નીતિની દષ્ટિએ વાંધા ભરેલું નહોતું જણાયું તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેણે રાખ્યું હતું, અને સર્વ મહાન પેગંબરોએ એમ જ કરેલું છે. એમ છતાં આ પુલનું નામ નવું છે, અને તેનો અર્થ જે સ્થાને ન્યાય થાય છે, અથવા જ્યાં ધાર્મિક અને અધાર્મિક લોકોને જૂદા પાડવામાં આવે છે, એ છે. આ સંબંધમાં ડો. મોલ્ટન નીચે પ્રમાણે કહે છે :

"મનુષ્યોના વ્યક્તિગત ન્યાયકરણના સંબંધમાં એક ઘણી અગત્યની વાત એ આ પુલ છે. ઝરથોસ્તી ધર્મમાં પાછળથી વૃદ્ધિ પામેલી પરલોક વિષેની માન્યતાઓમાં એના સંબંધમાં ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે. પુલનો પહેલો ખ્યાલ કદાચિત્ મેઘધનુષ્ય અથવા આકાશ ગંગા ઉપરથી આવ્યો હોય એ સંભવિત છે, પણ શ્રી ઝરથુસ્ત એને એક નવું નામ આપે છે, અને એમાં આપણે એની ઉચ્ચ ધાર્મિક વિચાર-સૃષ્ટિની છાપ જોઇએ છીએ. એ તેની નજરમાં આત્માઓને જૂદા પાડનાર પુલ બન્યો છે. પુલ ઓળંગવા પહેલાં ધાર્મિક અને અધાર્મિકને જૂદા પાડવામાં આવે છે. આ ચીન્વત્ શું છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણે શ્રી ઝરથુસ્તના વિચાર-સૃષ્ટિને ધ્યાનમાં લઇ ધારીએ તેવો જ છે. યઝન ૪૬ : ૧૭ માં તે પોતાના જમાપ્ર જમાસ્પને, જે અપ દ્વારા અહુરમઝદ ભલા અને ભુંડાને છૂટા પાડે છે, તેની આગળ સ્વર્ગમાં તેને થયેલા અન્યાય વિષે કહેવાનું વચન આપે છે."

શ્રી ઝરથુસ્ત માત્ર સ્વર્ગના માર્ગદર્શક નથી, પણ તે ન્યાયાસન આગળ આત્માઓના વકીલ તરીકે કાર્ય કરે છે. આ વસ્તુ પણ ધર્મના ઇતિહાસમાં નવીન છે, અને તે ઝરથુસ્તના જીવન અને કાર્યને અંગે પ્રથમ જોવામાં આવે છે. આપણે આગળ જોઇ ગયા તે પ્રમાણે તે અહુ એટલે આ જગતના સ્વામી છે એટલું જ નહિ, પણ પરલોકમાં પણ રતુ એટલે નેતા અથવા ન્યાયાધીશ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તરીકે કાર્ય કરે છે. ઘણું કરીને શ્રી ઝરથુસ્ત સંબંધી આ માન્યતા તેના સ્વર્ગવાસ પછી તુરત જ પ્રચારમાં આવી હોય એમ લાગે છે, કેમકે તે ગાથાની ભાષામાં છે. કોઇ કોઈ વિદ્વાન તો ત્યાંસુધી માને છે કે મૂળ ગાથામાં પણ આવું કંઇક સૂચન છે, જો કે ત્યાં એ વાત સ્પષ્ટ કહેવામાં આવી નથી. દાખલા તરીકે યઝન ૩૧ : ૨ અને ૩૪ : ૧. શ્રી ઝરથુસ્તે પોતાના સંબંધમાં આવી માન્યતા રાખી હોય એ તે પોતે ઇશ્વરના પેગંબર હોવાના કારણે હતી. ડો. મોલ્ટન આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે :

" અહુરમઝદ જે ઉત્થાનકાળે સર્વના સ્વામી થશે તે આ પેગંબરને ન્યાયાધીશ બનાવે છે. આમાં ઇશ્વરનો અધિકાર ઓછો થતો નથી, તેમ ઝરથુસ્તની દીનતા પણ ઓછી થતી નથી. તે પોતા માટે અધિકારનો દાવો કરતા જણાતા નથી. તે માત્ર પોતાને આપવામાં આવેલા પેગામમાં મશગુલ છે, અને આખર સમજે ન્યાયાધીશ હોવાનો દાવો કરતા જણાય છે તો તે પોતે આ જગતમાં પેગંબર છે એ કારણે જ છે."

ઝરથોસ્તી ધર્મમાં પ્રત્યેક મનુષ્યનો વ્યક્તિગત ન્યાય કેવી રીતે થવાનો છે તે સંબંધમાં શ્રી ઝરથુસ્તના સમય પછી ઘણો વિચાર થયેલો હતો, અને પરલોક અને આખરી ન્યાય સંબંધી કેટલીક બહુ ઉંચી માન્યતાઓ પ્રવર્ત્તી હતી. એ માન્યતા પ્રમાણે મનુષ્યનો આત્મા દેહથી છૂટો થયા પછી ત્રણ દિવસ સુધી દેહની આસપાસ અથવા પોતે જ્યાં રહેતો હતો ત્યાં ફર્યા કરે છે, અને તે ધાર્મિક હોય તો તેની આ સ્થિતિમાં પણ તે, તેને સ્વર્ગમાં જે આનંદ અને સુખ પ્રાપ્ત થવાનાં છે, તેનો કંઇક અનુભવ કરે છે. ચોથે દિવસે તે સ્વર્ગ પ્રત્યે ગમન કરે છે, અને ચીન્વત્ પુલ આગળ આવી પહોંચે છે. અહિં તેના વિચાર, વચન અને કાર્યનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તોલ થાય છે. એ વખતે ઉચ્ચ ફિરસ્તાઓ જેવા કે મિત્ર વગેરે તેની આ પરિક્ષાના સમયમાં તેને સહાય્ય કરે છે, અને ભુંડા દૈવો તેના ઉપર તહોમત ઉપર તહોમત મૂકયે જાય છે. તેની પરિક્ષા પૂરી થયે તે પુણ્યવાન માલુમ પડે તો તે પુલની પેલી પાર જાય છે, અને એમ કરતાં વેંત જ તે કોઈ અદ્ભૂત આનંદ અનુભવે છે. ત્યાં સ્વર્ગ તરફથી સુગંધી હવા આવે છે, અને તુરત જ તે એક "અતિશય સુંદર કન્યા"ને પોતા તરફ આવતી જુએ છે. આ સુંદરી તેની પોતાની વિવેકબુદ્ધિ છે, જે વતી તેણે સત્યને પારખ્યું હતું અને સત્યનો માર્ગ લીધો હતો. પણ આ સુંદરી એ પોતાના જ આત્માનું એક સ્વરૂપ છે એ વાત તે હજુ સુધી જાણતો નથી. તે એને પ્રશ્ન કરે છે, જેના ઉત્તરમાં એ સુંદરી તેને કહે છે કે : "હું તારૂં પોતાનું વર્ત્તન છુંઃ તારા પોતાનાં સુવિચાર, સુવચન અને સુકાર્યો અને તારો વિશ્વાસ–એ સર્વ મારે રૂપે મૂર્ત્તિમાન બન્યાં છે." ત્યાર પછી તે સુવિચારનું, સુવચનનું અને સુવર્ત્તનનું સ્વર્ગ, એમ ત્રણ સ્વર્ગો વટાવી જાય છે, અને આખરે સર્વોત્તમ સ્વર્ગ કે જે પરમેશ્વરનું ધામ છે ત્યાં આવે છે. અહિં ઇશ્વર પોતાના ફિરસ્તાઓ અને ભૂતકાળમાં થઇ ગયેલા ધાર્મિક આત્માઓ સાથે વાસ કરે છે, અને આ આત્મા એ દિવ્ય કુટુંબમાં દાખલ થાય છે.

અધાર્મિક અને દુષ્ટ આત્માની સ્થિતિ આથી ઉલટી જ છે. તે ચીન્વત્ પુલ ઓળંગી શકતો નથી, અને તેને ત્યાંથી બીજે માર્ગે નર્કમાં મોકલવામાં આવે છે. ત્યાં તેને પ્રથમ એક અતિશય બદરૂપી સ્ત્રીનો ભેટો થાય છે, અને આ સ્ત્રી એ તેનું પોતાનું અંતઃકરણ છે. તે એ માર્ગે આગળ જતાં નર્કમાં જાય છે. આ નર્કનું નામ દોઝખ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે આત્માઓનો વ્યક્તિગત ન્યાય થવાનો છે એટલું જ બસ નથી, પણ કોઇ એક સમયે જગતનો સામુદાયિક ન્યાય પણ થવાનો છે. આ બીજી માન્યતાનો પ્રારંભ આપણે શ્રી ઝરથુસ્તના પોતાના ઉપદેશમાં જોઇએ છીએ. તેને ઇશ્વરમાં એવો અદ્દભૂત વિશ્વાસ હતો કે કોઇ એક કાળે ઇશ્વરનો વિશ્વ-વ્યાપી વિજય થવાનો છે એ વાતની તેને પૂર્ણ ખાત્રી હતી. જગતમાં પ્રારંભથી ધર્મ અને અધર્મ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે એવી જે તેની માન્યતા હતી તે આપણે જોઇ ગયા છીએ. પણ આ સાથે જ તેને ઇશ્વરના પૂર્ણ વિજયની દૃઢ ખાત્રી હતી. તેના આ અદ્દભૂત વિશ્વાસનું પ્રમાણ આપણને નીચેની કલમમાં મળે છે :

૪૩ : ૫ ઓ અહુરમઝદ ! જ્યારે તને જગતની સહુ વસ્તુઓમાં મેં અપૂર્વ જોયો, ત્યારે તને મેં ખચીત આબાદી કરનાર ગણ્યો. સૃજનના સહુથી આખરના અંત સુધી તારી ન્યાયની નીતિ મુજબ, મનુષ્યોને તેઓનાં કર્મ તેમ વચન પ્રમાણે તું બદલો આપીશ, અને તે એવી રીતે કે બુરાને બુરો અને ભલાને ભલો.

આ કલમમાં "સહુથી આખરના અંત સુધી" શબ્દો છે તેનો અર્થ આખરી સામુદાયિક ન્યાય છે એમ ડો. મીલ્સનું માનવું છે, અને આ માન્યતાને શ્રી ઝરથુસ્તની વિચાર-સૃષ્ટિ જોતાં પૂરો ટેકો મળે છે. આ આખરના સામુદાયિક ન્યાય વખતે આ જગતનો નાશ થવાનો છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગાથામાં જણાતો નથી. ગાઇગર અને અન્ય વિદ્વાનો એમ માને છે કે એ સમયે જગતનો નાશ ન થતાં તેનો પુનર્જન્મ થવાનો છે. ડો. ગાઇગર આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે :

"આ કલમનો અર્થ જગતનો વિનાશ થવાનો છે એવો કરવામાં આવે તો ગાથામાં આ એક જ કલમ એ માન્યતાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આધારરૂપ છે. ઘણું કરીને એનો અર્થ એવો જ થઇ શકે કે અનેક મહાન વિરોધોના પરિણામે જગત નવું રચાશે, અને તેમાં રહેલી ભુંડાઇનો સર્વ કાળ માટે નાશ થશે, અને આ અર્થને અવસ્તાના અન્ય સિદ્ધાંતોથી ટેકો મળતો જણાય છે. આ ગમે તે હોય પણ એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે ભલા અને ભુંડા, ધાર્મિક અને અધાર્મિક, એ બન્નેનું હમેશનું સ્થાન, આ કલમ પ્રમાણે, જગતના અંત સાથે નિર્મિત થયેલું છે."

ડો. ગાઇગર આગળ જઇને એટલે સુધી કહે છે કે "મારા મત પ્રમાણે મનુષ્યના શરીરના ઉત્થાનની માન્યતા પણ ગાથામાં એટલે ઝરથોસ્તી ધર્મના છેક પ્રાચીન કાળમાં જોવામાં આવે છે." તે વળી કહે છે કે આ બાબતમાં આખરના ન્યાય અને શરીરના ઉત્થાન સંબંધી જે માન્યતા ખ્રિસ્તીઓમાં છે તે અને ઝરથોસ્તીઓની માન્યતા વચ્ચે ઘણું જ સામ્ય છે, અને એ કે ખ્રિસ્તીઓની આ માન્યતાઓ ઝરથોસ્તી ધર્મમાંથી આવેલી છે. એ નિઃશંક છે કે આખરના ન્યાયના સંબંધમાં યહુદીઓમાં સ્હેજ પણ માન્યતા હતી ત્યાર પહેલાં સેંકડો વર્ષ પૂર્વે ઝરથોસ્તીઓમાં એ પ્રચલિત હતી. શરીરના ઉત્થાનના સંબધમાં કંઇક શંકા રાખી શકાય છે, અને જુસ્ટી નામના વિદ્વાન આ બાબતમાં ગાઇગરનો વિરોધ કરતાં કહે છે કે આ માન્યતા કદાચિત્ ઝરથોસ્તીઓએ એશિયાના બીજા ભાગમાં વસતા લોકોમાંથી લીધેલી હોય એમ જણાય છે. એ કાળે કેટલાક લોકો અને ખાસ કરીને મીસરના લોકો મનુષ્યોના મૃત દેહને કબરોમાં દાટતા હતા. ઝરથોસ્તી લોકો મૃત દેહનું દફન કરતા નહોતા તો પણ તેઓનાં અસ્થી સાચવી રાખતા હતા, અને તે તેઓ એમ માની કરતા હતા કે એમાંથી શરીરનું ઉત્થાન થશે. ડો. જુસ્ટી આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"વંદીદાદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે મૃત દેહનાં માંસ અને પ્રવાહી અંશોનો નાશ કરવો, કેમકે એમાં સડો ઉત્પન્ન થાય છે, જે જીવતા મનુષ્યોને નુકશાન કરે એવો એક ઝેરી વાયુ ઉત્પન્ન કરે છે; પણ તે ધર્મ શાસ્ત્ર તેની સાથે સાથે અસ્થીને સાચવી રાખવા આજ્ઞા કરે છે. આ બન્ને આજ્ઞાઓનો જે કોઇ અમલ ન કરે તેને સખ્ત શિક્ષા કરવાનું તેમાં ફરમાવવામાં આવ્યું છે. વળી ગાથામાં "નવી રચના" વિષે જે કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ જમયદ યસ્તમાં ઉત્થાનનું જે વર્ણન આપવામાં આવેલું છે, તે સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કરે છે કે ઉત્થાનની માન્યતા, અન્ય કોઇ પણ એકેશ્વરવાદી ધર્મે એ જણાવી હતી ત્યાર પહેલાં લાંબા વખત પૂર્વે પૂર્વ ઇરાનમાં જોવામાં આવી હતી. શ્રી ઝરથુસ્ત આ માન્યતાના પ્રથમ પ્રચારક હતા એ વાત આજે અનેક ખ્રિસ્તી વિદ્વાનો કબુલ રાખે છે."

જગતનો નાશ એ તેના નવા સૃજનના અર્થમાં કરવામાં આવ્યો હતો. ગાથામાં આ વિચાર ખાત્રીપૂર્વક દર્શાવવામાં આવેલો જણાય છે : દાખલા તરીકે નીચેની કલમો :

૩૦ : ૮ જ્યારે આ ગુન્હેગાર મનુષ્યોને દંડ પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે ઓ અહુરમઝદ ! તને સહુ ભલા મનથી રાજરાજેશ્વર તરીકે જાણશે. જેઓ અસત્યને સત્યના હાથમાં સોંપે છે, તેઓને ઓ અહુરમઝદ ! તું તેમ કરવા સુબુદ્ધિ શિખવે છે.

૯ જેઓએ આ જગતને સમૃદ્ધ કર્યું છે તેઓ સરખા અમે થઇએ ! અને (અમારી એ મુરાદમાં) અહુરમઝદના સરદારો અમને સત્યતાની મારફત મદદ અને ટેકો આપનાર થાઓ ! કારણ કે જ્યાં પરમજ્ઞાન પોતાનો વાસ કરે છે તે પ્રત્યે અમારા વિચાર વળે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦ જેઓ સુકીર્તિમાં જન્મેલા છે, તેઓ જ્યારે અહુરમઝદના, વોહુમનના અને અષના ઉત્તમ સ્થાનમાં જોડાય છે, ત્યારે તત્કાળ વિનાશક દ્રૂજનો આધાર ત્રુટી જાય છે.

આ ત્રીસમા યઝનની સાતમી કલમમાં આત્મા મૃત્યુ પછી નવું શરીર પામે છે એ માન્યતા ડો. મીલ્સ જુએ છે :

૭ આ ઉપરથી આર્મેઈતિ આવી પહોંચી, અને તેની સાથે ક્ષાથ્રા, વોહુમન અને અષ આવ્યા, અને ભલાઇ અને ભુંડાઇના આધ્યાત્મિક સૃજનને, આર્મેઇતિ કે જે સ્થિર અને સર્વદા પ્રયત્નશીલ છે, તેણે શરીર બક્ષ્યાં, અને આ તારા લોક માટે, ઓ અહુરમઝદ ! તું જ્યારે તારા સૃજનકાળે તેની સાથે તું પ્રથમ આવ્યો હતો, તે જ પ્રમાણે, એક શરીર તૈયાર થવા દેજે !

ડો. મીલ્સ માને છે કે આ યઝનમાંની કેટલીક કલમો ગુમ થયેલી છે જેથી કરીને તેમાં વિચારની શૃંખલા બરાબર જોવામાં આવતી નથી. ઉપર ટાંકવામાં આવેલી કલમોના સંબંધમાં તે વિદ્વાન નીચે પ્રમાણે કહે છે :

" કેટલીક કલમો અહિંથી અદૃશ્ય થઈ ગઇ છે છતાં આ કલમોનો અર્થ કરવો મૂશ્કેલ નથી. એમાં આત્માઓને મૃત્યુ પછી શરીર પ્રાપ્ત થાય છે એ જણાવવામાં આવ્યું લાગે છે. આ વાત સાચી હોય તો ફ્રવસી સંબધી જે માન્યતા, ગાથામાં જણાવવામાં આવેલા વિચારથી જૂદી જાતની જણાય છે, તેનું મૂળ યઝનની આ સાતમી કલમમાં કંઇક અંશે આડકતરી રીતે અને ચોથી કલમમાં સીધી રીતે આપેલું જોવામાં આવે છે. આમેશાસ્પંદો અને દેવો (દાનવો) પોતપોતાનું સૃજન, ભલું અને બુરૂં સૃજન પ્રથમ કરે છે; ત્યાર પછી આમેશાસ્પંદોમાંના કેટલાક આર્મેઇતિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાથે જોડાય છે અને તેઓ નવ-સૃષ્ટ આત્માઓને શરીર બક્ષે છે. આટલી વાત આ કલમો જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે. હવે આટલું કહ્યા પછી ઝરથુસ્ત પ્રાર્થના કરે છે કે ભવિષ્યમાં અને ખાસ કરીને જ્યારે સૃષ્ટિ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે ત્યારે આ સૃજાયેલા આત્માઓ, તેઓને પ્રથમ એટલે સૃષ્ટિ નવી રચાઇ ત્યારે જે લાભ મળ્યા હતા તે ફરી પ્રાપ્ત કરે. અર્થાત્ તેઓ પ્રથમ જે નિષ્પાપ આનંદમાં રહેલા હતા તે સ્થિતિમાં ફરીથી આવે, અને તેઓને આમેર્ઇતિ આ સ્થિતિને યોગ્ય દેહ બક્ષે. (જુઓ યશ્ત ૧૯ : ૮૯).

આઠમી કલમમાં જે રાજ્યની વાત કરવામાં આવી છે તેના સંબંધમાં એ જ વિદ્વાન નીચે પ્રમાણે જણાવે છે :

"જ્યારે દેવ (દાનવ) પક્ષને દંડ, આખરનાં દંડ મળશે, ત્યારે, ઝરથુસ્ત ઉત્સાહપૂર્વક જણાવે છે તેમ, ઇશ્વરને રાજ્ય (અથવા સત્તા) પ્રાપ્ત થશે. આ રાજ્ય દિવ્ય ભલાઇમાં સ્થપાયું છે, અને તે પોતાના નાગરિકોને પ્રોત્સાહન અને આજ્ઞાઓ આપશે. આ બધું તે અમરતાના અવતારરૂપે કરે છે. વળી આ નાગરિકો દેવપક્ષના નેતા દ્રુજને હરાવે છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓ તેને અષને બંદીવાન તરીકે સોંપી દે છે. ઝરથુસ્ત અહુરમઝદની સત્તા પૂર્ણાંશે સ્થપાશે એવી ઉત્સાહપૂર્વક આશા સેવે છે એટલું જ નહિ, પણ તે અહુરમઝદને પ્રાર્થના કરે છે કે તે પોતે અને તેના સાથીઓ, વિસ્તારુપ વગેરે, આ સત્યયુગ સ્થાપવામાં સહાયકારી થાય. એટલું જ બસ નથી. તે તેથી આગળ વધીને કહે છે કે તેઓ અહુરા અથવા આમેશાસ્પંદા સરખા બને અને જમતતી પ્રેમથી સેવા કરે. તે જાહેર કરે છે કે તેઓના સર્વ વિચાર, જ્યાં ધર્મનો પ્રકાશ પોતાના ગૃહમાં અવતીર્ણ થઇ રહ્યો છે ત્યાં, સ્થિર થયા છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ બધું સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે ઝરથોસ્તીઓ વ્યક્તિગત ન્યાય તેમજ સામુદાયિક ન્યાયમાં માનતા હતા, અને તે સાથે આત્માના ઉત્થાન અને સમગ્ર જગતના નવ-સૃજનમાં માનતા હતા. આમાં એક બહુ અગત્યની વાત એ છે કે આ સર્વ માન્યતાઓ માત્ર બીજરૂપે નહિ પણ તેઓના લગભગ પૂર્ણ સ્વરૂપમાં ખીલેલી ઝરથોસ્તી ધર્મના પ્રારંભમાં જ જોવામાં આવે છે. આ બતાવે છે કે તે માન્યતાઓ શ્રી ઝરથુસ્તની પોતાની હતી, અને એ સિદ્ધ કરે છે કે શ્રી ઝરથુસ્ત જગતમાં ઉચ્ચ નીતિ-ધર્મના પેગંબર તરીકે જેમ પહેલા હતા, તેમજ પરલોક અને આત્માની અમરતાના સંબંધમાં ઉચ્ચ માન્યતા ધરાવનાર અને પ્રબોધક તરીકે પહેલા હતા. અહિં એક વિશેષ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી એ છે કે ખ્રિસ્તી-ધર્મમાં પરલોક અને જગતના આખરના સંબંધમાં જે માન્યતા છે તે ઝરથોસ્તી ધર્મની માન્યતા સરખી જ છે, અને એ ધર્મ શ્રી ઝરથુસ્ત પછી લગભગ બે હજાર વર્ષે પ્રગટ થયો. એ જોતાં અને ઝરથોસ્તી ધર્મ અને યહુદી-ધર્મ, જેમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મ નીકળ્યો છે, એ બે વચ્ચે એક સમયે ઘણો નિકટનો સંબંધ હતો એ જોતાં, એ માન્યતા ઝરથોસ્તી ધર્મમાંથી જ તેને પ્રાપ્ત થઇ હતી. આ વિષય આપણે આગળ ચર્ચીશું.

ઝરથોસ્તી ધર્મમાં શ્રી ઝરથુસ્તનું આ જગતમાં ભવિષ્યમાં પુનરાગમન થવાનું છે એ માન્યતા પણ પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવે છે. આ વાતમાં ખ્રિસ્તી-ધર્મ અને તેની વચ્ચે સામ્ય રહેલું છે. આ સંબંધમાં ડૉ. ગાઇગર નીચે પ્રમાણે કહે છે :

" જગતનો અંત એ તેના નવા સૃજનના અર્થમાં સમજવામાં આવ્યો હતો. અવસ્તામાં આ બાબત વિષે જે કંઇ વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી આ સ્પષ્ટ જણાય છે. ગાથામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ આ જ વાત કહેવામાં આવી છે, કેમકે તેમાં તેના રચનાર ઇચ્છે છે અને પ્રાર્થે છે કે જગતના નવ-સૃજનમાં તેઓ સહુ ભાગ લે. ખ્રિસ્તીઓમાં ખ્રિસ્તના પુનરાગમનનો ખ્યાલ અને તેની આશા પહેલા કાળના ખ્રિસ્તીઓમાં બહુ પ્રબળ હતાં એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. ઝરથોસ્તી ધર્મમાં પણ, તેની શરૂઆતના સમયમાં જ, જગતનો અંત તુરત આવવાનો છે અર્થાત્ તેનું નવ-સૃજન તુરતમાં થવાનું છે એ માન્યતા પ્રચલિત હતી એમ જણાય છે. કદાચિત્ તે કાળે એ ધર્મના સંસ્થાપક અને તેના શિષ્યો એમ પણ માનતા હોય કે તેઓમાંના અમૂક ચુંદા મનુષ્યો, જે ત્રાતા ફરી તુરત આવવાનો છે તેના આ મહાન કાર્યમાં સહાયતા આપવા માટે, જીવતા રાખવામાં આવશે. આ બાબતમાં સત્ય ગમે તે હોય, પણ એ ચોક્કસ છે કે ઝરથોસ્તી ધર્મમાં પ્રચલિત થયેલી પરલોકવિષયક માન્યતાઓનાં મૂળ અને તેનાં મુખ્ય લક્ષણો એ ધર્મના પ્રારંભમાં જ એટલે શ્રી ઝરથુસ્તના કાળમાં જ નક્કી થયાં હતાં.'

આ રીતે આપણને શ્રી ઝરથુસ્તના પોતાના જ ધર્મ-શિક્ષણમાં આત્માની અમરતાના સંબંધમાં એવો સિદ્ધાંત માલુમ પડે છે કે જે તે કાળે સર્વથી ઉચ્ચ હતો એટલું જ નહિ, પણ જે ત્યાર પછીના કાળમાં અન્ય કોઇ ધર્મમાં એ વિષય સંબંધી જે કાંઇ સિદ્ધાંત જોવામાં આવ્યો છે તેનાથી કોઇ રીતે ઉતરતો નથી. આ કારણે સમગ્ર જગતના જે વિદ્વાનો ઝરથોસ્તી ધર્મનો નિષ્પક્ષપાતપણે અભ્યાસ કરે છે, તે સહુ આ વાતને આશ્ચર્યકારક ગણે છે, અને એ છે પણ એવી જ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦

યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મ ઉપર ઝરથોસ્તી ધર્મની અસર

ઝરથોસ્તી ધર્મના સંબંધમાં એક અતિશય મહત્વની બીના એ સેમેટિક ધર્મોમાંના બે, યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મ ઉપર થયેલી તેની અસર છે. આ પ્રશ્ન એક જ ધર્મ અર્થાત્ યહુદી-ધર્મના સંબંધમાં ઉભો થાય છે, કેમકે ખ્રિસ્તી-ધર્મ યહુદી-ધર્મમાંથી જન્મેલો છે. આ વાત વિષે અહિં વધારે ચર્ચા કરવા જરૂર નથી, કેમકે શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્ત પોતે જન્મથી યહુદી હતા, અને તે આખર સુધી યહુદી રહ્યા હતા. તેના મુખ્ય શિષ્યો પણ યહુદીઓ જ હતા, અને ખ્રિસ્તી-ધર્મની શરૂઆતમાં તેઓનું શાસ્ત્ર એ યહુદીઓનું શાસ્ત્ર જે અત્યારે જૂના કરાર નામે ઓળખાય છે તે હતું. ખ્રિસ્તીઓનું ખાસ શાસ્ત્ર જે નવા કરાર નામે ઓળખાય છે, તેની ગણના શાસ્ત્ર તરીકે શ્રી ખ્રિસ્તના સમય પછી લગભગ ત્રણ સૈકાઓ બાદ થઈ હતી. વિશેષતઃ આ નવા કરારનાં ન્હાનાં મ્હોટાં સર્વ પુસ્તકોના લેખકો બધા યહુદીઓ જ હતા. આ ઉપરાંત ખ્રિસ્તી-ધર્મે આજ સુધી પણ જૂના કરારમાં શાસ્ત્ર તરીકે પોતાની માન્યતા કાયમ રાખી છે. આ બધું જોતાં ખ્રિસ્તી-ધર્મનું મૂળ યહુદી ધર્મમાં જ છે, અને એ વાત સંબંધે કશો મતભેદ નથી. હવે આપણે ઝરથોસ્તી-ધર્મે યહુદી-ધર્મ ઉપર કરેલી અસર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચારીશું તો તેમાં તેની ખ્રિસ્તી-ધર્મ ઉપરની અસરનો વિચાર આપોઆપ થઇ જશે.

અહિં એક બીજી બહુ જ અગત્યની વાત ધ્યાનમાં લેવા જરૂર છે, જો કે આપણે આગળ એ કંઇક અંશે જોઇ ગયા છીએ. જગતના મહાન ધર્મોનાં બે મંડલ છે : એક આર્યજાતિના ધર્મોનું અને બીજું સેમેટિક જાતિના ધર્મોનું. આમાંના પ્રથમ મંડળના ધર્મોમાં મુખ્ય હિંદુ-ધર્મ, બૌદ્ધ-ધર્મ, જૈન ધર્મ, અને ઝરથોસ્તી-ધર્મ છે, અને બીજા મંડલમાં મુખ્ય યહુદી-ધર્મ, ખ્રિસ્તી-ધર્મ અને મુસ્લીમ-ધર્મ છે. આ ધર્મો સિવાય અન્ય ત્રણ ચાર ધર્મો છે, જેવા કે શીન્ટો-ધર્મ, કન્ફુશિયસનો ધર્મ અને લાઓટઝેનો ધર્મ, પણ આ ધર્મો ઉપરના સાત ધર્મો સરખા જીવંત કે સુવ્યવસ્થિત નથી, તેમ તે ઇશ્વરના પ્રકટીકરણ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા નથી.

ઉપર જણાવેલા સાત ધર્મો આજે જીવંત છે, અને ઇશ્વરના ઉચ્ચ પ્રકટીકરણ તરીકે તેઓ આજે પણ પોતાનું સ્થાન જાળવી રહ્યા છે. હવે મુદ્દાની વાત એ છે કે આ બે મંડલોના ધર્મો વચ્ચે પરસ્પર કંઇ લેણદેણ થઇ છે કે નહિ, અને જો થઇ છે તો તે શી છે. સોએક વર્ષ પહેલાં ખ્રિસ્તી પાદરીઓ અને યૂરોપીય વિદ્વાનો ખ્રિસ્તી-ધર્મ ઉપર તેઓના પ્રબળ પક્ષપાતના કારણે, સ્પષ્ટ રીતે અને પોકારી પોકારી કહેતા હતા કે તેઓનો જ ધર્મ એ એક માત્ર ધર્મ છે, અને અન્ય સહુ ધર્મો સેતાનના રચેલા છે. આ માન્યતા એ કાળે જગતના કરોડો લોકોમાં હતી, અને એને લઇને યૂરોપીય પ્રજાઓએ ખ્રિસ્તી-ધર્મમાં ન માનતી હોય એવી પ્રજાઓ ઉપર મહાન અત્યાચારો કર્યા છે. એ સર્વને તેઓ હીધન કહી તુચ્છકારતા અને નિંદતા. સુભાગ્યે આ માન્યતા ધીમેધીમે ઓછી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થતી ગઇ, પણ તેને બદલે ખ્રિસ્તીઓમાં એક બીજી માન્યતા દાખલ થઇ. તેઓમાંના કેટલાક એમ માનવા લાગ્યા કે અન્ય ધર્મોમાં કંઇ સત્ય હોય તો તે પ્રથમ યહુદી-ધર્મ અથવા ખ્રિસ્તી-ધર્મમાંથી આવેલું હોવું જોઇએ. દાખલા તરીકે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, જે ખ્રિસ્તી-ધર્મના પહેલાં સેંકડો વર્ષ પૂર્વે રચાઇ હતી, અને જેમાંના કેટલાક વિચાર યોહાનની સુવાર્ત્તામાં આપેલા વિચાર સરખા છે તે આ માટે ખ્રિસ્તી-ધર્મને દેવાદાર હતી એમ થોડો સમય મનાયું હતું. રામાયણના સંબંધમાં પણ કોઈ કોઈ વિદ્વાન એમ માનતા હતા કે એ મહા-કાવ્ય હોમરના ઇલિયડ ઉપરથી રચાયું છે. શ્રી ગૌતમ બુદ્ધના સંબંધમાં પ્રથમ કેટલાક યૂરોપીય વિદ્વાનો એમ માનતા હતા કે તેણે તેના વિચારો ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી લીધા હતા. ધર્મ અને ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઈજારો તેઓનો જ હતો એમ તેઓ માનતા હતા, અને એમાંનું કંઇક અન્ય સ્થળે મળી આવે તો એ કાંતો ખ્રિસ્તી-ધર્મમાંથી અથવા ગ્રીક ફીલસુફીમાંથી ચોરાયું છે, એ તેઓ સ્વાભાવિક રીતે માનતા હતા. પણ આખર જેમ સર્વત્ર સત્યનો જય થાય છે, તેમ આ વાતના સંબંધમાં પણ થયેલું છે.

આ પ્રકારના ધાર્મિક પક્ષપાતને કારણે ઝરથોસ્તી ધર્મને ખ્રિસ્તી અને યૂરોપીય વિદ્વાનો તરફથી ઘણો અન્યાય થયેલો છે એ વાત ચોક્કસ છે. આ સંબંધમાં રેવ. ડો. મીલ્સ પોતાના ૧૯૧૩માં પ્રકાશન પામેલા "પ્રાચીન ઇરાનમાં આપણો પોતાનો ધર્મ" નામના પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે લખે છે :

"ઇ. સ. પૂર્વે પાંચસોથી છસો વર્ષ પહેલાં આપણા ધર્મના મહાન સિદ્ધાંતો અને યહુદીઓ જેના સંબંધમાં એ સમયે આવ્યા હોય તેવી કેટલીક જાતિઓના સિદ્ધાંતો વચ્ચે કંઇ પણ સબંધ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોવાની "અશક્યતા" અનેક ખ્રિસ્તી લેખાગુ પાદરીઓ અને ઉપદેશકો પોતાના વ્યાખ્યાનોમાં જાહેર કરે છે. હું પણ એક કાળે એવો જ હતો. આ કારણથી સામાન્ય જનતા એ વાત સ્વિકારી લે તો તેમાં કંઇ નવાઇ પામવા જેવું નથી. પણ વિચારવંત મનુષ્યોને આ જાતનો પક્ષપાત છાજે નહિ. ખરી વાત તો એ છે કે કોઈ પણ મહાન ધર્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મનુષ્યો વચ્ચે રહેલો અન્યાયપૂર્ણ દ્વેષ દૂર કરવા પછી અન્ય કંઇ હોય તો તે અસત્યને દૂર કરવાનો છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં જે કોઇ બાબત વિદ્વાનો કબુલ કરતા હોય તે, એ સંબંધમાં પૂરો વિચાર કર્યા વગર, નકારવી એ ખ્રિસ્તી-ધર્મના નામે એક ગુન્હો કરવા બરાબર છે, અને એ માટે ખ્રિસ્તી-ધર્મને જવાબ આપવો પડશે. ખ્રિસ્તી-ધર્મનું આવું બદનામ ન થાય અને એ ધર્મ સત્યનો ઘાત કરવા ઇચ્છતો નથી એ દર્શાવવા જ કેટલાક ખ્રિસ્તી વિદ્વાનો પૂર્વના ધર્મોનો ખંતપૂર્વક અભ્યાસ કરવા લાગ્યા છે."

ઝરથોસ્તી-ધર્મ અને યહુદી-ધર્મ વચ્ચે જે કંઇ ઐતિહાસિક સંબંધ થયો હતો તે વિષેની કેટલીક મુખ્ય બીનાઓ આપણે અહિં જોઈ લઇએ. ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ ની આસપાસ, બાબીલોનના રાજા નેબુચાદનઝરે યહુદીઓનો દેશ જે પેલેસ્તાઇન હતો, તેના પાટનગર યરૂસાલેમ પર ચઢાઇ કરી. એ વખતે ત્યાં યહોઆકીમ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને યરેમાયા નામે એક પેગંબરે ભવિષ્ય ભાખતાં કહ્યું હતું કે એ યુદ્ધમાં તેનો વિજય થવાનો નથી. આ કારણથી તેમજ બાબીલોન જેવા મહાન રાજ્ય સામે યુદ્ધ કરવું એ વ્યર્થ છે એ તેણે સ્હેજ જાણ્યું હશે, એટલે તે યુદ્ધ કર્યા વિના નેબુચાદનઝરને શરણે આવ્યો. આમ છતાં નેબુચાદનઝરે યહુદીઓની કતલ કરી અને યહોઆકીમને પણ મારી નાખ્યો. ત્યારપછી તેણે પેલેસ્તાઈનનું રાજ્ય યહોઆકીમના એક પુત્રને સોંપ્યું, અને યરૂસાલેમ-માંથી ઉચ્ચ કુટુંબોનાં લગભગ ત્રણેક હજાર માણસોને કેદી તરીકે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લઇ તે પોતાના વતન પાછો ગયો. પાલેસ્તાઇનનું રાજ્ય જે રાજાને તેણે મારી નાખ્યો હતો તેના પુત્રને પાછું સોંપવામાં તેની ભૂલ થઇ છે એમ માની, નેબુચાદનઝરે થોડા મહિના પછી ફરીને પાલેસ્તાઈનમાં એક લશ્કર મોકલ્યું. આની સામે થવાની પોતામાં શક્તિ નહોતી એમ કદાચિત્ માની, અથવા પોતે લડાયક વૃત્તિનો ન હોવાથી અને યરૂસાલેમનો નાશ થતો અટકાવવાની ઈચ્છાથી પાલેસ્તાઇનનો રાજા શરણે આવ્યો. પણ તેમ કરતાં પહેલાં તેણે એક સરત કરી હતી, અને તે એ હતી કે દુશ્મનોએ યરૂસાલેમનો નાશ ન કરવો. આ વચન આપ્યાં છતાં બાબીલોનના લશ્કરના સેનાપતિએ તેનો ભંગ કર્યો. જોસેફસ નામના પ્રસિદ્ધ યહુદી ઇતિહાસકારના જણાવવા પ્રમાણે “ તેણે એ શહેરમાં જે સહુ હતા તેઓને-યુવકવર્ગ અને કારીગરોને-કેદ કર્યા અને તે તેઓને પોતાના રાજા કને લઈ ગયો. તેઓની સંખ્યા ૧૦,૮૩૨ હતી.” આ સેનાપતિએ પાલેસ્તાઈનનું રાજ્ય છેલ્લા રાજાના એક કાકાને પાછું સોંપ્યું, અને તે એ સરતે કે તે બાબીલોનનો એક ખંડીઓ રાજા થઇ રહે.

આ નવો રાજા ઝેદેકીઆ પોતાના દેશને બહુ ચાહતો હોવાથી તેણે બાબીલોન વિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિ આદરી. આથી બાબીલોનના રાજાએ પેલેસ્તાઇન ઉપર ફરી ચઢાઇ કરી, અને તેનાં કેટલાંક ગામો જીતી યરૂસાલેમને ઘેરો ઘાલ્યો. આ સમયે મીસરનો રાજા યરૂસાલેમની કુમકે આવ્યો, અને બાબીલોનના લશ્કર અને મીસરી લશ્કર વચ્ચે એક મ્હોટું યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં મીસરીઓ હાર્યા, પણ બાબી-લોનના લશ્કરે એકાએક ઘેરો પડતો મૂક્યો અને તે પોતાના દેશ પ્રત્યે રવાના થયું. ત્યારપછી ઝેદેકીઆએ મીસર દેશના પક્ષમાં રહી બાબીલોન સામે પોતાનો વિરોધ ચાલુ રાખ્યો. આમ ન કરવા તેને પેગંબર યરેમાયા તરફથી વારંવાર કહેવામાં આવ્યું હતું, પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેણે તેનું કહેવું માન્યું નહિ. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે ઝેદેકીયાના રાજ્યારોહણના નવમા વર્ષે બાબીલોનનો રાજા ફરી એક મ્હોટું લશ્કર લઇ પાલેસ્તાઇન ઉપર ચઢી આવ્યો, અને તેણે યરૂસાલેમને ઘેરો ઘાલ્યો. આ ઘેરો અઢાર મહિના ચાલ્યો અને આખરે યરૂસાલેમ લેવાયું. ત્યારપછી તેણે યરૂસાલેમનો સદંતર નાશ કરવાનું ફરમાન કાઢયું, અને એ મુજબ તેનો નાશ કરવામાં આવ્યો. યહુદી લોકોનું મ્હોટું અને મુખ્ય દેવળ પણ બાબીલોનના લશ્કરને હાથે નાશ પામ્યું. એ વખતે યરૂસાલેમમાં જે કંઇ માણસો બચ્યાં તે સર્વને તેણે કેદ કર્યાં, અને તે તેઓને બાબીલોન લઇ ગયો. ત્યાર પછી ફરીથી એક વાર બાબીલોનના રાજાએ પાલેસ્તાઇન ઉપર ચઢાઇ કરી, અને જે કંઇ બાકી રહ્યું હતું તેનો નાશ કર્યો. આ સંબંધમાં જોસેફસ નીચે પ્રમાણે કહે છે :

"યહુદી પ્રજાનો આ રીતે અંત આવ્યો, અને તે બે વખત યુફ્રેટીસ નદીને પેલે પાર લઇ જવામાં આવી. એ પ્રજાની બાર જાતિઓમાંની દસને હોશીઆ રાજાના સમયમાં આસીરીયાનો રાજા સામારિયામાંથી આગળ પોતાના દેશમાં લઇ ગયો હતો, અને જે બે જાતિ યરૂસાલેમ અને તેની આસપાસ બાકી રહેલી હતી, તેને બાબીલોનનો રાજા નેબુચાદનઝર પોતાના દેશમાં લઇ ગયો.....પણ બાબીલોનના રાજાએ આ ખાલી કરેલા દેશમાં કોઇ બીજી જાતિના લોકો મૂકયા નહોતા, જેને પરિણામે જુડીઆ અને યરૂસાલેમ સિત્તેર વર્ષ સુધી ઉજ્જડ વેરાન સરખાં થઇ રહ્યાં. પહેલાં જીતાયેલી દસ જાતિઓના લોકોને લઇ જવામાં આવ્યા ત્યારથી માંડીને બીજી બે જાતિઓને લઇ જવામાં આવી ત્યાં સુધીનો સમય ૧૩૦ વર્ષ, ૬ માસ અને ૧૦ દિવસનો હતો."

ત્યાર પછી બાબીલોનને ઇરાનના રાજાએ જીત્યું અને તેણે એ નગરને પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું. ઇરાનના રાજા ડરાયસે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યહુદીઓને સારી રીતે રાખ્યા હતા, અને દાનીયલ નામનો એક યહુદી પેગંબર પોતાના પવિત્ર જીવન અને જ્ઞાનના કારણે ડરાયસનો માનીતો થયો હતો. ડરાયસ પછી સાઇરસ ગાદીએ આવ્યો. આ સમ્રાટ ઇતિહાસમાં બહુ પ્રસિદ્ધ છે, અને ગ્રીક ઇતિહાસકાર ઝેનોફોન તેમ યહુદીઓનો પેગંબર યશાયાહ બીજો (૪૪ : ૨૮) તેને "ઇશ્વરનો ભરવાડ" કહે છે. આ નામ સૂચવે છે કે તે બહુ ધાર્મિક હોવો જોઇએ. આ મહાન સમ્રાટે ગાદીએ બેસતા વેંત જ યહુદીઓને સ્વતંત્ર કરવા અને યરૂસાલેમને ફરી બાંધવા વિચાર કર્યો, અને તે પ્રમાણે તેણે તેઓને પોતાના દેશ પાછા જવા રજા આપી. આ રજાનો લાભ સહુ યહુદીઓએ લીધેલો હોય એમ લાગતું નથી. એનું એક કારણ એ હતું કે પેલેસ્તાઇન દેશ બહુ ફળદ્રૂપ નહોતો, અને તેઓ બાબીલોનમાં જે લાંબો સમય રહ્યા હતા તે દરમ્યાન તેઓએ પોતાની સ્થિતિ કંઇક સુધારી હશે. વળી સાઈરસ સરખો સમ્રાટ ગાદીએ હોવાથી તેઓની સ્થિતિ વધારે સુધરશે એમ તેઓને આશા પણ હોય. આમ છતાં યહુદીઓમાંથી ૪૨,૪૬૨ લોકો પેલેસ્તાઇનમાં પાછા ફર્યા. સાઇરસે યહુદીઓને મુક્ત કર્યા એટલું જ નહિ, પણ તેણે સીરીયા દેશ જેની નીચે પેલેસ્તાઇન હતું તેના સુબા ઉપર એક પત્ર લખ્યો, જે નીચે પ્રમાણે છે :

સાઈરસ રાજા સીસીનેસ અને સાથ્રાબુઝાનેસને સલામ સાથ લખાવે છે કે,

"મેં મારા દેશમાં રહેતા યહુદીઓમાંના જે સહુ પોતાના દેશ પાછા જવા ઇચ્છે છે તેઓને જવાની, અને ત્યાં જઇ તેઓના જે દેવળનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે, તે ફરી તેજ સ્થાને બાંધવાની પરવાનગી આપી છે. મેં તેઓ સાથે મારા ભંડારી મીથ્રીડેટીસ અને યહુદીઓના સુબા ઝેરોબેબલને મોકલ્યા છે, અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેઓને યહુદીઓનું દેવળ બાંધવા સર્વ પ્રકારની સહાયતા આપવા ફરમાવ્યું છે. તેઓએ દેવળના પાયા નાખી તેને ૬૦ હાથ ઉંચું અને ૬૦ હાથ પહોળું અને એટલું જ લાંબુ બાંધવું, અને તે માટે ઘડેલા પત્થરો વાપરવા, અને લાકડું એ દેશનું જ વાપરવું. તેઓએ વેદી પણ એ દેવળને યોગ્ય બાંધવી. આ કાર્ય માટે જે બધો ખર્ચ થાય તે મારા રાજ્યભંડારમાંથી આપવાનો છે. વળી તે સાથે મેં, બાબીલોનના રાજા નેબુચાદનઝરે તેઓના દેવળમાંથી જે સર્વ વાસણો લુંટી લીધાં હતાં, તે બધાં પાછાં મોકલ્યાં છે. તેઓની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે : ૫૦ સોનાના થાળ, અને ૫૦૦ રૂપાના થાળ; ૪૦ સોનાના અને ૫૦૦ રૂપાના પ્યાલા; ૫૦ સોનાના અને ૫૦૦ રૂપાના તાસક; ૩૦ સોનાના અને ૩૦૦ રૂપાના લોટા; ૩૦ સોનાની અને ૨૪૦૦ રૂપાની લોટીઓ; અને ૧૦૦૦ બીજાં વાસણો. યહુદીઓ પોતાના દેવળમાં આગળ જે પ્રમાણે પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી ક્રિયા કરતા હતા તે જ પ્રમાણે કરવાની તેઓને મેં પરવાનગી આપેલી છે, અને તેઓને તેઓના યજ્ઞ માટે પશુઓ, મદ્ય અને તેલ તેમ આટો વગેરે સામારીયામાંથી જે ખંડણી આવે તેમાંથી આપવા હું ફરમાવું છું. હવે પછી યરૂસાલેમમાં યહુદીઓના યાજકોએ મુસા પેગંબરના ફરમાન પ્રમાણે પોતાના ભોગ ધરવા, અને તેઓ જ્યારે બંદગી કરે ત્યારે તેઓએ ઇશ્વરને તેઓના સમ્રાટ અને તેના કુટુંબના ભલા માટે પ્રાર્થના કરવી, જેથી કરીને ઈરાનનું સામ્રાજ્ય ચાલુ રહે. એ સાથે હું એ પણ ફરમાવું છું કે જે કોઈ આ નિયમો મુજબ નહિ ચાલે તેઓને વધસ્થંભે ચઢાવી દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવામાં આવશે.''

આ ફરમાન મુજબ યરૂસાલેમ અને તેનું દેવળ ફરી બંધાવા લાગ્યાં, પણ યહુદીઓમાં અંદર અંદર દ્વેષ અને ઇર્ષા થવાના કારણે તેઓ સાઇરસની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાનું કાર્ય પૂરૂં કરી શક્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ. દરમ્યાન સાઇરસ મૃત્યુ પામ્યો, અને તેનો પુત્ર કેમ્બાઇસીસ ગાદીએ આવ્યો. આ સમ્રાટ યહુદીઓ પ્રત્યે બહુ સદ્ભાવ ધરાવતો ન હોવાથી આ કામ આગળ વધ્યું નહિ. પણ તે માત્ર છ વર્ષ જીવ્યો, અને તેનો પુત્ર દરાયસ બીજો ગાદીએ આવ્યો. દરાયસને ગાદી મળવામાં ઇરાનના માજી જે ઝરથોસ્તી ધર્મના પુરોહિતવર્ગમાં મુખ્ય હતા, તેઓ તરફથી બહુ સહાયતા મળી હતી એ વાત અહિં ધ્યાનમાં રાખવાની છે. દરાયસ પોતે બહુ ધાર્મિક હતો, એટલે એ કારણથી જ તેને માજી લોકોએ મદદ આપી હોય એ સંભવિત છે. તે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૦ માં ગાદીએ આવ્યો, અને તુરતજ તેણે યરૂસાલેમનું દેવળ બંધાવવાનું કામ ફરી શરૂ કર્યું. ઝોરોબેબલ જેને સાઇરસે યરૂસાલેમના સુબા તરીકે નીમ્યો હતો, તેના ઉપર તેની ઘણી મહેરબાની હોવાથી તેણે તેને આ કાર્ય સોંપ્યું. એ સમયે વળી ૪૨૩૬૦ યહુદીઓ બાબીલોન છોડી યરૂસાલેમ ગયા. આ રીતે દેવળનું કામ ફરી શરૂ થયા પછી સાત વર્ષે તે પૂરૂં થયું, અને તેની ઉદ્ઘાટન–ક્રિયા બહુ આનંદપૂર્વક કરવામાં આવી.

ડરાયસ પછી તેનો પુત્ર ઝર્કસીસ ગાદીએ આવ્યો. તે પણ ધાર્મિક હતો. અને યહુદીઓ પ્રત્યે મમતા દાખવતો હતો. તેના વખતમાં બાબીલોનમાં ઇઝરા નામે એક યહુદી શાસ્ત્રી રહેતો હતો. તે તેના ધાર્મિક જ્ઞાન માટે તેમ પવિત્ર જીવન માટે વિખ્યાત હતો. યરૂસાલેમમાં દેવળ બંધાઇ રહ્યા પછી તેને પોતાના દેશમાં જવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઇ, અને તેને જતી વખતે ઝર્કસીસ રાજાએ નીચે મુજબ એક પ્રમાણપત્ર લખી આપ્યું :

" રાજાઓના રાજા ઝર્કસીસ યહુદીઓના નાયક અને શાસ્ત્રી ઇઝરાને સલામ સાથ લખે છે કે મને મનુષ્યજાતિ માટે જે પ્રેમ છે તેને અનુસરી હું યહુદીઓમાંના જે કોઇ, યાજકો, શાસ્ત્રીઓ અને અન્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનુષ્યો, યરૂસાલેમ જવા ઇચ્છતા હોય, તેઓને ત્યાં જવા પરવાનગી આપું છું. આ માટે મેં યોગ્ય ફરમાન કાઢ્યું છે, અને જે કોઇની ઇચ્છા હોય તે જઇ શકે છે. આ બાબતમાં મેં મારા સાત મંત્રીઓની સલાહ લીધી છે, અને તેઓ પણ સંમત છે. આ ઉપરાંત મેં તેઓને, બાબીલોનીયનોએ તેઓના દેવળમાંથી જે કંઇ સોના અને રૂપાની વસ્તુઓ આણી હતી તે સર્વ, તેઓના દેવળમાં તેઓના દેવનાં સેવા માટે ઉપયોગમાં લેવા આપી છે. આ સિવાય તમારી (ઇઝરાની) ઈચ્છા પ્રમાણે બીજા સોના અને રૂપાનાં નવાં વાસણો કરવા જરૂર પડે તો એ સર્વ તમે કરાવી લેશો, અને તેનો ખર્ચ હું મારા રાજ્યભંડારમાંથી આપીશ."

"વિશેષતઃ મેં સીરીયા અને ફીનીશીયામાંના ભંડારીઓને આજ્ઞા કરી છે કે તેઓએ યાજક અને શાસ્ત્રી ઇઝરાને તેના પવિત્ર કાર્યમાં સર્વ પ્રકારની મદદ આપવી. મને આશા છે કે મારા આ કાર્યથી ઈશ્વર મારા ઉપર અને મારાં બાળકો ઉપર પ્રસન્ન થશે. યહુદીઓને તેઓના ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે યજ્ઞ કરવા જોઇતા પ્રમાણમાં ઘઉં વગેરે આપવાં. આ સિવાય હું તેઓને આજ્ઞા કરૂં છું કે તેઓએ યહુદીઓના શાસ્ત્રીઓ, યાજકો, ગાયકો, કે દેવળના નોકરો ઉપર કોઇ જાતનો કર કે વેરો નાંખવો નહિ."

"અને તમને (ઇઝરાને) હું ફરમાવું છું કે તમારે ઈશ્વર તમને જે જ્ઞાન આપે તે પ્રમાણે તમારા લોકો માટે ન્યાયાધીશો નીમવા, અને તમારે લોકોને જણાવવું કે તેઓમાંના જે કોઇ ઇશ્વરના નિયમનો અથવા સમ્રાટની આજ્ઞાનો ભંગ કરશે તેને યોગ્ય શિક્ષા કરવામાં આવશે. સલામ."

આ પત્ર લઈ ઈઝરાએ બાબીલોનમાં જે યહુદીઓ હતા તે સર્વને પોતાની સાથે યરૂસાલેમ જવા આમંત્રણ આપ્યું, પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેઓમાંથી બહુ થોડા જવા તૈયાર થયા. આ બતાવે છે કે તેઓ ઉપર બાબીલોનમાં કોઇ પ્રકારનો જુલમ તો નહિ જ હોય. યહુદીઓમાંના જે કેટલાક જવા તૈયાર થયા હતા તેઓને લઇ ઇઝરા પોતાના દેશમાં આવ્યો, અને ત્યાં દેવળનું બાંધકામ જે કંઇ અધુરૂં હતું તે તેણે પૂરૂં કર્યું. આ સિવાય તેણે યહુદીઓના ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનની નવી રચના કરી.

ઇઝરાના મૃત્યુ પછી યહુદીઓને પોતાના પાડોશીઓ તરફથી કેટલીક મૂશ્કેલીઓ નડવા લાગી, એટલે નેહેમાયા નામે એક યહુદી, જે સમ્રાટ ઝર્કસીસની અંગત સેવા કરતો હતો, તે યરૂસાલેમ જવા તૈયાર થયો. તેણે જવા માટે ઝર્કસીસની પરવાનગી માગી, અને તે ખુશીથી આપવામાં આવી એટલુંજ નહિ પણ આ મહાન સમ્રાટે તેને પોતાના સુબાઓ ઉપર ભલામણપત્રો લખી આપ્યા. નેહેમાયા કેટલાક યહુદીઓ સાથે યરૂસાલેમ આવ્યો, અને તેણે આ નગરની સલામતી માટે તેની આસપાસ એક ગઢ બાંધ્યો. આ કાર્ય ઝર્કસીસના રાજ્યના અઠ્યાવીશમે વર્ષે પૂરૂં થયું.

સમ્રાટ ઝર્કસીસ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૪ માં મૃત્યુ પામ્યો, અને તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર સાઇરસ આવ્યો. આ સમ્રાટ પોતાના રાજ્યના સાતમા વર્ષે એસ્થર નામની એક યહુદી કન્યાને પરણ્યો, અને એસ્થરના કાકા મોરડેકાઇ, જે રાજ્યમહેલમાં એક સેવક તરીકે રહેતો હતો, તેણે સમ્રાટની વિરૂદ્ધ એક કાવત્રું શોધી કાઢવાના કારણે તેને મહેલમાં સમ્રાટના અંગરક્ષક તરીકે રહેવાનો અધિકાર મળ્યો. એ વખતે હમાન નામનો અમલેકાઇટ જાતિનો એક માણસ સમ્રાટનો બહુ માનીતો હતો. આ માણસે, તેની જાતિના લોકો અને યહુદીઓ વચ્ચે વૈર હોવાના કારણે અથવા તો મોરડેકાઈ વિરૂદ્ધ કોઇ અંગત કારણને લીધે, બાબીલોનના સર્વ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યહુદીઓનો નાશ કરવા કાવત્રું રચ્યું. તેણે સમ્રાટને કોઇ પણ પ્રકારે સમજાવી એક એવું ફરમાન કઢાવ્યું કે યહુદીઓ રાજ્યદ્રોહી હોવાથી બાબીલોન અને સુસામાં તેઓમાંના સર્વનો એકજ દિવસે નાશ કરવો. આ વાત રાણી એસ્થર જાણી ગઇ, અને સમ્રાટ ઉપરના તેના અધિકારના કારણે તેણે એ ફરમાન રદ કરાવ્યું, અને હમાન અને તેના મિત્રો વગેરેને મારી નાંખવામાં આવ્યા. આ બનાવ પછી સમ્રાટની મહેરબાની મોરડેકાઇ ઉપર ઘણી વધી. તેના વિષે ઇતિહાસકાર જોસેફસ આ પ્રમાણે લખે છે :

“ રાજ્યમાં એક મ્હોટો અને વિખ્યાત પુરૂષ થયો, અને તેણે રાજ્યકારભારમાં બહુ સહાયતા આપી. તે રાણી એસ્થરની સાથેજ રહેતો હતો, એટલે યહુદીઓની સ્થિતિ આગળ કરતાં ઘણી વધારે સારી થઇ. આર્ટાઝર્કસીસની સત્તા તળે યહુદીઓની આ સ્થિતિ હતી. ”

અહિં આપણે યહુદીઓના ઇતિહાસની આટલી બધી હકીકત આપી છે તે સકારણ છે. આપણે એ ઉપરથી જોઇ શકીએ છીએ કે યહુદીઓ ઇરાની આર્યો અથવા ઝરથોસ્તીઓ સાથે ત્રણ સૈકાઓ સુધી બહુ જ ઘાટા સંબંધમાં રહ્યા હતા. યહુદીઓનો મ્હોટો ભાગ એ સમયે ઇરાનના સામ્રાજ્યના પાટનગર બાબીલોનમાં રહ્યો હતો, અને તેઓ ઝરથોસ્તીઓ સાથે પૂરા—સામાજિક તેમ ધાર્મિક—સંસર્ગમાં આવ્યા હતા. એ કાળે ઇરાની આર્યો પોતાની સંસ્કૃતિના અને રાજ્યસત્તાના શિખર ઉપર ઉભા હતા, અને પશ્ચિમ એશિયા કે દક્ષિણ એશિયામાં ઇરાનના સામ્રાજ્ય સરખું કોઇ સામ્રાજ્ય હતું નહિ. વળી ઇરાનીઓનો ધર્મ એ કાળે જે સર્વ ધર્મો પ્રચલિત હતા તેઓમાં સર્વોત્તમ અથવા સર્વોત્તમમાંનો એક તો હતો જ. આ સ્થિતિમાં તેઓને આધીન થયેલી સર્વ પ્રજાઓને સંસ્કૃતિ અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધર્મના સંબંધમાં તેઓ પાસેથી ઘણું શિખવાનું મળે એ સ્વાભાવિક છે. વળી યહુદીઓ એ પ્રથમથી જ બુદ્ધિમાન હોવાથી અન્ય પ્રજાઓ કરતાં વધારે શિખે એમાં નવાઇ નથી. તેઓમાંના પાંચ સાત માણસો, જેવા કે, દાનીયેલ, આઝરૂબેલ, ઇઝરા, નેહેમાયા, મોરડેકાઈ વગેરે ઉપર ઇરાનના સમ્રાટોની પુષ્કળ મહેરબાની હતી, અને એસ્થર આ સમ્રાટોમાંના એકની રાણી હતી. આ બધું જોતાં યહુદીઓ ઇરાની આર્યો અથવા ઝરથોસ્તીઓ કનેથી જીવન સંબંધે અનેક પાઠ શિખે એમાં સ્હેજ પણ નવાઈ પામવા જેવું નથી, અને થયું છે પણ તેમ જ. યહુદીઓના ધર્મશાસ્ત્રમાં આ વાતનાં અનેક પ્રમાણ મળી આવે છે. પ્રથમતઃ એ વાત બહુ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે યહુદીઓ પોતાના લાંબા કાળના ઇતિહાસમાં જે જે અન્ય જાતિઓના સંબંધમાં આવ્યા તે તે સર્વના દેવોને અને ધર્મને તેઓએ પોતાના શાસ્ત્રમાં નિંદ્યા છે. પણ એમાં એક અપવાદ છે, અને તે ઝરથોસ્તી ધર્મ છે. એના વિષે તેઓએ જે કંઇ કહ્યું છે તે સારૂં જ છે. આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. યહુદીઓના હજારો વર્ષના ઇતિહાસમાં તેઓ પ્રત્યે ઝરથોસ્તીઓએ જે વર્તન દાખવ્યું છે તેવું અન્ય કોઇ પણ પ્રજા કે જાતિએ દર્શાવ્યું નથી. મીસરના ફરોહોથી માંડીને વીસમી સદીના લગભગ મધ્ય ભાગ સુધી યહુદી લોકોને ભયંકર યાતનાઓ સહન કરવી પડી છે. જે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓ યહુદી-ધર્મમાંથી નીકળેલો ધર્મ પાળે છે, તેઓએ પણ યહુદીઓ ઉપર આજે લગભગ અઢારસો વર્ષ થયાં સીતમ ગુજારવામાં મણા રાખી નથી. આથી તદ્દન ઉલટી જ રીતે ઝરથોસ્તીઓએ, યહુદીઓ તેઓના ગુલામ હોવા છતાં, તેઓ ઉપર અનેક અને તે પણ અસાધારણ ઉપકાર કર્યા હતા. આ બીના જગતના ઇતિહાસમાં અનુપમ છે. જે પ્રજાએ યહુદીઓ સાથે આ પ્રકારનું વર્તન રાખ્યું હોય, તેઓના ધર્મ વગેરે તેઓ સારી રીતે વિચારે, અને તેમાંથી અનેક વસ્તુઓ શિખે એમાં કંઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવાઇ નથી, અને થયું છે પણ તેમ જ. આ સંબંધમાં કેટલાક ખ્રિસ્તી વિદ્વાનોએ ઘણી શોધખોળ કરેલી છે, અને તેઓના વિચાર જાણવા સરખા છે. ડો. મીલ્સે આ વિષયનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે, અને તે તેના "પ્રાચીન ઇરાનમાં આપણો ધર્મ" નામના પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે :

"ઇરાનની પ્રજાનો ધર્મ એ કાળે બહુ વિસ્તાર પામ્યો હતો, અને એ બહુ સારી રીતે વ્યવસ્થિત હતો, એટલે તેમની વચ્ચે રહેલા યહુદીઓ ઉપર એણે કંઇ અસર કરી હતી કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારવા સરખો છે. આ અસર ભલે યહુદી ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતો ઉપર ન થઇ હોય, પણ કંઇ પણ થઇ હતી કે નહિ એ આપણે વિચારવાનું રહે છે. જે સ્થિતિમાં આ બન્ને લોકો એકબીજા સાથે સંસર્ગમાં આવ્યા હતા, તે જોતાં તેઓના ધર્મની અસર એકબીજા ઉપર, અથવા ઇરાનની પ્રજા બહુ મ્હોટી અને ગૌરવવાળી હતી એ જોતાં તેની અસર યહુદી-ધર્મ ઉપર ઘણી થઈ હતી એ ચોકક્સ છે."

"એક બાજુ યહુદીઓ હતા, જેઓમાં તેઓ બાબીલોનમાં બંદીવાન તરીકે લઈ જવામાં આવ્યા ત્યાર પહેલાં આત્માની અમરતા, આખરનો ન્યાય, શરીરનું ઉત્થાન, સ્વર્ગ અને નર્કની હૈયાતી, ઇશ્વરના રાજ્યનું સ્થાપન વગેરે વિષયોના સંબંધમાં કંઈ પણ માન્યતા નહોતી તેઓના ધર્મની આ સ્થિતિમાં તેઓને ગુલામ તરીકે એક બીજા દેશમાં લઇ જવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં તેઓ દુઃખના માર્યા આ બાબતો વિષે સ્વતંત્ર વિચાર કરવા લાગ્યા હોય એ બનવા જોગ છે; પણ એથી વિશેષ તેઓએ પોતાની સામે જ એક મહાન સામ્રાજ્ય જોયું, અને એમાં ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય સુવ્યવસ્થા એવી હતી કે જેની કલ્પના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ તેઓને થઇ ન હોય. વળી આ સામ્રાજ્યના સમ્રાટોએ તેઓના ઉપર અનેક ઉપકારો કર્યા, અને તે એટલે સુધી કે તેઓએ યહુદીઓને પોતાના દેશમાં પાછા મોકલ્યા અને તેઓનું દેવળ બાંધવાની પરવાનગી આપી એટલુંજ નહિ, પણ તે કાર્ય માટે પોતાના ભંડારમાંથી પુષ્કળ ધન વગેરે આપ્યું. આ સ્થિતિમાં ઉપકારની અને પ્રેમની લાગણીને વશ થઇ યહુદીઓ એ સમ્રાટોનો ઉચ્ચ ધર્મ, જેને લીધે તેઓએ એ ઉપકારો કર્યા હતા, તેનું બારીક રીતે નિરીક્ષણ કરે, અને તેમાંથી ઘણું શિખે એમાં સ્હેજ પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. વળી ઇરાનીઓ તેઓના વિજેતાના વિજેતા હતા, અને એમ હોવા છતાં સમ્રાટ સાઇરસ તેઓની સ્થિતિમાં આટલો બધો મહત્વનો ફેરફાર કરે તો તેને માટે તેઓના હૃદયમાં એક પ્રકારનો ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થાય એમાં નવાઇ શી છે? આમાનું કંઇક આપણે આઇઝાયા પેગંબરના પુસ્તકમાંના ૪૪ અને ૪૫ મા અધ્યાયમાં જોઇએ છીએ."

" આ બધું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઉત્તર ઇરાનમાં આવેલા બાબીલોનમાં જ્યારે યહુદીઓ બંદીવાન તરીકે રહ્યા હતા અને તેઓના દુઃખના કારણે તેઓના મનમાં કેટલાક નવા વિચારો જેવા કે આત્માની અમરતા વગેરે સ્વાભાવિક રીતે સ્ફુરતા હતા ત્યારે તેઓના ધાર્મિક વિચાર ઉપર એક ઘણી જ પ્રબળ અને સર્વવ્યાપી અસર થવા પામી હતી. આ અસર તેઓની ઇશ્વરના સ્વરૂપ, આત્માની અમરતા, આખરનો ન્યાય, શરીરનું ઉત્થાન, ઈશ્વરના રાજ્યનું આગમન, સ્વર્ગ અને નર્ક, ફીરસ્તાઓની હૈયાતી વગેરે વિષયોની માન્યતાઓના સંબંધમાં થઇ હતી."

ઉપર આપેલા કથનમાં ડો. મીલ્સ ઝરથોસ્તીઓએ યહુદી–ધર્મ ઉપર કરેલી અસરના સંબંધમાં કહેવા માગે છે કે યહુદીઓના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચારમાં તેઓની દુ:ખી સ્થિતિના કારણે સ્વાભાવિક રીતે ફેરફાર થઇ રહ્યો હતો તેમાં આ નવું તત્ત્વ ભળ્યું. તે એમ તો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે આ નવી અસર અતિશય પ્રબળ હતી. અહિં એક પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે યહુદી–ધર્મ ઉપર આ નવી અસર થઈ ન હોત તો તે પોતાના સહજ વિકાસમાં ઉપર જણાવેલી સર્વ માન્યતાઓ પ્રાપ્ત કરી શકયો હોત ખરો કે? ખરી રીતે આ પ્રશ્ન જ અર્થ વગરનો છે. જગતની અનેક પ્રજાઓને તેઓના ઇતિહાસમાં અતિશય દુ:ખ પડેલું હોવા છતાં તેઓ પોતાના ધર્મનો વિકાસ સાધી શકયા નથી, તો પછી યહુદીઓએ તેમ કર્યું હોત એ કહેવા કંઈ સબળ કારણ નથી. વળી યહુદીઓના પોતાના જ ઇતિહાસમાં આપણે જોઇએ છીએ કે તેઓમાંના કેટલાક અને ખાસ કરીને તેઓના ધાર્મિક નેતાઓ, જે પાછળથી સદુકીઓના નામે ઓળખાયા હતા, તેઓએ આ બધી માન્યતાઓનો સ્વિકાર કર્યો નહોતો, અને જેઓએ તેનો સ્વિકાર કર્યો હતો તેઓ કદાચિત્ તિરસ્કારપૂર્વક ફરોશી અથવા ફારસી કહેવામાં આવ્યા હતા. યહુદીઓ બાબીલોનથી પાછા ફર્યા ત્યારપછી તેઓમાં ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આ બે પક્ષો જ મ્હોટા અને મુખ્ય હતા, અને તેઓ વચ્ચે વિરોધ રહ્યા જ કરતો હતો. શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્તને પણ વધસ્થંભે ચઢવું પડયું તે કંઇક અંશે તેની પોતાની આ સર્વ માન્યતાઓને પરિણામે હતું.

આ પ્રશ્ન ધર્માંધતા અને કોઇ પણ પ્રકારના પક્ષપાત વગર વિચારવામાં આવે તો તે બહુ સરલ બને છે. એ સંબંધમાં મુદ્દાની વાત આ છે. યહુદીઓ લગભગ ત્રણુસો વર્ષ સુધી ઈરાનીઓના નિકટ સંબંધમાં રહે છે, અને તે દરમ્યાન તેઓના ધાર્મિક વિચાર વિકાસ પામે છે. હવે આ વિકાસ એ જ માન્યતાઓના સંબંધમાં છે કે જે ઇરાનીઓમાં તેઓના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રચલિત હતી, અને એ માન્યતાઓ ઇરાનમાં સર્વત્ર જોવામાં આવતી હતી. આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્થિતિમાં યહુદીઓએ પોતાની આ સર્વ માન્યતાઓ પરાનીઓમાંથી લીધેલી નથી, પણ તેઓ એ સ્વતંત્ર રીતે પામ્યા છે એમ કહેવું એ પક્ષપાત નહિ તો બીજું શું છે? સુભાગ્યે હવે કેટલાક ખ્રિસ્તી વિદ્વાનો આ વાત સ્વિકારે છે, પણ હજુ કરોડો ખ્રિસ્તીઓ એવા છે, જેઓ આ સ્વિકારવા તૈયાર નથી એટલું જ નહિ, પણ જેઓને ખબર પણ નથી કે ઝરથોસ્તીઓ અને યહુદીઓ વચ્ચે એક કાળે આટલો બધો નિકટ સંબંધ હતો.

યહુદી-ધર્મનાં બે સ્વરૂપ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે. તેમાંનું એક તેઓ બંદીવાન તરીકે બાબીલોન ગયા ત્યાર પહેલાંનું, અને બીજું તેઓ બાબીલોનથી પોતાના દેશ પાછા ફર્યા ત્યાર પછીનું. આ બે સ્વરૂપ વચ્ચેનો ભેદ મ્હોટો છે, અને તે કેટલીક ધર્મવિષયક મુખ્ય માન્યતાઓના સંબંધમાં છે. હવે આ ભેદ આપણે વિગતપૂર્વક વિચારીએ.

આ બે સ્વરૂપ વચ્ચે રહેલો ભેદ પ્રથમ અને સ્પષ્ટ આત્માની અમરતાના સંબંધમાં છે. યહુદીઓના બાબીલોન જતા પહેલાં તેઓએ જે કંઇ પુસ્તકો રચ્યાં હતાં તેમાં આ માન્યતાનો ગંધ પણ નથી. યહુદીઓ તે કાળે એમ જ માનતા હતા કે ઈશ્વર ધાર્મિક અને અધાર્મિક મનુષ્યોને તેઓના આ જીવનમાં જ બદલો આપે છે; ધાર્મિક મનુષ્ય તેઓની સમજ પ્રમાણે અહિં આબાદ અને સુખી બને છે, અને દુષ્ટ મનુષ્યોને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પૃથ્વી ઉપરના આપણા જીવન સિવાય બીજું કંઇ જીવન છે એ તેઓ જાણતા જ નહોતા. તેઓ બાબીલોનથી પાછા ફર્યા ત્યાર પછી તેઓએ જે કંઇ પુસ્તકો રચ્યાં તેમાં આ માન્યતા પહેલી જ વાર જોવામાં આવે છે અને તે બહુ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. દાખલા તરીકે યશાયાહના પાછલા પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"તારાં મૃત્યુ પામેલાં મનુષ્યોને જીવવા દે, મારૂં મૃત શરીર પુનઃ જાગૃત થાય! અહો! તમે સહુ જે ધૂળમાં સૂતેલા છો તે જાગો અને આનંદિત થાઓ, કેમકે તારી ઝાકળ એ વનસ્પતિની ઝાકળ સરખી છે, અને પૃથ્વી સર્વ પ્રેતોને બહાર કાઢશે."

વળી દાનીયલ આ પ્રમાણે કહે છે:

"જેઓ પૃથ્વીની ધૂળમાં સૂતેલા છે તેઓમાંના ઘણા ઉઠશે; કેટલાક શાશ્વત જીવન પામશે, અને કેટલાક શાશ્વત દુઃખ પામશે."

યહુદીઓના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં આ નવી વસ્તુ હતી, અને તે નિઃશંક ઝરથોસ્તી ધર્મની તેના ઉપર થયેલી અસરનું પરિણામ હતું. તેઓને પોતાના દુઃખમાં આત્માની અમરતાનું કંઇક ભાન તેઓ બાબીલોનના રાજા નેબુચાદનઝર વગેરેના હાથ તળે હતા ત્યારે થયું હોય એ બનવાજોગ છે, પણ આ સંબંધમાં તેઓની દૃઢ ખાત્રી થઇ એ ઝરથોસ્તીઓ સાથેના તેઓના સંસર્ગના કારણે જ હતું. તેઓનું હૃદય તેઓની દુઃખમય સ્થિતિમાં આ માન્યતાનો સ્વિકાર કરવા તૈયાર થયું એ વધારે શક્ય વાત છે.

આત્માની અમરતા સાથે સ્વર્ગની માન્યતા યહુદીઓમાં ઝરથોસ્તી ધર્મમાંથી આવી એ વાત પણ નિઃશંક છે. ઈસુ ખ્રિસ્તે વધસ્થંભ ઉપરથી, પોતાની સાથે જે બે માણસોને વધસ્થંભ ઉપર ચઢાવવામાં આવ્યા હતા તેમાંના એકને, તે પોતાની સાથે જ સ્વર્ગમાં તેજ દિવસે લઇ જશે, એવું વચન આપતાં સ્વર્ગ માટે જે શબ્દ અર્થાત્ પેરેડાઇઝ વાપર્યો છે, તે ઇરાની શબ્દ છે. આ એક શબ્દની વાત થઇ, પણ યહુદીઓના ધર્મશાસ્ત્રમાં એવા બીજા કેટલાક શબ્દો છે કે જે તેઓએ ઝરથોસ્તી ધર્મની ભાષામાંથી લીધા હતા. આ પણ એ ધર્મની યહુદી ધર્મ ઉપર પડેલી અસર સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ પ્રકરણમાં આપણે એક વાત વધારે જોઇ લઇએ. ઇરાનના પાદશાહ સાઇરસે જ્યારે બાબીલોન કબજે કર્યું અને બાબીલોને ગુલામ તરીકે રાખેલા યહુદીઓને મુક્ત કરી તેઓને તેઓનો ધર્મ પાળવાની અને તેઓનું દેવળ બાંધવાની પરવાનગી આપી અને તેમ કરવામાં ધન વગેરેની મદદ કરી એ આપણે જોઈ ગયા. આ ઉપરાંત તેણે એ રીતે ગુલામ થયેલા બધી પ્રજાઓને મુક્ત કરી હતી અને તેઓને પોતપોતાના દેશમાં જઇ તેઓનો સ્વધર્મ પાળવાની પરવાનગી આપી હતી, અને તેમ કરવામાં બધી રીતે સહાયતા આપી હતી. આ બીના માનવજાતિના ઇતિહાસમાં અનોખી છે, અને તે સરખું કાર્ય અન્ય કોઇ સમ્રાટે કર્યું હોય એ આપણા જાણવામાં નથી. આ પ્રમાણે એક ગુલામ પ્રજાને મુક્ત કરવી, અને તેને સ્વદેશ જવાની અને સ્વધર્મ પાળવા છૂટ આપવી અને તેમ કરવામાં સર્વ પ્રકારની સહાયતા આપવી એ મહદ્ ભાગ્ય સમ્રાટ સાઇરસ અને તેના વંશજોને જ પ્રાપ્ત થયું છે અને એ તેઓ માટે તેમ ઝરથોસ્તી ધર્મ માટે ચિરકાળ ગૌરવની વસ્તુ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧

યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મ ઉપર ઝરથોસ્તી-ધર્મની અસર

(ચાલુ)

ઝરથોસ્તી ધર્મની યહુદીઓ ઉપર આત્માની અમરતાના સિદ્ધાંતના સંબંધમાં ઘણી ઉંડી અસર થઇ હતી એ આપણે આગળ જોઈ ગયા. એ જ પ્રમાણે બીજા કેટલાક મુખ્ય સિદ્ધાંતો ઉપર પણ એ અસર થઇ હતી. ડૉ. મીલ્સે આ સિદ્ધાંતો કયા કયા હતા એ કહ્યું છે, અને તે પણ આપણે જોઇ ગયા. એ વિદ્વાનનું માનવું એ છે કે ખુદ ઇશ્વરના સ્વરૂપના સિદ્ધાંતના સંબંધમાં પણ ઝરથોસ્તી ધર્મે યહુદી-ધર્મ ઉપર અસર કરેલી છે.

અત્યાર સુધી એમ માનવામાં આવતું હતું કે એકેશ્વરવાદ એ સેમેટિક ધર્મનું ખાસ લક્ષણ છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે એ વાદ આર્ય લોકોમાં પણ પ્રચલિત હતો, અને તે તેના બહુ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં હતો. આ વાદનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ શ્રી ઝરથુસ્તે બહુ જૂના કાળમાં જગતને જણાવ્યું હતું, અને એ યહુદીઓમાં પ્રચલિત થયેલા એકેશ્વરવાદ કરતાં પ્રાચીનતર હતું એ પણ આપણે જોઇ ગયા. હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે યહુદીઓમાં જે એકેશ્વરવાદ જોવામાં આવે છે તે સ્વતંત્ર રીતે ઉદ્ભવ્યો હતો, કે તે ઝરથોસ્તી ધર્મે યહુદીઓના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચાર ઉપર કરેલી અસરના પરિણામરૂપ હતો ? આ સંબંધમાં હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.

જૂના કરારનાં જે પુસ્તકો, યહુદીઓને બાબીલોનમાં લઇ જવામાં આવ્યા ત્યાર પહેલાં લખાયાં હતાં, તેમાં ઇશ્વર માટે વાપરેલો શબ્દ "એલોહીમ" છે, અને એ શબ્દ બહુવચનમાં છે. એનો અર્થ દેવો થાય છે, અને એમાં એક દેવ નહિ પણ અનેક દેવોની હૈયાતી સૂચવવામાં આવી છે. આ બધા દેવોને એક સામટા સંબોધવા અને આરાધવામાં આવ્યા છે એ ખરૂં, પણ તે એ કારણે નહોતું કે યહુદીઓ કોઇ એક પરમ દેવમાં માનતા હતા. આ સંબંધમાં કાઉન્ટ ગોબ્લે ડાલેવીઆ પોતાના હિબર્ટ વ્યાખ્યાનો તરીકે "ઇશ્વરની માન્યતાનું મૂળ અને તેનો વિકાસ" એ વિષય ઉપર આપવામાં આવેલાં વ્યાખ્યાનોમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે :

"આસીરીયન લોકોનો ધર્મ ખાલ્ડીયન ધર્મના સંબંધમાં આવ્યો તેના પરિણામે તેમાં કેટલોક ફેરફાર થયો હતો, એટલે સેમેટિક ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ આપણે વિચારવું હોય તો આપણે સીરીયાની પ્રજાનો ધાર્મિક ઇતિહાસ જોવો જોઇએ. પણ અહિં આપણે જે એકેશ્વરવાદ આપણે અત્યાર સુધી એ લોકોના ધર્મનું ખાસ લક્ષણ ગણીએ છીએ, તે જોતા નથી. તેઓ માત્ર એક દેવની પૂજા કરે છે, પણ આ દેવ દેવોમાં સર્વોપરી નથી. એ લોકોમાં એવી કંઇક માન્યતા હતી કે પ્રત્યેક સ્થાન કે દેશને પોતપોતાનો દેવ છે, અને ત્યાં વસતા લોકોએ એ દેવને ઉપાસવો જોઇએ. પ્રખ્યાત વિદ્વાન રેનાં કહે છે કે એક એલો બીજા એલો કરતાં કોઈ રીતે ચઢીયાતો નથી; તેઓ બધા સરખા જ છે."

યહુદીઓમાં આગળ ઉપર યહોવાહની ઉપાસના જોવામાં આવે છે. આ દેવ એક છે; પણ તે અનેક દેવોમાંનો એક છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને યહુદીઓ માટે તે સર્વોત્તમ છે, પણ તે સર્વશક્તિમાન નથી, અને વળી અન્ય જાતિઓ માટે પોતપોતાના દેવો તેના સરખા જ તેઓ માટે સર્વોત્તમ હતા. યહુદીઓ બાબીલોન ગયા ત્યાર પહેલાં તેઓ માનતા હતા કે મોઆબાઇટ લોકોનો દેવ એમોશ હતો, અને તેઓ માટે તેની આરાધના કરવી એ જ યોગ્ય હતું: (ન્યાયાધીશો ૧૧-૨૪). યહોવાહની સત્તા યહુદી જાતિ પૂરતી અને અમૂક સ્થાન પૂરતી જ હતી, અને આ સ્થાન એ "યહોવાહનો ભાગ" ગણાતો, અને એ દેશ છોડતાં લોકો અન્ય દેવના આશ્રય તળે આવે છે એમ મનાતું: (૧ સેમ્યુઅલ : ૨૬-૧૯). તેના દેશમાં આવતાં તેનું આધિપત્ય સ્વિકારવું પડે છે (રૂથ ૧-૧૬), અને તેનો સંબંધ તેના દેશની ભૂમિ સાથે એટલો બધો નિકટ છે કે કોઇ એક સીરીયન યરદન નદી આગળ પોતાના પત્યના રોગથી સાજો થયો, અને તેણે પોતાના દેશમાં જઇ એ દેવ માટે એક વેદી બાંધવા વ્રત લીધું, ત્યારે તેને એ ભૂમિમાંથી કેટલીક ધૂળ લઈ જવા ફરજ પડી હતી: (૨ રાજા ૫-૧૭). આમ છતાં ધીમે ધીમે યહોવાહનું ગૌરવ વધતું ગયું, અને એનો સંબંધ અમૂક દેશ સાથે ન રહેતાં યહુદીઓ સાથે એક જાતિ અથવા કોમ તરીકે રહ્યો, એટલે જ્યારે તેઓ એ દેશમાંથી બહાર અને બાબીલોન ગયા ત્યારે પણ તેઓ તેમાં માનતા રહ્યા. આ જ સ્થિતિ અન્ય દેવોના સંબંધમાં જોવામાં આવે છે. પણ એ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે યહોવાહ મૂળમાં એક જાતિનો દેવ હતો.

આથી તદ્દન ઉલટું ઝરથોસ્તી ધર્મમાં અહુરમઝદને પ્રથમથી સર્વશક્તિમાન ઇશ્વર તરીકે માનવામાં આવેલા હતા એ આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ. ઋગ્વેદમાં પણ એક ઇશ્વરની માન્યતા કંઇ અંશે જોવામાં આવે છે, પણ ત્યાં તે ગાથાઓમાં એ જોવામાં આવે છે એટલી સ્પષ્ટ અથવા વિકાસ પામેલી નથી. ગાથામાં એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માન્યતા સર્વ-વ્યાપી છે. એમાં અન્ય દેવોની હૈયાતી જણાતી હોય તો તેઓ અહુરમઝદને સંપૂર્ણ રીતે આધીન છે એ રીતે છે. એટલું જ નહિ, પણ અહુરમઝદ તેઓનો સૃષ્ટા છે. આ સ્થિતિ યહોવાહના સંબંધમાં પ્રથમથી જોવામાં આવતી નથી. યહુદીઓ ઇરાનીઓના સંબંધમાં આવ્યા ત્યાર પહેલાં તેઓનો દેવ માત્ર તેઓની જાતિ પૂરતો હતો, અને એવા અનેક દેવો હતા. તે આ જગતનો સૃષ્ટા નહોતો. આ પ્રમાણે જગતનો કોઇ સરજનહાર છે એ માન્યતા પણ યહુદીઓમાં ઝરથોસ્તીઓ સાથેના સમાગમને પરિણામે આવી. એ ખરૂં છે કે ઇશ્વર જગતના રચનાર અને કર્ત્તા છે એ વાત બાઇબલના પ્રારંભમાં જ આપવામાં આવી છે, પણ હવે એ સિદ્ધ થયું છે કે બાઇબલનાં પહેલાં પાંચ પુસ્તકો યહુદીઓ બાબીલોનમાંથી પાછા આવ્યા ત્યાર પછી તેઓના વર્ત્તમાન રૂપમાં રચાયાં છે. આ બધું જોતાં આપણને કહેવાની ફરજ પડે છે કે એકેશ્વરવાદ જો સેમેટિક કે યહુદી-ધર્મનું ખાસ લક્ષણ હોય તો તે યહુદીઓ બાબીલોનથી પાછા આવ્યા ત્યાર પછીના તેઓના ધર્મનું છે, અને એનો કેટલોક ભાગ તેઓને ઇરાનીઓ અને ઝરથોસ્તીઓથી પ્રાપ્ત થયો હતો.

ઝરથોસ્તી ધર્મની અસર યહુદી-ધર્મના એક બીજા પ્રદેશમાં થઇ હતી. આ ફીરસ્તાઓની માન્યતાના સંબંધમાં છે. યહુદીઓ ફીરસ્તાઓ વિષે આગળ કશું જાણતા ન હતા. તેઓ દેવોમાં માનતા હતા એ ખરૂં: પણ ફીરસ્તાઓ એટલે ઇશ્વરના સેવક અથવા દૂત સંબંધી કંઇ પણ વિચાર તેઓમાં નહોતો. એ હોવા સંભવ નહોતો. કેમકે યહોવાહે હજુ સુધી પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું નહોતું. આ સ્થિતિમાં તેઓ બાબીલોનથી પાછા ફર્યા ત્યાર પછી ફેરફાર થએલો જોવામાં આવે છે. તેઓ ફીરસ્તાઓમાં માને છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓમાં ચઢતી ઉતરતી પાયરીનો એક ક્રમ છે એમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ માને છે. આ ઝરથોસ્તી ધર્મની અસરનું પરિણામ હતું. આપણે આગળ જોઇ ગયા તે પ્રમાણે એ ધર્મમાં ગાથાના સમયથી અમેશાસ્પંદની માન્યતા હતી આ અમેશાસ્પંદો ઇશ્વરના ગુણ હોવા છતાં કંઈક અંશે વ્યક્તિઓ છે એવી માન્યતા પણ હતી. આ વિચાર ધીમેધીમે ઝરથોસ્તીઓમાં વિકાસ પામ્યો હતો, અને અમેશાસ્પંદોએ ફીરસ્તાનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. ઝરથોસ્તીઓએ જ્યારે બાબીલોન સર કર્યું ત્યારે તેઓની આ માન્યતા પૂરેપૂરી વિકસી રહી હતી, અને યહુદીઓએ તેનો જ સ્વિકાર કર્યો હતો. આ સંબંધમાં ડૉ. મીલ્સ નીચે પ્રમાણે કહે છે :

"સમ્રાટ સાઈરસના વખતના ધર્મગુરૂઓ સાથે એઝરા અને તેના સહકારીઓનો સમાગમ કંઇ અંશે થયો હતો એ ચોક્કસ છે. આ સંબંધમાં આપણે આગળ કેટલુંક વિચારી ગયા છીએ. અહિં એક વિશેષ દાખલો જોઈએ. તોબીત નામના બાઇબલના એક પુસ્તકમાં અવસ્તામાં જણાવેલો એક દાનવ એના એ જ નામે જોવામાં આવે છે એટલું જ નહિ, પણ તેમાં સાત દિવ્ય આત્માઓ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. વિશેષતઃ આ સાતમાં એકનું નામ રાફએલ છે, જે નામ ઝરથોસ્તીઓમાં પ્રચલિત હતું. આ પ્રમાણે બાઇબલના સાત દિવ્ય આત્માઓ એ ઝરથોસ્તી ધર્મના સાત અમેશાસ્પંદો જ છે. એ જ પ્રમાણે ઝકારીઆ નામના પુસ્તકમાં (૪ : ૧૦) આ શબ્દો છે : "પેલા સાત જે ઈશ્વરની આંખો છે, અને જે પૃથ્વી ઉપર સર્વત્ર ફર્યા કરે છે." આ માન્યતા નવા કરારમાંના 'પ્રકટીકરણ' નામના પુસ્તકમાં વિકસીત થયેલી જોવામાં આવે છે."

યહુદી-ધર્મમાં જેમ ઉત્તમ ફીરસ્તાઓની માન્યતા પાછળથી દાખલ થયેલ છે, તેમજ સેતાન અને તેના સાથીઓની માન્યતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ પાછળથી આવેલી છે. યહુદીઓ બાબીલોન ગયા ત્યાર પહેલાં પોતાના દેવ યહોવાહ સિવાયના અન્ય દેવો કંઇક અંશે ભુંડા છે એમ તેઓ માનતા હતા, પણ એ સર્વ દેવો સાથે મળી અને તેઓના કોઇ એક સરદારને આધીન રહી ભુંડાઇનો પ્રચાર કરે છે એવી માન્યતા તેઓમાં નહોતી. બાબીલોનથી પાછા ફર્યા પછી આ વિચાર જન્મે છે, અને યહોવાહ જેમ પરમ દેવ બને છે, તેમ સેતાન એનો પરમ વિરોધી બને છે. એ પ્રથમથી જ ઇશ્વરના સૃજનનો પ્રબળ વિરોધ કરે છે, અને તેનો નાશ કરવા હરેક પ્રકારનો પ્રયત્ન કરે છે. ગાથામાં આ જ વાત જણાવવામાં આવી છે એ આપણે આગળ જોઇ ગયા. એ સિવાય ઝરથોસ્તી ધર્મના પાછળથી લખાયેલા પુસ્તકોમાં સેતાન સંબંધી માન્યતામાં કંઇક વિકાસ થયો હતો. ભુંડા દેવોનો સરદાર ઇશ્વરની રચેલી સૃષ્ટિનો કેવી રીતે નાશ કરે છે તે વંદીદાદ નામના ઝરથોસ્તી ધર્મના એક મુખ્ય શાસ્ત્રમાં વિગતવાર જણાવવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તક ભલે પાછળથી લખાયું હોય, પણ એમાં રહેલી માન્યતા ઝરથોસ્તીઓમાં ત્યાર પહેલાં સેંકડો વર્ષો સુધી પ્રચલિત હશે એ શંકા વગરની વાત છે. સેતાન અથવા અંગ્ર મઇન્યુ પોતાનું વિનાશક કાર્ય કેવી રીતે કરે છે તેનું વર્ણન, બાઇબલના "ઉત્પત્તિ" નામના પહેલા પુસ્તકમાં એ વિષયનું વર્ણન આપવામાં આવેલું છે, તે કરતાં વધારે સારૂં છે. એ આ પ્રમાણે છે :

"અહુરમઝદ સ્પિતમ ઝરથુસ્તને કહે છે : ઓ સ્પિતમ ઝરથુસ્ત ! મેં ઐર્યના વાએજા નામનું એક સર્વોત્તમ સ્થાન રચ્યું હતું : પણ ત્યાં અંગ્ર મઇન્યુએ એક વિરોધકારી સૃજન કર્યું, અને તે નદીમાં એક સર્પ હતો, અને દાનવોએ હીમ રચ્યું...ત્યાર પછી મેં અહુરમઝદે જે ત્રીજું સ્થાન રચ્યું તે મોરૂ હતું : એટલે અંગ્ર મઇન્યુએ તેના વિરૂદ્ધ સૃજન કર્યું, અને તે નિંદા અને કામવિકાર હતાં...ત્યાર પછી મેં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે પાંચમું સ્થાન ઉત્તમ રચ્યું તે નિસાયા હતું, અને તેની વિરૂદ્ધ અંગ્ર મઈન્યુએ, વિનાશ કરવાના વિચારથી પોતાના મનને ભરીને, અવિશ્વાસ રૂપી શ્રાપ રચ્યો...ત્યાર પછી મેં સાતમા ઉત્તમ સ્થાન તરીકે વાકેરેતા રચ્યું, અને તેની વિરૂદ્ધ અંગ્ર મઇન્યુએ વિનાશ કરવાના ઇરાદાથી એક ભુંડી પરી રચી જે કેરેસ્પને દઢતાપૂર્વક વળગી રહી...ત્યાર પછી મેં નવમા ઉત્તમ સ્થાન તરીકે ખ્નેન્ટા રચ્યું, એટલે અંગ્ર મઈન્યુએ સૃષ્ટિવિરૂદ્ધ કર્મરૂપ મહાપાતક રચ્યું."

ડો. મીલ્સ જણાવે છે કે આ કથા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી ૫૦૦ સુધીમાં લખવામાં આવી હશે, અને તે ઉમેરે છે કે તેના કેટલાક અંશો ત્યાર પહેલાં લાંબા કાળથી વર્ત્તમાન હોવા જોઇએ.

ઝરથોસ્તી ધર્મમાંના દાનવોની માન્યતાની યહુદી-ધર્મ ઉપર થયેલી અસરના સંબંધમાં એ જ વિદ્વાન આ પ્રમાણે કહે છે :

" ઉપરની વાતો અને એવી બીજી વાતો યહુદીઓએ અનેક વાર ઝરથોસ્તીઓના મુખથી સાંભળેલી હશે, અને એવો કોણ ઝરથોસ્તી પંડિત એ કાળે હતો કે જે આ વાતો તેના પ્રાચીન સ્વરૂપમાં જાણતો ન હોય ?"

તે વળી કહે છે :

" તોબીતના પુસ્તકમાંનો એઝમોદયસ એ અવસ્તાનો એશ્મ-દેઅવ છે, અને એશ્મ એ ગાથામાંના સાત દિવ્ય આત્માઓનો મ્હોટો દુશ્મન છે, અને તોબીત પુસ્તકમાં પણ તે સાત દિવ્ય આત્માઓ સાથે યુદ્ધ કરે છે."

આપણે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે સેતાન અને તેના સાથીઓમાં માન્યતા હોવી એ નૈતિક ધર્મનું એક મુખ્ય લક્ષણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે, અને એ લક્ષણ ઝરથોસ્તી ધર્મ, યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મને સામાન્ય છે. અહિં આપણે એ પણ જોયું કે આ લક્ષણ ઝરથોસ્તી ધર્મમાંથી યહુદી-ધર્મમાં પ્રથમ દાખલ થયું હતું, જે બતાવે છે કે યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મ એ બન્નેનો નૈતિક દ્વૈતવાદ શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મને આભારી છે. ઘણા વિદ્વાનો અને ખ્રિસ્તી પાદરીઓ હિન્દુ ધર્મની ટીકા કરતાં કહે છે કે એ ધર્મ નીતિપ્રધાન નથી, પણ તેઓએ એ જાણવું જોઈએ છે કે તેઓનો ધર્મ નીતિપ્રધાન બન્યો એ ઝરથોસ્તી ધર્મની તેના ઉપર થયેલી અસરના પરિણામે જ હતું.

આત્માની અમરતાના સંબંધમાં યહુદી-ધર્મ કરતાં ખ્રિસ્તી-ધર્મ ઝરથોસ્તી ધર્મને વધારે આભારી છે, કેમકે એ સિદ્ધાંત યહુદીઓમાં સર્વસામાન્ય થયો નહોતો, અને તેઓમાં ઘણા લોકો એવા હતા કે જે એમાં બીલકુલ માનતા નહોતા. આથી ઉલટું જ ખ્રિસ્તીઓમાં આ સિદ્ધાંત પ્રથમથી જ મનાતો આવ્યો છે, અને કંઈક અંશે તે એ ધર્મના પાયારૂપ છે. એ ધર્મનો પ્રારંભ જ એ માન્યતાથી થયો, અને પહેલા કાળના ખ્રિસ્તીઓની મુખ્ય આશા આત્માની અમરતાની હતી.

આ સિવાય આખરના ન્યાયનો સિદ્ધાંત, વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક ન્યાયનો સિદ્ધાંત પણ પ્રથમ ઝરથોસ્તીઓમાં હતો, અને તે આત્માની અમરતાની સાથે જ યહુદીઓ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ખ્રિસ્તીઓમાં દાખલ થયો હતો. આ જગતમાં ઈશ્વરના રાજ્યનું સ્થાપન થવાનું છે એ માન્યતા પણ ઝરથોસ્તીઓમાંથી આ બન્ને લોકોએ લીધેલી હતી.

આ સાથે શરીરના ઉત્થાનનો સિદ્ધાંત પણ યહુદીઓને અને વિશેષ પ્રમાણમાં ખ્રિસ્તીઓને ઝરથોસ્તીઓ કનેથી પ્રાપ્ત થયેલો છે. આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંબંધમાં આલ્જર નામના એક અમેરિકન લેખક પોતાના "પુનર્જીવનના સિદ્ધાંતનો ઇતિહાસ" નામના પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે :

"સામુદાયિક ઉત્થાનનો સિદ્ધાંત વંદીદાદમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યો છે, અને અવસ્તામાં પણ ઘણે ઠેકાણે એ જોવામાં આવે છે, અને એ તેમાં પાછળથી દાખલ કરી લેવામાં આવેલો નથી. બધું જોતાં એ સિદ્ધાંત ઝરથોસ્તી ધર્મમાં મૂળથી આવેલો હોય એમ લાગે છે, અને આ બાબતમાં શંકા લાવવાનું કંઈ પણ ખાત્રીપૂર્વક પ્રમાણ મળતું નથી."

"આ સિદ્ધાંત ઝરથોસ્તીઓ પાસેથી યહુદીઓએ ગ્રહણ કર્યો હતો એ માનવા સબળ કારણો છે, અને ઝરથોસ્તીઓ તે યહુદીઓ પાસેથી શિખ્યા હોય એ વાતમાં કંઇ પણ વજુદ નથી. અહીરમાનની માન્યતા પણ ઝરથોસ્તી ધર્મમાં પ્રથમથી જ ઉતરેલી છે, અને યહુદી શાસ્ત્રમાં તે પાછળથી દાખલ થયેલી છે એ શંકા વગરની વાત છે. 'ઉત્પત્તિ' નામના બાઇબલના પહેલા જ પુસ્તકમાં જગતમાં પાપ અને મૃત્યુ ઇદનના બાગમાંના સાપ દ્વારા આવ્યાં એ વાત પણ યહુદીઓ બાબીલોનથી પાછા પોતાના દેશમાં આવ્યા ત્યાર પછી લખાયેલી છે. વોન બોહલેન નામના જર્મન પંડિત ઉત્પત્તિના પુસ્તકની પોતાની પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે આ વાત ઝંદ-અવસ્તામાંથી આવેલી છે. રોશનમૂલર એની ટીકા લખતાં કહે છે કે જેણે એ લખી તે અહીરમાન રૂપ સાપ અને તેનાં કાર્યોની વાત જાણતો હતો. ડો. માર્ટીન હાઉગે આ બાબતનો બહુ જ ઉંડો અભ્યાસ કર્યો છે અને તે કહે છે કે ઝરથુસ્ત ખ્રિસ્ત પહેલાં દોઢથી બે હજાર વર્ષ પૂર્વે થઇ ગયા. તે વળી કહે છે કે બાબીલોનથી પાછા ફર્યા પછી યહુદીઓએ અને તેઓ કનેથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખ્રિસ્તીઓએ કેટલીક માન્યતાઓ ઝરથોસ્તી ધર્મમાંથી લીધેલી હતી. આ માન્યતાઓ ફીરસ્તાઓ, સેતાન અને શરીરના ઉત્થાન સંબંધી હતી. યહુદી-ધર્મમાં યહુદીઓ બાબીલોન ગયા ત્યાર પહેલાં સેતાન સંબંધી કંઇ પણ માન્યતા નહોતી. આ વાત આજે સહુ કોઇ સ્વિકારે છે. આપણે આટલું કબુલ કરીએ તો આપણે માનવું ઘટે છે કે શરીરના ઉત્થાનની માન્યતા એ સેતાનની હૈયાતી સાથે જોડાયેલી છે. સેતાન સિવાય આત્માઓ માટે નર્ક કે સ્વર્ગ સંભવી શકતાં નથી."

આ બધી માન્યતાઓ ઉપરાંત ઝરથોસ્તી ધર્મમાં પહેલેથી એ માન્યતા હતી કે આ જગતમાં એવા મનુષ્યો જન્મ લેશે કે જે જગતનો ઉદ્ધાર કરશે. ગાથામાં પણ આ માન્યતા જણાય છે. એટલે જ્યારે યહુદીઓ ઇરાનીઓ સાથે બાબીલોનમાં ગાઢ સંબંધમાં આવ્યા, ત્યારે ઝરથોસ્તીઓમાં એક ઉદ્ધારક આખર કાળે આવવાનો છે એ માન્યતા સર્વત્ર પ્રસરેલી હતી. આના સંબંધમાં એક વિશેષ હકીકત ધ્યાનમાં લેવા સરખી એ છે કે આ ઉદ્ધારક એક કુમારીને પેટે જન્મ લેવાનો હતો, અને તેનું બીજ શ્રી ઝરથુસ્તનું પોતાનું જ હશે એમ ઝરથોસ્તીઓ માનતા હતા. સેતાન ઉપર આખરનો વિજય કરવાનો હતો, અને તેમ કરી એ ઉદ્ધારક આ જગતમાં ઇશ્વરનું રાજ્ય સ્થાપન કરવાનો હતો. આ બધી માન્યતાઓ આપણે બાઇબલમાં અને તે પણ તેના બાબીલોનથી યહુદીઓ પાછા આવ્યા ત્યાર પછી લખાયેલા ભાગોમાં જોઇએ છીએ.

શ્રી ઝરથુસ્તે પોતાના ધર્મસસ્થાપનનું મહાન કાર્ય શરૂ કર્યું ત્યાર પહેલાં અહીરમાન અને તેના સાથીઓએ તેને અનેક પ્રકારની લાલચો બતાવી એ કાર્યમાંથી પાછા પાડવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, એમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વંદીદાદમાં કહેવામાં આવ્યું છે. આમાંની કેટલીક લાલચો બાઈબલમાં શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્તને સેતાને, તેણે પોતાનું મહાન કાર્ય શરૂ કર્યું ત્યાર પહેલાં, જે લાલચો બતાવી હતી તે સરખી છે. વંદીદાદ બાઈબિલમાંના નવા કરાર પહેલાં સેંકડો વર્ષો પૂર્વે રચાયું હતું એ ધ્યાનમાં લેતાં આ વાત વંદીદાદમાંથી લીધેલી હોય એ અસંભવિત નથી. ડૉ. મીલ્સ પણ માને છે કે શ્રી ઝરથુસ્તનાં પ્રલોભનોની વાતોથી યહુદીઓ અજાણ્યા હોય એ સંભવિત નથી, અને જો તેઓ એ જાણુતા હતા તો તેઓએ જરૂર તે ગ્રહણ કરી હતી.

ઉપર જે કંઈ આપણે વિચારી ગયા તે સિદ્ધ કરે છે કે યહુદીઓ બાબીલોનથી પાછા ફર્યા ત્યાર બાદ તેઓના ધર્મે જે સ્વરૂપ લીધું છે તેના અને ખ્રિસ્તી-ધર્મના લગભગ સર્વ મ્હોટા સિદ્ધાંતો, ઝરથોસ્તીઓમાં લાંબા કાળથી બહુ સ્પષ્ટ અને સારી રીતે પ્રચલિત હતા. યહુદી-ધર્મમાં આ સિદ્ધાંતો તેઓ બાબીલોનમાં ઝરથોસ્તીઓના સમાગમમાં આવ્યા ત્યાર પછી જ દાખલ થયા હતા. આમાંના કેટલાક યહુદી-ધર્મ માટે છેક નવીન હતા, અને કેટલાક તેમાં પહેલેથી બીજરૂપે હતા, પણ તેઓનો વિકાસ ઘણો થયો અને તે એટલે સુધી કે પાછળનો યહુદી-ધર્મ આગળના યહુદી-ધર્મ કરતાં છેક જૂદો જ હોય એમ જણાય છે. આ થવાનું મુખ્ય કારણ તેના ઉપર ઝરથોસ્તી ધર્મની અસરમાં રહેલું છે. કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તો ત્યાં સુધી કહે છે કે ઝરથોસ્તી ધર્મે કરેલી આ અસર સિવાય ખ્રિસ્તી-ધર્મની ઉત્પત્તિ જ સંભવતી નથી. આ સંબંધમાં ડૉ. મીલ્સ આ પ્રમાણે કહે છે :

"હું દૃઢ ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે સમ્રાટ સાઈરસે બાબીલોન જીત્યું અને તેમાં તેણે પોતાનું રાજ્યાસન સ્થાપ્યું એ બીના રાજકીય દૃષ્ટિએ એક મહાન ઘટના હતી એટલું જ નહિ, પણ તેણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યહુદીઓને જે રક્ષણ આપ્યું અને તેઓનો દેશ પાછો સોંપ્યો અને તેઓને પોતાનો ધર્મ પાળવા પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી, એ સર્વનું પરિણામ કલ્પી ન શકાય એવું થયું છે. એ સિવાય યહુદીઓનો બાબીલોનથી પાછા ફર્યા બાદ જે ધર્મ રચાયો તે ક્યાં હોત? ખ્રિસ્તી-ધર્મ ક્યાં હોત? ઈસ્લામ ક્યાં હોત?"

આ સિવાય હજુ એક મહત્વની વાત વિચારવાની રહે છે. યહુદી-ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં આટલો મ્હોટો ફેરફાર થયો તે માત્ર વિચારના પ્રદેશમાં નહોતો. તેની સાથે સાથે એક ઘણો મ્હોટો આંતરિક ફેરફાર થયો હતો. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો યહુદી-ધર્મ તેના ઝરથોસ્તી ધર્મ સાથેના આ સમાગમના પરિણામે આધ્યાત્મિક બન્યો હતો. આપણે આગળ જોઇ ગયા કે ઝરથોસ્તી ધર્મ નૈતિક, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ બહુ જ ગૂઢ હતો. એનાં કંઈક મૂળ પ્રાચીન આર્યોની ધાર્મિક માન્યતાઓમાં અને ખાસ કરીને વરૂણ દેવ વિષેની માન્યતામાં રહેલાં હતાં. પણ શ્રી ઝરથુસ્તે એ પ્રાચીન આર્ય-ધર્મને એવો વિકસાવ્યો કે તે એક નવો ધર્મ જ થઇ રહ્યો, અને તેમાં રહેલી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિકતાની અસર યહુદી-ધર્મ ઉપર પડ્યા વિના રહી નહિ. આનું એક પ્રમાણ આપણને જૂના કરારમાંના "અયુબ" નામના પુસ્તકમાં બહુ સારી રીતે મળે છે. એ પુસ્તકમાં બાઇબલમાં પહેલી જ વાર પાપ અને તેનાં ફળનો પ્રશ્ન આંતરિક દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવ્યો છે. એ પુસ્તક લખાયું ત્યાર પહેલાં યહુદીઓ એવું જ કંઇ માનતા હતા કે જે કોઈ પાપ કરે છે તેને આ જગતમાં દુઃખ મળે છે, અને જે કોઇ પુણ્ય કરે છે તેને સુખ મળે છે. આ માન્યતામાં પુણ્ય અને પાપનું મૂલ્યાંકન આ જગતનાં સુખ અને દુઃખરૂપે કરવામાં આવે છે. આ બાબતમાં એ પુસ્તકનો કર્ત્તા બહુ શંકાશીલ બને છે, અને એણે એ વિષયની ચર્ચા કરવા જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ ઉત્તમ પુસ્તક રચ્યું હોય એમ જણાય છે. અયુબ નામનો એક ધનવાન અને મ્હોટો માણસ પોતે ધાર્મિક હોવા છતાં બધી રીતે બહુ દુઃખી થાય છે, અને એના પરિણામે એના મનમાં પ્રશ્ન ઉઠે છે કે હું ધાર્મિક હોવા છતાં મને આ દુઃખ શા માટે થવું જોઇએ? તેના દુઃખમાં તેના કેટલાક મિત્રો તેને દિલાસો આપવા આવે છે, પણ તેઓ દૃઢ રીતે માનતા હતા કે અયુબે કંઇક અધર્માચરણ કરેલું હોવાથી જ તેને આટલું બધું દુઃખ પ્રાપ્ત થયેલું છે. આના પરિણામે તેઓ અયુબને દિલાસો આપવાને બદલે ઉલટાનું તેનું દુઃખ વધારે છે. તેઓ પરસ્પર પુણ્ય અને પાપ અને તેનું ફળ સુખ અને દુઃખ રૂપે છે કે નહિ એ બાબતની ચર્ચા કરે છે. આથી આ વિષય બહુ ગંભીર બને છે, અને એ ચર્ચામાં યહુદી ધર્મ એક નવું, આંતરિક અને આધ્માત્મિક સ્વરૂપ ધારણ કરતો જણાય છે. અયુબ હજુ પરલોકમાં માનતો થયો નથી, પણ તેણે પોતે કંઇ મહા પાપ કર્યું નથી એવી તેની ખાત્રી હોવાથી આ જગતમાં દુઃખ પામવું એ હમેશાં પાપનું જ ફળ છે એ બાબતમાં તે શંકાશીલ બને છે. એ ખરૂં છે કે ‘ અયુબ ’ નામના પુસ્તકમાં યહુદી-ધર્મમાં પાછળથી જે વિકાસ થયો હતો તે બધો જોવામાં આવતો નથી, પણ એ ફેરફારનું સૂચન તેમાં છે. આ પુસ્તક બાબીલોનથી યહુદીઓ પાછા ફર્યા ત્યાર બાદ લખાયું છે એમ ઘણા વિદ્વાનો માને છે. સ્મીડટ નામના એક જર્મન પંડિત એ સંબંધમાં પોતાના “ ખ્રિસ્તી-ધર્મના ઇતિહાસ ” માં આ પ્રમાણે કહે છે:

“ અયુબ નામનું અદ્ભૂત પુસ્તક યહુદીઓને બાબીલોન લઈ જવામાં આવ્યા ત્યાર પહેલાં લખાયું નથી એવું આજે અનેક વિદ્વાનો માને છે. દાખલા તરીકે માઇકાએલીસ, ડોડરલીન અને હુફનાગેલ અને હોસ્ટ. ”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ પુસ્તકની રચનાના કાળ વિષે સત્ય ગમે તે હોય, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે યહુદીઓ જ્યારે ઝરથોસ્તીઓના સમાગમમાં આવ્યા ત્યારે ઝરથોસ્તીઓમાં ગૂઢ ભક્તિ અને જ્ઞાન પ્રચલિત હતાં. આ સાથે તેઓને પ્રત્યેક મનુષ્ય એક આત્મા છે, અને તે ઇશ્વર સાથે બહુ નિકટના સંબંધમાં આવી શકે છે એ માન્યતા પ્રાપ્ત થઇ હતી. એ માત્ર માન્યતા જ નહોતી. તેઓને એ વાતનો ગૂઢ અનુભવ પણ થયો હતો. આથી ઉલટું યહુદીઓમાં પહેલાં ધર્મ માત્ર તેઓની જાતિ પૂરતો હતો, અને મનુષ્ય એ એક સ્વતંત્ર આત્મા છે એવું ભાન નહોતું. બાઇબલમાં આધ્યાત્મિક અને વ્યક્તિગત ધર્મનો પ્રકાશ પ્રથમ આપણે " સ્તોત્ર " નામના પુસ્તકમાં જોઇએ છીએ. આ પુસ્તક જૂના કરારમાં કેટલીક રીતે સહુથી વધારે આધ્યાત્મિક ગણાય છે. સ્તોત્રોમાં આ આધ્યાત્મિક તત્ત્વ ક્યાંથી આવ્યું એ સંબંધમાં કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે એ ઝરથોસ્તી ધર્મની અસરનું પરિણામ છે. ખ્રિસ્તી-ધર્મના એક મહાન વિદ્વાન ધર્મોપાધ્યાય કેનન ટી. કે. ચેઇન પોતાના " સ્તોત્રોનું મૂળ " નામના પુસ્તકમાં આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે :

" ઇરાનીઓનો ધર્મ, જેમાં યહુદીઓ બીજા યશાયાહના સમયથી બહુ રસ લેતા થયા હતા, તેમાં મૃત્યુ પછી માણસને તેના પાપ અને પુણ્યનો બદલો મળે છે એ માન્યતા હતી. સ્તોત્રો લખાયાં ત્યાર પહેલાં સેંકડો વર્ષ પૂર્વે, ઇરાનીયન ધર્મનો સ્વતંત્ર વિકાસ થયો હતો, અને " આખરનો ન્યાય " થવાનો છે એ માન્યતા તો એની પોતાની જ હતી. બાઇબલમાંના જૂના કરારને બરાબર સમજવા માટે આ ધર્મનો ઉંડો અભ્યાસ કરવાની પૂરી જરૂર છે, અને એ નવાઇની વાત છે કે આ વાતમાં આપણે અત્યાર સુધી બેપરવા રહ્યા છીએ. યહુદી-ધર્મ ઝરથોસ્તી ધર્મ સાથે સંબંધમાં ન આવ્યો હોત તો, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેની ઉંડામાં ઉંડી ધાર્મિક અભિલાષાઓ પૂરી થાત નહિ. પણ આજે જૂના કરારનો અભ્યાસ તેની ઝરથોસ્તી ધર્મ સાથે તુલના કર્યા વગર કરવો એ બહુ અઘટિત છે."

તે વળી આ પ્રમાણે કહે છે :

"યહુદી–ધર્મ ઉપર ઈરાની ધર્મની અસર ખરેખર પડી હતી, અને તે કાળ જતાં અધિકાધિક થઇ હતી. ઇરાને આડકતરી રીતે પોતાના વિસ્તૃત સામ્રાજ્યમાં સર્વત્ર યહુદીઓ ઉપર અસર કરેલી હશે. ઇશ્વર એ પ્રત્યેક આત્માનો સ્વામી છે, અને માત્ર કોઇ એક જાતિનો નથી, એ સત્ય યહુદીઓએ જાણ્યું, ત્યાર પહેલાં લાંબા કાળ થયાં એ ઇરાનીઓ માટે સામાન્ય હતું... ખ્રિસ્તી વિદ્વાનોએ વૈદિક ધર્મની નીતિનું મૂલ્ય ઓછું આંકવાનું નથી. અમૂક વાતોમાં તે ક્રિયાકાંડી ભલે હોય, પણ "વરૂણદેવ વિષેની માન્યતામાં તેનાં મૂળ મનુષ્યની વિવેકબુદ્ધિ સુધી પહોંચે છે, અને હૃદયની પવિત્રતાનો વિચાર તેમાં રહેલો છે." આ વાત ઝરથોસ્તી ધર્મને વધારે પ્રમાણમાં લાગુ પડે છે. અહુરમઝ્દ એ પવિત્રતા અને સત્યનો દેવ છે. તો પછી એના સંબંધમાં એમ કહેવાય ખરૂં કે એ માત્ર દૈહિક શુદ્ધિઅશુદ્ધિની જ કાળજી રાખે છે? ઝરથુસ્ત અને એના અનુયાયીઓ ભુંડાઇને જેટલે અંશે ધિક્કારે છે, એટલે અંશે બાઈબલનાં સ્તોત્રો રચનારમાંનો કોઇ પણ ધિક્કારતો નથી, અને ૧૭ મા સ્તોત્રમાં પાપના વિચાર, વચન અને વર્ત્તનરૂપ ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવેલા છે, તે પૂર્ણાંશે ઝરથોસ્તી ધર્મને આભારી છે...અને હવે મને ફરીથી એ કહેવા દ્યો કે સ્તોત્રોને ઝરથોસ્તી ધર્મના સહુથી વધારે આધ્યાત્મિક ભાગ સાથે બહુ નિકટનો સંબંધ છે. મારા કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઝરથોસ્તી ધર્મ તેના ઉચ્ચ રૂપમાં આધ્યાત્મિક હોય તો જરૂર યહુદીઓના ધર્મગુરૂઓને તેના પ્રત્યે આકર્ષણ થયું હતું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ વિષયના સંબંધમાં સેમ્યુઅલ જોનસન નામના એક વિદ્વાન ‘ પૂર્વ દેશના ધર્મોનો માનવજાતિના ધર્મ સાથેનો સંબંધ ’ એ ગ્રંથમાળામાંના પોતાના “ ઇરાન ” નામના પુસ્તકમાં જે લખે છે તે બહુ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. તેનું કથન આ છે :

“ માનવજાતિના ઇતિહાસમાં પ્રજાઓનું ગૌરવ, તેઓએ નૈતિક વિકાસના પાયારૂપે રહેલા તત્ત્વોના ઉંડા વિરોધ ઉપર કેટલો ભાર મૂક્યો છે, અને એ વિરોધ સામે થઈ ધર્મના સ્થાપનમાં તેઓએ કેટલો ભાગ લીધો છે, એ વાત ધ્યાનમાં લઇ આંકવામાં આવતું હોય તો અગ્રસ્તાના ઈરાનીઓનું સ્થાન જૂદી જૂદી પ્રજાઓમાં બહુ ઉંચું છે...ઈરાનીઓએ આત્મ-સંયમન માટે ઘણો જ ઉત્સાહ દાખવ્યો છે, અને ઉચ્ચ નીતિ અને ધર્મનું આદર્શ પોતાના જીવનમાં ઉતારવા તેઓએ તે માટે જે ભોગ આપવો જોઇએ તે આપવામાં પાછો પગ કર્યો નથી. મનુષ્યનો આત્મા માત્ર આ જગતમાં જ નહિ પણ અનંત કાળમાં ભલાઈ અને ભુંડાઇ પ્રત્યે અનંત ગતિ કરી શકે છે એ ખ્યાલની આજુબાજુ જે ભવ્ય કરૂણારસપૂર્ણ કથા અને કવિતા એકત્ર થઇ છે, તેનાં બીજ ઇરાનના ધર્મમાં રહેલાં છે. યહુદી લોકોને પહેલાં મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યોના જીવનના સંબંધમાં કશોય સ્પષ્ટ ખ્યાલ નહોતો, અને મનુષ્યનો આત્મા અમર છે એ મહાન સિદ્ધાંત તેઓ ઇરાનીઓ પાસેથી શિખ્યા. વળી આ સિદ્ધાંત જે રૂપમાં ઇરાનમાં જોવામાં આવ્યો હતો, તે જ રૂપમાં તેને ખ્રિસ્તી ધર્મે સ્વિકાર્યો હતો, અને એમાં કંઇ ખાસ વિકાસ કર્યો નહોતો. મનુષ્યનું જીવન એક પ્રકારનું ધર્મયુદ્ધ છે અને એ યુદ્ધના ભાવથી જ ચલાવવું જોઇએ એ દૃઢ માન્યતાને લીધે કોઇ પણ પ્રજાએ એ સ્પષ્ટ રીતે જોયું હોય કે ઇશ્વરનું કાર્ય એ માત્ર મનુષ્યના કાર્ય ઉપર જ નહિ પણ તેની ભક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે, તો તે ઝરથોસ્તી પ્રજા હતી.”

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ લેખક ઝરથોસ્તી ધર્મનું રહસ્ય એટલી બધી સારી રીતે સમજી શક્યો છે કે તેના નીચેના શબ્દો આપણે અહિં ટાંકીશું તો તે અયોગ્ય નહિ ગણાય :

" ધાર્મિક જીવનમાં વ્યક્તિગત આત્માનું શું સ્થાન છે એ જગતના મહાન ધર્મોમાં આ ધર્મે જ પ્રથમ જણાવ્યું છે. કુદરતમાં જડ શક્તિઓનો જે વિરોધ જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી, આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમાં એ જાતનો વિરોધ થઈ રહ્યો છે, અને એ વિરોધ પ્રત્યેક મનુષ્યના આત્મામાં ચાલી રહ્યો છે, એ વાત પણ તેણે જગતમાં પહેલી જ વાર પ્રકાશિત કરી છે, અને એમાંથી જ ઘણા ધર્મોએ એ મહાન વિચારનો સ્વિકાર કર્યો છે..........જે ધર્મની ક્રિયાઓમાં પણ અનેક ધાર્મિક મનુષ્યોને યાદ કરવામાં આવે છે, તે ધર્મ નૈતિક દૃષ્ટિએ બહુ ઉચ્ચ હોય એમાં નવાઇ શી છે ? એ ધર્માત્માઓનાં નામ આ રીતે સૈકાઓ સુધી જળવાઈ રહ્યાં છે એ દર્શાવે છે કે આ ધર્મમાં અતિશય પૂજ્યભાવ અને કૃતજ્ઞતા રહ્યાં છે. આ પુસ્તકમાં આગળ હું ઇરાનીઓના દિલના મૂળમાં જ વીર-પૂજાનો ભાવ રહ્યો છે એવું કહી ગયો છું તેનું પૂર્ણ અનુમોદન આ વાતમાં મળે છે. " શુદ્ધ મનુષ્યોના ફ્રવશીઓ " એ માનવ ધર્મનું સૌથી પહેલું સ્વરૂપ છે. આજે આપણે ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય અને પ્રતિભાનું પૂજન કરી રહ્યા છીએ તે ઝરથોસ્તીઓમાં સેંકડો અથવા હજારો વર્ષ પહેલાં થતું હતું. મનુષ્યના આત્માનું ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મહત્વ પ્રથમ એ લોકોને જણાયું હતું........આ ધર્મનો સાર એ વાતમાં રહેલો હતો કે જગત ઉપર વિજય કરવા માટે ભલાઈ અને ભુંડાઇનો જે વિરોધ થઈ રહ્યો છે તેમાં ધર્મની વૃદ્ધિ કરતા આત્માને પૂજ્ય ગણવો; અને આ વાતમાંજ ભવિષ્યનો ધાર્મિક વિકાસ બીજ રૂપે રહેલો હતો. એ એવી મુદ્દાની વાત હતી કે તેનો અનાદર થઈ શકે તેમ નહોતું; તે કાળની ધાર્મિક અને સામાજિક સર્વ અભિ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાષાઓ માટે તે પૂર્ણ રીતે આવશ્યક હતી; અને એ ધર્મનું નામ તથા તેની સંસ્થાઓને કોઇ એક જડ શક્તિએ ભુંસી નાંખ્યાં તો પણ એનો આત્મા યહુદી-ધર્મ, ખ્રિસ્તી-ધર્મ અને ઇસ્લામમાં ઉતર્યો, અને તેઓને એ ધર્મનો મૂળ ઉદ્દેશ પાર પાડવા નવા રૂપમાં ઘડ્યા."

શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મની ઉચ્ચતા અને સેમેટિક ધર્મો ઉપર તેણે જે મહાન છાપ પાડી છે તે સંબંધમાં પશ્ચિમ અને ખ્રિસ્તી ધર્મના અનેક વિદ્વાનોએ જે કંઈ કહ્યું છે તે આપણે વિચારીએ તો આપણને એ કબુલ કરવું પડે છે કે પાછલા યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મમાં ઝરથોસ્તી ધર્મે જ નવો અવતાર અથવા જન્મ ધારણ કર્યો છે. જે બીજ શ્રી ઝરથુસ્તે હજારો વર્ષ પહેલાં વાવ્યું હતું, તેજ આ ધર્મોમાં મહાન વૃક્ષો રૂપે ખીલ્યું છે, એમ કહીએ તો તેમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. આ બાબતમાં આપણે એટલે સુધી કહી શકીએ છીએ કે બાબીલોનથી યહુદીઓ પાછા ફર્યા ત્યાર બાદ તેઓમાં જે સર્વ પેગંબરો થયા તેઓ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જેટલે અંશે મુસાના આત્મિક સંતાન છે તેટલે જ અંશે શ્રી ઝરથુસ્તના છે.

અહિં સુધી આપણે જે વાતો જોઇ ગયા તે ગાથામાં જણાવેલા ઝરથોસ્તી ધર્મની યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મ ઉપર પડેલી અસર પૂરતી છે. આ સિવાય પાછળથી વિકાસ પામેલ ઝરથોસ્તી ધર્મની આ બન્ને ધર્મો ઉપર શી અસર થઇ હતી તે સ્હેજ વિચારવાનું રહે છે. ઇરાનનું સામ્રાજ્ય ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૦ માં એ મહાન રાજ્ય ઉપર સીકંદર ચઢી આવ્યો અને તેણે તેના ઉપર વિજય મેળવ્યો, ત્યારે નાશ પામ્યું, અને યહુદીઓ સાથેનો રાજકીય સંબંધ ત્યારે પૂરો થયો. ત્યાર બાદ પેલેસ્તાઈન રૂમી સામ્રાજ્ય નીચે આવ્યું અને ઇ. સ. ૭૦ માં યહુદીઓએ આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામ્રાજ્ય સામે મ્હોટો બળવો કર્યો, જેના પરિણામે રોમન લોકોએ યરૂસાલેમ અને તેમાંના યહુદીઓના દેવળનો સદંતર નાશ કર્યો. આ બીના બન્યા પછી, યહુદીઓ આજ સુધી પેલેસ્તાઇનનો કબ્જો લઇ શકયા નથી, અને તેઓ આખા જગતમાં વેરણછેરણ થઈ ગયા છે. યહુદીઓનો દેશ આ પ્રમાણે તેઓના હાથમાંથી ગયો ત્યાર પછી તેઓના ધર્મે એક નવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, અને કેટલાંક નવાં ધર્મશાસ્ત્રો રચાયાં. આમાંના મુખ્ય બે છે, જેનાં નામ કબાલા અને તાલ્મદ છે, અને તે તેઓને જૂના કરાર સરખાં જ લગભગ માન્ય છે. આ બન્ને પુસ્તકોનો ઉપયોગ યહુદીઓ પોતાની દૈનિક બંદગીમાં આજ સુધી કરતા આવ્યા છે. આ પુસ્તકોમાં ઈરાની અસર જોવામાં આવે છે. એ વિષે ડો. હેન્રી હાર્ટ મીલ્મેન, પોતાના "યહુદીઓના ઈતિહાસ" માં નીચે પ્રમાણે કહે છે :

"કબાલાનું છેક જૂનું મૂળ, યહુદીઓ જ્યારે બાબીલોનમાં ઝરથોસ્તી ધર્મની ઉંડી અસર તળે આવ્યા હતા ત્યારે, નંખાયું હતું. કબાલાના કેટલાક મુખ્ય સિદ્ધાંતો, તેમ તાલ્મદમાંની કેટલીક વ્હેમથી ભરેલી માન્યતાઓ એ કાળના ઝરથોસ્તી ધર્મની કેટલીક માન્યતાઓ સાથે એટલી બધી મળતી આવે છે કે તે સર્વ તેમાંથી આવેલી છે એ વાતનો સ્વિકાર કરવો પડે છે. એ માન્યતાઓ પ્રથમ યહુદીઓ પેલેસ્તાઇનમાં હતા ત્યારે જ દાખલ થઇ હતી, અને ત્યાર પછી તે એલેકઝાંડ્રીઆમાં ગઈ."

કેનન ચેઈન, જેનાં એક બે કથન આપણે આગળ આપ્યાં છે, તે કહે છે કે ફીલો નામના પ્રસિદ્ધ એલેકઝાંડ્રીયન યહુદી ધર્મગુરૂએ ઇશ્વરના શબ્દ વિષેનો મહાન સિદ્ધાંત ઈરાનીઓ કનેથી લીધેલો હતો. આ શબ્દનો સિદ્ધાંત ખ્રિસ્તી-ધર્મના આધારરૂપ છે, કેમકે શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્તની ચાર સુવાર્તાઓમાં જે સહુથી વધારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આધ્યાત્મિક ગણાય છે તે યોહાનની સુવાર્તા પ્રારંભમાં જ શબ્દની વાત કરે છે, અને શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્તને ઇશ્વરના શબ્દના અવતાર તરીકે જાહેર કરે છે.

ગ્રીસમાં અને ખાસ કરીને એલેકઝાંડ્રીઆમાં ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા પ્લેટોના શિષ્યો પાછળથી નીઓપ્લેટોનીસ્ટ કહેવાયા છે. આ લોકોએ પ્લેટોના તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ કરી તેને એક ઉચ્ચ દર્શનનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. તેઓના સંબંધમાં પણ વિદ્વાનો કહે છે કે તેઓ ઉપર ઝરથોસ્તી ધર્મની કંઈક અસર પડેલી હતી. આ નીઓ-પ્લેટોનીઝમની અસર પાછળથી ખ્રિસ્તી-ધર્મ ઉપર પણ કંઈક પડી હતી.

ખ્રિસ્તી ધર્મની શરૂઆતમાં કેટલાક ખ્રિસ્તીઓએ એક પ્રકારનો જ્ઞાનમાર્ગ સ્વિકાર્યો હતો, અને તે ઉપરથી તેઓ નોસ્ટીક-ખ્રિસ્તીઓ કહેવાતા હતા. તેઓના સંબંધમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે તેઓના વિચાર ઉપર ઝરથોસ્તી ધર્મની અસર પડેલી હતી. આ સિવાય ખ્રિસ્તી-ધર્મમાં માનીકીઆનીઝમ નામે એક પંથ નીકળ્યો હતો, અને થોડો સમય એણે એટલું બધું જોર કર્યું હતું કે એ ખ્રિસ્તીઓમાં સર્વોપરી પંથ થશે એમ ઘણાને લાગ્યું હતું આ પંથનો મૂળ સંસ્થાપક માની નામનો એક ઝરથોસ્તી હતો.

અહિં આપણે છેલ્લા બે ત્રણ પારામાં જે વાતો વિચારી ગયા તે ઝરથોસ્તી ધર્મના પાછળથી વિકાસ પામેલા સ્વરૂપની અસર સંબંધે છે. આપણે આ બાબતમાં 'વિકાસ' શબ્દ વાપર્યો છે, પણ એને વિકાસ કહેવો કે નહિ એ શંકા છે, કેમકે એમાં પણ અનેક તત્ત્વો એવાં ભળ્યાં હતાં કે જે ગાથામાંના ઝરથોસ્તી ધર્મની વિરૂદ્ધ હતાં. આ બધી બાબતોના સંબંધમાં એલ્જર નામનો વિદ્વાન આ પ્રમાણે કહે છે :

पुस्तकालय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

गुरुकुल कांगड़ी

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ઝરથોસ્તી ધર્મ અને યહુદીઓમાંના ફરોશીઓ જે ધર્મ પાળતા હતા તે બન્ને વચ્ચે જે સિદ્ધાંતો સામાન્ય હતા, તે બધાનું મૂળ ઝરથોસ્તી ધર્મમાં હતું. એમાં એ સિદ્ધાંતો એક સંપૂર્ણ ધર્મના જીવંત અંગ રૂપે રહેલાં છે, અને ફરોશીઓના ધર્મમાં તેઓ એ પ્રમાણે જીવંત નથી, પણ છૂટા છૂટા, પરસ્પર કોઇ જાતના ગાઢ સંબંધ વગરના, અને એકદમ જણાઇ આવે એ રીતે બાહ્ય છે. એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે યહુદી પેગંબરો અને નવા કરારમાંના પ્રકટીકરણ નામના પુસ્તકનો લેખક જે કેટલાંક વિચિત્ર પ્રાણીઓની વાત કરે છે, તે સર્વ ઇરાની કલાની કૃતિઓમાંથી તેઓએ લીધાં હતાં. આજે પરસીપોલીસમાં જે કેટલીક શોધખોળ થઈ છે, તેના પરિણામે આ જાતનાં પશુઓની પત્થરની મૂર્તિઓ નીકળી આવી છે. આ સિવાય, ખ્રિસ્તી–ધર્મનો પ્રથમ કાળનો ઇતિહાસ પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરે છે કે ઝરથોસ્તી ધર્મે એ ધર્મના પહેલા સૈકાઓમાં તેના ઉપર એટલી બધી ઉંડી અને સર્વ-વ્યાપી અસર કરી હતી કે તે હજી પણ વર્તમાન છે. આ અસર શી હતી તે બરાબર જાણી તે સ્પષ્ટ કરવી, અને તેમાં જે કંઇ અયોગ્ય હોય તે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો, એ ખ્રિસ્તી વિદ્વાનોએ પોતાની સર્વોત્તમ ફરજોમાંની એક ગણવી જોઇએ છે. જે માનીકી-આનીઝમ સો વર્ષ સુધી સમગ્ર ખ્રિસ્તી સમાજમાં વ્યાપી રહ્યો હતો, તે, કેટલેક અંશે ઇરાનના ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિચારમાંથી જ જન્મ્યો હતો. નોસ્ટીક ખ્રિસ્તીઓ તો એટલે સુધી ઝરથોસ્તી ધર્મની અસર નીચે આવ્યા હતા કે તેઓમાં "ઝરથુસ્તનું પ્રકટીકરણ" નામે એક ધર્મ–પુસ્તક પણ હતું. શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્તના પોતાના જ જીવન-વૃત્તાંતમાં તેના જન્મ કાળે પૂર્વમાંથી જ્ઞાની પુરૂષો તેની ભક્તિ કરવા આવ્યા હતા એવી જે વાત છે તે ઇરાનના માજી સંબંધે છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છેલ્લા બન્ને પ્રકરણમાં આપણે જે પ્રશ્ન વિચાર્યો છે તે જગતના ધર્મનો ઇતિહાસ સમજવામાં એટલો બધો મહત્ત્વનો અને જરૂરનો છે કે તેના સંબંધમાં આપણે જૂદા જૂદા વિદ્વાનોનાં જે કથનો આપ્યાં છે તે વધુ પડતાં અથવા અસ્થાને નહિ ગણાય. આર્ય જાતિના એક મહાન ધર્મ અને સેમેટિક ધર્મો વચ્ચેના ગાઢ સંબંધની વાત જગતમાં છેક જ અજાણી છે, અને એ કારણે એ વિષયમાં જેટલો પ્રકાશ પડે તેટલો ઓછો છે. ખ્રિસ્તી-ધર્મના વિદ્વાનો ધીમે ધીમે આ વાત જાણતા થયા છે, અને તેઓ એ સંબંધે સત્યનું પ્રકાશન પણ કરે છે. આ માટે આપણે તેઓને ધન્યવાદ આપીએ. પણ હજુ આ બાબતમાં ખરૂં સત્ય જાહેર કરવા માટે ધર્માંધતા અને પક્ષપાત આડે આવે છે. વળી હિંદુસ્તાનમાં તો આ વાત વિષે આપણું અજ્ઞાન પૂરેપૂરૂં છે. આ સંબંધમાં રેવરન્ડ કેનન ચેઈનનું એક વિશેષ કથન આપી આ પ્રકરણ પૂરૂં કરીશું. એ કથન નીચે પ્રમાણે છે :

"માનવ જાતિના વિચારનો ઇતિહાસ કંઇ પણ અગત્યનો હોય, તો એ ઇતિહાસમાં અવસ્તા એક ઘણું જ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. આર્યજાતિના ધર્મવિચારનું તે એક જૂનામાં જૂનું ધર્મશાસ્ત્ર છે એટલું જ નહિ પણ તેણે યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મ ઉપર મહાન અસર કરેલી હોવાના કારણે, તેણે સમગ્ર ધર્મના ઇતિહાસમાં અને માનવીય આત્માનો વિકાસ સાધવામાં એક ઘણો મ્હોટો ભાગ લીધો છે એ વાતની કોઇ ના પાડી શકે તેમ નથી. આપણને હવે એ વાતની પૂર્ણ ખાત્રી થઇ છે કે ખ્રિસ્તી-ધર્મના મૂળ રૂપે યહુદી-ધર્મની જે માન્યતાઓ રહી છે તે બધી ઝરથોસ્તી ધર્મમાંથી આવેલી હતી, અને એ પ્રથમ યહુદી ધર્મમાં ફરોશીઓના ધર્મરૂપે જણાઇ હતી. હું જોઇ શકું છું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાં સુધી યહુદી ધર્મનો ખરો અભ્યાસ અવસ્તાના સંપૂર્ણ અને બારીક અભ્યાસ સિવાય થઈ શકતો નથી.

"યહુદીઓ બાબીલોનમાં બંદીવાન તરીકે ગયા ત્યાર પહેલાં તેઓમાં શરીરના ઉત્થાન, આત્માની અમરતા, ઈશ્વરનો ન્યાય, અને એવી બીજી માન્યતાઓ જે આપણને આજે બહુ પ્રિય છે, તે સર્વના સંબંધમાં કંઈ પણ જ્ઞાન હોય તો તે છેક નહિ જેવું હતું. ઝરથોસ્તીઓના મુખ્ય ધર્મસ્થાનોમાંનું એક રાઘા હતું, અને તેમાં એ કાળે આ બધી માન્યતાઓ અતિશય જીવંત હતી, અને એ સિવાય પણ ધર્મનાં કેટલાંક એવાં ઉંડાં તત્ત્વો હતાં કે જે જોતાં આપણને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયા વગર રહેતું નથી.

"આ હકીકત એવી તો સ્વ-સિદ્ધ છે કે કોઇ પણ યથાર્થ વિદ્વાન તેનો અસ્વિકાર કરી શકે તેમ નથી. ઇરાનમાં જે ઇરાનો-વૈદિક ધર્મ પ્રચલિત હતો, તેણે પુનર્જન્મ વિષેના આપણા વિચારને પ્રથમ નિશ્ચિત સ્વરૂપ આપ્યું. ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતો તેઓના જે રૂપમાં ખ્રિસ્તીઓ આજે માને છે, તે સ્વરૂપમાં, યહુદીઓ બાબીલોનથી પાછા ફર્યા ત્યાર પહેલાં તેઓએ જે ધર્મશાસ્ત્રો રચ્યાં હતાં તે સર્વમાં જોવામાં આવે છે, તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં અવસ્તારૂપ ધર્મશાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવે છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨

ઝરથોસ્તી-ધર્મ અને ઇસ્લામ

ઝરથોસ્તી ધર્મે સેમેટિક ધર્મોમાંના બે, યહુદી ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ, ઉપર ઘણી મ્હોટી અસર કરી છે એ આપણે જોઇ ગયા. હવે આપણે એણે એમાંના ત્રીજા એટલે ઇસ્લામ ઉપર શી અસર કરી છે તે જોવાનું રહ્યું. અહિં પ્રારંભમાં જ આપણે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીએ કે ઇસ્લામનાં મૂળ ઘણે અંશે યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મમાં છે. પેગંબર મહમદે પોતે આ બાબતમાં પોતાનું સાક્ષ્ય કુરાનમાં જગ્યાએ જગ્યાએ આપ્યું છે, અને તે યહુદી-ધર્મના બધા પેગંબરો અને ખાસ કરીને આદમ, નુહ, ઇબ્રાહીમ અને મુસામાં યહુદીઓ માને છે એટલું જ લગભગ માને છે. વળી તે શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્તમાં પણ માને છે, અને તે એક મહાન પેગંબર હતા એવું અનેક વાર કહે છે. આ સંબંધમાં તેની માન્યતા અને ખ્રિસ્તીઓની માન્યતામાં ભેદ માત્ર એ છે કે ખ્રિસ્તીઓ શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્ત ઇશ્વરના પુત્ર છે એમ માને છે, ત્યારે મહમદ પેગંબર એ માનતા નથી. એ સિવાય તે ખ્રિસ્તી-ધર્મની અનેક માન્યતાઓ કબુલ રાખે છે. આ વાતમાં તે યહુદીઓ કરતાં ઘણા આગળ વધી જાય છે, કેમકે એ લોકો ખ્રિસ્તમાં માનતા જ નથી. આ બધું જોતાં ઇસ્લામ એ અમૂકાંશે યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મનો વિકાસ છે એમ કહી શકાય, અને મુસ્લીમો માને છે પણ એમ જ, જો કે યહુદીઓ અને ખાસ કરીને ખ્રિસ્તીઓ આ વાત સ્વિકારવા તૈયાર નથી. આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાબતમાં સત્ય ગમે તે હોય પણ ઇસ્લામ એ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જોતાં યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મમાંથી ઉતરેલો છે એ વાત સહુ કોઇ સ્વિકારે છે. ખ્રિસ્તીઓ એમ માને છે કે ઈસ્લામ તેઓના ધર્મનું વિકૃત સ્વરૂપ છે, પણ તેઓ એ બે ધર્મો વચ્ચે રહેલા ગાઢ સંબંધની ના પાડી શકતા નથી. પેગંબર મહમદના સંબંધમાં આપણે એમ કહીએ કે તે યહુદીઓ માટે વધુ પડતા ખ્રિસ્તી છે, અને ખ્રિસ્તીઓ માટે વધુ પડતા યહુદી છે, તો એ કથન અતિશયોક્તિ વાળું નથી. આ સિવાય તે પોતે પેગંબર હોવાનો દાવો કરે છે, જે એ બન્ને ધર્મોના અનુયાયીઓને માન્ય નથી. આ બધું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઇસ્લામ એ આ બન્ને ધર્મોમાંથી નીકળેલો છે, અને તે તેઓના પેગંબરો અને શાસ્ત્રોને પણ ઘણે અંશે માન્ય રાખે છે.

મહમદ પેગંબરના સિદ્ધાંતો આપણે વિચારીશું તો આપણને માલુમ પડશે કે તેના ધર્મનો મુખ્ય આધાર એકેશ્વરવાદ છે. આ બાબતમાં તે યહુદીઓ સરખા દૃઢ છે. તેણે એકેશ્વરવાદ ઉપર અતિશય ભાર મૂક્યો છે એનાં એક બે સબળ કારણ છે. પ્રથમતઃ તે આરબજાતિમાં જન્મ્યા હતા, અને તેઓમાં રહેતા હતા, અને એ જાતિના લોકો તે કાળે અનેક દેવ દેવીઓમાં માનતા હતા, અને તેઓના ધર્મને અંગે તેઓમાં અનેક કુરિવાજો પ્રચલિત હતા. બીજું કારણ એ છે કે તે કાળે ઇરાન વગેરે દેશોમાં કેટલાક ખ્રિસ્તીઓ હતા, અને ઇશ્વરનું સ્વરૂપ ત્રયેક છે એવી જે તેઓની માન્યતા હતી તેને લીધે તેઓ લગભગ ત્રણ ઇશ્વરમાં માનતા થયા હતા. આ ખ્રિસ્તી ધર્મનું એક વિકૃત સ્વરૂપ હતું, પણ તે તે કાળે ખ્રિસ્તીઓમાં બહુ પ્રચલિત હતું. મહમદે શુદ્ધ એકેશ્વરવાદ ઉપર બહુ ભાર મૂક્યો હતો એનાં મુખ્ય કારણ આ બે હતાં. એ સિવાય એ માન્યતા એના હૃદયમાં એટલી બધી દૃઢ વસી ગઇ હતી કે સમગ્ર માનવ જાતિના ઇતિહાસમાં એ બાબતમાં તેની બરાબરી કરી શકે એવાં થોડાં જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનુષ્યો હશે. વળી ઈશ્વરના અનંત ગૌરવ વિષે તેનો ખ્યાલ અને ભાવ એવો ઉચ્ચ હતો કે એ સર્વ કોઇ એક મનુષ્યમાં અવતીર્ણ થાય એ તે અશક્ય માનતા હતા. આ કારણથી તે અવતારવાદમાં માનતા ન હતા. આ બન્ને બાબતોમાં મહમદ અને યહુદીઓ વચ્ચે ઘણું સામ્ય હતું. આ જ કારણથી તે શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્ત ઈશ્વરના પુત્ર છે એ માનતા ન હતા, અને એમ કહેવું એ તેને માટે એક પ્રકારનું પાખંડ હતું. ઇશ્વરનું ગૌરવ અને તેની મહત્તા જોતાં તેની સાથે મનુષ્યોનો સંબંધ માત્ર સ્વામી અને સેવકનો જ હોવો જોઇએ, અને એ સિવાય કોઇ નિકટતર સંબંધ રાખવો એ તેની સમજ પ્રમાણે ધર્મની વિકૃતિ હતી.

શ્રી મહમદ ફીરસ્તાઓ, ભલા અને ભુંડા ફીરસ્તાઓમાં માનતા હતા, અને તેની એ માન્યતા યહુદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓમાં એ માન્યતા જે રૂપમાં હતી તે સરખી જ હતી.

આ સિવાય પેગંબર મહમદ આત્માની અમરતા, આખરી ન્યાય, શરીરનું ઉત્થાન વગેરેમાં માનતા હતા, અને તેની એ માન્યતાઓ તેના કાળે યહુદીઓમાં અને ખ્રિસ્તીઓમાં જે હતી તે સરખી જ હતી. પણ એ બે વચ્ચે એક મહત્વનો ભેદ હતો. શ્રી મહમદના દિલમાં આ માન્યતાઓ જેટલી જીવંત બની હતી તેટલી એ ભાગ્યે જ જોવામાં આવી હતી. એ પેગંબર ફરી ફરી કુરાનમાં આ વાતો પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન દોરે છે, અને પેગંબર તરીકેનું તેનું કાર્ય એ જ છે એમ તે વારંવાર કહે છે. જેઓ તેનું માને છે અને તેણે આપેલા ફરમાન મુજબ ચાલે છે તેઓને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થશે, અને જેઓ તેમ નથી કરતા તેઓ નર્કમાં જશે એ વાત પણ તે એટલા જ ભારપૂર્વક જણાવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ બધી માન્યતાઓ પાછળથી વિકસીત થયેલા યહુદી-ધર્મ, ખ્રિસ્તી-ધર્મ અને ઇસ્લામ વચ્ચે સામાન્ય છે, અને આપણે જોઇ ગયા તે પ્રમાણે એ સર્વનું મૂળ ઝરથોસ્તી ધર્મમાં હતું. એ ખરૂં છે કે ઇસ્લામમાં આ બધા સિદ્ધાંતો આવ્યા તે ખ્રિસ્તી-ધર્મની માફક આડકતરી રીતે આવ્યા છે, પણ તેને માટે તે ધર્મ પેલા ધર્મની માફક ઝરથોસ્તી ધર્મને આભારી તો છે જ. આ વાતની શ્રી ઇસુ ખ્રિસ્તને જેમ ખબર નહોતી, તેમ શ્રી મહમદને પણ નહોતી પણ તેથી તે બન્નેનું ઝરથોસ્તી ધર્મ પ્રત્યેનું દેવું કંઇ ઓછું થતું નથી. અહિં એ કહેવાની જરૂર નથી કે આ અસર, પછી ભલે તે આડકતરી અને અજ્ઞાત રીતે થઇ હોય તો પણ, બહુ જ ઉંડી અને સર્વવ્યાપી હતી, અને એ ધર્મના એવા સિદ્ધાંતોના સંબંધમાં હતી કે જે અત્યંત મહત્વના હતા.

આ સિવાય ઝરથોસ્તી ધર્મે ઇસ્લામ ઉપર જે કેટલીક અસર સીધી રીતે કરી છે તે આપણે હવે વિચારીએ. આ જાતની અસર થવાનાં ઘણાં કારણો હતાં. તેમાં સહુથી મ્હોટું એ હતું કે ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ જોતાં ઇરાન અને અરબસ્થાન એ બન્ને બહુ જ નિકટના પડોશી છે. આ કારણથી તેઓ વચ્ચે મહમદ પેગંબરના આગમન પહેલાં વ્યાપાર અને સંસ્કૃતિનો સંબંધ ચાલુ હતો. અરબસ્થાને માનવજાતિના ઇતિહાસમાં અગત્યનો ભાગ લેવા માંડ્યો ત્યાર પહેલાં લગભગ હજારથી દોઢ હજાર વર્ષ સુધી ઇરાન એક અતિશય સમૃદ્ધ દેશ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો, અને તેમાં જગતના ઇતિહાસમાંનાં મ્હોટામાં મ્હોટા સામ્રાજ્યોમાંનું એક સ્થપાયું હતું. વળી એ દેશની પ્રજા ધર્મ અને સંસ્કૃતિના શિખર ઉપર સૈકાઓ સુધી રહી હતી. પેગંબર મહમદના જન્મ સમયે એ દેશની રાજકીય સ્થિતિ આગળના જેવી નહોતી અને તેની પડતીનાં બીજ રોપાયાં હતાં એ ખરૂં, પણ તેનું ગૌરવ છેક નષ્ટ થયું નહોતું. ઇરાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ કાળે પણ એક મ્હોટો દેશ હતો. આ સ્થિતિમાં તેણે અરબસ્થાન ઉપર અને ખાસ કરીને મહમદ પેગંબર ઉપર કંઇ અસર કરી હતી કે નહિ એ વિચારવાનું રહે છે. આ બાબતમાં યૂરોપના કેટલાક વિદ્વાનોએ ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે, અને તેઓ કહે છે કે એ જાતની અસર વર્ત્તમાન હતી એ વાત નિઃશંક છે. પ્રો. ગોલ્ડઝીહેર નામના એક વિદ્વાન તેના " પારસી ધર્મની ઈસ્લામ ઉપર અસર " નામના પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે :

" સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં અતિશય આકર્ષક પ્રકરણોમાંનું એક ઈરાનના સસાનીયન રાજ્યવંશની સંસ્કૃતિએ જગતની જૂદી જૂદી પ્રજાઓ ઉપર જે અસર કરેલી છે તે છે. મારી પોતાની અર્થાત્ જર્મન પ્રજાની ભાષા અને કળાના ઉચ્ચ નમુનાઓ ઉપર પણ આ અસર જોવામાં આવે છે...એ જ પ્રકારની અસર આરબ લોકોના જીવન ઉપર જોવામાં આવે છે. આરબ લોકોમાં પ્રથમ માત્ર કવિતા જ વર્ત્તમાન હતી, પણ તેઓમાં ઉંડા બૌદ્ધિક જીવનનો જે સંચાર થયો, તે તેઓ સસાનીયન લોકોના સહવાસમાં આવ્યા ત્યાર પછી જ થયો હતો. આરબ લોકો ઇતિહાસ લખવા લાગ્યા એ આ સમાગમનું પરિણામ હતું, કેમકે ઈરાનમાં રાજ્યની તવારીખ લખવાનો રિવાજ બહુ જૂનો હતો, અને આરબ લોકોએ આ બાબતમાં તેઓનું અનુકરણ જ કર્યું હતું. આ વાત પ્રથમ મેં જણાવેલી હતી, અને હવે એ પ્રો. બ્રોકેલમેને માન્ય રાખેલી છે, અને તેના " આરબી સાહિત્યના ઇતિહાસ "માં પણ તેનો તેણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઈસ્લામ-ધર્મ ઉત્પન્ન થયો ત્યાર પહેલાં આરબ લોકોમાં ઇતિહાસ સરખું કંઇ જોવામાં આવતું નથી...ઈરાનની સંસ્કૃતિ સાથે અરબસ્થાનના લોકો ઇસ્લામના પ્રથમ કાળમાં સમાગમમાં આવ્યા, ત્યારથી જ તેઓનું બૌદ્ધિક જીવન ખરેખર ખીલ્યું હતું. "

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ વાત ઈસ્લામના જન્મ પછીની છે, પણ ઉપર જણાવેલી અસર કેટલેક અંશે તે પહેલાં થવા લાગી હતી. એ વિષે એ જ લેખક આ પ્રમાણે કહે છે :

"મહમદના ધર્મ-પ્રચાર પહેલાં મધ્ય અરબસ્થાનના લોકોના દ્વાર આગળ જ ઇરાનની સંસ્કૃતિ ખડી હતી. મક્કાના વેપારીઓ પોતાના વેપાર માટે ઇરાનમાં જતા, અને આરબી કવિઓ પણ ભમતા ભમતા ઈરાનમાં જતા. આલઆશા એ એક જ કવિ નહોતો કે જે સસાનીયન સામ્રાજ્યમાં જઇ આવ્યો હતો. તેના જેવા બીજા પણ કેટલાક હતા. અરબસ્થાનના હીરા નામના નગરમાં જે એક રાજ્યનું વર્ણન કવિઓએ આપ્યું છે તે આપણને ઇરાનના જીવનની યાદ આપે છે. પ્રાચીન આરબી ભાષામાં આપણને અનેક ઇરાની શબ્દો મળી આવે છે.

"ઇસ્લામ પહેલાંના જૂના કવિઓ ઇરાની લોકોનાં જીવન અને રીતરિવાજનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને તેઓ તેમ કરતાં તે પ્રત્યે કંઇક ઘૃણા દર્શાવે છે, તો પણ તેથી એટલું તો સિદ્ધ થાય જ છે કે તેઓને ઇરાનની સંસ્કૃતિ વિષે કંઇક જ્ઞાન હતું. ઓઉસ-ઇબ્ન-હજાર નામનો ઇસ્લામના જન્મ પહેલાંનો એક કવિ પોતાના દેશના દુશ્મન ઇરાનીઓના કૌટુંબિક જીવન પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવે છે, અને તેને માટે પરિસીયા શબ્દ વાપરે છે. ખ્રિસ્તી સનની શરૂઆતથી જ ઇરાનીઓ અરબસ્થાનમાં સોનાની ખાણોમાંથી સોનું કાઢતા હતા. આ લોકો આરબો ઉપર શી અસર પાડી શકતા હતા તેનો એક દાખલો આપણને, બેહરીમમાં સ્થાયી થયેલા આરબ લોકો અનેક રીતે ઇરાનીઓ સરખા થઇ ગયા હતા, એ વાતમાં મળી આવે છે. મહમદના આગમન કાળે યમન સસાનીયન રાજ્યની સત્તા નીચે આવેલું હતું. પેગંબરના સમયમાં આ રાજ્ય તરફથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દક્ષિણ અરબસ્થાનમાં અધિકાર ભોગવતા ઈરાની અમલદારોનાં નામ સુદ્ધાંત આજે મોજુદ છે. એ કાળે ઉત્તર અરબસ્થાન અને દક્ષિણ અરબસ્થાન વચ્ચેનો વ્યવહાર માત્ર ઝીણાં વસ્ત્રના વ્યાપાર, કે યમન અને હાદ્રામંત, જેની દ્રાક્ષની વાડીઓ વિષે કવિઓએ ઘણું કવન કર્યું છે, તેના દારૂની નિકાશ પૂરતો જ ન હતો: એ કાળે ઇરાનના ધર્મની અસર ઇસ્લામના સંસ્થાપકના દિલ ઉપર થવા માટે જોઇતી તકની ખામી નહોતી. ''

પ્રો. ગોલ્ડઝીહેરનાં ઉપલાં કથનો સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે મહમદ પેગંબરના સમય પહેલાં ઈરાન અને અરબસ્થાન વચ્ચે વ્યાપારનો તેમ બૌદ્ધિક સંબંધ હતો. આ સ્થિતિમાં મહમદ પેગંબર ઇરાનના ધર્મ વિષે કશું ન જાણે એ અસંભવિત છે. ઝરથોસ્તીઓના માજી નામે ઓળખાતા ધર્મગુરૂઓથી તે બીલકુલ અજાણ ન હતા એ વાતની ખાત્રી આપણને કુરાનમાંથી મળી આવે છે, અને એમાં તે તેઓની ગણત્રી યહુદી અને ખ્રિસ્તીઓ સાથે કરે છે. એ વિષે તે આ પ્રમાણે કહે છે:

'' જેઓ આસ્તિક છે, અને જેઓ યહુદી અને સાબીઅન, અને ખ્રિસ્તી અને માજી છે, અને જેઓ પરમેશ્વર સાથે અન્ય દેવોને પૂજે છે,–એ સર્વેનો ન્યાય ઈશ્વર આખરના ઉત્થાનને દિવસે કરશે, કારણ કે ઈશ્વર બધું જાણે છે. ''

આ ઉતારામાં તે પોતાના શિષ્યોનો અન્ય ધર્મીઓ સાથે મુકાબલો કરે છે, પણ તેમાં એ વાત સ્પષ્ટ છે કે તે માજી લોકો વિષે અજાણ નહોતા. આપણે અહિં એ યાદ રાખવું જોઇએ છે કે ઇસ્લામના સંસ્થાપકનું આગમન થયું ત્યારે ઝરથોસ્તી ધર્મ તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહ્યો નહોતો, અને તેમાં કેટલીક ભેળસેળ થઇ હતી. એ ધર્મનો પ્રાચીન એકેશ્વરવાદ ઘણે અંશે અદૃશ્ય થયો હતો, અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આમેશાસ્પંદો અને કેટલાક ન્હાના દેવો (અસૂરો) ની પૂજા અહુરમઝદની સાથે કરવામાં આવતી હતી.

શ્રી મહમદના ધર્મશિક્ષણના સંબંધમાં એક અતિશય અગત્યની વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી એ છે કે તે જગતના સર્વ ધર્મોના સંસ્થાપકો ઈશ્વરના જ પેગંબર છે એમ માનતા હતા, અને તેઓનું સ્થાન તેની માન્યતા પ્રમાણે યહુદી-ધર્મના પેગંબરો અને શ્રી ખ્રિસ્તની સાથે જ હતું. તે તો આ બાબતમાં એટલી હદ સુધી ગયા હતા કે ઈરાનના સમ્રાટ દરાયસને પણ તે પેગંબરોના ભ્રાતૃમંડલમાં સ્થાન આપે છે. મૌલાના મહમદ અલી, પોતાના કુરાનના અંગ્રેજી ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં, આ બાબતનો ઉલ્લેખ કરતાં આ પ્રમાણે કહે છે:

" કુરાન ઇરાનના રાજા દરાયસની ગણત્રી એક પ્રજાના પેગંબર તરીકે કરે છે, અને તેને યહુદી પેગંબર દાનીયલે પોતાને થયેલા આત્મિક અનુભવના પરિણામે પૂજ્યભાવપૂર્વક જે નામ આપ્યું હતું તેનો તે ઉપયોગ કરે છે. આ નામ ઝુલકરનાઇન અથવા બે શૃંગવાળો છે. (દાનીયલ ૮ : ૨૦)"

આ સિવાય કુરાનમાં ઝરથોસ્તી ધર્મ વિષે બહુ થોડું જણાવેલું છે, જે ઉપરથી આપણે એટલું કહી શકીએ છીએ કે પેગંબર મહમદ ઉપર એ ધર્મની સીધી અસર બહુ થયેલી હોવા સંભવ નથી. તેણે શ્રી ઝરથોસ્ત વિષે વધારે જાણ્યું હોત તો જરૂર એ તેને ઇશ્વરના એક મહાન પેગંબર તરીકે જાહેર કરત.

આ બાબતમાં વિદ્વાનો વચ્ચે કેટલોક મતભેદ છે. કોઇ કોઇનું કહેવું એ છે કે મહમદ પેગંબરને ઝરથોસ્તી ધર્મની માહિતી હતી એટલું જ નહિ પણ તેનો એક સાથી ઇરાની ઝરથોસ્તી હતો. આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસનું નામ સલમાન-અલ-ફારસી હતું. તે પ્રથમ ઝરથોસ્તી ધર્મનો એક દસ્તુર હતો, અને પોતાના જ્ઞાન અને શાણપણના કારણે ઇરાનના શાહ નવશીરવાનના ગુરૂ સરખો હતો. કોઇ કારણથી તેને ઇરાન છોડવું પડયું અને તે ફરતો ફરતો આખર અરબસ્થાનમાં જઇ રહ્યો. અહિં તેનો મહમદ સાથે મેળાપ થયો. એના સંબંધમાં જે કંઇ હકીકત મળી આવે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તે જ્યારે મહમદને મળ્યો ત્યારે તે પુખ્ત વયનો હતો અને મહમદ માત્ર અઠ્ઠાવીશ વર્ષના હતા. મુસ્લીમ લેખકોની તવારીખ તેને એ સમયે લગભગ પાંસઠ વર્ષની ઉમરનો અને મહમદને પચીસ વર્ષની ઉમરના ગણે છે. આ બાબ્રતમાં કંઇ નિશ્ચિત કહી શકાતું નથી.

આ સલમાનના સંબંધમાં એક વાત કહેવામાં આવે છે અને તેનો સ્વિકાર સામાન્ય રીતે થયેલો જણાય છે. આ હકીકત એ છે કે સલમાન મદિનાને ઘેરો ઘાલવામાં આવ્યો ત્યારે ત્યાં હાજર હતો, અને તેણે એનો સામનો કરવામાં ભાગ લીધો એટલું જ નહિ, પણ તેણે પેગંબરને મદિનાની આસપાસ ખાઇઓ ખોદવાની સૂચના કરી અને તેનો અમલ થતાં એ શહેર બચી ગયું. આ ઉપરાંત તે પેગંબર સાથે બહુ જ ગાઢ સમાગમમાં આવ્યો હતો, અને તેના એક મિત્ર સરખો હતો. તેના ઉપર પેગંબરનો એટલો બધો પ્યાર હતો કે તેણે તેનું નામ અહલ-અલ-બૈઇત રાખ્યું હતું. આનો અર્થ પેગંબરના કુટુંબનો અર્થાત્ તેનું સ્થાન પેગંબરના ધાર્મિક કુટુંબમાં હતું એવો કંઇક થાય છે. સલમાન મહમદ સાથે આખર સુધી રહ્યો, અને મહમદના સમય પછી તે તેના જમાઇ અલી સાથે પણ ઘણા વર્ષ રહ્યો હતો.

આ સલમાન અરબસ્થાનમાં આવ્યો ત્યાર પહેલાં સીરીઆ, મેસોપોટેમીઆ વગેરે દેશોમાં સારી રીતે ફર્યો હતો, અને એ દેશોમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેણે યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મનું અવલોકન અને અધ્યયન બહુ સારી રીતે કર્યું હતું. પ્રથમતઃ તે ઝરથોસ્તી દસ્તુર હતો, અને તેના પોતાના ધર્મના જ્ઞાન સાથે તેણે આ ધર્મોનું પણ ગૂઢ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આથી કરીને તે તેના કાળના સમર્થ જ્ઞાની પુરૂષોમાંનો એક હતો એમાં શક નથી, અને મહમદ પેગંબર તેને તેના જ્ઞાન માટે પ્રથમથી જ ચાહતા હોય અને માન પણ આપતા હોય તો એમાં નવાઇ પામવા જેવું કશું નથી. આવા પુરૂષોનો યોગ્ય સત્કાર કરવો અને તેઓ કનેથી જે કંઇ શિખી શકાય તે શિખવું એમાંજ મનુષ્યનું ખરૂં ગૌરવ રહ્યું છે, અને મહમદ પેગંબરે તેને પોતાના અંગત મિત્ર અને વડિલ મિત્ર તરીકે ગણ્યો હોય તો તેમાં મહમદનું ગૌરવ ઉલટાનું વધે છે. આ સલમાને ઇસ્લામ સ્વિકારેલો હતો એમ કહેવાય છે, અને તેના દ્વારા મહમદ પેગંબરને ઝરથોસ્તી ધર્મનું કંઇક જ્ઞાન મળ્યું હોય એ સંભવિત છે.

પેગંબર મહમદનો સલમાન સાથેનો સંબંધ એટલો બધો ગાઢ હતો કે તેણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યાર પછી તુરત જ સલમાનના ભાઇને એક પત્ર મોકલ્યો, અને તેમાં તેને કેટલાક હકો બક્ષ્યા હતા. એ પત્રમાં ઝરથોસ્તીઓને પોતાનો ધર્મ પાળવાની સંપૂર્ણ છૂટ આપવામાં આવેલી છે એટલું જ નહિ, પણ અન્ય કોઇ પણ ધર્મના લોકો કરતાં તેઓ પ્રત્યે મુસ્લીમોએ વધારે સારી રીતે વર્તવું એમ ફરમાવેલું છે.

આ બધી હકીકત બતાવે છે કે પેગંબર મહમદ ઝરથોસ્તી ધર્મથી છેક જ અજાણ્યા નહોતા. એ ધર્મ વિષે તેનું જ્ઞાન કેટલું હતું એ વિષે આપણે કંઇ પણ ચોક્કસ કહી શકતા નથી. પણ ઝરથોસ્તી ધર્મની ઇસ્લામ ઉપર સીધી અસર મહમદ પેગંબરના સમય બાદ થઇ હતી, અને તે ઘણી ઉંડી અને વિસ્તૃત હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘણે અંશે આ અસર સંસ્કૃતિના પ્રદેશમાં વધારે હતી. ડૉ. ગોલ્ડ-ઝીહેર ખાત્રીપૂર્વક માને છે કે આ પ્રકારની અસર ઘણા મ્હોટા પ્રમાણમાં થયેલી હતી, અને તે કહે છે કે "ઇસ્લામનું સ્વરૂપ ઘડવામાં આ અસરે અગત્યનો ભાગ લીધેલો છે." તે કહે છે :

"ઇસ્લામ પ્રાચીન ઝરથોસ્તી ધર્મના પ્રદેશમાં પહોંચ્યો અને ત્યાં સ્થિર થયો અને ત્યાં તેણે તલ્વારની સહાયતાથી મક્કા અને મદીનાના પેગંબરનો ધર્મ સ્થાપ્યો કે તુરત જ તેના ઉપર ઇરાની તત્ત્વનું કાર્ય થવા લાગ્યું, અને આનું પરિણામ ઇસ્લામના ઘડતર માટે બહુ અગત્યનું હતું. મુસલમાનોએ ઇરાકનો કબજો લીધો એ તેઓના ધર્મના ઇતિહાસમાં એક મહત્વની બીના હતી."

ઇસ્લામ ઇરાક અને ઇરાનમાં કેવી રીતે આવ્યો તે સંબંધી હકીકત આ છે. ઇસ્લામનો ઉદય થયો ત્યાર પછી તેણે તુરત જ પોતાનો ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકિય દિગ્વિજય શરૂ કર્યો. ઇસ્લામ લગભગ પ્રથમથી જ એક રાજ્યરૂપ બની ગયો હતો, જો કે એ રાજ્ય પૂર્ણાંશે ધાર્મિક છે એમ તેના અનુયાયીઓ એ કાળે માનતા હતા. આ રીતે તે આગળ વધ્યો, અને તે જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો, તેમ તેમ તેમાં ધર્મનું સંસ્થાપન અને રાજ્યનો વિસ્તાર એ બન્ને કાર્યો એક સાથે થતાં ગયાં. કોઇ પણ ધર્મ આ સ્થિતિએ પહોંચે છે ત્યારે તેમાં શુદ્ધ ધર્મ અથવા ઉચ્ચ આધ્યાત્મિકતા રહેતી નથી. એ ધર્મ કેટલેક અંશે રાજાકય બની જાય છે, અને ઇસ્લામનું પણ તેના પ્રથમના એ ત્રણ ખલીફ઼ાના સમય પછી એમ જ થયું હતું. ખ્રિસ્તી-ધર્મની પણ આપણે એ જ સ્થિતિ મધ્ય યુગમાં અને વર્ત્તમાન યુગમાં જોઇએ છીએ. રોમન કેથોલિક ચર્ચ લગભગ હજારેક વર્ષ સુધી એક મહાન સામ્રાજ્ય સરખું થઈ રહ્યું હતું, જેના પરિણામે ખ્રિસ્તી-ધર્મનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરૂં સ્વરૂપ લગભગ નષ્ટ થયું હતું. ત્યાર પછી પ્રોટેસ્ટંટ પંથો ઉભા થયા, અને તેઓનો એ દાવો હતો કે તેઓ ખ્રિસ્તી-ધર્મને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં ફરી સ્થાપે છે, તો પણ તેઓએ પ્રથમથી જ જૂદાં જૂદાં રાજ્યોનો આશ્રય લીધો, અને તેમ કરતાં એ રાજકિય બન્યા. આધુનિક કાળમાં ખ્રિસ્તી મીશનો દુનિયાના બધા ભાગોમાં જે કાર્ય કરી રહ્યા છે તે મ્હોટે ભાગે ગોરી પ્રજાઓના સામ્રાજ્યોના આશ્રયે જ કરી રહ્યા છે, અને એ સામ્રાજ્યોનાં સંસ્થાપન અને વિસ્તારમાં ખ્રિસ્તી પાદરીઓનો ફાળો કંઇ ઓછો નથી. આ બાબતમાં ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મ વચ્ચે બહુ ભેદ નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ખાસ કરીને આધુનિક કાળમાં સેવાનો ભાવ વિશેષ જોવામાં આવે છે, પણ તેમાં ગોરા અને કાળા લોકો વચ્ચે વર્ણભેદ રહેલો છે એ તેમાં એક મ્હોટું દુષણ છે. ઇસ્લામમાં સેવાનો ભાવ પ્રબળ નથી, પણ તેના અનુયાયીઓમાં એક જાતનો ભાઇચારો છે જે અન્ય કોઇ ધર્મમાં જોવામાં આવતો નથી. આ વસ્તુનો સ્વિકાર કર્યા છતાં આપણે એમ કહેવું જોઇએ કે આ બન્ને ધર્મો રાજકિય બન્યા છે, અને તેટલે અંશે તેઓમાં ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જોવામાં આવતું નથી.

આપણે આ બન્ને ધર્મોનાં ઉચ્ચ લક્ષણોમાંના એકાદ બે જણાવતાં કહ્યું કે ખ્રિસ્તી-ધર્મમાં સેવા અને ભોગનો ભાવ પ્રધાન છે, અને ઇસ્લામમાં ભાઇચારા અથવા બીરાદરીનો ભાવ પ્રધાન છે. આ બાબતમાં કેટલોક વધારે વિચાર કરવા જરૂર છે, કેમકે એટલું જ કહેતાં આપણે અન્ય ધર્મોને અન્યાય કરીએ છીએ. ખ્રિસ્તી-ધર્મમાં સેવાનો ભાવ છે ખરો, પણ એ ઉપરથી કોઇ એમ માની લે કે આ ભાવ ખ્રિસ્તી જનસમાજમાં તે અન્ય જનસમાજમાં છે તે કરતાં વધારે વ્યાપી રહેલો છે, તો એ તેની મ્હોટી ભૂલ્ય થશે. યૂરોપના દેશોમાં અને અમેરીકામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખ્રિસ્તી પ્રજાઓ વસે છે, અને ત્યાં આપણે તેઓનું જીવન, સામુદાયિક અને વ્યક્તિગત જીવન જોઇએ, તો આપણને એ લોકો આપણા કરતાં વધારે સેવાભાવી કે સ્વાર્થત્યાગી છે એમ માનવા કશું કારણ મળતું નથી. સત્ય કદાચિત્ આથી ઉલટું જ માલુમ પડશે. વળી આપણે ખ્રિસ્તી લોકોનો બે હજાર વર્ષોનો ઇતિહાસ જોઇએ, અને હિંદુ, બૌદ્ધ અને મુસ્લીમ પ્રજાઓનો ઇતિહાસ વિચારીએ તો પણ આ બાબતમાં ખ્રિસ્તી-ધર્મ પાળતા લોકો અન્ય પ્રજાઓ કરતાં વધારે દયાળુ જણાતા નથી. અન્ય ધર્મ પાળતી પ્રજાઓ જેવી કે યહુદીઓ અને મુસ્લીમો, અને અન્ય દેશ અને ખંડના લોકો જેવા કે સીદીઓ, રાતા ઇંડીયનો વગેરે વગેરે પ્રત્યે ખ્રિસ્તીઓનું વર્ત્તન સૈકાઓ સુધી એટલું બધું ભયંકર હતું કે એ પ્રકારનું વર્ત્તન અન્ય થોડી જ પ્રજાઓએ દાખવ્યું હશે. એટલું જ નહિ, પણ તેઓનું પરસ્પર વર્ત્તન હિંદુઓના પરસ્પર વર્ત્તન કે મુસ્લિમોનાં કે બૌદ્ધોનાં એવાં જ વર્ત્તનથી કોઇ પણ રીતે ઉચ્ચતર નથી. આપણી સદીમાં જે બે મહાન યુદ્ધો યૂરોપમાં થયાં છે, તેનો જોટો સમગ્ર ઇતિહાસમાં ભયંકરતાની દૃષ્ટિએ મળી આવવો મૂશ્કેલ છે, અને આ યુદ્ધો માત્ર ખ્રિસ્તી પ્રજાઓ વચ્ચે થયાં છે. આમ છતાં ખ્રિસ્તી ધર્મના મૂળમાં સેવાભાવ રહેલો છે, અને તે અન્ય ધર્મોમાં જોવામાં આવે છે તે કરતાં કંઈક અંશે વધારે પ્રમાણમાં છે એ વાતમાં શંકા નથી. પણ આ ઉચ્ચ પ્રકારનો સેવાભાવ એ માત્ર થોડી જ વ્યક્તિઓમાં જોવામાં આવે છે, અને ખ્રિસ્તી પ્રજાઓના સામુદાયિક જીવનમાં તે જણાતો નથી. એજ પ્રમાણે આપણે જે મુસ્લીમ બીરાદરીની વાત કરી ગયા તે સંબંધમાં કંઈક વધારે વિચાર કરવાનો રહે છે. મુસ્લીમ લોકોમાં ભ્રાતૃભાવ મ્હોટા પ્રમાણમાં છે એ વાતની કોઇથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. પણ આ ભ્રાતૃભાવ એ એક પ્રકારની લશ્કરી બીરાદરીનો ભાવ છે. મનુષ્યોનો કોઈ મ્હોટો સમુદાય યુદ્ધે ચઢે અને એ સમયે તેઓમાં જે એકતાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાવ જોવામાં આવે તે સરખો એ છે. એ ભાવ સાથે જે લોકો મુસ્લીમ નથી તેઓ માટે કંઇક અંશે અનાદર અને દ્વેષ સુદ્ધાંતનો ભાવ રહેલો છે. આ ઉપરાંત આ ભાવ મનુષ્યજાતિનો અર્ધો ભાગ જે સ્ત્રીઓ છે તે પ્રત્યે રહેલો જોવામાં આવતો નથી. મુસ્લીમ બીરાદરીમાં સ્ત્રીનું સ્થાન નથી. બીરાદરી શબ્દ જ પુરૂષોનું સંગઠન સૂચવે છે. એક કરતાં વધારે પત્ની થઇ શકે અને માણસ રખાતો પણ રાખી શકે એ માન્યતાને લીધે સ્ત્રીનું ગૌરવ ચોક્કસ ઓછું થાય છે. વળી આ સંબંધમાં એક બીજી વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. જે સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ઉચ્ચ હોય તેમાં વર્ણભેદ કે વર્ગભેદ, કે જ્ઞાતિભેદ અમૂક પ્રમાણમાં સ્વાભાવિક રીતે રહે છે. હિંદુસ્થાનમાં અનેક આર્યજાતિના લોકો મુસ્લીમ થયા છે, અને તેઓએ આજ સુધી પોતાની જ્ઞાતિઓ જાળવી રાખી છે એનું એક માત્ર કારણ એ છે કે તેઓ સમગ્ર મુસ્લીમ જાતિમાં ભળી જવા માગતા નથી. તેઓ અન્ય મુસ્લીમો સાથે રોટીવ્યવહાર ભલે કરે, પણ તેઓનો વ્યવહાર ત્યાં જ અટકી જાય છે આ સિવાય જે દેશો પૂરી રીતે મુસ્લીમ છે, (જેવા કે તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, ઇરાન, મીસર વગેરે) તેના લોકો અંદર અંદર બીજી જાતિના કે બીજા ધર્મના લોકો કરતાં વધારે સલાહ સંપથી રહેતા હોય એ માનવા ખાસ કારણ નથી. કોઈ પણ ધર્મનું ખરૂં માપ કાઢવું હોય તો એ ધર્મ જ્યાં બહુ સારી રીતે ફેલાયો હોય ત્યાં તેના અનુયાયીઓ કેવી રીતે રહે છે એ જોવું જોઇએ. એ તેના ઘરમાં કેવો છે એ જાણવાનું રહે છે. ખ્રિસ્તી–ધર્મના પ્રચારકો હિન્દુસ્થાન કે બીજા દેશોમાં પોતાના ધર્મ વિષે ગમે તેટલું સારૂં કહે, પણ તેથી કોઇ તેઓનું કહેવું માનવાના નથી. આપણે એ જોવા માગીએ છીએ કે તેઓએ એ ધર્મ પોતાના જીવનમાં કેટલો ઉતાર્યો છે, અને નહિ કે તેઓ એ વિષે શું બોલી શકે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આટલું વિષયાંતર કર્યા પછી હવે આપણે આગલી વાત ચાલુ રાખીએ. મહમદ પેગંબરના સ્વર્ગવાસ પછી ઇસ્લામે દિગ્વિજય કરવા માંડયો, ત્યારે તુરત જ તેના માર્ગમાં ઈરાન આવ્યું. એ દેશની પડતી ક્યારનીયે શરૂ થઈ હતી, અને તે ઘણી રીતે નબળો પડયો હતો. ઇરાનનું રાજ્ય લગભગ બારસો વર્ષ સુધી હૈયાતીમાં હતું, અને એ લાંબા ગાળા દરમ્યાન તેણે જૂદા જૂદા રંગ જોયા હતા. એક સમયે તે મહાન સામ્રાજ્ય બન્યું હતું. આ સામ્રાજ્યની સ્થાપના સાઈરસે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬૦ માં કરી હતી, અને તે સમૃદ્ધ થતાં ડરાયસ નીચે, ડૉ. ડારમેસ્ટેટરના શબ્દોમાં, "એશિયામાં આગળ કદિ જોવામાં આવેલું નહોતું એવું મ્હોટું સામ્રાજ્ય હતું, અને તે બે સદી સુધી ચાલ્યું હતું." આ સામ્રાજ્યનો અંત સીકંદરે તેના ઉપર ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૧ માં ચઢાઇ કરી તેને હરાવ્યું ત્યારે આવ્યો. સીકંદરે ત્યાર બાદ પોતાનો અધિકાર ઇરાનમાં સ્થાપ્યો, પણ તે તેનું તુરતમાં મૃત્યુ થવાથી લાંબો ચાલ્યો નહિ. ગ્રીક લોકોની સત્તા સામે આરસાસ નામનો એક પાર્થીનીયન રાજા ઉઠયો, અને તેણે એ ઉથલાવી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના અને તેના વંશજોના અધિકાર નીચે ઈરાનમાં ગ્રીક સંસ્કૃતિની અસર કંઈક અંશે દાખલ થયેલી જોવામાં આવે છે. આ અસર મ્હોટે ભાગે રાજદરબારમાં પ્રવેશી હતી; લોકોના સામાન્ય જીવનને તે સ્પર્શી શકી નહોતી. ઉલટાનું સામાન્ય જનતા એથી વિરૂદ્ધ હતી. આ વંશની રાજ્યસત્તા લગભગ ચારસો વર્ષ રહી, પણ એ મુદ્દત દરમ્યાન ઈરાનમાં જીવનના કોઇ પણ પ્રદેશમાં મહત્વનું કાર્ય થયેલું જણાતું નથી. કદાચિત્ આ ખામી તે કાળની ત્યાંની રાજકિય અંધાધુંધીને લીધે પણ હોય. પાર્થીનીયનો અને રૂમીઓ વચ્ચે યુદ્ધો ચાલી રહ્યાં હતાં, અને આ રાજ્યવંશે ઇરાનને સ્વતંત્ર રાખ્યું એ તેની એક મ્હોટી સેવા હતી. પણ આ સિવાય તેણે ઇરાનની પ્રજા ઉપર કોઇ પ્રકારની ઉંડી છાપ પાડી નહોતી; તેઓ લગભગ પરદેશી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સરખા હતા, અને ઇરાનીઓ પણ તેઓને તેવા જ ગણતા હતા. ઇરાની મહાકાવ્ય શાહનામામાં આ વંશ સંબંધી માત્ર ચાલીસ લીટીઓ છે, અને તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તેનો કાળ અંધાધુંધીનો હતો.

પાર્થીનીયન વંશ પછી ઇરાનમાં સસાનીયન વંશની સત્તા સ્થપાઈ. આ વંશ તેના મૂળમાં તેમ આચારવિચારમાં પૂર્ણાંશે રાષ્ટ્રિય હતો. એનો સ્થાપક અરદેશિર ચુસ્ત ઝરથોસ્તી હતો, અને તેણે પોતાના દેશના રાજકિય જીવનનો પાયો ઝરથોસ્તી-ધર્મમાં નાંખ્યો. તેણે ઇરાનના ધાર્મિક જીવનમાં એટલું બધું મહત્વનું કાર્ય કર્યું હતું કે તે એક ક્રાંતિ સરખું હતું. આ કાર્ય માટે માજીઓ પાર્થીનિયન રાજ્યસત્તા નીચે તૈયારી કરી રહ્યા હતા, પણ તેઓ પ્રત્યે એ સમયે રાજ્યસત્તાની સહાનુભુતિ ન હોવાને કારણે એ કાર્ય ગુપ્ત રાખવામાં આવેલું હતું. પાર્થીનિયન રાજ્યસત્તા કંઇક અંશે પરદેશી હતી એનું એક સુપરિણામ એ આવ્યું હતું કે ઇરાનના ઈરાનીઓ અને મીડીયનો, જે પહેલાં એક બીજાથી અલગ રહેતા હતા, તે એક થયા, અને માજીઓ એ બન્ને પ્રજાઓના નેતાઓ બન્યા. અરદેશિર પોતે માજી હોવાથી તેણે ઝરથોસ્તી ધર્મ અને રાજ્યસત્તા એ બન્નેને એકત્ર કર્યાં. તેના પુત્ર શાપુરના સમયમાં ઝરથોસ્તી શાસ્ત્રોને એકત્ર કરવામાં આવ્યાં. આ વાત ઝરથોસ્તી ધર્મના ઇતિહાસમાં બહુ અગત્યની છે. એ ધર્મનાં અનેક પુસ્તકો સીકંદરે બાળી નાંખ્યાં હતાં અને ત્યાર પછી તેનું કેટલુંક વેરણ છેરણ થઇ ગયું હતું. એમાં જે કાંઇ બચ્યું હતું તે સર્વને આ રાજ્યવંશની સત્તા તળે ભેગું કરવામાં આવ્યું. આ વંશની આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ઇરાનના અને ઝરથોસ્તી ધર્મના ઇતિહાસમાં એટલી બધી અગત્યની છે કે એની જાહેરાત અત્યારે છે તે કરતાં ઘણી વધારે થવી જોઇએ. એ સંબંધમાં સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ડૉ. ડારમેસ્ટેટર આ પ્રમાણે કહે છે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" સસાનીયન સમય ઇતિહાસના પ્રાચીન સમયોમાં સહુથી વધારે અગત્યનો છે. એના મહત્વનાં પ્રમાણ અનેક મળી આવે છે. તેમાં ધર્મશાસ્ત્રો અને પેહેલવી સાહિત્ય રચાયાં એ તેનાં મુખ્ય પ્રમાણ છે, પણ એ સિવાય બીઝેનશીયમી, આર્મિનિયન, આરબી, અને ઇરાની ઇતિહાસકારોએ એ વંશના ગૌરવ વિષે ઘણું જણાવ્યું છે. એ સમયે પોતાનો પ્રકાશ ઇરાનના સેંકડો વર્ષના ભૂતકાળમાં નાંખી તેને અજવાળ્યો એટલું જ નહિ, પણ તેણે એ પ્રકાશને ભવિષ્યમાં પણ દૂર દૂર નાંખ્યો. આ સમય માત્ર ઇરાનની તવારીખમાં જ નહિ, પણ સમગ્ર જગતના ઇતિહાસમાં મહત્વનો છે. મહાન સીકંદરે પૂર્વ અને પશ્ચિમને એક કરવાનો જે મનોરથ સેવ્યો હતો, તે ઘણે અંશે આ રાજ્યવંશની સત્તા તળે સિદ્ધ થયો હતો. એના અધિકાર નીચે પૂર્વ અને પશ્ચિમનો બૌદ્ધિક અને નૈતિક સંબંધ અતિશય ગાઢ થયો હતો, અને એ સંબંધનું મધ્યબિંદુ ઇરાન હતું. એ સમયે ઇરાનમાંથી માનીકીઆનીઝમ યૂરોપમાં ગયો અને ત્યાં તેનો પ્રચાર ઘણો થયો. ઇરાનમાં બીઝેનશીયમમાંથી નેસ્ટોરીયન ખ્રિસ્તીઓ અને પ્લેટોના શિષ્યો આવ્યા, અને તેઓએ ગ્રીસનું તત્ત્વજ્ઞાન તેમ વિજ્ઞાન ઇરાનમાં દાખલ કર્યું. ઇરાને આ રીતે ગ્રીસમાંથી જ્ઞાન લીધું એટલું જ નહિ, પણ તેણે પૂર્વના દૂર દૂરના દેશો જેવા કે ચીન વગેરે સાથે પણ પોતાનો સંબંધ સ્થાપ્યો, અને 'રાજાઓના રાજા' અથવા 'ઇશ્વરના પુત્ર' એવા ઇરાનના રાજાના એલચીઓ અને 'સ્વર્ગના પુત્ર' નામ ધારણ કરતા ચીનના સમ્રાટના એલચીઓ એક બીજાના દરબારમાં રહેતા હતા. હિંદુસ્થાને થોડા સૈકાઓ પહેલાં બૌદ્ધ-ધર્મના જે પ્રચારકો બાકટ્રીઆ સુધી મોકલ્યા હતા, અને જેઓએ સીકંદરના સરદારોના વંશજોમાં કેટલાકને એ ધર્મના શિષ્યો કર્યા હતા, તેમણે સસાનીયન રાજાઓને પોતાની લોકકથાઓ રૂપ ભંડારો આપ્યા હતા. આ કથાઓ પ્રથમ ઇરાનની ભાષામાં ઉતરી, અને ઇરાનમાંથી તે યૂરોપની બધી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાષાઓમાં ધીમે ધીમે ઉતારવામાં આવી. આ વાતોમાંથી યૂરોપના મધ્ય-યુગના સાહિત્યને ઘણી પુષ્ટિ મળી હતી, અને એ ખજાનો એટલો બધો મ્હોટો છે કે તે હજુ ખાલી થયો નથી.

"સસાનીયન રાજ્ય એ ત્રણ મહાન સામ્રાજ્યો, બીઝાનશીયમ, ચીન અને હિંદુસ્થાનનાં સામ્રાજ્યોની વચ્ચોવચ્ચ આવેલું હતું. આ કારણથી ઈરાન ચાર સૈકાઓ સુધી આ સામ્રાજ્યો વચ્ચે સંસ્કૃતિની લેણદેણના સંબંધમાં તેમ બૌદ્ધિક વ્યાપારનું મુખ્ય મથક બન્યું. આજે પશ્ચિમે પૂર્વના દેશોમાં પ્રવેશ કર્યો છે, પણ તે પૂર્વની સંસ્કૃતિનો નાશ કરવા માટે છે. આથી ઉલટી રીતે એ સમયમાં ચાર મહાન અને જૂદી જૂદી સંસ્કૃતિઓ એકત્ર થઈ હતી, અને તેઓ વચ્ચે એક પ્રકારનો સમતોલ થઇ રહ્યો હતો. આવો સમતોલ ફરીથી જોવામાં આવ્યો નથી."

આ સસાનીયન રાજ્યસત્તાનો કાળાંતરે અંત આવ્યો, અને ઈરાન ફરી દુઃખદ સ્થિતિમાં આવી પડયું. આ રાજ્યવંશે ઝરથોસ્તી ધર્મની ઘણી મ્હોટી સેવા બજાવી હતી, પણ એમાં જ કંઇક અંશે એના વિનાશના બીજ રહ્યાં હતાં. ધર્મ અને રાજ્યસત્તા એ બન્ને વચ્ચેનો સંબંધ તેના સમયમાં અતિશય ગાઢ કરવામાં આવ્યો હતો. એના પરિણામે ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેટલેક અંશે વિકૃત થયું. કોઇ પણ ધર્મને રાજ્યનો માત્ર આશ્રય જ હોય તો તે અમૂક સમય સુધી સમૃદ્ધ જણાય ખરો, પણ તેની આ સમૃદ્ધિજ તેને આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં મંદ બનાવે છે. આ સ્થિતિમાં એ રાજ્યસત્તા દૂર થતાં એ ધર્મની અધોગતિ પૂરી થાય છે, કેમકે તેનું જે કંઇ સામર્થ્ય દેખાતું હતું તે રાજ્યસત્તાને લીધેજ હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇરાનમાં સસાનીયન રાજ્યવંશના અધિકાર નીચે ધાર્મિક અને રાજકિય એવી બે પ્રકારની આપખુદ સત્તા હોવાથી પ્રજા નબળી થઇ ગઇ હતી, અને તે મુસ્લીમોના આક્રમણના લગભગ પહેલેજ ધક્કે દબાઇ ગઈ તેનું મુખ્ય કારણ આ હતું. ઇતિહાસમાં જે વાત આગળ અનેક વાર બની હતી અને ઇરાનના મુસ્લીમોના હાથે થયેલા પતન પછી પણ બની છે, તેજ એ કાળે ઇરાનમાં બની. એક બાજુ એવી પ્રજા હતી કે જે પોતાના ફળદ્રુપ દેશ તેમજ સેંકડો વર્ષની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ અને આબાદીને કારણે વધુ પડતી કોમળ બની ગઇ હતી: અને બીજી બાજુ એવી પ્રજા હતી કે જે સાહસિક અને શુરવીર હતી, અને જેના હૃદયમાં પહેલીજ વાર ધર્મનો દિગ્વિજય કરવા પ્રબળ ભાવ અને ઉત્સાહ વ્યાપ્યાં હતાં. રોમના ઇતિહાસમાં પણ આપણે આવું જ કંઇક જોઇએ છીએ: એ મહાન સામ્રાજ્ય, જે જર્મન લોકો તે કાળે હજુ અર્ધ-જંગલી અવસ્થામાં હતા, તેનો ભોગ થઇ પડયું. હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં પણ આપણે એજ વસ્તુસ્થિતિ જોઇએ છીએ. પ્રથમ હિંદુ રાજ્યો ઉત્તરમાંથી આવતા મુસ્લીમોના ભોગ બન્યાં, અને ત્યાર પછી મુસ્લીમ રાજ્યો ઉપર મુસ્લીમોનાં જ આક્રમણ થવાં લાગ્યાં. રોમના અને હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસની આ ઘટના અને ઇરાનના ઇતિહાસની આ ઘટના વચ્ચે જે ભેદ રહ્યો છે તે એ છે કે ઇરાન ઉપર આક્રમણ કરનાર આરબોમાં એ કાળે એક મહાન ધાર્મિક જુસ્સો વ્યાપી રહ્યો હતો.

અરબસ્થાનના મુસ્લીમોએ ઇરાન જીત્યું તેનું મુખ્ય પરિણામ ઝરથોસ્તી ધર્મનો લગભગ સદંતર નાશ થયો એ છે. મુસ્લીમોએ ઇરાન દેશ સર કર્યો ત્યાર બાદ એ દેશના લોકોને સામુદાયિક રીતે મુસ્લીમ બનાવવામાં આવ્યા. આ કેમ થઇ શકયું તે સમજવું આજે પણ મૂશ્કેલ છે. ઇરાનના લોકોનો ધર્મ એ કાળે જગતના મહાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધર્મોમાંનો એક હતો, અને એ ઉપરાંત તેઓએ પોતાના સામ્રાજ્ય અને ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના દિવસો જોયા હતા. વળી એ કાળે મુસ્લીમ લોકો પોતાની રાજ્યસત્તા કે સંસ્કૃતિ માટે વિખ્યાત નહોતા, અને ઇરાની લોકોની તુલનામાં તેઓ ઘણી રીતે પશ્ચાત હતા. આમ છતાં ઇરાનના લોકોના મ્હોટા ભાગે એ દેશ સર થયા બાદ પોતાનો ધર્મ છોડી ઈસ્લામ ગ્રહણ કર્યો. આ એક ખરેખર નવાઇ ભરેલી વાત છે.

ઇરાનીઓએ કરેલો ઇસ્લામનો સામુદાયિક સ્વિકાર અમૂક પ્રકારની જબ્બરદસ્તી વગર થઈ શકયો નહિ હોય, અને ઇતિહાસ પણ કહે છે કે તેઓ ઉપર જબ્બરદસ્તી કરવામાં આવી હતી. અને તે મ્હોટા પ્રમાણમાં અને ઘણી સખ્ત હતી. એમ છતાં આવી એક મહાન પ્રજા આ પ્રમાણે એક પરધર્મ અને તે પણ તેના વિજેતાનો ધર્મ સ્વિકારી લે એ સમજવું મૂશ્કેલ છે. એ સમયે શું ઈરાનના લોકો એવા મોજીલા બન્યા હતા કે તેઓને પોતાનો ધર્મ છોડી દેવામાં બહુ વાંધો ન આવ્યો ? તેઓએ પોતાની જીંદગી અને આ જગતનું સુખ પોતાના - ધર્મ કરતાં વધારે પ્યારાં ગણ્યાં હશે, નહિ તો તેઓ જરૂર પોતાનો ધર્મ બદલાવવા કરતાં પોતાનો પ્રાણ આપવાનું વધારે પસંદ કરત. એ વખતે ઇરાનની વસ્તી પણ અરબસ્થાનની વસ્તીથી વધારે મ્હોટી હશે; વળી જે આરબ લોકો ઈરાન ઉપર ચઢી આવ્યા હશે તેઓની સંખ્યા ઘણી જ ન્હાની હશે. આમ છતાં એક સમગ્ર પ્રજા આ પ્રમાણે એક નવો ધર્મ સ્વિકારે, અને તે પણ જેઓએ તેઓ ઉપર અનેક અત્યાચાર કર્યા હતા તેઓનો ધર્મ સ્વિકારે એ બીના માનવ જાતિના ઇતિહાસમાં અજોડ છે.

ઇરાનના લોકોએ આ પ્રમાણે જબ્બરદસ્તીથી ઇસ્લામ સ્વિકાર્યો તેના પરિણામે ઇસ્લામને પોતાને લાભ થવાને બદલે હાનિ થઇ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇસ્લામના આ વિજયથી તેનું સ્વરૂપ બદલ્યું, અને ઇરાનીઓના જીવનમાં એક પ્રકારનો દંભ દાખલ થયો. તેઓએ ઇસ્લામ સ્વિકાર્યો હતો એ એમ માનીને નહિ કે એ ધર્મ પોતાના ધર્મ કરતાં ઉચ્ચતર છે, પણ દેખાવ ખાતર લીધો હતો. આનું પરિણામ તેઓ માટે પણ સારૂં નહોતું. આ સંબંધમાં ડો. ડારમેસ્ટેટર આ પ્રમાણે કહે છે :

"આપણે ઇરાનનું જીવન બારીકીથી તપાસીશું તો આપણને માલુમ પડશે કે એની રાષ્ટ્રીયતા માત્ર ઉપરથી જ અદશ્ય થઈ હતી. ખરી રીતે તો ઇરાને પરરાજ્ય અને પરધર્મનો સ્વિકાર કરી તે પોતે બદલ્યું તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં તેના વિજેતાઓને તેણે બદલાવ્યા. તેણે આ નવો ધર્મ ગ્રહણ કર્યો ખરો, પણ તેને તેની પોતાની રહેણીકરણી, રીતભાત વગેરે અનુકૂળ કરવાને બદલે એ ધર્મ જ તેઓએ પોતાના જીવનને અનુકૂળ કર્યો હતો. આ કારણથી એવું જે કહેવાયું છે કે ઇરાન ખરી રીતે ઇસ્લામની દુનિયા બહાર છે તે યથાર્થ છે."

"ઇસ્લામ જે રૂપમાં ઇરાનમાં પાળવામાં આવે છે તે ઇસ્લામ જ નથી. ત્યાંના લોકો પોતાનો પ્રાચીન ધર્મ એક જૂદા રૂપમાં અથવા બાહ્ય રીતે ઇસ્લામના રૂપમાં પાળે છે. ઇરાનના લોકો આ પ્રમાણે જે ધર્મ પાળે છે તે તેઓનો પ્રાચીન ક્રિયાકર્મનો ધર્મ નથી, કેમકે એ ધર્મ પ્રત્યે સામાન્ય લોકો કદિ પણ બહુ આકર્ષાયા નહોતા. એ ધર્મ તો તેઓનો જે છેક પ્રાચીન ધર્મ હતો તે કંઇક અંશે છે."

ઇરાનમાં રાજકિય સ્થિતિ બદલાઇ એને પરિણામે ત્યાં ઈસ્લામનું એક નવું સ્વરૂપ રચાયું. આ ફેરફારનું પ્રથમ અને બહુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અગત્યનું પગલું તેમાં ધર્મની ગાદીનો અધિકાર વંશપરંપરાગત થયો એ હતું. ઇરાની લોકોએ મહમદ પેગંબરના સીધા વારસ અલી પ્રત્યે, જે વફાદારી અને ભક્તિભાવ તેઓએ પોતાના રાજાઓ પ્રત્યે દાખવ્યાં હતાં, તે બતાવ્યાં, અને તેમ કરી ઇસ્લામમાં એક નવું તત્ત્વ દાખલ કર્યું. ઇસ્લામમાં ખીલાફતની સ્થાપના આ રીતે થઇ. આ સંસ્થા દાખલ થતાં જ ધર્મ અને રાજ્યસત્તા એકત્ર થયાં, અને ઇસ્લામમાં એ સ્થિતિ લગભગ આપણા કાળ સુધી ચાલુ રહી હતી. શુમારે વીશેક વર્ષ પહેલાં જ્યારે તુર્કસ્થાનના લોકોએ પોતાનો શાહ, જે સમગ્ર મુસ્લીમ કોમના ખલીફ તરીકે મનાતો હતો, તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો, ત્યારે ખીલાફતનો અંત આવ્યો. અલી ઇસ્લામમાં પહેલો ઇમામ એટલે પરમ ધર્માધિકારી તેમજ રાજ્યધિકારી બન્યો હતો. આ પદવી ઇસ્લામમાં પેગંબરની પદવીથી બીજા નંબરની હતી. ઇસ્લામ ઉપર ઇરાનની આ અસર અલીનો હુસેન નામનો એક પુત્ર એ દેશના સસાનીયન રાજ્યવંશના છેલ્લા રાજાની પુત્રીને પરણ્યો ત્યારે બહુ પ્રબળ થઈ. ઈસ્લામ અને ઝરથોસ્તી ધર્મનાં બે સહુથી ઉંચા કુટુંબ વચ્ચેનો આ સંબંધ એ આ બે ધર્મોના ઐકય સરખો કંઇક અંશે હતો. ઇસ્લામ માટે તો એ સંબંધ એક પ્રકારની ધાર્મિક ક્રાંતિ સરખો હતો, અને તદનુસાર એમાં એક રાજકિય ક્રાંતિ પણ થઇ. આના પરિણામે ઓમ્યાદીસના હાથમાંથી રાજ્યાધિકાર છીનવી લેવામાં આવ્યો, અને તે પેગંબરના પિત્રાઇઓ અબ્બાસાઇદોને મળ્યો.

ઈરાનમાં આ નવા રાજ્યવંશના સ્થાપન પછી એ દેશનાં પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ વગેરેનું પુનરૂત્થાન થયું. ઈસ્લામમાં થયેલી આ નવી ક્રાંતિના પરિણામે તેમાં જે મહત્વના ફેરફાર થયા હતા, તેનું વર્ણન ડૉ. ડારમેસ્ટેટર આ પ્રમાણે કરે છે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" ઇરાનમાં જે આબાસાઇદો પ્રથમ ગાદીએ આવ્યા તેઓએ પોતાના રાજ્યદરબારમાં ઈરાનીઓને જ પ્રધાન સ્થાન આપ્યું. તેઓના મુખ્ય મંત્રીઓ ગુપ્ત રીતે ઝરથોસ્તી ધર્મ પાળતા હતા એમ મનાતું હતું. ખુશરૂઓના સમયમાં ઇરાનની જે જાહોજલાલી હતી તે ફરી જોવામાં આવી.........લોકોને ધાર્મિક અને વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય હતું, અને તેઓમાં વિજ્ઞાન માટે રૂચિ ઉત્પન્ન થયેલી હતી. જે તત્ત્વજ્ઞાનને આરબ તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે, તે ખરી રીતે ગ્રીક–સસાનાઇડ તત્ત્વજ્ઞાન હતું. એમાં જે કંઇ આરબી તત્ત્વ હતું તે તો માત્ર તેની ભાષા પૂરતું હતું. તેનું મૂળ ગ્રીસમાં ઉત્પન્ન થયું હતું, અને એનો વિકાસ ઇરાનીઓએ સાધ્યો હતો. આ તેઓ કરી શક્યા તે તેઓને સસાનાઇડો તરફથી જે પ્રેરણા મળી હતી તેને પરિણામે હતું. આરબી સાહિત્યના સર્વોત્તમ કાળના સર્વ શ્રેષ્ઠ લેખકો–તેઓમાંના તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વ્યાકરણ વગેરે વિષયો ઉપરનાં ઉચ્ચ પુસ્તકોના લેખકો ઇરાનીઓ હતા. કવિઓ સિવાયના બધા મ્હોટા લેખકો ઈરાનીઓ હતા. આબાસાઇડ રાજ્યવંશ માત્ર પોતાની જાતિ અથવા પોતાના લોહીમાં જ આરબ હતો : એ સિવાય તે બધી રીતે સસાનાઇડ હતો. "

અમૂક સમય પછી ઇરાનમાં એક બીજી રાજ્યક્રાંતિ થઇ, જેના પરિણામે ખીલાફતે શુદ્ધ રાષ્ટ્રિય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ખીલાફત ધીમે ધીમે તેના ધાર્મિક સ્વરૂપમાં અધિકાધિક શુદ્ધ મુસ્લીમ બનતી જતી હતી, પણ તેમાં આ રાજ્યક્રાંતિ થતાં ફેરફાર થયો. આગળ જતાં ઈરાનના ભાગ પડયા, અને તેના ઉપર કેટલાક એવા રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા કે જેને સસાનીયદ વંશ સાથે કશો સંબંધ નહોતો. આ રાજાઓ શુદ્ધ ઇરાની હતા, અને તેઓના સમયમાં ઇરાની ભાષાએ પોતાનું આધિપત્ય પાછું મેળવ્યું. આ રીતે ઇરાની સાહિત્યનો એક નવો યુગ શરૂ થયો, અને કેટલાક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહાન કવિઓ, સમગ્ર ઈસ્લામના ઇતિહાસમાં જે સર્વ થઇ ગયા તેઓમાંના કેટલાક મહાન કવિઓ સામાનાઇડ નામના ઇરાનના જ રાજ્યવંશના અધિકારના સમયમાં થયા. ઇરાનનું મહાકાવ્ય "શાહનામા" આ સમયમાં રચાયું હતું. એ મહાકાવ્ય માટે કેટલીક સાધન સામગ્રી સસાનાઇડ વંશના વખતમાં એકઠી કરવામાં આવી હતી, પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો ત્યાર પહેલાં આરબી મુસ્લીમોએ ઇરાનને સર કર્યું, જેથી કરીને એ કાર્ય અધૂરૂં રહ્યું હતું. ઇરાનમાં રાષ્ટ્રિય ભાવના પ્રબળ થઇ, અને એ દેશનો શુદ્ધ રાષ્ટ્રિય રાજ્યાધિકાર સ્થપાતાં, દીકીકી નામના એક ઝરથોસ્તી કવિએ એ સાધન ફરી હાથમાં લીધાં, અને તેને ઇરાની ભાષામાં એક કાવ્યનું રૂપ આપ્યું. ત્યાર બાદ ઇરાનમાં ગઝનવાઈટ નામનો એક નવો વંશ ગાદીએ આવ્યો, અને તેના સમયમાં મહાન કવિ ફીરદોશીએ આ કાવ્યને તેનું વર્તમાન રૂપ આપી તેને એક મહાકાવ્ય બનાવ્યું. શાહનામામાં ફીરદોશીએ ઇરાનનાં ભૂતકાળનાં ગૌરવ અને કીર્તિ ગાયાં છે, અને આ ભૂતકાળનો મ્હોટો ભાગ ઝરથોસ્તી ધર્મની મહત્તાનો કાળ હોવાથી એમાં એ ધર્મ અને ઝરથોસ્તીઓમાં થઈ ગયેલા અનેક મહાન રાજાઓ અને સમ્રાટોની જીવનકથા તેઓના ગૌરવ સહિત આપેલી છે. આના પરિણામે ઇરાનની શુદ્ધ રાષ્ટ્રિય ભાવના અતિશય દૃઢ અને અમર બની. થોડા જ વર્ષ પહેલાં ફીરદોશીની હજાર વર્ષની સંવત્સરી ઇરાનમાં અને હિંદુસ્થાનમાં ઉજવવામાં આવી હતી, અને એ સમયે ઈરાન તેમ આ દેશમાં જે ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો હતો તે બતાવે છે કે ફીરદોશીનું મહાકાવ્ય એક અમર કૃતિ છે, અને તેની અસર કદિ પણ નાબુદ થવાની નથી.

ફીરદોશીના સમય પછી ઈરાનમાં રાજકિય અંધાધુંધી પ્રવર્ત્તી રહી હતી. પણ એ દરમ્યાન ધાર્મિક ભાવના જાગૃત રહી હતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને તેઓમાં સુફી માર્ગનો જન્મ થયો. આ માર્ગ એ ઈરાનનું એક નવું સૃજન હતું, અને તે માત્ર ઈરાન માટે જ નહિ, પણ ઇસ્લામ અને સમગ્ર માનવજાતિ માટે ગૌરવની વસ્તુ છે. ઈરાનની રાજકિય સ્થિતિ એ સમયે એટલી બધી ખરાબ થઈ ગઇ હતી કે લોકોનું હૃદય સ્વાભાવિક રીતે ઇશ્વર તરફ વળ્યું, અને એ રીતે એક નવા જ ભક્તિમાર્ગનો ઉદય થયો. સુફીમાર્ગનું મૂળ કયાં હતું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આજ સુધી યથાર્થ રીતે અપાયો નથી. કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે કે એ માર્ગ પ્રથમ હિંદુસ્થાનમાં નીકળ્યો, અને ત્યાંથી ઇરાનમાં ગયો. આ બાબતમાં સત્ય ગમે તે હોય, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ઈરાનમાં તેનો જે વિકાસ થયો છે તેવો અન્યત્ર થયો નથી. ઇરાનની ઉંડી ધાર્મિક ભાવનામાં ગ્રીક અને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનું સિંચન થયું, અને એના પરિણામે સુફીઓની અદ્‌ભૂત કવિતા જન્મી. આ કવિતામાં જોવામાં આવતો ભક્તિમાર્ગ બહુ ઉન્નત છે, અને તે મનુષ્યને ઇશ્વરની બહુ નિકટ આણે છે. એ ઘણે અંશે હિંદુઓમાં પ્રચલિત થયેલા શ્રીમદ્‌ભાગવતના ભક્તિમાર્ગ સરખો છે. એ બે વચ્ચે ભેદ માત્ર એ છે કે ભાગવતમાં ઇશ્વરને પતિ અથવા આશક માનેલા છે, ત્યારે ઇરાનના સુફીઓ ભક્તને પતિ અથવા આશક ગણે છે, અને ઈશ્વર પત્ની અથવા માશુકનું સ્થાન લે છે. સુફી માર્ગ આ પ્રમાણે એક બહુ ઉંચો ભક્તિમાર્ગ છે, અને એ ઇરાનના લોકોની ઝરથોસ્તી તરીકેની તેમ મુસ્લીમ તરીકેની ધાર્મિક ભાવનાને કોઇ એક નવા અને ઉચ્ચતર પ્રદેશમાં લઇ જાય છે. સુફીઓમાં કોઇ કોઈ એવા પણ થયા હતા કે જેઓએ આ ભક્તિમાર્ગને કંઇક અંશે આડે માર્ગે વાળ્યો હતો, પણ એથી એ માર્ગને કંઇ લાંછન લાગતું નથી. તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં એ માર્ગે સમગ્ર ઇસ્લામ જનતા ઉપર ઘણો જ ઉપકાર કર્યો છે, કેમકે તેઓને એથી એક નવી જ દિશા અને ગતિ પ્રાપ્ત થયાં છે. મૂળ ઈસ્લામમમાં સેવ્ય અને સેવકનો ભાવ છે, અને એમાં ઉંડો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રેમ, ઈશ્વર અને આત્મા વચ્ચે અતિશય નિકટનો પ્રેમ જોવામાં આવતો નથી. આ ખામી સુફીઓએ દૂર કરી છે, અને મુસ્લીમોમાં તેઓની લોકપ્રિયતા પણ એ જ કારણે છે. સુફીઓમાં મુખ્ય જલ્લાલુદ્દીન રૂમી, હાફેઝ, મઝનવીનો લેખક, ઓમારખય્યામ વગેરે હતા, અને આ મહાન ભક્તો માત્ર ઇસ્લામી આલમમાં નહિ પણ સમગ્ર માનવજાતિમાં ખ્યાતિ પામ્યા છે.

સુફીમાર્ગની સમગ્ર ઇસ્લામ ઉપર ઘણી જ ઉંડી અસર થઈ છે. કદાચિત્ આ અસર અન્ય દેશોના ઇસ્લામીઓમાં હશે તે કરતાં હિંદુસ્થાનમાં વધારે પ્રમાણમાં હશે. આ બાબતમાં સરદાર ઇકબાલ અલી સાહેબ પોતાના "ઈસ્લામી સુફીમાર્ગ" નામના પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:

"સુફીમાર્ગમાં ઇશ્વર સાથે સખ્ય અને ઐક્ય પામવાની પ્રેમથી ભરેલી અને ઉંડી અભિલાષા રહેલી હોવાના કારણે તેનો પ્રચાર હિંદુસ્થાનમાં જેટલો થયો છે તેટલો કોઇ બીજા દેશમાં થયો નથી. આ એક જ દેશ એવો છે કે જેમાં ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા અતિશય તીવ્ર અને સર્વ-વ્યાપી છે, અને એના પરિણામે હિંદુસ્થાનમાં મુસલમાનોમાંનો પોણો ભાગ અને એથી પણ કંઇક વધારે એક કે બીજા દરવેશોના સંઘ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ સંઘોનું મુખ્ય કાર્ય મનુષ્યના આત્માનું ઇશ્વર સાથે ઐક્ય સાધવાનું છે, અને એમાં જ તેઓએ પૂર્ણ આનંદ માન્યો છે."

આ લેખકના કહેવા પ્રમાણે હિંદુસ્થાનના મુસ્લીમો સુફીમાર્ગ પ્રત્યે આટલા બધા આકર્ષાયા છે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેઓનો મ્હોટો ભાગ હિંદુઓમાંથી આવેલો હોવાથી તેઓએ હિંદુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાતિનો ધાર્મિક ભાવનારૂપ વારસો હજુ કાયમ રાખ્યો છે. વળી આ વાત સુફીમાર્ગનું મૂળ હિંદુસ્થાનનું તત્ત્વજ્ઞાન છે એવી કેટલાક વિદ્વાનોની જે માન્યતા છે તેનું કંઇક અંશે સમર્થન કરે છે. એનું મૂળ પૂર્ણાંશે હિંદુ ન હોય તો પણ તે આર્યજાતિના વિચારમાં તો રહેલું છે જ, પછી તે ભલે હિંદુસ્થાન, કે ઈરાન, કે ગ્રીસમાં હોય, કે થોડા થોડા અંશે હિંદુસ્થાન, ગ્રીસ અને ઇરાન એ ત્રણેય દેશોમાં હોય. એ વાત તો ચોક્કસ છે કે સુફી-ભક્તિ એ સેમેટિક નહિ, પણ આર્ય છે, અને તે ભગવદ્‌ગીતા કે ઉપનિષદ કે પ્લેટોના સંવાદો વગેરેમાં જે તત્ત્વજ્ઞાન આપેલું છે તેને બહુ મળતી છે. સુફીમાર્ગ કુરાનનો અસ્વિકાર કરતો નથી; તે કોઇ પણ વસ્તુનો અસ્વિકાર કરતો નથી. તેનું કાર્ય નકારાત્મક નથી. તે તેના ઉચ્ચતમ ભાવમાં આત્માને સીધો પરમેશ્વર કને લઈ જાય છે. તેઓમાંના જેઓ ફીલસુફ કે જ્ઞાની હતા, તેઓએ કુરાનમાં આપેલા સિદ્ધાંતોનો અર્થ સમજાવ્યો છે, પણ તે બહુ જ વિસ્તૃત રૂપે, અને તેઓએ કુરાનમાંથી માત્ર એ જ કલમો લીધેલી છે કે જેનો અર્થ આ પ્રમાણે સરલતાથી થઈ શકે. આ રીતે તેઓએ કુરાનનો કોઇ પણ પ્રકારે અસ્વિકાર કર્યો નથી એટલું જ નહિ, પણ તેને માન્ય રાખી તેઓ પોતાના ધાર્મિક વિચારમાં આગળ વધેલા છે.

હિંદુસ્થાનમાં બહારથી જે મુસ્લીમો આવ્યા તેઓમાંના કેટલાક સુફી હતા. ખાસ કરીને મોગલ શહેનશાહતના સ્થાપક બાબર ઉપર સુફીમાર્ગે બહુ ઉંડી અસર કરેલી હતી. તેના પૌત્ર અકબર ઉપર પણ એ અસર જોવામાં આવે છે. એ માર્ગ આ રાજ્ય વંશમાં ઉતર્યો હોય એમ જણાય છે, કેમકે શાહજહાનનો પુત્ર દારા પણ સુફીમાર્ગ પ્રત્યે ઘણો આકર્ષાયો હતો. આને લીધે તેનું હ્રદય એટલું બધું ઉદાર બન્યું હતું કે તેણે ઉપનિષદોનું ભાષાંતર ઇરાનની ભાષામાં કરાવ્યું હતું એ રાજ્યવંશમાં ઔરંગઝેબે આ માર્ગનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનાદર કર્યો, અને તેના પરિણામે તે પોતાના ધાર્મિક વિચારમાં સંકુચિત અને ધર્માંધ બન્યો. આનું પરિણામ મોગલ શહેનશાહતના વિનાશરૂપે આવ્યું. અહિં એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે હિંદુસ્થાનમાં થઇ ગયેલા મુસ્લીમ રાજ્યવંશોમાં સહુથી મહાન મોગલવંશ હતો, અને એ કે આ વંશમાં જ્યાંસુધી સુફીમાર્ગનો કંઇક ભાવ અને સ્પર્શ રહ્યો હતો ત્યાંસુધી જ તે મહાન રહ્યો હતો.

આપણે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે સુફીમાર્ગ મ્હોટે ભાગે ઇરાનમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, અને એ કારણથી તે એ દેશનું "ગૌરવ" યથાર્થ રીતે મનાયો છે. આ વાતનો અસ્વિકાર કરવો એ ઇરાનને અન્યાય કરવા સરખું છે. એમ છતાં આ પ્રકારના પ્રયત્નો કોઇ કોઈ મુસ્લીમો કરે છે. દાખલા તરીકે, આપણે જે મુસ્લીમ વિદ્વાનનું એક કથન આગળ આપ્યું છે, તે એમ કહેવા માગે છે કે સુફીમાર્ગનું મૂળ અને તેનો વિકાસ ઇસ્લામને જ આભારી છે, અને એમાં આર્યજાતિની ધાર્મિક ભાવના નથી. તેના આ વિચારનું સમર્થન કરવા માટે તે સુફીમાર્ગનો ઇરાન સાથે જે ગાઢ સંબંધ છે તે છૂપાવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને પોતાના પુસ્તકમાં સુફીવાદના પ્રચારના સંબંધમાં જ્યાં જ્યાં ઇરાન અને ઇરાકની વાત આવે છે, ત્યાં ત્યાં એ દેશોનું નામ આપતો નથી, પણ તેને મધ્ય-એશિયા કહે છે. આમ કરવું એ ઇરાનને અન્યાય કરવા સરખું છે એટલું જ નહિ, પણ તે વ્યર્થ અને હાસ્યાસ્પદ છે. સુફીમાર્ગનો ઇરાન અને હિંદુસ્થાન સાથેનો ખાસ સંબંધ એવો તો સુપ્રસિદ્ધ છે કે એનો ઇનકાર કરવો એ સૂર્યના પ્રકાશનો ઇનકાર કરવા સરખું છે.

ઝરથોસ્તી ધર્મની ઇસ્લામ ઉપર બીજી જે કંઇ અસર થઈ હતી, તે સંબંધમાં ડો. ગોલ્ડઝીહેર નીચે પ્રમાણે કહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"મુસ્લીમોએ ઇરાકનો કબજો લીધો એનું પરિણામ તેઓના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં બહુ અગત્યનું થયું હતું. ઇરાનના તત્ત્વજ્ઞોએ ઇસ્લામમાં પોતાના જૂના ધર્મનાં કેટલાંક તત્ત્વો દાખલ કર્યાં, અને અરબસ્થાનના મુસ્લીમોએ ઇરાનીઓ કનેથી તેઓના પ્રાચીન અને અતિશય ગૂઢ ધાર્મિક વિચાર સ્વિકારી પોતાના ધર્મને વધારે ગંભીર અને ઉંડો બનાવ્યો. આ કારણથી ઇરાકમાં ઇસ્લામના આવ્યા પછી જે બૌદ્ધિક હીલચાલ શરૂ થઇ, તેનું ઇસ્લામના ઘડતર ઉપર થયેલું પરિણામ ઘણું જ અગત્યનું છે. આ હીલચાલનાં મુખ્ય સ્થાન બસરા અને કુફા હતાં. અહિં જે કાંઇ કાર્ય થયું તેમાંના અનેક તત્ત્વો ઇરાનના પ્રાચીન જ્ઞાન અને ધર્મવિચારમાંથી દાખલ થયેલાં હતાં."

વળી તે આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કેટલુંક ઉમેરે છે :

"આબાસાઇદ વંશે પોતાની રાજ્યધાની અંબાર અને બગદાદમાં સ્થાપી. આ બગદાદ સસાનીયદ વંશની રાજ્યધાની હતું. અહિં આબાસાઇદોએ સસાનીયન રીતરિવાજ સ્વિકાર્યાં. તેઓ હવે આરબ શેખ કહેવાતા નહોતા, અને તેઓએ ઇરાનના શાહનો ખિતાબ ધારણ કર્યો હતો ....વળી તેઓ માત્ર રાજ્ય સત્તાધીશ ન હતા; તેઓ પરમ ધર્માધિકારી પણ હતા. તેઓ સસાનીયદોની માફક પોતાને 'બાઘી' એટલે દૈવી કહેવરાવવા લાગ્યા હતા. આ શબ્દ તેના મૂળમાં "ભાગ" છે. ખલીફ તરીકે તેઓ ઇરાનના રાજાના સર્વ અધિકાર ગ્રહણ કરવા લાગ્યા હતા, અને એ સાથે તેઓએ રાજ્યદરબારની ઘણી રસમો, રાજ્યાધિકારનું તંત્ર અને તેની રીતભાત વગેરે તેઓ સસાનીયદ વંશ નીચે જે હતાં તે સ્વિકાર્યાં હતાં. રાજ્ય એ એક પ્રકારના ધાર્મિક સંપ્રદાય સરખું બની રહ્યું, અને એનો મુખ્ય અધિકારી એટલે રાજા એ પેગંબરનો ઉત્તરાધિકારી ગણાયો. કોઇ પણ રાજ્ય યોગ્ય થવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટે ધર્મના નિયમાનુસાર હોવું જોઇએ, અથવા તો રાજ્ય અને ધર્મ વચ્ચે પૂર્ણ ઐક્ય હોવું જોઇએ, એ સૂત્રો પૂર્ણાંશે મુસ્લીમ સૂત્રો છે, પણ જે પુસ્તકમાંથી તે લેવામાં આવ્યાં છે તે કોઇ મુસ્લીમ લેખકનું લખેલું નથી, પણ એ પેહેલવી ભાષામાં લખાયેલું છે અને તેનું નામ દિનકર્દ છે. આ પુસ્તક ઝરથોસ્તી ધર્મનું છે."

રાજ્યાધિકાર અને ધર્માધિકાર બન્ને એક સાથે રહેવા જોઇએ એવી જે માન્યતા ઇસ્લામમાં જોવામાં આવે છે તે ઝરથોસ્તી ધર્મની અસર નીચે વિકાસ પામી. આ માન્યતા અને તેનું પરિણામ જે ખિલાફત છે તેણે ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. એ માન્યતા લગભગ અત્યાર સુધી ચાલુ રહેલી હતી. બીજી બાજુ સુફીમાર્ગે સમગ્ર ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં મુસ્લીમોની ધાર્મિક ભાવનાને ઉચ્ચ કરવામાં બહુ મ્હોટો ફાળો આપ્યો છે. આ રીતે આ બન્ને વસ્તુઓ–ખિલાફત અને સુફીમાર્ગ–ઇરાનમાંથી ઇસ્લામમાં આવી છે. ઇરાને આ બે જ વસ્તુ ઇસ્લામને આપી હોય, અથવા તેઓનો વિકાસ કરવામાં ઘણી સહાયતા આપી હોય તો એમ કરતાં તેણે ઇસ્લામની ઘણી મ્હોટી સેવા કરી છે.

અત્યાર સુધી આપણે ઇરાને ધર્મના ક્ષેત્રમાં ઇસ્લામ ઉપર જે અસર કરી છે તેનો વિચાર કર્યો છે. હવે આપણે એ અસર સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં શી થઇ છે તેનો વિચાર કંઇક કરીએ. જેઓ મુસ્લીમ લોકોના પરિચયમાં આવે છે તેઓને કેટલીક વાર કોઇ એક ઉચ્ચ પ્રકારની ખાનદાનીનો અનુભવ થાય છે. આ પુસ્તકના લેખકને કોઇ કોઇ મુસ્લીમોમાં આ પ્રકારનું સૌજન્ય જોઇ વિચાર થતો હતો કે આ વસ્તુ આ લોકોમાં આવી કયાંથી ? એ ખાનદાની કે સૌજન્ય હિંદુઓમાં જોવામાં આવતા એ ગુણો કરતાં જૂદો જ પ્રકારનાં છે : વળી મુસ્લીમોમાં પણ તે અપવાદરૂપ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝરથોસ્તી ધર્મનો અભ્યાસ કર્યા પછી લેખકને આ ગુણનું મૂળ માલુમ પડયું છે: એ ગુણ ઇરાની સંસ્કૃતિમાંથી આવેલા છે. આરબ લોકોમાં ઘણા ઉચ્ચ ગુણો, જેવા કે શૌર્ય, ઉદારતા વગેરે મહમદ પેગંબર પહેલાંના સમયથી હતા, અને એ ગુણો ઉપર ઇસ્લામે ભાર મૂક્યો એટલું જ નહિ, પણ તેણે તેમાં ઉમેરો પણ કીધો. એમ છતાં આ પ્રકારની ખાનદાની એ કંઇ નવી જ વસ્તુ છે, અને એ ખલીફોના દરબારમાં જન્મ પામેલી જણાય છે. મુસ્લીમોએ જ્યારે ઈરાન સર કર્યું ત્યારે ઝરથોસ્તીઓ રાજકિય દૃષ્ટિએ નબળા ભલે પડયા હોય, પણ તેઓનાં સૌજન્ય, ખાનદાની વગેરે તો કેટલાક સૈકાઓ પહેલાં તે હતાં એવાં જ કાયમ રહેલાં હોવાં જોઇએ. તેઓના ગૌરવ કાળે તેઓએ જે વૈભવ અને જાહોજલાલી જોયાં હતાં, તે બહુ થોડી જાતિના લોકોમાં હતાં, અને એનાં કેટલાંક સુપરિણામો આ ખાનદાની અને સૌજન્ય હતાં. ઇસ્લામે ખિલાફતના વિકાસ સાથે સ્વાભાવિક રીતે આ વસ્તુઓ ગ્રહણ કરી હતી. ભૂતકાળમાં બગદાદ, બસરા, બુખારા વગેરે ઝરથોસ્તી ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને રાજ્યાધિકારના કેન્દ્રસ્થાનો હતાં, અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ પણ અહિં જ વિકાસ પામી હતી. ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ સ્વાભાવિક રીતે ફારસી ભાષા તરફ વળે છે એ પણ એ સંસ્કૃતિ ઉપર થયેલી ઇરાનની અસર સૂચવે છે.

ઇરાનીઓએ ઇસ્લામ ઉપર આ સિવાય બીજા એક ક્ષેત્રમાં ઘણી અસર કરી છે. આ ક્ષેત્ર સાહિત્યનું છે, અને તેમાં ધાર્મિક અને સામાન્ય સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. તેઓએ પ્રથમ પોતાની ભાષામાં ઇસ્લામને લગતું ઘણું સાહિત્ય તૈયાર કર્યું, અને સ્વાભાવિક રીતે એમાં ઝરથોસ્તી વિચાર આપોઆપ દાખલ થયા હતા. આ ઉપરાંત તેઓએ આરબી ભાષામાં ઇસ્લામને લગતું સાહિત્ય રચવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘણી મદદ કરી હતી. તેઓની આ સેવાનું સાક્ષ્ય અનેક પશ્ચિમના વિદ્વાનો–વોન ક્રેમર, બ્રોકેલમાન, બ્રાઉન, નીકલસન વગેરેએ આપ્યું છે. આ સાહિત્ય કવિતાથી માંડીને વ્યાકરણ સુદ્ધાંત સર્વ પ્રકારનું છે. વળી કેટલાક ઇરાની લેખકોએ પોતાનાં પેહેલવી ભાષાનાં પુસ્તકોનું ભાષાંતર આરબી ભાષામાં કરી એને વિચારથી સમૃદ્ધ કરી. બ્રોકેલમાન તો ત્યાં સુધી કહે છે કે "આ બાબતમાં વધારે સંશોધન થશે તો આરબી ભાષાની શૈલિ સુદ્ધાંત કંઇક અંશે ઈરાનીઓના હાથે ઘડાઇ છે એવું માલુમ પડશે." ધાર્મિક સાહિત્યના સંબંધમાં પણ ઇરાનીઓનો ફાળો આરબી ભાષા પ્રત્યે એવો જ હતો.

ઇરાનનો ઇતિહાસ કમભાગ્યે મુસ્લીમોએ એ દેશ હાથમાં લીધો ત્યાર બાદ અંધાધુંધીથી ભરેલો રહ્યો છે. એ દેશમાં અનેક ક્રાંતિઓ થઇ. એમાંની એકના પરિણામે સુફીઓ સત્તાધીશ થયા, અને તેઓએ શીઆ પંથ સ્થાપ્યો. આમ કરવાનું એક મુખ્ય કારણ અન્ય ઇસ્લામી દેશોથી જૂદા પડી ઈરાનનું રાષ્ટ્રિય સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરવાનું હતું, અને એના પરિણામે ઇરાનને ઘણો વિરોધ સહન કરવો પડયો હતો. એ સમયે તુર્ક લોકો સુન્ની પંથ અને ખિલાફતના મુખ્ય આધારરૂપ હતા, અને તેઓ ઇરાનીઓના દુશ્મન ઇસ્લામના ઉદય પહેલાં સેંકડો વર્ષોથી હોવાના કારણે, એ બન્ને પ્રજાઓ વચ્ચેનો વિરોધ વધારે પ્રબળ થયો, અને એ વિરોધે ધાર્મિક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેઓ વચ્ચે અનેક યુદ્ધો થયાં, અને એના પરિણામે ઈરાન દેશ છીન્નભીન્ન થઇ ગયો.

આ પ્રમાણે સુફીઓની સત્તા લગભગ બે સદી ચાલ્યા પછી ઇરાનને અફઘાનોએ સર કર્યું, પણ તેઓ ત્યાં લાંબો કાળ ટકયા નહિ. ત્યાર બાદ નાદીરશાહે પોતાની સત્તા ત્યાં સ્થાપી. આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણુસ તુર્ક જાતિનો હતો, પણ તેની નેમ ઇરાનમાં એક તદ્દન સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની હતી, અને તેની સાથે તેને એક એવો ધર્મ સ્થાપવો હતો કે જેમાં શીઆ અને સુન્ની બન્નેનો સમાવેશ થાય. પણ તે તુરત મૃત્યુ પામ્યો, અને ઈરાનની મૂશ્કેલીઓ ફરીથી શરૂ થઈ. તેની નબળાઇનો લાભ લઇ જૂદાં જૂદાં રાજ્યોએ તેના ઉપર આક્રમણ કરવા માંડયું. આમાંનું એક મુખ્ય રાજ્ય રૂશિઆનું હતું અને ૧૮૧૩ ની સાલથી તેણે ઈરાનમાં પોતાની સત્તા જમાવવા માંડી. આથી અંગ્રેજોને પણ તેમ કરવા ઇચ્છા થઈ, અને રૂશિયાના પગપેસારાએ તેમને બહાનું આપ્યું. પરિણામે ઇરાનની ઉત્તરમાં રૂશિયાની રાજ્યસત્તાનું અને દક્ષિણમાં અંગ્રેજોની સત્તાનું આધિપત્ય સ્થપાયું. એ સમયે આ બે મહાન રાજ્યો કે સામ્રાજ્યોમાંથી એકેયે ઇરાન પૂરેપૂરૂં સર ન કર્યું તેનું એક માત્ર કારણ એ હતું કે એ બન્ને સત્તાઓ બહુ પ્રબળ હતી, અને ઈરાન કંઇક અંશે સ્વતંત્ર રહ્યું એ તેઓની પરસ્પર પ્રતિસ્પર્ધાને આભારી હતું. આ સ્થિતિમાં અને કેટલીક રાજકિય અંધાધુંધી અને અવ્યવસ્થા વચ્ચે ઈરાન જેમતેમ એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે જીવતું રહ્યું. ૧૯૧૪-૧૯૧૮ ના યૂરોપના મહાન વિગ્રહ પછી રૂશિઆએ ઈરાન ઉપરનો પોતાનો કાબુ ઘણે અંશે ઢીલો કર્યો અથવા છેક નાબુદ કર્યો, અને એના પરિણામે અંગ્રેજોએ પણ તેમ કર્યું. આ સમયમાં ઇરાન ઉપર રઝાશાહ પેહેલવીએ પોતાની સત્તા જમાવી, અને એ દેશને તેણે કેટલીક રીતે સબળ બનાવ્યો. આ શાહને પોતાના દેશના પ્રાચીન ગૌરવનું એટલું બધું તીવ્ર ભાન હતું કે તેણે પેહેલવી નામ ધારણ કર્યું હતું. તેના સમયમાં ઇરાને મહા કવિ ફીરદોશીની હજારમી સંવત્સરી બહુ જ ભાવ અને અને ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવી હતી, અને તેના પરિણામે ઇરાનની રાષ્ટ્રિય ભાવના બધી રીતે દૃઢ થઇ હતી. વર્ત્તમાન યુદ્ધના કારણે આ પુસ્તક લખાય છે એ જ અરસામાં રૂશિયા અને અંગ્રેજ એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બન્નેએ ઇરાન ઉપર ચઢાઈ કરી એ દેશને સર કર્યો છે, અને રઝાશાહને પોતાની ગાદી છોડવાની ફરજ પડી છે.

આધુનિક સમયમાં ઈરાનમાં એક મ્હોટી ધાર્મિક હીલચાલનો જન્મ થયો છે, જે અવશ્ય ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. આ બહાઈ ધર્મ નામે ઓળખાય છે, અને તે એક નવો ધર્મ હોવાનો દાવો કરે છે. એ પંથના પહેલા પુરૂષે બાબ અર્થાત્ દ્વાર નામ ધારણ કર્યું હતું, અને ઇસુ ખ્રિસ્ત પહેલાં બાપ્તીસ્મા આપનાર યોહાન આવ્યા હતા અને તેણે કહ્યું હતું કે તેની પછી તેના કરતાં એક વધારે મ્હોટા પુરૂષ આવવાના છે, એ જ પ્રમાણે બાબે જાહેરાત કરી હતી. બાબ પછી બીજા પુરૂષ બહાઉલ્લા થયા, અને તેણે આ નવો પંથ બહુ વધાર્યો. આ બન્ને પુરૂષોને પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે ઇરાનના ધર્મચુસ્ત મુસ્લીમોના હાથે પોતાનો પ્રાણ આપવો પડયો હતો, અને તેઓના શિષ્યોમાંના અનેકને એ જ પ્રમાણે શાહીદ થવું પડયું હતું. આ મહાન ભોગના પરિણામે એ ધર્મની વૃદ્ધિ પુષ્કળ થઈ, અને તે માત્ર ઇરાનમાં જ નહિ, પણ જગભર ફેલાયો. આજે બહાઈપંથના અનુયાયીઓ જગતના સર્વ મ્હોટા દેશોમાં છે અને કદાચિત્ ન્હાના દેશોમાં પણ હશે. આ પંથનો ત્રીજો નેતા અબ્દુલ બહા હતો. તેને પણ લગભગ છત્રીસ વર્ષ સુધી બંદીવાન તરીકે રહેવું પડયું હતું.

આ ધર્મના અનુયાયીઓ બહાઉલ્લાને ઈશ્વરના એક પ્રકારના અવતાર તરીકે માને છે, અને મનુષ્યો વચ્ચે કોઇ પણ પ્રકારનો ધાર્મિક કે વર્ણનો કે વર્ગનો ભેદ ન રાખતાં પરસ્પર ભ્રાતૃભાવ રાખવો એ તેનું ખાસ લક્ષણ છે. આ વાતમાં તે અન્ય ધર્મોથી જૂદો પડે છે, અને એમાં જ તેનું આકર્ષણ રહ્યું છે. આ લેખકે અમેરિકામાં અનેક પંથના લોકો જોયા, પણ તેઓમાં ભાગ્યે જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઇ એવા હશે કે જે ભ્રાતૃભાવમાં આ બહાઇ લોકોથી ચઢી જતા હોય. વિશેષતઃ બહાઇપંથનો જન્મ ઇરાન સરખા મુસ્લીમ દેશમાં થયો, તો પણ પ્રથમથી જ તેમાં પુરૂષ અને સ્ત્રી વચ્ચેનો ભેદ દૂર કરવામાં આવેલો છે. એમાં સ્ત્રીને ઘણું સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવ્યું છે, અને તે એટલે સુધી કે યૂરોપની સ્ત્રીઓને પણ એ ધર્મના ઉદયકાળે એટલું સ્વાતંત્ર્ય નહોતું. આ સિવાય આ ધર્મે પહેલેથી જૂદા જૂદા દેશો વચ્ચે શાંતિ રહેવી જોઇએ એ પેગામ જગતને આપ્યો છે. માનવજાતિની એકતા કરવા પ્રત્યે એણે ચોક્કસ મ્હોટો ફાળો આપ્યો છે. કંઇક અંશે આ હીલચાલ હિંદુસ્થાનમાં આધુનિક કાળમાં જન્મ પામેલી બ્રાહ્મસમાજ સરખી છે, જો કે એ બ્રાહ્મસમાજ કરતાં વધારે જીવંત છે. એનો પ્રચાર જગભર થયો એનું કારણ પણ એના જીવંતપણા અને એણે આપેલા ભોગમાં રહેલું છે. એમાં ઇરાનની પ્રાચીન ધાર્મિક ભાવના પુનઃ જાગૃત થઇ હોય એવું જણાય છે. આ ધર્મ ઇસ્લામથી સ્વતંત્ર છે, અને એ કારણે જ એને મુસ્લીમોના હાથે બહુ વિરોધ સહન કરવો પડયો હતો. આ ધર્મનું ભવિષ્ય ઇરાનમાં તેમજ અન્ય દેશોમાં ઉજ્જવળ છે એમાં જરા પણ શક નથી.

આ પ્રકરણમાં આપણે જે જે વાતો વિચારી ગયા તે તે ફરી યાદ કરી લઇએ. ઇસ્લામનો જન્મ થયો ત્યાર પહેલાં શતકો સુધી ઇરાનની અસર અરબસ્થાનના લોકોના જીવનના એક કે બીજા પ્રદેશમાં થઇ રહી હતી. આ ઉપરાંત ઇસ્લામે જે બધા મહાન સિદ્ધાંતો યહુદી-ધર્મ અને ખ્રિસ્તી-ધર્મમાંથી ગ્રહણ કર્યા છે, તેમાંના કેટલાક ઝરથોસ્તી ધર્મમાંથી આવેલા હોવાથી, ઈસ્લામ આ સિદ્ધાંતો માટે ઝરથોસ્તી ધર્મનો ઋણી છે. ઈસ્લામે ઈરાનને સર કર્યું ત્યાર બાદ ખિલાફતનો વિકાસ કરવામાં ઇરાને સર્વ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકારની સહાયતા આપી હતી. એ જ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં સુફીમાર્ગને જન્મ આપીને, અથવા તેના વિકાસમાં ઘણો મ્હોટો ભાગ લઈ ઇરાને સમગ્ર ઇસ્લામ ઉપર બહુ ઉપકાર કર્યો છે. આ સિવાય ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ, ફીલસુફી અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઇરાને જેટલું કાર્ય કર્યું છે, તેટલું અન્ય કોઇ મુસ્લીમ દેશે ભાગ્યે જ કર્યું હશે. આધુનિક સમયમાં જગતના જે બે ત્રણ નવા ધર્મો નીકળ્યા છે તેમાંનો એક અર્થાત્ બહાઇ ધર્મ ઇરાનમાંથી આવેલો છે, અને આ ધર્મે ઇરાનીઓને તેમ અન્ય જાતિના લોકોને ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં ઉદારતા શિખવી છે. આ રીતે ઇરાને, પ્રાચીન કાળથી આર્ય સંસ્કૃતિનો અતિ ઉચ્ચ વારસો લઇ આવતા ઇરાને ઇસ્લામનો સ્વિકાર કર્યો એ ખરૂં, પણ તેણે ઇસ્લામ ઉપર ઘણી ઉંડી અને વિસ્તૃત અસર કરી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૩

ઝરથોસ્તીઓનું હિંદુસ્થાનમાં આગમન

અરબસ્થાનના મુસ્લીમોએ ઈરાન જીત્યું ત્યાર પછી એ હતભાગી દેશની પ્રજાને પોતાના વિજેતાઓને હાથે ભયંકર યાતનાઓ સહન કરવી પડી હતી. મુસ્લીમોએ એ દેશને સર કર્યો હતો અને તેઓ એ કાળે પોતાના ધર્મનો ફેલાવો તેમ તેઓના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરવામાં ઘણો ઉત્સાહ ધરાવતા હતા, એટલે તેઓએ ઈરાનના લોકોને પોતાનો ધર્મ ગ્રહણ કરવા ફરજ પાડી, અને જેઓ તેમ કરવા તૈયાર નહોતા તેઓને મોતની સજા થતી. ઝરથોસ્તીઓની આ પ્રકારની સતાવણી લાંબો કાળ ચાલી હતી, કેમકે મુસ્લીમોને આખો ઇરાન સર કરવામાં કેટલોક વખત લાગ્યો હતો. આ મુદત દરમ્યાન કદાચિત્ લાખો ઝરથોસ્તીઓએ પોતાના વિજેતાઓનો ધર્મ સ્વિકારવાને બદલે મરવું પસંદ કર્યું હશે, પણ એ સંબંધે આપણી પાસે કંઇ ચોક્કસ હકીકત નથી. તેઓમાંના અમૂક માણસો પોતાનો દેશ છોડી દરિયો ખેડતા ખેડતા એક તદ્દન અજાણ્યા દેશમાં આવી ચઢયા એ બતાવે છે કે એ કાળે ઇરાનમાં એવાં ઘણાં માણસો હશે, જેઓએ ઇસ્લામ એકદમ ગ્રહણ કર્યો નહિ હોય, અથવા તો તેમ કરવા કરતાં મરવું વધારે પસંદ કર્યું હશે. જેઓ નબળા મનના હતા તેઓએ ઇસ્લામનો સ્વિકાર કર્યો ખરો, પણ એ માત્ર બાહ્ય હતો. એમ કહેવાય છે કે એક સમયે રોજ એક લાખ ઝરથોસ્તીઓ પોતાનો ધર્મ છોડી ઇસ્લામ ગ્રહણ કરતા હતા. આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકારનો ફરજિયાત ધર્મ-ગ્રહણ એ ઇસ્લામને તેમજ ઝરથોસ્તીઓને હાનિકર્ત્તા હતો એમાં કંઇ શક નથી. કોઇ પણ ધર્મ સંખ્યાનો વિચાર કરવા લાગે છે ત્યારે તેનું આધ્યાત્મિક બળ તેટલા જ પ્રમાણમાં ઘટે છે.

મુસ્લીમોએ સમગ્ર ઇરાનને ઈ. સ. ૬૪૧ માં સર કર્યો. ત્યાર પછી તુરત જ ઝરથોસ્તીઓની સતાવણી શરૂ થઇ અને ઘણાએ આ નવો ધર્મ ગ્રહણ કર્યો. પણ એવાં ઘણાં મનુષ્યો હતાં કે જે મુસ્લીમોથી ભાગી છૂટ્યા અને ઇરાનના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં જઇ રહ્યા. તેઓને પોતાનો ધર્મ છોડવા કરતાં પોતાનું પ્યારૂં વતન છોડવું એ વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય લાગ્યું હતું મુસ્લીમોએ ધીમે ધીમે આ ડુંગરાળ પ્રદેશો સર કર્યા, અને ઝરથોસ્તીઓને કાં તો ઇસ્લામ સ્વિકારવો પડયો, અથવા પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવો પડયો. આમાંના થોડાએક વળી ભાગી છૂટ્યા અને ઇરાનના અખાતમાં આવેલા ઓરમઝ નામના ટાપુમાં આવી રહ્યા. જયારે આખરે આ ટાપુ ઉપર ભય આવી પડયો, ત્યારે ત્યાંના ઝરથોસ્તીઓએ હિંદુસ્થાનનો માર્ગ લીધો. એ સમયે હિંદુસ્થાન ઇરાનીઓને છેક અજાણ્યો નહોતો, કેમકે હિંદુસ્થાન અને ઇરાન વચ્ચે વેપાર પૂરતો વ્યવહાર કદાચિત્ સૈકાઓ થયાં ચાલતો આવેલો હતો. પણ વેપાર માટે જવું એ એક વાત હતી, અને ત્યાં કુટુંબકબીલા સાથે હમેશને માટે રહેવા જવું એ બીજી વાત હતી. એમ છતાં ઇરાનીઓએ તેમ કરવું પસંદ કર્યું એ બતાવે છે કે તેઓને તેઓનો ધર્મ અતિશય પ્યારો હતો, અને તે માટે તેઓ એક છેક અજાણ્યા દેશમાં પોતાનાં બાળબચ્ચાં સહિત જવા તૈયાર હતા. વળી તેઓને કદાચિત્ હિંદુસ્થાન સંબંધી થોડીઘણી માહિતી હોવા સંભવ છે, અને તેઓ એ પણ જાણતા હોય કે હિંદુસ્થાનની સંસ્કૃતિ બહુ ઉદાર હતી. આ રીતે કેટલાક ઝરથોસ્તીઓ, પુરૂષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો ઇશ્વરમાં અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક અપરિચિત દેશના આતિથ્યમાં ભરોસો રાખી, પોતાનો ધર્મ પાળવા માટે પોતાનો દેશ હમેશને માટે છોડી ગયા. તેઓની સંખ્યા કેટલી હતી એ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી; તેઓ હજારોની સંખ્યામાં નહિ હોય તો પણ સેંકડોની સંખ્યામાં તો હતા જ.

આ લોકોએ ઇશ્વરમાં અને હિંદુસ્થાનના લોકોમાં જે ભરોસો રાખ્યો હતો તે યોગ્ય જ હતો. તેઓએ હિંદુસ્થાનમાં તુરત જ પોતાનું ઘર કર્યું, અને એ વાતને આજે લગભગ બારસો વર્ષ થઇ ગયાં છે તો પણ હિંદુઓ તરફથી એક વખત પણ તેઓની કોઇ પ્રકારની સતાવણી થઇ નથી. જગતના સર્વ દેશોમાં હિંદુસ્થાન જ એક એવો દેશ છે કે જ્યાં જૂદા જૂદા દેશોના લોકો છેક પ્રાચીન કાળથી ધાર્મિક કે રાજકિય સતાવણી કે એવા કોઇ બીજા કારણથી આવેલા છે, અને જ્યાં તેઓ ઉપર કોઇ પ્રકારનો જુલ્મ થયો નથી. પારસીઓ હિંદુસ્થાનમાં આવવાને બદલે યૂરોપમાં ગયા હોત તો તેઓનું આજે નામ નિશાન પણ રહ્યું ન હોત. તેઓની સ્થિતિ યહુદીઓની સ્થિતિ કરતાં વધારે ખરાબ કરવામાં આવી હોત, અને તેઓની સંખ્યા છેક ન્હાની હોવાથી તેઓને જબરદસ્તીથી ખ્રિસ્તી કરવામાં આવ્યા હોત અગર તેઓ નાબુદ થયા હોત. આથી ઉલટું જ હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમથી જ સર્વ ધર્મોના લોકોને પોત પોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ આપવામાં આવેલી હોવાથી જે કોઈ આવ્યા તેઓને કદિ પણ મૂશ્કેલી પડી નથી. કોચીન તરફ લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલાં કેટલાક યહુદીઓ આવેલા હતા, અને તેઓ પોતાનો ધર્મ તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે આજસુધી પાળતા આવ્યા છે. એ જ પ્રમાણે લગભગ પંદરસો વર્ષ પહેલાં સીરીયન ખ્રિસ્તીઓની એક ટોળી મલબાર અને ત્રાવણકોરમાં આવેલી હતી, અને તેઓ આજે વર્ત્તમાન છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓની સંખ્યા લગભગ દસ લાખની છે. તેઓ ઉપર આ દેશના હિંદુ લોકોએ કદિ પણ જુલ્મ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્યો નહોતો, અને તેઓ ઉપર પ્રથમ જે કંઇ જુલ્મ થયો તે ગોઆ તરફના યૂરોપીયન રોમન કેથોલિક લોકોના હાથે થયો હતો.

આ ઝરથોસ્તીઓ અથવા આધુનિક પારસીઓના પિતૃઓ હિંદુસ્થાનમાં આઠમી સદીની શરૂઆતમાં આવ્યા. તેઓ પ્રથમ ક્યાં ઉતર્યા તે સંબંધમાં જૂદી જૂદી દંતકથાઓ છે એટલે એ બાબતમાં પૂર્ણ સત્ય શું છે. તે જાણવું મૂશ્કેલ છે. એક કથા પ્રમાણે તેઓ પ્રથમ ખંભાતના અખાતમાં આવેલા દિવ બંદરે ઉતર્યા હતા, અને ત્યાં તેઓ લગભગ વીશેક વર્ષ રહી સંજાણમાં ગયા હતા. આ બીના ઇ. સ. ૭૧૬ માં બનેલી જણાવવામાં આવે છે. એ સમયે સંજાણમાં જડી રાજા નામે એક રજપૂત રાજા રાજ્ય કરતો હતો, અને તેણે પારસીઓ કેવા સંજોગોમાં પોતાનો દેશ છોડી આવ્યા હતા એ જાણ્યા પછી તેઓને પોતાના રાજ્યમાં રહેવાની પરવાનગી આપી. આ રીતે આ ઝરથોસ્તીઓની ટોળી લગભગ સોએક વર્ષ સુધી ઇરાનમાં ભમતી રહ્યા પછી સ્થિર થઇ. આ ઇરાનીઓ જ્યારે હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ત્યારે તેઓને એ વાતનું ભાગ્યે જ ભાન હશે કે હિંદુસ્થાનના લોકોનો મ્હોટો ભાગ મૂળમાં તેઓની જાતિનો અર્થાત્ આર્ય જાતિનો છે, અને કે તેઓ બન્ને વચ્ચે કેટલીક ધાર્મિક માન્યતાઓ, રીતરિવાજો અને ભાષાના સંબંધમાં ઘણું સામ્ય હતું. તેઓને ધીમે ધીમે આ ભાન થયું, અને તેથી તેઓનું આ દેશમાં રહેણાક બહુ સુખપ્રદ નીવડયું. પારસીઓ જ્યારે સંજાણમાં આવ્યા ત્યારે તેઓની સંખ્યા છેક નજીવી નહિ હોય એમ લાગે છે. આ ઉપરાંત તેઓનાં શરીર સશક્ત અને કંઇક અંશે આ દેશના લોકો કરતાં વધારે કદાવર હતાં, એટલે સામાન્ય રીતે તેઓના સંબંધમાં પહેલી દૃષ્ટિએ શંકા ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક હતું. એ સમયે દરિયા ઉપર ચાંચીયાઓ ફર્યા કરતા, અને આ પારસીઓ એવા જ કોઇ હોય એમ લોકો માને તો એમાં નવાઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પામવા જેવું નથી. આમ છતાં જડી રાજાએ તેઓને આશ્રય આપ્યો એ હિંદુ જાતિની અને તેની પોતાની ખાસ ઉદારતા બતાવે છે. આ જડી રાજા એક ન્હાના રાજ્યનો રાજા હતો, અને એ આ પ્રમાણે કોઇ છેક અજાણ્યા લોકોને આશ્રય આપે એ સામાન્ય વાત નહોતી. બીજી બાજુ ઝરથોસ્તીઓએ, પોતે આ દેશમાં શી સ્થિતિમાં આવ્યા છે એ બરાબર સમજી, તેના લોકોના રીતરિવાજને બને ત્યાં સુધી અનુકૂળ રહેવા પ્રયત્ન કર્યો. તેઓએ તુરત જ જોયું કે તેઓની રહેણીકરણી અને ખાસ કરીને ધાર્મિક માન્યતાઓ કેટલેક અંશે હિંદુ માન્યતાઓને મળતી હતી, અને તેઓએ એ મળતાપણા ઉપર વધારે ભાર મૂક્યો.

એક દંતકથા એવી છે કે પારસીઓએ જડી રાજાને પોતાના આચારવિચાર વિષે એક પ્રકારનું કબુલાતનામું આપ્યું હતું. આ કબુલાતનામું અત્યારે વર્તમાન છે, અને તેમાં ઝરથોસ્તી ધર્મ અને હિંદુ ધર્મ વચ્ચેના સામ્ય ઉપર બહુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એમાં સોળ કલમો છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે :

૧ અમે અહુરમઝદના ઉપાસક છીએ, અને સૂર્ય અને પંચભૂતોની પૂજા કરીએ છીએ.

૨ અમે સ્નાન કરતાં, પ્રાર્થના કરતાં, અગ્નિને બલિદાન આપતાં અને ભોજન લેતાં મૌન સેવીએ છીએ.

૩ અમે અમારી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં ધૂપ અને ફૂલોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ.

૪ અમે ગાયને પૂજીએ છીએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫ અમે સદરો અને કુસ્તી પવિત્ર વસ્તુઓ તરીકે અમારા શરીર ઉપર ધારણ કરીએ છીએ.

૬ અમે લગ્ન સમયે ગીત ગાવામાં આનંદ પામીએ છીએ અને એ પ્રસંગે ઢોલ નગારાંનો ઉપયોગ કરીએ છીએ.

૭ અમારી સ્ત્રીઓ શૃંગાર ધારણ કરે છે.

૮ અમે અમારા શાસ્ત્રના કહેવા પ્રમાણે પરોપકાર કરવા, અને ખાસ કરીને તળાવ અને કુવા ખોદાવવા બંધાયેલા છીએ.

૯ અમે અમારા શાસ્ત્રના ફરમાન પ્રમાણે પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓ બન્ને પ્રત્યે પ્રેમની લાગણી રાખવા બંધાયેલા છીએ.

૧૦ અમે શુદ્ધિ માટે ગૌમુત્રનો ઉપયોગ કરીએ છીએ.

૧૧ અમે ઈશ્વરની ઉપાસના કરતી વેળાએ અને ખાતી વેળાએ કુસ્તી ધારણ કરીએ છીએ.

૧૨ અમે પવિત્ર અગ્નિને ધૂપ અને સુગંધી કાષ્ટથી જીવંત રાખીએ છીએ.

૧૩ અમે ઇશ્વરની ઉપાસના દિવસમાં પાંચ વાર કરીએ છીએ.

૧૪ અમે દાંપત્ય સંબંધ બહુ સારી રીતે અને પવિત્રતાપૂર્વક જાળવીએ છીએ.

૧૫ અમે અમારા પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ પ્રતિ વર્ષે કરીએ છીએ.

૧૬ અમારી સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રસુતિકાળ વખતે આભડછેટના નિયમો કડકપણે પાળે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ કલમો અત્યારે જે મોજુદ છે તે સંસ્કૃત ભાષામાં છે. આ કારણે પારસી વિદ્વાનોનું માનવું એવું છે કે એ સંસ્કૃત ભાષામાં પારસીઓના આવ્યા પછી સો બસો વર્ષે રચાઇ હશે. આ વાત ખરી લાગે છે. એમ છતાં એવી જ કલમો પારસીઓએ પ્રથમથી જ જડી રાજાને જાહેર કરી હોય એમ લાગે છે.

આ કબુલાતનામું આપણે વિચારીશું તો આપણને માલુમ પડશે કે એમાં એક પણ વસ્તુ એવી નથી કે જે વૈદિક આર્યો ન સ્વિકારે. એમાં દર્શાવેલા નિયમો વૈદિક આર્યોના અથવા વૈદિક કાળના બ્રાહ્મણોના હોય એવા લાગે છે. પારસીઓ એક ઇશ્વરમાં માને છે, તેમ પંચભૂતની અમૂકાંશે પૂજા કરે છે. વળી તેઓ દ્વિજ છે, અર્થાત્ જેમ બ્રાહ્મણો જનોઇ ધારણ કરે છે, તેમ તેઓ કુસ્તી વગેરે ધારણ કરે છે. વિશેષત: તેઓ ગાયને પવિત્ર માને છે. આ વાતમાં એ સમયના હિંદુસ્થાનના હિંદુઓ વૈદિક આર્યો કરતાં આગળ વધ્યા હતા, અને પારસીઓનું પણ તેમજ હતું. વળી પારસીઓ ઇશ્વરની ઉપાસના વખતે ધૂપ, દીપ, સંગીત વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે, અને એ વાતમાં તેઓ મુસ્લીમોથી જૂદા અને હિંદુઓ સરખા છે. તેઓ ગૌમુત્રનો ઉપયોગ કરે છે, સ્નાનસુતક પાળે છે, મૃત પામેલા સગાંસંબંધીઓ માટે શ્રાદ્ધ કરે છે, વગેરે વગેરે વાતોમાં તેઓ હિંદુ સરખા છે, અને એ સર્વ બાબતોમાં મુસ્લીમોથી જૂદા છે. પારસીઓએ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા પછી તેઓના આ સર્વ રીતરિવાજો હિંદુઓના રીતરિવાજ સરખા છે એ જાણ્યું હશે, ત્યારે તેઓને ઘણું આશ્ચર્ય થયું હશે, અને એ સાથે તેઓને પોતાની સલામતી માટે ખાત્રી થઇ હશે, કેમકે આ બધા રિવાજો માટે જ તેઓને મુસ્લીમો કનેથી બહુ સતાવણી થઇ હતી. તેઓને હવે આ દેશમાં રહેવા માટે આશ્રય મળ્યો એટલું જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ, પણ તેઓને પોતા સરખા લોકો મળ્યા એ તેઓ માટે ઘણા આનંદની વાત હતી.

બીજી બાજુ હિંદુઓને પણ એ સમયે પારસીઓથી ઘણો સંતોષ થયો હશે. તેઓ તેઓના રીતરિવાજમાં ઘણી રીતે હિંદુઓને મળતા હતા એટલું જ નહિ, પણ તેઓ હિંદુઓમાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ સરખા હતા. વળી તેઓમાં બ્રાહ્મણ સરખો એક વર્ગ હતો. એ સમયે તેઓ જો દારૂ કે માંસ લેતા ન હોત તો જરૂર તેઓ અમૂક રીતે બ્રાહ્મણ સરખા લેખવામાં આવત. પ્રાચીન કાળમાં બ્રાહ્મણો માંસાહાર કરતા હતા એ વાત ખરી, અને પારસીઓ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા એ સમયે અને આજે પણ આ દેશના અમૂક ભાગમાં અને ખાસ કરીને પંજાબ, સિંધ અને બંગાળમાં બ્રાહ્મણો માંસાહાર કરે છે. પણ ગુજરાતમાં એ સમયે બ્રાહ્મણો અને બીજી કેટલીક જ્ઞાતિઓએ જૈનધર્મની અસરથી માંસાહાર લાંબા વખત થયાં છોડયો હતો. આ એક જ કારણે પારસીઓની ગણત્રી ઉંચી જાતના હિંદુઓ સાથે થઇ નહિ. પારસીઓની ગણત્રી ક્ષત્રીઓમાં પણ ન થઈ, કેમકે તેઓએ પોતાની મેળે અથવા ફરજિયાત રીતે શસ્ત્ર છોડ્યાં હતાં. આમ કરવામાં તેઓએ ઘણું ડહાપણ વાપર્યું હતું, કેમકે તેઓ આ દેશમાં એ વખતે પરદેશી હતા, અને એ સ્થિતિમાં તેઓ શસ્ત્ર ધારણ કરે તો તેઓમાં લોકોનો વિશ્વાસ બેસે નહિ. તેઓએ પોતાનો પ્રાચીન અને બધી રીતે ઝરથોસ્તી ધર્મને અનુકૂળ એવો ખેતીનો ધંધો સ્વિકાર્યો. તેઓને આ ધંધા માટે જડી રાજા અને તેના વંશજોએ જમીન આપી. જડી રાજાએ તેઓની સાથે શસ્ત્ર ધારણ કરવાના સંબંધમાં એક સરત કરી હતી, જે એ હતી કે એ રાજા અથવા તેના વંશજોને જ્યારે કોઇ દૂશ્મનો સામે થવા જરૂર પડે ત્યારે તેઓએ તેમને બધી રીતે સહાયતા આપવી. પારસીઓએ આ સરત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખુશીથી સ્વિકારી, અને તેનું પાલન પણ તેઓએ ભવિષ્યમાં સારી રીતે કર્યું.

પારસીઓએ આ રીતે હિંદુસ્થાનમાં આવી વસ્યા પછી પોતાનું જીવન શરૂ કર્યું, અને તેઓને આ દેશના હિંદુ રાજાઓએ ધાર્મિક અને સામાજિક પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય બક્ષ્યું. આ તેઓ માટે એક અસાધારણ બક્ષિસ હતી. તેઓ પોતાના ધર્મ, જાન અને માલના રક્ષણ માટે પોતાનો વ્હાલો દેશ છોડી દરિયો ખેડી દૂર દૂર આવ્યા હતા, અને ઇશ્વરની કૃપાથી તેઓને આ દેશના લોકોએ એ સર્વનું રક્ષણ આપ્યું, તેમજ ધંધા માટે જોગવાઇ કરી આપી. કોઇ એક પ્રજા આ પ્રમાણે બીજી પ્રજાના અમૂક લોકોને જીવિતદાન અને ધર્મનું સ્વાતંત્ર્ય આપે એ ઇતિહાસમાં એક અતિશય મહત્વની વાત છે. પારસીઓએ પોતાના ભૂતકાળના ઇતિહાસમાં યહુદીઓને અને અન્ય જાતિઓના લોકોને આથી પણ ઉચ્ચતર દાન આપ્યું હતું. અત્યારે તેઓ પોતે નિરાધાર સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હતા, અને તેઓને ડગલેપગલે પોતાનો જાન જવાની, સ્ત્રીઓની આબરૂ લુંટાવાની, માલમત્તા ખોવાની, અને એ સર્વથી વધારે પ્રિય એવો પોતાનો ધર્મ જવાની બીક હતી. એ સ્થિતિમાં તેઓ ઉપરથી એ ભય દૂર થયો અને તેઓ ઠરી ઠામ બેઠા એથી વધારે મ્હોટું સૌભાગ્ય તેઓ માટે એ કાળે શું હોઇ શકે ? આમાં એક વધારે મહત્વની વાત એ છે કે તેઓને આ બધું હિંદુસ્થાનના એક ખૂણે આવેલા એક ન્હાના રાજાએ બક્ષ્યું હતું. કોઈ પણ દેશ આવી ઉદારતા ત્યારે જ બતાવી શકે કે જ્યારે એ સમગ્ર દેશના ધર્મ અને તેની સંસ્કૃતિમાં એ પ્રકારની ઉદારતા ઓતપ્રોત થઇ હોય. એ વેળાએ જડી રાણાને કે અન્ય હિંદુઓને એ ખબર નહોતી કે પારસીઓ મૂળ તેઓની જ જાતિના છે, અને ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને જાતિમાં તેઓ સાથે અનેક રીતે એક છે. આ ખબર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન હોવા છતાં તેઓએ પારસીઓ પ્રત્યે આવો સદ્‌ભાવ બતાવ્યો એ તેઓની ઉદારતાની વિશેષતા છે. પારસીઓને તેઓની દુઃખમય હાલતમાં આ રીતે આશ્રય આપી હિંદુ જનતાએ પોતાને ઘેર આવેલા પરોણાની મહાન સેવા કરી છે અને પોતાનો અતિથિ-ધર્મ સાચવ્યો છે, અને એના પરિણામે હજારો વર્ષ પહેલાં એક જાતિના જે બે વિભાગ પડ્યા હતા તે ફરી એકત્ર થયા છે. આ વાતની સ્મૃતિ પારસીઓએ ઉપકારના ભાવપૂર્વક તેઓના હિંદુસ્થાનમાં બારસો વર્ષના રહેઠાણના ઇતિહાસમાં જાળવી રાખી છે, અને તેઓ અને હિંદુઓ વચ્ચેનો સંબંધ દિનપ્રતિદિન ગાઢ થતો રહ્યો છે. વિશેષતઃ જ્યારથી પારસીઓને સો સવાસો વર્ષ પહેલાં એ વાતનું ભાન થયું કે તેઓનો ધર્મ હિંદુઓના ઋગ્વેદમાં દર્શાવેલા ધર્મ સાથે બહુ નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે, ત્યારથી આ બન્ને સમાજ વચ્ચેનો પ્રેમ વધારે ગાઢ બન્યો છે. અહિં એક વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે, અને તેના ઉપર જેટલો ભાર મૂકીએ તેટલો ઓછો છે. ઝરથોસ્તી ધર્મ આજે જીવંત રહ્યો છે તે માત્ર હિંદુઓની આ ઉદારતાના કારણે છે.

પારસીઓને આવતાં વેંત જ હિંદુઓએ આશ્રય આપ્યો એ ઘણી મહત્વની બીના હોવા છતાં એની સમાપ્તિ ત્યાં થતી નથી. ત્યાર પછીના બારસો વર્ષના ઇતિહાસમાં હિંદુઓએ પારસીઓ ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનો ધાર્મિક, કે સામાજિક, કે રાજકિય અત્યાચાર કર્યો નથી. આ વાત પણ ઘણી મહત્વની છે, અને એ માટે પારસીઓ હિંદુઓના ઉપકૃત છે અને રહેવાના. આથી વિશેષ એક વાત એ છે કે આટલા બધા લાંબા ગાળામાં પારસીઓની સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કોઇ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર હિંદુઓ અને ખાસ કરીને તેઓના રાજાઓ તરફથી થયો હોય એવો એક દાખલો પણ મળતો નથી. પારસીઓ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ત્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેઓ : અહિંની પ્રજા કરતાં વધારે ગૌરવર્ણના હતા અને આજે પણ છે. એમ છતાં તેઓની સ્ત્રીઓનું સન્માન હિંદુઓએ પૂર્ણાંશે કરેલું છે. હિંદુ સંસ્કૃતિની ઉદારતા અને પવિત્રતાનું આ એક મ્હોટું પ્રમાણ છે.

આપણે જે કબુલાતનામું ઉપર જોઇ ગયા તે સંબંધમાં કડાકા નામના એક પારસી લેખકે પોતાના "પારસીઓનો ઇતિહાસ" નામના અંગ્રેજી પુસ્તકમાં કહ્યું છે કે એ કબુલાતનામું તે કાળના પારસીઓએ હિંદુઓ અને ખાસ કરીને જડી રાણાને રાજી રાખવા ઘડયું હતું, અને એ કે તેમાં તેઓએ કેટલીક ખોટી હકીકત કહી હતી. આમ કહેવું એ તેઓને અન્યાય કરવા બરાબર છે. ખરી વાત તો એ છે કે મી. કડાકાએ પોતાનું પુસ્તક અંગ્રેજોને ખુશ કરવા લખેલું છે, અને તેમાં પારસીઓને હિંદુઓથી બને તેટલા જૂદા દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેણે પોતાનું પુસ્તક તે સમયના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ, આલ્બર્ટ એડવર્ડને અર્પણ કરેલું છે, અને અંગ્રેજી રાજ્યસત્તાને ખુશ કરવાના પોતાના પ્રયત્નનું પ્રતિબિંબ તે હિંદુસ્થાનમાં આવેલા મૂળ પારસીઓના કબુલાતનામામાં જુએ છે. પારસીઓએ જે કબુલાતનામું આપ્યું છે તે કરતાં તો તેઓ બહુ આગળ જઇ શકયા હોત, અને તેઓના ધર્મ અને વૈદિક ધર્મ વચ્ચે જે બધું સામ્ય છે તે તેઓ બતાવી શકયા હોત. પણ તે કાળે તેઓને પોતાના ધર્મના સંબંધમાં તેમજ હિંદુઓના ધર્મના સંબંધમાં પૂરી માહિતી નહોતી.

પારસીઓએ કરેલા આ વસવાટના સંબંધમાં એવી દંતકથા છે કે તેઓએ જ્યારે ઉપર જણાવેલું કબુલાતનામું આપ્યું, ત્યારે જડી રાણાએ તેઓ ઉપર પાંચ સરતો લાદી હતી. આમાંની પહેલી એ હતી કે તેઓએ શસ્ત્રો તજવાં. આપણે ઉપર જોઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગયા છીએ તે પ્રમાણે આ સરત બધી રીતે વાજબી હતી, અને તે પારસીઓના લાભની હતી. બીજી એ હતી કે તેઓએ આ દેશની અથવા ગુજરાતની ભાષા વાપરવી. ત્રીજી એ હતી કે તેઓએ પોતાનાં છોકરાંઓનાં લગ્ન દિવસે નહિ, પણ રાત્રે કરવાં. ચોથી એ હતી કે તેઓની સ્ત્રીઓ જ્યારે ઘર બાહેર જાય ત્યારે તેઓએ ગુજરાતી સ્ત્રીઓની માફક સાડી પહેરવી. પાંચમી એ હતી કે પારસીઓએ પોતાના ધર્મ વિષે જડી રાણા અને તેના મંત્રીઓને બની શકે તેટલી માહિતી આપવી. આ સરતોના સંબંધમાં કેટલાક પારસી વિદ્વાનોનો મત એ છે કે આવી કોઈ સરતો હતી જ નહિ. આ મત સાચો હોય એમ લાગે છે. સામાન્ય રીતે છેલ્લી સરત બધી સરતોમાં પહેલી ગણવામાં આવે છે, અને જડી રાણાએ આ પરદેશથી આવેલા પારસીઓ, જે પોતાનો ધર્મ સાચવવા આ દેશમાં આવ્યા હતા, તેઓ કનેથી તેઓના ધર્મ વિષે વધારે પૂછપરછ કરી હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ બધી સરતોમાં સહુથી વધારે અગત્યની તો આપણે જે પહેલી આપી છે, અર્થાત્ પારસીઓએ શસ્ત્ર ધારણ ન કરવાં એ હોવા પૂરતો સંભવ છે. આપણે આગળ જોઇ ગયા તે પ્રમાણે આ સરત બધી રીતે વાજબી હતી, અને એમાં પારસીઓનું જ હિત સમાયેલું હતું.

આ પ્રમાણે પારસીઓ સંજાણમાં સ્થિર થયા ત્યાર: પછી તુરત જ તેઓએ પોતાની એક અગીયારી ત્યાં બાંધી હતી. આ કરવામાં જડી રાણાએ તેઓને પરવાનગી આપવા ઉપરાંત મદદ કરી હતી એમ કહેવાય છે. આ સંબંધમાં મી. કડાકા આ પ્રમાણે લખે છે :

" હિંદુઓ પોતે અગ્નિના પૂજક હોવાથી પારસીઓને આતશ પૂજવા માટે એક અગીયારી બાંધવાની રજા જડી રાણાએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખુશીપૂર્વક આપી એટલું જ નહિ, પણ તેણે કેટલીક મદદ સુદ્ધાંત આપી. એ અગીયારી પારસીઓએ જ બાંધી એ ખરૂં, પણ તેમ કરવા માટે રાણાએ કેટલાંક સાધન પૂરાં પાડયાં. થોડા વર્ષમાં આ બાંધકામ પૂરૂં થયું, અને પારસીઓ પોતાના ધર્મશાસ્ત્ર મુજબ આતશની પૂજા કરવા લાગ્યા. આ બીના ઇ. સ ૭૨૧ માં બની હતી."

આ અગીયારી બંધાઇ અને તેમાં પહેલી વખત પારસીઓએ કેટલા બધા ઉત્સાહ અને આનંદથી અગ્નિની પૂજા કરી હશે એ આપણે કંઈક અંશે કલ્પી શકીએ છીએ. તેઓના પોતાના દેશમાં જ્યારે ઠેર ઠેર આતશબહેરામ અને અગીયારીનો નાશ થતો હતો, એ સમયે એક પારકા દેશમાં તેઓને પોતાની વ્હાલી પૂજા કરવાનું નવું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું એ તેઓ માટે એક ઘણી મહત્વની બીના હતી. તેઓનું હૃદય એ વખતે અહુરમઝદ પ્રત્યે કેટલા બધા ઉપકારના ભાવથી ભરપૂર થયું હશે એ આપણે સમજી શકીએ છીએ. તેની સાથે જે રાજાએ તેઓને આ પવિત્ર મંદિર બાંધવાની પરવાનગી આપી, અને તેમ કરવા કેટલીક મદદ પણ કરી, તેના પ્રત્યે પણ તેઓનું હૃદય ઉપકારના ભાવથી ભરાયું હશે. આ અગીયારી તેઓએ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા પછી પાંચ વર્ષે બાંધેલી કહેવાય છે.

આ બીના પછી શુમારે પાંચસો વર્ષ સુધી પારસીઓના ઇતિહાસમાં કોઇ ખાસ જાણવા જેવો પ્રસંગ બન્યો નહોતો. તેઓ ધીમે ધીમે સંખ્યામાં અને સમૃદ્ધિમાં વધતા ગયા, અને જૂદી જૂદી જગ્યાએ ફેલાતા ગયા. આ પ્રમાણે તેઓ ખંભાત, નવસારી વગેરે સ્થળે જઈ રહ્યા. આ સંબંધમાં મી. કડાકા આ પ્રમાણે લખે છે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"તેઓ સંજાણથી બીજી જગ્યાઓએ ગયા ત્યાર પછી બે ત્રણ સૈકાઓ સુધી કોઈ ખાસ અગત્યની બીના બની નહોતી, અને બની હોય તો એ વિષે આપણે કંઇ જાણતા નથી. આપણને જે કંઇ જાણવા મળ્યું છે તે એટલું જ છે કે પારસીઓ જ્યાં જ્યાં જઇ વસ્યા, ત્યાં ત્યાં તેઓએ ખેતીનો ધંધો સ્વિકાર્યો હતો. તેઓ હિંદુઓ સાથે હળીમળી રહ્યા હતા, અને આ પાંચસો વર્ષના ઈતિહાસમાં હિંદુઓ સાથે તેઓને એક વખત પણ કલેશ થયો નહોતો."

પારસીઓની પહેલી આફત હિંદુસ્થાનમાં મુસલમાનો તરફથી આવી. સમય જતાં મુસ્લીમોની ધાડ્ય હિંદુસ્થાન ઉપર આવી, અને ધીમે ધીમે તેઓ ગુજરાત તરફ આવ્યા. ઈ. સ. ૧૩૦૫ માં અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીનો સરદાર અલફખાન એક મ્હોટું લશ્કર લઇ સંજાણ આવ્યો, અને તેના ઉપર તેણે ચઢાઇ કરી. એ વખતે ત્યાંના રાજાએ પારસીઓને પણ મુસ્લીમોનો સામનો કરવામાં પોતાની સાથે જોડાવા આમંત્રણ આપ્યું, અને તેઓએ ખુશીથી તેમાં ભાગ લીધો. કડાકાના શબ્દોમાં કહીએ તો "પારસીઓને તેઓના વડવાઓએ મુસ્લીમોના હાથે કેટલું દુઃખ સહન કરવું પડયું હતું તે યાદ હોવાથી, તેઓએ આ યુદ્ધમાં બને તેટલો ભોગ આપી હિંદુઓનો વિજય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. હિંદુ રાજાનું યુદ્ધ એ તેઓ પોતાનું જ સમજતા હતા, અને તેઓ એ વાત બરાબર સમજતા હતા કે એ યુદ્ધમાં જો મુસ્લીમોનો વિજય થયો, તો તેઓના પોતાના ધર્મ ઉપર તવાઇ આવશે. આ કારણથી તેઓએ શસ્ત્ર ધારણ ન કરવાનો શપથ લીધો હોવા છતાં તેઓ હિંદુઓના લશ્કરમાં ભળ્યા, અને અરદેશર નામના એક પારસીની સરદારી નીચે ચૌદસો પારસીઓએ લડાઇમાં ભાગ લીધો."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ લડાઇમાં પારસીઓએ ઘણી શુરવીરતા બતાવી, અને તેઓની આ મદદથી સંજાણના હિંદુ રાજાએ અલફખાનને હરાવ્યો. ત્યાર પછી મુસ્લીમો ફરી આવ્યા, અને એ યુદ્ધમાં હિંદુઓ તેમજ પારસીઓની હાર થઇ. પારસીઓની ખરી મૂશ્કેલી ત્યાર પછી શરૂ થઇ. અત્યાર સુધી તેઓએ જે રક્ષણ અને શાંતિ હિંદુ રાજ્યસત્તા નીચે અનુભવ્યાં હતાં તેનો અંત આવ્યો, અને તેઓને પોતાનાં ધર્મ, કુટુંબકબીલા અને ઘરબારની સલામતી માટે ફરી રખડપાટ કરવો પડ્યો. તેઓ સંજાણ આગળના ડુંગરાળ મુલકમાં જઈ વસ્યા, અને તેઓએ પોતાનો પવિત્ર આતશ પણ પોતા સાથે લીધો. તેઓ આગળ ઉપર વાંસદા ગયા, અને ત્યાં ચૌદ વર્ષ રહી નવસારીમાં ૧૩૩૧ ની સાલમાં આવ્યા. કેટલાક આ હકીકત જૂદી રીતે આપે છે, અને તેઓના કહેવા પ્રમાણે પારસીઓનો ડુંગરાળ મુલકમાંનો અને વાંસદામાંનો વસવાટ વધારે લાંબો હતો. એ મત પ્રમાણે તેઓ નવસારીમાં ૧૪૧૯ માં આવ્યા હતા.

આ લાંબા સમય દરમ્યાન પારસીઓને એકાદ બે કડવા અનુભવ થયા હતા, જેની નોંધ લેવા જરૂર છે. વરીઆવમાં તેઓ આવ્યા ત્યાર પછી ત્યાંના એક ન્હાના રાજાએ તેઓ પાસેથી પૈસા કઢાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ પારસીઓ તેની સામે થયા અને એકાદ ન્હાની લડાઇમાં તેઓએ તેનાં માણસોને હરાવ્યાં. આના પરિણામે એ રાજાએ પારસીઓ એક વેળા કંઇ લગ્ન પ્રસંગે રોકાયા હતા ત્યારે તેઓ ઉપર અણધાર્યો છાપો માર્યો, અને તેઓમાંના કેટલાકને મારી નાખ્યા. હિંદુઓ તરફથી પારસીઓ ઉપર આ એક જ અન્યાયપૂર્વક આક્રમણ થયું હતું.

આ સિવાય પારસીઓ ઉપર કરવામાં આવેલા આક્રમણનો એક બીજો દાખલો છે, પણ એમાં પારસીઓ પોતે જ જવાબદાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતા. દસમા સૈકામાં કેટલાક પારસીઓ ખંભાત જઇ વસ્યા હતા, અને એ શહેર તે કાળે મ્હોટું બંદર હોવાથી તેઓ ત્યાં વેપારમાં ફાવ્યા. આના પરિણામે તેઓએ ત્યાંના બીજા વેપારીઓ પ્રત્યે એટલું બધું ખરાબ વર્તન રાખ્યું કે તેઓને એ શહેર છોડવાની ફરજ પડી. આ પ્રમાણે ખંભાત છોડી જનાર લોકોમાં કલ્યાણરાય નામે એક વણિક શેઠ હતો. તે સુરત ગયો, અને ત્યાં ખેતીનો વેપાર કરી પુષ્કળ ધન કમાયો. ત્યાર પછી તેણે, પારસીઓએ ખંભાતના વેપારીઓ ઉપર જે અત્યાચાર કરેલો હતો તેનું વેર લેવા, એક ન્હાનું લશ્કર લઇ ખંભાતમાં જઇ પારસીઓ ઉપર હુમલો કર્યો, અને લડાઈ થતાં કેટલાક પારસીઓ માર્યા ગયા. ત્યાર પછી પારસીઓને થોડા સમય માટે ખંભાત છોડવું પડયું હતું.

આ બધો સમય પારસીઓએ અને ખાસ કરીને તેઓના ધર્માધિકારીઓએ પોતાનો ધર્મ સાચવી રાખવા તનતોડ મહેનત કરી હતી. અહિં આપણે એક વાત યાદ રાખવા સરખી એ છે કે જે પારસીઓ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા તેઓ અતિશય ધર્મચુસ્ત હતા. આ કારણથી કદાચિત્ તેઓની સંખ્યામાં મોબેદોનું પ્રમાણ તે ઇરાનમાં હતું તે કરતાં વધારે હોવા સંભવ છે. તેઓ ઇરાનથી બહુ મુશીબતમાં ભાગી છૂટયા હતા એટલે તેઓ પાસે તેઓનાં ધર્મશાસ્ત્રો અને એવું બીજું સાહિત્ય બહુ ન હોય એ પણ સંભવિત છે. આ સ્થિતિમાં તેઓ માટે ક્રિયાકર્મ પ્રધાન થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે, અને થયું પણ તેમજ. એક તો તેઓની સંખ્યા ઘણી ન્હાની હતી; વળી સાધનસામગ્રી પણ ઓછી હતી; એટલે તેઓ માટે ક્રિયાઓ કરવી અને કરાવવી એ એક જ મુખ્ય સાધન થઇ રહ્યું. આજે પણ પારસીઓમાં ક્રિયાકર્મ બીજી કોઇ પણ ધાર્મિક કામ કરતાં કદાચિત્ વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એનું કારણ એ જ છે. આ માટે મોબેદોનો દોષ કાઢવો એ તેઓને અન્યાય કરવા સરખું છે. એ વાત ખરી છે કે તેઓ ધર્મના ખોખાને વળગી રહ્યા છે, અને પોપટની માફક તેઓનું 'ભણુતર' સમજ્યા વગર ભણ્યા કરે છે. પણ આનું કારણ તેઓની અને પારસી કોમની કંઈક અંશે અસ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રહેલું છે. સેંકડો વર્ષો સુધી તેઓને કોઇ રાજ્ય તરફથી ઉત્તેજન નહોતું: વળી પારસીઓની સ્થિતિ પણ વચલા સૈકાઓમાં બહુ સારી નહોતી; આ કારણથી તેઓ ધર્મનો ઉંડો વિચાર કરી શકે એ લગભગ અશક્ય હતું. પ્રથમતઃ તેઓ માટે પોતાનું ગુજરાન કેમ કરવું એજ મુખ્ય પ્રશ્ન હતો. આના પરિણામે તેઓ વિદ્યા, વિચાર, ચિંતન વગેરેમાં બહુ પ્રગતિ કરે એ અસંભવિત હતું.

આ સ્થિતિ હોવા છતાં આ સમય દરમ્યાન પારસીઓ ધર્મ સંબંધે છેક અંધકારમાં હોય એમ માનવા કારણ નથી. હિંદુસ્થાનમાં રહેતા પારસીઓ અને ઇરાનમાં રહેલા થોડાએક ઝરથોસ્તીઓ વચ્ચે થોડો ઘણો સંબંધ ચાલુ હતો, અને આ સંબંધ કેવળ તેઓના ધર્મ પૂરતો હતો. કોઇ કોઇ વાર ઈરાનમાંથી કોઇ મોબેદ હિંદુસ્થાનમાં આવી ચઢતો, અને હિંદુસ્થાનથી કોઇ મોબેદ ઇરાનમાં જતો. વળી પારસી મોબેદો તેઓનાં ધર્મપુસ્તકોનાં ભાષાંતર સુદ્ધાંત કરતા. તેઓમાંના કેટલાકે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ સારો કર્યો હતો, અને તેમાં તેઓનાં શાસ્ત્રોનું ભાષાંતર પણ કર્યું હતું. આ પ્રકારના વિદ્વાનોમાં કદાચિત્ સહુથી મહાન નર્યોસીંગ ધવલ નામે એક મોબેદ હતો. તેનો સમય બરાબર નિશ્ચિત થઇ શકતો નથી. કોઇ તેનો કાળ બારમી સદીનો આપે છે, અને કોઈ પંદરમી સદીનો આપે છે. તેણે પેહેલવી ભાષામાંથી યઝનનું, ખોરદેશ અવસ્તાના અમૂક ભાગનું અને મીનોકર્દનું સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કર્યું હતું. આ સિવાય અન્ય પારસી મોબેદોએ પણ પોતાનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શાસ્ત્રોનાં ભાષાંતર સંસ્કૃતમાં તેમ ગુજરાતીમાં કર્યાં હતાં. આ બતાવે છે કે પારસીઓ બધો વખત ધર્મના ક્ષેત્રમાં છેક અંધકારમાં ડુબેલા નહોતા. તેઓના સર્વોચ્ચ વિદ્વાને પોતાનાં શાસ્ત્રોનું ભાષાંતર સંસ્કૃતમાં કર્યું હતું એ દર્શાવે છે કે તેઓને તેમ કરવાની અગત્યતા સમજાઇ હતી. વળી તેઓએ જે સંસ્કૃત લખ્યું છે તે શુદ્ધ છે. તેઓના મુકાબલે આજે પારસીઓમાં ઘણી વિદ્વતા હોવા છતાં તેઓના ધર્મગ્રંથોના ભાષાંતર શુદ્ધ ગુજરાતીમાં બહુ થોડાં છે એ બીના ખરેખર શોકજનક છે.

આપણે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે પારસીઓ મુસ્લીમોના આક્રમણ પછી સંજાણથી જૂદે જૂદે સ્થળે ગયા આમાંનું એક મુખ્ય સ્થળ નવસારી હતું, અને પારસીઓનો ચઢતો દિવસ તેઓ અહિં આવ્યા ત્યારથી શરૂ થયો. તેઓ હવે આ દેશના ભોમીયા થયા હતા અને તેઓની સંખ્યા પણ વધી હતી. અત્યાર સુધી તેઓનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો હતો, પણ સંજાણથી નીકળ્યા પછી તેઓને વેપાર કરવાની ફરજ પડી હોય એમ લાગે છે, અને તેઓ ફાવ્યા પણ તેમાં જ.

પારસીઓ હવે એટલે ચૌદમી અને પંદરમી સદીઓમાં જૂદા જૂદા સ્થળે વેરાયા હતા. એટલે તેઓનાં ધાર્મિક અને સામાજિક બંધન કંઇક અંશે શિથિલ થયાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. અત્યાર સુધી તેઓ ઘણે ભાગે એકત્ર રહ્યા હતા એટલે તેઓમાં અમૂક પ્રકારનું નિયમન હતું. પણ તેઓના છૂટા પડવાના કારણે તેઓમાં કોઇ એક મુખ્ય ધાર્મિક અધિકારીની જરૂર હતી. પારસીઓમાં જૂના કાળથી આ પ્રકારના અધિકારીઓ હતા અને તેઓમાંના કેટલાકનું સ્થાન એટલું મ્હોટું હતું કે તેઓ ઝરથુસ્તોત્તેમ કહેવાતા હતા. આ વાત ધ્યાનમાં લઈ તેઓએ એક વડો દસ્તુર નીમ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેઓના સુભાગ્યે તેઓમાં એ વખતે મહેરજી રાણા કરીને એક ઉચ્ચ ચારિત્ર્યવાન અને વિદ્વાન પુરૂષ હતા, અને તેને આ પદવી આપવામાં આવી. કદાચિત્ મહેરજી રાણાએ જ પારસીઓનું સંગઠ્ન કરવામાં મુખ્ય ભાગ લીધો હશે.

પારસીઓના હિંદુસ્થાનમાં કરેલા બારસો વર્ષના વસવાટ દરમ્યાન તેઓમાં જે મ્હોટા પુરૂષો થયા તેમાં આ મહેરજી રાણાનું સ્થાન ઘણું ઉંચું છે. સુભાગ્યે તે અકબરના સમકાલિન હતા, અને અકબરના ધાર્મિક જીવન અને કાર્યમાં તેણે અગત્યનો ભાગ ભજવેલો હોવાથી તેનો ઇતિહાસ આપણી કને મોજુદ છે. પારસીઓને અને ખાસ કરીને તેઓના ધર્મને હિંદુસ્થાનમાં આગળ લાવનાર આ પુરૂષ હતા.

મોગલ શહેનશાહ અકબરે જ્યારે સર્વ ધર્મોની પરિષદો બોલાવવી શરૂ કરી, અને આખા હિંદુસ્થાનમાંથી તેણે જૂદા જૂદા ધર્મોના મુખ્ય નેતાઓ અને વિદ્વાનોને તેમાં ભાગ લેવા આમંત્રણ આપ્યું, ત્યારે પારસી-ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે તેણે મહેરજી રાણાને બોલાવ્યા હતા. આ પ્રમાણે આ સમર્થ પુરૂષે ત્યાં જઇ ધર્મની ચર્ચાઓમાં ભાગ લીધો એટલું જ નહિ, પણ અકબર ઉપર તેણે ઝરથોસ્તી ધર્મની એટલી બધી ઉંડી છાપ પાડી કે એ મહાન શહેનશાહે એ ધર્મનો કેટલેક અંશે સ્વિકાર કર્યો એમ કહીએ તો તે વધારે પડતું નથી.

અકબર હિંદુસ્થાનના મુસ્લીમ શહેનશાહોમાં સહુથી મહાન થઇ ગયો એટલું જ નહિ, પણ આ દેશના લાંબા ઇતિહાસમાં જે કેટલાક સમ્રાટો થઇ ગયા તેઓમાં પણ તેનું સ્થાન ઉંચું છે. તે પોતે મુસ્લીમ હતો, પણ તેને પોતાનું સામ્રાજ્ય એક એવી પ્રજામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્થાપવું હતું કે જે ઇસ્લામ ધર્મ પાળતી નહોતી. તે પ્રથમથી જ ધર્માંધ નહોતો એટલું જ નહિ, પણ સહિષ્ણુ અને બધા ધર્મો માટે પ્રીતિવાળો હતો, અને એ જ કારણે તે મુસ્લીમોની સહુથી મ્હોટી શહેનશાહત આ દેશમાં સ્થાપી શક્યો હતો, અને એ જ શહેનશાહત ઔરંગઝેબના ધર્માંધપણાને લીધે નાશ પામી હતી. અકબરે પોતાના સામ્રાજ્યના જે પાયા નાંખ્યા હતા તે એટલા બધા ઉંડા હતા કે તેના ઉપર ચણેલી મહાન ઇમારત દોઢથી બે સદી સુધી ચાલી. આ પાયાના મૂળમાં સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા અને ધર્મ ધર્મ વચ્ચે પ્રેમ અને મોહબ્બત હતાં.

અકબ્બર આટલું બધું મહાન કાર્ય કરી શક્યો તેનું મુખ્ય કારણુ તેના હૃદયની ઉદારતામાં રહેલું હતું. તે માનતો હતો કે ધર્મ એ કોઇ એક પ્રજાનો કે કોમનો ઇજારો નથી, અને ઇશ્વરે પ્રત્યેક જાતિ, કોમ અને પ્રજાને પોતાનું જ્ઞાન અમૂક પ્રમાણુમાં તો આપેલું છે જ. આ માન્યતા માત્ર તેની પોતાની જ હતી એમ નહોતું. કુરાનમાં અને તેની પહેલાં લખાયેલા બાઈબલમાં પણ તે માટે પ્રમાણ મળે છે. ખુદ મહમદ પેગંબરે કુરાનમાં ઘણે ઠેકાણે જણાવ્યું છે કે ઇશ્વિરે અનેક પેગંબરો મોકલ્યા છે, અને કોઇ પણ એવી કોમ નથી કે જેને પોતાનો પેગંબર ન હોય. મુસ્લીમો આ માન્યતા ભૂલ્યા ત્યારે જ તેઓનું પતન થયું.

અકબ્બર આ માન્યતાથી એકાદ બે ડગલાં આગળ વધ્યો હતો. એ કંઇક અંશે એમ માનવા લાગ્યો હતો કે ઈશ્વર જગતમાં અથવા હિંદુસ્થાનમાં એક નવો ધર્મ સ્થાપવા ઇચ્છે છે, અને તેમાં તેનું પોતાનું સ્થાન બહુ ઉંચું છે. તેની આ માન્યતાને કેટલોક આધાર અમૂક મુસ્લીમો તરફથી પ્રથમ મળેલો હતો. ઇસ્લામના સ્થાપન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછી હજારેક વર્ષ વીત્યાં હતાં એટલે કોઇ એક જૂના ભવિષ્યવાદને અંગે કેટલાક મુસ્લીમો એમ માનતા હતા કે જગતમાં બહુ મહત્વનો ફેરફાર તુરતમાં થવો જોઇએ; અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેઓ ઇશ્વર તરફથી એક નવા પેગંબરની રાહ જોઇ રહ્યા હતા. આ પ્રકારની માન્યતા યહુદીઓમાં અને ખ્રિસ્તીઓમાં જૂના કાળથી ચાલી આવેલી છે. ખ્રિસ્તીઓ પોતાના ઇતિહાસમાં અનેક વાર ઇસુના ફરી આવવાની રાહ જોતા જણાયા છે. ૧૯૧૯ ની સાલમાં આ પુસ્તકના લેખકને પંડિતા રમાબાઈ, જે હિંદુસ્થાનના ખ્રિસ્તીઓમાં કદાચિત્ સર્વોત્તમ આત્મા હતાં, તેણે કહેલું કે શ્રી ખ્રિસ્ત બે ચાર વર્ષમાં જ આવવાના છે. ઘણું કરીને તેણે ૧૯૨૧ કે ૧૯૨૪ ની સાલ પણ આ મહાન બીના માટે જણાવેલી હતી. આ માન્યતા યૂરોપ અને અમેરિકાના ઘણા લોકોમાં હતી. એ જ પ્રકારની માન્યતા થીઓસોફીસ્ટ લોકોમાં હતી, અને તેઓ પણ ૧૯૨૧ કે એ અરસામાં ઇશ્વરના અવતારની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. તેઓએ તેને માટે ઘણી તૈયારી કરી રાખી હતી, અને એ અવતાર કૃષ્ણમૂર્તિમાં થશે એમ તેઓ માનતા હતા. આ વાતનો ઇનકાર કૃષ્ણમૂર્તિએ પોતે કર્યો એટલે એ વાત ત્યાં અટકી રહી.

આવી જ કંઇક માન્યતા અકબરના સમયમાં અમૂક મુસ્લીમોમાં હતી. તેઓ ઇમામ મહદીની રાહ જોતા હતા. આવી માન્યતા ધરાવનાર મુસ્લીમોમાં એક મુખ્ય મનુષ્ય અબુલફઝલ અને ફૈઝીના બાપ હતા. અકબર પોતે એ પ્રમાણે માનતો હતો, અને તે પોતે ઇમામ મહદી છે એવું તેના મનમાં હોય તો તેમાં નવાઈ પામવા જેવું કંઇ નથી. આ માન્યતા પ્રમાણે અકબરે એક નવો ધાર્મિક કાર્યક્રમ રચવા માંડયો હતો. એના પહેલા પગલા તરીકે તેણે ધર્મોની પરિષદો બોલાવવા માંડી. એમ કરવાનો તેનો મુખ્ય હેતુ કોઇ એક ધર્મ પૂર્ણાંશે સત્ય નથી અને બધા ધર્મમાં કંઇક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સત્ય તો છે જ એ બતાવવા પૂરતો હતો. વળી તેણે એમ પણ માન્યું હોય કે લોકો શુદ્ધ ભાવે ધર્મની ચર્ચા કરે તો તેઓ જરૂર સત્યની શોધમાં આગળ વધે. આ બાબતમાં આ પરિષદો સફળ નીવડી નહોતી, કેમકે મુસ્લીમોએ પ્રથમથી જ તેનો સખ્ત વિરોધ કર્યો અને બીજા ધર્મોના જે જે પ્રતિનિધિઓ તેમાં હાજર થયા હતા તે તે સર્વ એમ જ માનતા હતા કે તેઓનો જ ધર્મ સત્ય છે, અને બીજા ધર્મો અસત્ય છે. આ બાબતમાં હિંદુ ધર્મના પ્રતિનિધિઓ અને મહેરજી રાણા અપવાદરૂપ હોય એમ લાગે છે, અને તે કારણથી અકબર તેઓ પ્રત્યે વધારે મોહબત ધરાવતો થયો હોય એ સંભવિત છે. આ પરિષદોમાં અકબરે યહુદી-ધર્મ, ખ્રિસ્તી-ધર્મ અને ઝરથોસ્તી ધર્મના પ્રતિનિધિઓ સુદ્ધાંત બોલાવ્યા હતા, જો કે આ ધર્મો પાળતા લોકોની સંખ્યા તે સમયે હિંદુસ્થાનમાં નહિ જેવી હતી. આ વાત સિદ્ધ કરે છે કે અકબરને બધા ધર્મોનું રહસ્ય જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. આ ઇચ્છા જેને હિંદુઓ જિજ્ઞાસા કહે છે તેટલી ઉંડી હતી કે નહિ એ કહેવું મૂશ્કેલ છે, કેમકે અકબરનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આત્માનું પરમ કલ્યાણ સાધવાનો નહોતો, પણ આ જગતમાં ઉત્તમ સુખશાંતિ પામવા પૂરતો હતો. આ પરિષદો આજે ભરાય છે એ જાતની નહોતી. તે વખતો વખત ભરાતી અને તેમાં દિવસોના દિવસો જતા, અને ધર્મની ચર્ચા લાંબો કાળ ચાલતી.

આ ધર્મચર્ચાના પરિણામે અકબર અને તેના મિત્ર સરખા મંત્રીઓ અબુલફઝલ અને ફૈઝીએ જૂદા જૂદા ધર્મોમાંથી અમૂક સત્યોની તારવણી કરી, અને તેનો એક નવા ધર્મના પાયા તરીકે સ્વિકાર કર્યો. આ તારવણીમાં ઝરથોસ્તી ધર્મને બહુ ઉંચું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. આ બતાવે છે કે અકબર કોઇ એક કોમનો પક્ષપાત કરવા ઇચ્છતો નહોતો. તેની એવી કંઇ ઇચ્છા હોત તો તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુસ્લીમોનો વિરોધ વહોરત નહિ, તેમજ પારસીઓ સરખી એક છેક ન્હાની અને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ છેક નજીવી કોમના ધર્મ પ્રત્યે આટલો બધો ઢળત નહિ.

અકબરે ઉપર પ્રમાણે જે નવો ધર્મ રચ્યો હતો તેના સંબંધમાં યૂરોપીયન વિદ્વાન પ્રો. બ્લોકમેન કહે છે કે એ એક પ્રકારનો "એકેશ્વરવાદી પારસી હિંદુ-ધર્મ" હતો. એક બીજા યૂરોપીયન વિદ્વાન કોમ ડે નોર તેને વિષે કહે છે કે એ "એક પ્રકારનો સુફી-પારસી હિંદુ ધર્મ હતો, અને ઝરથોસ્તીઓની સૂર્યની ઉપાસના એ તેનું મુખ્ય લક્ષણ હતું." બદાઉની નામે મુસ્લીમ ઇતિહાસકાર અકબરના ધર્મનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપે છે :

"અગ્નિના પૂજકો ગુજરાતના નવસારીમાંથી આવ્યા હતા અને તેઓએ નામદાર શહેનશાહને ઝરથુસ્તના ધર્મસિદ્ધાંતોનું સત્ય સાબીત કરી બતાવ્યું. તેઓએ "અગ્નિ પૂજા" ખરી પૂજા કહી, અને શહેનશાહના મન ઉપર એવી અસર કરી કે તેણે પ્રાચીન પારસીઓનાં ધર્મસિદ્ધાંતો અને ક્રિયાકર્મો જાણ્યાં, અને અબુલ-ફઝલને આગળના પારસી શહેનશાહોના દરબારમાં જેમ કરવામાં આવતું હતું તેમ પોતાના દરબારમાં રાત દિવસ પવિત્ર અગ્નિ બળતો ચાલુ રાખવા હુકમ કર્યો. આ પ્રમાણે અગ્નિ પારસીઓના દેવળોમાં નિરંતર ચાલુ રહેતો, કેમકે તેઓ અગ્નિને ઇશ્વરના એક સ્વરૂપ અને તેનાં કિરણોના એક કિરણ તરીકે માનતા હતા."

વળી નીચેનું કથન :

"શહેનશાહ પોતાની યુવાવસ્થાથી પોતાની હિંદુ મહારાણીઓ પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમને લીધે હોમની ક્રિયા કરતા હતા."

વળી તે કહે છે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" શહેનશાહના ગાદીએ બેસવાની પચીસમી સવંત્સરીના સમયથી (૧૫૮૧), તે સૂર્ય અને અગ્નિને વંદન અને પ્રણામ કરી ખુલ્લી રીતે પૂજતા, અને દરબારમાં રોશની થતી ત્યારે સહુ હજુરીઓને ઉભા થવાનું ફરમાન હતું. "

બદાઉની એક ધર્માંધ મુસ્લીમ હતો અને તે અકબરનો સમકાલિન હતો, એટલે આ બાબતમાં તેનાં કથન ઘણે અંશે સત્ય છે.

અબુલફઝલના ' આઇની અકબરી ' નામના પુસ્તકમાં અકબરે ઝરથોસ્તી ધર્મમાંથી કયા કયા સિદ્ધાંતો ગ્રહણ કર્યા હતા તે સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે :

" શહેનશાહ ભૂતકાળના લોકોના ઉત્તમ રીત રિવાજો સંબંધ જ્ઞાન પાસ કરવા બહુ કાળજીપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે, અને એમાંથી તેને જે કંઇ સારૂં લાગે તે તે ગ્રહણ કરવા તત્પર રહે છે. તેના આ કાર્ય માટે તેને લોકો તરફથી બહુ દુઃખ સહન કરવું પડતું હોય તો પણ તે તેની પરવા કરતા નથી. તે જૂદા જૂદા વર્ગના મનુષ્યો પ્રત્યે બહુ પ્રેમ રાખે છે, અને તેઓને બક્ષિસ આપવા પ્રસંગો શોધતા રહે છે. શહેનશાહને ઇરાનના જમશેદ રાજ્યવંશના ઉત્સવોની અને પારસીઓના ધાર્મિક પર્વોની જાણ થઈ, ત્યારે તેણે એ સર્વને ગ્રહણ કર્યા, અને બક્ષિસ આપવા એ દિવસોનો લાભ લીધો......વળી પ્રાચીન પારસી રાજાઓ જૂદા જૂદા મહિનાઓના જે જે દિવસોનાં નામ તે મહિનાઓનાં નામ સાથે એક થતાં તે તે દિવસોએ મીજબાનીઓ આપતા, તે પ્રમાણે શહેનશાહે પણ કરવું શરૂ કર્યું. "

આ પ્રમાણે અકબરે પારસીઓના ચૌદ તહેવારો સ્વિકાર્યા હતા અને તે સાથે તેણે પારસીઓનું પંચાંગ સ્વિકાર્યું હતું. આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બતાવે છે કે તે પારસીઓના ધર્મની બહુ નિકટ આવ્યા હતા. કોઇ પણ રાજા કે મહારાજા આટલું કરે છે ત્યારે એ બહુ સૂચક બને છે, કેમકે તે એ પ્રમાણે લગભગ એક નવો શક કે સંવત સ્વિકારતો જણાય છે. અકબરે ઇરાનીઓનું પંચાગ ગ્રહણ કર્યું એ વાત ખાત્રીપૂર્વક બતાવે છે કે તે અમૂક પ્રમાણમાં ઝરથોસ્તી રાજ્યવંશો સાથે પોતાનો નિકટનો સંબંધ દર્શાવવા ઇચ્છતો હતો. તેમ કરી તે પોતાની જાતિમાં નહિ તો પણ સંસ્કૃતિ અને ધર્મમાં ઘણે અંશે ઇરાની અને અને તે પણ પ્રાચીન ઈરાની હતો, એ જણાવવા માગતો હતો.

અકબરના મનની આ સ્થિતિ થવાનું મુખ્ય કારણ મહેરજી રાણાએ તેને ઝરથોસ્તી ધર્મનું જે જ્ઞાન આપ્યું હતું તેમાં રહેલું હતું. તેની આ સેવા માટે અકબરે તેને નવસારી આગળ થોડી જમીન ભેટ તરીકે આપી હતી.

અકબરે ઝરથોસ્તી ધર્મમાંથી ઘણી વસ્તુઓ ગ્રહણ કરી હતી એટલું જ નહિ, પણ તેણે ઇરાનની સંસ્કૃતિમાંથી કેટલુંક તત્ત્વ પોતાના દરબારમાં દાખલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. આમાંથી આપણે માત્ર એક જ વસ્તુનો ઉલ્લેખ અહિં કરીશું. અકબરના સમયમાં મીર જમાલ-ઉદ્-દીન નામે એક ઇરાની વિદ્વાન હિંદુસ્થાનમાં આવેલો હતો. તેની ઈચ્છા એક ઇરાની શબ્દકોષ તૈયાર કરવાની હતી, અને એ માટે તેણે વર્ષો સુધી ઘણી મહેનત કરી યોગ્ય સાધન એકઠાં કર્યાં હતાં. તેના પ્રયત્નના સંબંધમાં તે પોતે આ કોષની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રમાણે કહે છે :

" મેં ઘણા ભાગમાં ફરી ગદ્ય અને પદ્યમાં જે જે અપરિચિત શબ્દો મને મળ્યા તે બધા એકઠા કર્યા. મેં આ કાર્યમાં લગભગ એક પેઢીનો સમય એટલે ત્રીશ વર્ષ ગુજાર્યાં હતાં, અને તેમ કરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઈરાની, પેહેલવી, અને દારી ભાષાઓના મળ્યા તેટલા શબ્દો ભેગા કર્યા. " મેં ત્રીશ વર્ષ સુધી ઘણી મહેનત કરી અને ઇરાનને ઇરાની ભાષાથી સજીવન કર્યું:" આ શબ્દો મહા કવિ ફીરદોશીએ કહ્યા છે, અને તે મારા પોતાના જીવનના સૂત્ર રૂપે થઈ રહ્યા હતા. ઇરાની ભાષા મારે હાથે નવું જીવન પામી. મેં એ પ્રમાણે પેહેલવીનું પુસ્તક તૈયાર કર્યું. "

અકબરને આ વિદ્વાન અને તેના મહાન કાર્ય વિષે જાણ થતાં, તેણે તેને બોલાવ્યો અને તેનો કોષ પૂરો કરવા તેને સહાયતા આપી. અકબરે આ કાર્ય માટે જે ફરમાન કાઢયું હતું તે એ વિદ્વાન પોતાની પ્રસ્તાવનામાં નીચે પ્રમાણે જાહેર કરે છે :

" આરબ લોકોએ ઇરાન સર કર્યું ત્યાર પછી ઇરાનની ભાષા સાથે અરબી ભાષાની એટલી બધી ભેળસેળ થઇ છે કે ઇરાની, પેહેલવી અને દારી ભાષાના શબ્દો લગભગ ગૂમ થયા છે. આ કારણથી જૂની ઈરાની ભાષાઓમાં લખાયેલાં પુસ્તકો અને કાવ્યો, જે જૂના કવિઓએ અલંકારો વાપરી સુંદર રીતે રચ્યાં હતાં, તે સર્વેનો અર્થ જાણવાનું કાર્ય મૂશ્કેલ બન્યું હતું. આ કારણથી મેં આ શહેનશાહતના કેટલાક દરબારીઓને જૂના ઇરાની શબ્દો અને વચનોનો સંગ્રહ કરવા જણાવ્યું હતું. પણ આ કાર્ય કોઈ બરાબર કરી શકયું નહિ. આ કારણથી એ જરૂરનું છે કે તમે એ અતિશય ઉચ્ચ કાર્ય હાથમાં લ્યો અને પૂરૂં કરો, અને તેમ કરી એ કાર્ય સાથે મારૂં પોતાનું નામ જોડો. આમ કરવાથી એ કામ હમેશને માટે સ્થાયી રહેશે. "

આ કાર્ય યોગ્ય રીતે કરવા એ વિદ્વાને અનેક ઝંદ અને પાઝંદ ભાષાનાં પુસ્તકો એકઠાં કર્યાં, અને તેને મદદ કરવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઈરાનમાંથી એક અરદેશર નામનો ઝરથોસ્તી પંડિત બોલાવવામાં આવ્યો. આ માણસ હિંદુસ્થાનમાં ૧૫૯૨ માં આવ્યો હતો અને તે અહિં કેટલાંક વર્ષો સુધી રહ્યો હતો. એમ છતાં આ કોષ અકબરના સમયમાં નહિ પણ જહાંગીરના સમયમાં પૂરો થયો, અને તેના રચનારે તેનું નામ " ફરહંગી જહાંગીરી " રાખ્યું. આ કોષની પ્રસ્તાવનામાં તેનો રચનાર જહાંગીરને ઈરાનના શહેનશાહ જમશેદ સાથે સરખાવે છે એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

શહેનશાહ અકબર વિષે વધારે વિચાર કરતાં એવું માલુમ પડે છે કે તેના સંસ્કૃતિ અને ધર્મવિષયક મહાન કાર્યમાં ઈરાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને ઝરથોસ્તી ધર્મનું સ્થાન ઘણું અગત્યનું હતું. તેણે ઈસ્લામની ખાસ માન્યતાઓને કોરાણે મૂકી દીધી હતી અને તે એક નવા ધર્મની શોધમાં હતો. સુભાગ્યે તેને આ નવા ધર્મ માટે ઈરાનની જાણ થઈ, કેમકે એ-દેશમાં ઇસ્લામ આવ્યો ત્યાર પહેલાં એક મહાન શહેનશાહત મોજુદ હતી, અને એ તેને માટે ઘણી રીતે આદર્શરૂપ નીવડી. વળી અકબરના સમયમાં જ ઇરાન મુસ્લીમ ધર્મ અને સંસ્કૃતિથી સ્વતંત્ર બનતો હતો, અને કદાચિત્ એ વાતમાં પણ અકબરને પોતાને જોઇતો કેટલોક આધાર મળ્યો હોય એ સંભવિત છે. ઇરાન જો ઈસ્લામથી સ્વતંત્ર થતો હોય તો તે પોતે પણ સ્વતંત્ર કેમ ન થઈ શકે ? એ દેશમાં એ વખતે સુફીમાર્ગનો પ્રચાર સારો થઈ રહ્યો હતો, અને હિંદુસ્થાનમાં પણ એ માર્ગના અનુયાયીઓની સંખ્યા ન્હાની નહોતી. તેઓમાં કેટલાક મ્હોટા પુરૂષો હતા અને અકબરને તેઓ સાથે સંબંધ પણ સારો હતો.

આ નવા ધર્મમાં હિંદુ-ધર્મને પણ અગત્યનું સ્થાન હતું. અકબરનો એક મહાન મંત્રી રાજા બીરબલ હતો. તે અતિશય બુદ્ધિશાળી હતો, અને તેણે જ અકબરને સૂર્ય એ ઇશ્વરની સર્વથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મ્હોટી વિભુતિ છે એ જ્ઞાન આપેલું હતું એમ કહેવાય છે. આ સૂર્યની પૂજા અને અગ્નિની પૂજા હિંદુઓ અને પારસીઓ વચ્ચે સામાન્ય હતી. એ સિવાય અકબરના જમણા અને ડાબા હાથ સરખા અબુલફઝલ અને ફૈઝીને હિંદુ-ધર્મ માટે ઘણો ભાવ હતો. તેઓએ ભગવદ્‌-ગીતાનાં બે ભાષાંતર ઇરાની ભાષામાં કર્યાં હતાં. તેમાંનું એક ગદ્યમાં હતું અને બીજું પદ્યમાં હતું.

ધર્મોના સમન્વયરૂપ આ મહાન કાર્ય મુગલ સામ્રાજ્યમાં દારાના સમય સુધી ચાલુ રહ્યું હતું. એ મહાન શાહજાદો બધી રીતે અતિશય ઉદાર હતો, અને તેને ઉપનિષદો ઉપર એટલો બધો ભાવ થયો હતો કે તેણે તેનું ભાષાંતર ઈરાની ભાષામાં કરાવ્યું હતું. આ ઉદાર ધર્મની હીલચાલનો અંત ઔરંગઝેબ ગાદીએ બેસતાં આવ્યો, અને મુગલ શહેનશાહતનો અંત પણ ત્યારથી શરૂ થયો.

આપણે ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે અકબરના આ નવા ધર્મમાં ઝરથોસ્તી ધર્મને બીજા કોઇ ધર્મ કરતાં વધારે અગત્યનું સ્થાન હતું. બદાઉની તો ત્યાંસુધી કહે છે કે તેણે એ ધર્મનો સ્વિકાર કર્યો હતો. અંગ્રેજ કવિ ટેનીસન પોતાના " અકબરનું દિવા સ્વપ્ન " નામના કાવ્યમાં તેના મુખમાં નીચેના શબ્દો મૂકે છે :

" સૂર્ય, સૂર્ય !

લોકો મને ઝરથોસ્તી તરીકે નિંદે છે. સૂર્ય, જે આપણી પૃથ્વીને ઉષ્મા આપી અનાજ અને ફળ વગેરે ઉત્પન્ન કરે છે, અને સહુનાં ખેતરો ઉપર એક સરખી રીતે પ્રકાશી રહ્યો છે, અને શીઆ અને સુન્ની એ બન્નેને જીવતા રાખે છે તે યથાર્થ રીતે અનંતને મનુષ્ય આગળ પ્રકટ કરે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી રાજાઓ, જે સર્વ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર તેઓ રાજ્ય કરે છે, તેઓ પ્રત્યેના તેઓના પ્રેમની ઉષ્માથી, અને સર્વને માટે એક સરખા કાયદા કાનુનથી, અનંતને પ્રકટ ન કરે શું? તેઓ પોતાનાં કાર્યથી મનુષ્યો માટે પ્રકાશરૂપ ન થઇ રહે શું?

અકબરે પારસી ધર્મનો સ્વિકાર પૂર્ણાંશે નહિ કરતાં અમૂકાંશે કર્યો હોય તો પણ એ વાત પારસીઓના આ દેશમાં આવ્યા પછીના તેઓના ઇતિહાસમાં મ્હોટામાં મ્હોટી બીનાઓમાંની એક છે. જ્યાં સુધી આકાશમાં સૂર્ય અને પૃથ્વી ઉપર અગ્નિ પ્રકાશિત રહેશે, ત્યાં સુધી સમગ્ર મનુષ્યજાતિને એ વાતનું સ્મરણ રહેવાનું જ કે ભૂતકાળમાં લાખો અને કરોડો લોકો એવા હતા અને આજે પણ હજારો એવા છે, જે આ બન્ને વસ્તુઓને ઇશ્વરના સર્વોત્તમ પ્રતિક તરીકે લેખતા હતા અને લેખે છે.

મહેરજી રાણાને અકબરના દરબારમાં આવી સિદ્ધિ મળી એથી પારસી કોમને કેટલોક લાભ થયો. પ્રથમતઃ તેઓને પોતાના ભૂતકાળના ગૌરવનું વિશેષ ભાન થયું. અત્યાર સુધી તેઓને એ વિષે જે કંઈ ભાન હતું તે આથી ઘણું વધ્યું. એક મહાન શહેનશાહ તેઓનો ધર્મ પોતાના બાપદાદાના ધર્મ કરતાં વધારે પસંદ કરે એ તેઓ માટે એક અસાધારણ બીના હતી. વળી એ શહેનશાહ મુસ્લીમ હતો, અને તેઓને મુસ્લીમોને લીધે પોતાનો દેશ છોડવો પડ્યો હતો એ વાત ધ્યાનમાં લેતાં તેઓને પોતાના ધર્મનું ગૌરવ વધારે જણાય એ સ્વાભાવિક હતું. મહેરજી રાણાના સમય પહેલાં તેઓ રાજકિય કાર્યમાં સારો ભાગ લેવા લાગ્યા હતા, અને ઉપલી બીના બન્યા પછી તેઓ દિન પ્રતિદિન બધી દિશામાં આગળ વધવા લાગ્યા. આ બાજુ જ્યારે મરાઠાઓની સત્તા સ્થપાઇ ત્યારે તેઓ તેઓને પણ ઉપયોગી થઇ પડ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આમ છતાં પારસીઓની ઉપયોગીતા અને આબાદી યૂરોપીયન પ્રજાઓ અને ખાસ કરીને અંગ્રેજ પ્રજા ગુજરાતમાં આવી ત્યારથી વધી.

અંગ્રેજોએ સુરતમાં કોઠી નાખી ત્યાર પછી તુરત જ પારસીઓ ત્યાં આવી વસ્યા, અને દિન પ્રતિદિન એ શહેરમાં તેઓની સંખ્યા વધતી ગઇ. તેઓ હવે વેપાર કરવા લાગ્યા, અને પોર્ટુગીઝ, ડચ, ફ્રેંચ અને અંગ્રેજોના મુખ્ય દલાલ બન્યા. એ સમયે પારસી વેપારીઓમાં રૂસ્તમ માણેક નામના એક ગૃહસ્થે ઘણું ધન એકઠું કર્યું એટલું જ નહિ, પણ તેણે એ ધનનો કેટલોક ભાગ પરોપકારના કાર્યમાં વાપર્યો. તેણે જનહિતાર્થે અનેક કુવાઓ, ધર્મશાળાઓ અને તળાવો બંધાવ્યાં. સુરતમાં રૂસ્તમપુરા નામે જે પરૂં છે તે તેનું નામ ધરાવે છે. પારસીઓની સાર્વજનિક ઉદારતા રૂપ જે ખાસિયત છે તે કદાચિત્ પ્રથમ આ પારસીમાં જોવામાં આવી હતી. તેના જીવનના પાછલા ભાગમાં સુરતની કોઠીના ઉપરી અંગ્રેજ અમલદાર સાથે તેને કેટલીક બાબતમાં મ્હોટો વિરોધ થયો હતો. તેના હિસાબ પ્રમાણે અંગ્રેજો પાસે તેનું ઘણું મ્હોટું લેણું નીકળતું હતું, પણ આ સંબંધમાં તેના મૃત્યુ પછી તેના દીકરાઓને મુંબઇના ગવર્નર પાસેથી કંઇ દાદ મળી નહિ એટલું જ નહિ પણ તેઓ પ્રત્યે ખરાબ વર્ત્તન ચલાવવામાં આવ્યું. આના પરિણામે રૂસ્તમનો એક પુત્ર નવરોજી ૧૭૨૩ માં ઇંગ્લેંડ ગયો અને તેણે પોતાનો દાવો ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના ડાઇરેકટરો આગળ રજુ કર્યો. ઘણું કરીને નવરોજી આ પ્રમાણે હિંદુસ્થાનમાંથી ઇંગ્લેંડ જનાર લોકોમાં સહુથી પહેલો હતો. કંપની સાથે તેનું સમાધાન થયું અને તે હિંદુસ્થાન પાછો આવ્યો.

પારસીઓની ચઢતી સુરતમાં આવ્યા પછી શરૂ થઈ, પણ તેઓ પોતાની ચઢતીની ટોચ ઉપર મુંબઇમાં આવ્યા. આ શહેર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બસો અઢીસો વર્ષ પહેલાં એક ન્હાના ગામડા સરખું હતું, અને તે પહેલાં પોર્ટુગીઝ રાજાને તાબે હતું. આ રાજાએ પોતાની દીકરી એક અંગ્રેજ રાજા સાથે પરણાવી ત્યારે તેણે તેને આ ગામડું પહેરામણી દાખલ આપ્યું હતું. મુંબઇ બેટ પોર્ટુગીઝના કબજામાં હતો ત્યારથી પારસીઓ ત્યાં જવા લાગ્યા હતા, પણ એ ટાપુ અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો, અને તેઓએ તેની બંદર તરીકે ખીલવણી કરવા માંડી ત્યારથી પારસીઓ ત્યાં સારી સંખ્યામાં જવા લાગ્યા. પારસીઓની ખરી આબાદી આ શહેરમાં જ થઇ. તેઓ સર્વ પ્રકારના કોન્ટ્રેક્ટ લેવા લાગ્યા અને એમાં તેઓએ કામ કરવાની કુશળતા મેળવી એટલું જ નહિ, પણ પુષ્કળ પૈસો પેદા કર્યો. આ સિવાય તેઓ વેપારમાં પણ દિન પ્રતિદિન આગળ વધવા લાગ્યા, અને ખાસ કરીને ચીન સાથેના વેપારનો મ્હોટો ભાગ તેઓના હાથમાં આવ્યો. તેઓએ વહાણ બાંધવાનું કામ પણ મ્હોટા પ્રમાણમાં હાથમાં લીધું. આ બધી વાતોમાં પારસીઓ એ કાળે પહેલા જ આગળ આવેલા હોવાથી તેઓએ સ્વાભાવિક રીતે ઘણું ધન મેળવ્યું.

પારસીઓનાં સુપ્રસિદ્ધ કુટુંબો જેવાં કે મોદી, વાડીઆ, રેડીમની, પટેલ કુટુંબ વગેરેએ પોતાની સમૃદ્ધિનો પાયો આ સમયે નાંખ્યો હતો. મુંબઇનું ગૌરવ વધતું ગયું તેમ તેમ તેઓનું ગૌરવ પણ વધતું ગયું. પારસીઓએ આ પ્રમાણે સમૃદ્ધિ મેળવી એટલું બસ નહોતું, પણ તેઓએ એ સમૃદ્ધિની સાથે સાથે પરોપકારનાં મ્હોટાં કામ કરી ઘણી ખ્યાતિ મેળવી. તેઓનું ખરૂં ગૌરવ આ વાતમાં રહેલું છે. તેઓએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધ્યો એટલું જ નહિ, પણ સાથે પરમાર્થનાં ઘણાં કાર્યો કર્યાં. તેઓના આ પરોપકારનાં કાર્યનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તેમાં તેઓએ કોઇ પણ પ્રકારનો ધર્મ કે જાતિ કે કોમનો ભેદ રાખ્યો નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ સિવાય પારસીઓએ સમગ્ર હિંદુસ્થાનને સીધી રીતે નહિ તો આડકતરી રીતે કેટલોક લાભ કર્યો છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે પારસીઓનો ધર્મ વૈરાગ્ય-પ્રધાન નથી. તેઓ આ જગતને અસત્ય ગણતા નથી, તેમ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો એ તેઓના ધર્મનું ફરમાન નથી. આ કારણથી તેઓએ યૂરોપીય સંસ્કૃતિમાંથી ઘણાં તત્ત્વોનો સ્વિકાર કર્યો, અને આમ કરવામાં તેઓએ કેટલીક એવી વસ્તુઓ પણ લીધી કે જે તેઓને બહુ હાનિ કર્ત્તા નીવડી છે, તો પણ એ કાળે તેઓએ હિંદુસ્થાનના લોકોને જીવનની એક નવી દિશામાં ગતિ આપી. મનુષ્યનું જીવન ત્યાગ માટે નહિ પણ જીવવા માટે છે એ વાત આપણે યૂરોપીયનો આ દેશમાં આવ્યા ત્યાર પછી વધારે પ્રમાણમાં સમજવા લાગ્યા છીએ, અને આ વાતમાં પારસીઓએ પહેલ કરી આ દેશના સર્વ લોકોને એક સારો દાખલો આપ્યો છે. આ બાબતમાં આખા દેશમાં મુંબઇએ આગેવાની લીધી છે, અને મુંબઇમાં પારસીઓ પહેલા હતા. આ સાથે તેઓએ નાગરિક તરીકે પણ ઘણી ઉંચી સેવા કરી છે. તેઓએ શાળાઓ, ઇસ્પીતાલો, તળાવો, ધર્મશાળાઓ, અનાથાશ્રમો વગેરે બંધાવી જનસમાજ ઉપર બને તેટલો ઉપકાર કર્યો છે. તેઓની ખરી મહત્તા આ વાતમાં રહેલી છે.

પારસીઓ મુંબઇમાં આવી વસ્યા ત્યાર પછી તેઓમાં જે કેટલાક મ્હોટા માણસો થયા તેઓમાં એક મુખ્ય ગૃહસ્થ સર જમશેદજી જીજીભાઇ હતા. હિંદુસ્થાનમાં સર અને બેરોનેટની પદવી પ્રથમ તેને જ આપવામાં આવી હતી. તે ખરેખર ઉચ્ચ પુરૂષ હતા. તેની જનસેવાના સ્મરણાર્થે મુંબઈ શહેરમાં તેનું એક બાવલું ઉભું કરવામાં આવ્યું ત્યારે મુંબઇના તે વખતના ગવર્નરે તેને માટે જે શબ્દો કહ્યા હતા તે ધ્યાનમાં લેવા સરખા છે. એ ગવર્નરે સર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જમશેદજીએ જે મ્હોટી રકમો દાનમાં આપી હતી તે ગણાવ્યા પછી આ પ્રમાણે કહ્યું હતું :

" ખરી ઉદારતાનું માપ ધનની મ્હોટી રકમ આપવામાં જોવામાં આવે છે તેટલે જ અંશે તે કેવી રીતે આપવામાં આવે કે તેમાં પણ જોવામાં આવે છે. આ બાબતમાં હું અત્યારે મધ્ય યુગનો ઇતિહાસ જોવા માગતો નથી, તેમ જે કાળે ખ્રિસ્તી મઠો અને બૌદ્ધોના વિહારો બાંધવામાં આવ્યા હતા તેની વાત કરવા પણ ઇચ્છતો નથી. એ વખતે લોકો મ્હોટાં દાન કરતા, અને તેમ કરવું એ પુણ્યનું કામ છે, અને એથી તેઓને મોક્ષ મળશે એમ માનતા હતા. પણ હું કંઇક અંશે આધુનિક સમયના દાખલાઓ; અને ખાસ કરીને જે રાજાઓએ મ્હોટી કોલેજો અને ઈસ્પીતાલો જેવી કે પારીસની હોટેલ દેઝ-ઇનવેલીદ અને લંડન પાસેની ગ્રીનીચ અને ચેલસીઆ પાસેની ઇસ્પીતાલો બાંધી, તેઓ વિષે કહેવા ઇચ્છું છું. આ સંસ્થાઓ એ રાજાઓએ પોતાના ધર્મ અને જાતિના લોકો માટે બાંધી હતી. આમ કહેવાથી એ સંસ્થાઓનું મૂલ્ય હું ઓછું આંકું છું એમ નથી, પણ મારે અહિં કહેવું જ જોઇએ કે સર જમશેદજી જીજીભાઇનાં દાનકર્મો માત્ર 'પારસી પરોપકારી સંસ્થા' નામની એક સંસ્થા સિવાય, સર્વ જાતના લોકો માટે કરવામાં આવ્યાં હતાં. તેની આ સાર્વજનિક ઉદારતા સર્વ ધર્મ, જાતિ અને કોમના ગરીબ અને દુઃખી લોકોનાં દુઃખ કોઇ પણ પ્રકારનો ભેદ રાખ્યા વગર દૂર કરવાના પ્રયત્નોમાં જોવામાં આવે છે, અને એ કારણથી તેને માટે આજે સહુ જાતિના લોકોના હૃદયમાં માન છે."

સાર્વજનિક ઉદારતાનો આવો ઉચ્ચ દાખલો સર જમશેદજી જીજીભાઇના સમય પછી અનેક પારસી શ્રીમંતોએ લીધેલો છે, અને પરોપકારના ક્ષેત્રમાં વાડીઆ, પટેલ, તાતા વગેરે કુટુંબોએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાનાં નામ આધુનિક હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં અમર કર્યાં છે. સર જમશેદજી તાતા એવા જ એક પુરૂષ હતા. તેણે વેપાર અને ઉદ્યોગની ખીલવણી ઘણા મ્હોટા પ્રમાણમાં કરી, અને સાથે સાથે જનહિતાર્થે પૈસો પણ મ્હોટા પ્રમાણમાં વાપર્યો.

પારસીઓ સરખી એક અતિશય ન્હાની કોમમાં આટલા બધા પરોપકારી અને સાર્વજનિક રીતે ઉદાર પુરૂષો નીકળ્યા એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે, અને એનું મૂળ કારણ તેઓના ધર્મમાં ઉદારતાને જે સ્થાન અપાયું છે તેમાં રહેલું છે. પારસીઓએ પોતાનાં સાહસ, ઉદ્યોગ, સચ્ચાઇ અને ઉદારતાથી તેઓના ધર્મને ફરી પ્રકાશમાં આણ્યો છે.

આ ઉપરાંત પારસીઓએ દેશસેવામાં ઘણો મ્હોટો ફાળો આપ્યો છે. સમગ્ર હિંદુસ્થાનની રાજકિય ઉન્નતિમાં મુંબઇ શહેરે જે ભાગ લીધો છે તે કદાચિત્ અન્ય કોઇ પણ શહેરે લીધો નથી એમ કહીએ તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી. આ બાબતમાં મુંબઇની હરીફાઈ કરી શકે એવું એક શહેર છે અને તે કલકત્તા જ છે. આ શહેરે અને બંગાલી લોકોએ નવા હિંદુસ્થાનની રચનામાં ઘણો મ્હોટો ભાગ લીધો છે એમાં કંઇ શક નથી, પણ માત્ર રાજકિય ક્ષેત્ર ઉપર નજર નાંખીશું તો મુંબઇ વધી જાય છે. હિંદુસ્થાનની મ્હોટામાં મ્હોટી રાજકિય સંસ્થા કોંગ્રેસ છે, અને તેની નેતાગીરી લગભગ પહેલેથી આજ સુધી મુંબઇ ઇલાકાના માણસોના હાથમાં રહેલી છે. ન્યાયમૂર્ત્તિ મહાદેવ ગોવીંદ રાનડે, સર ફીરોજશાહ મહેતા, ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે, લોકમાન્ય બાલગંગાધર તીલક-આ બધાએ કોંગ્રેસનું સુકાન પોતાના હાથમાં રાખેલું હતું, અને આજે વર્ષો થયાં એ સુકાન મહાત્મા ગાંધીના હાથમાં છે. આ સર્વ નેતાઓમાં પરમ પૂજ્ય દાદાભાઇ નવરોજીનું સ્થાન બહુ ઉંચું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેનું સ્થાન નેતાઓ કરતાં પણ કેટલીક રીતે અધિક છે, કેમકે તેણે નેતા તરીકે નહિ પણ સેવક તરીકે પોતાની સમગ્ર જીંદગી સમર્પિત કરી હતી. હિંદુસ્થાનના પહેલા રાજકિય સન્યાસી એ જ પુરૂષ હતા, અને તેણે વર્ષોના વર્ષો સુધી અથવા દસકાઓના દસકાઓ સુધી ભેખ લઇ અને અથાગ શ્રમ વેઠી હિંદુસ્થાનની સેવા અનન્ય ભાવથી કરી હતી. તેની સેવાની વિશેષતા એ વાતમાં છે કે તેણે એ એકલે હાથે કરી હતી, અને ઇંગ્લેંડના લોકોના કાન હિંદુસ્થાનના કરોડો લોકોનાં ગરીબાઇ અને દુઃખની હાયથી ભરી દીધા હતા. આ દુઃખ પ્રથમ તેને સાલ્યું હતું, અને એના સંબંધમાં તેણે અનેક વિગતો અને આંકડાઓ એકઠા કરી જે દલીલો કરી હતી તેવી તેના પહેલાં અન્ય કોઇ રાજકિય નેતાએ કરી નહોતી. આપણા દેશની અસહ્ય ગરીબાઇનો પ્રશ્ન તેણે જ પ્રથમ હાથમાં લીધો હતો, અને તે પ્રત્યે અંગ્રેજોનું તેમજ આપણા લોકોનું ધ્યાન દોર્યું હતું. આમ કરી તેણે હિંદુસ્થાનના સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન રાજકિય ક્ષેત્ર ઉપરથી માનવતાના ક્ષેત્ર ઉપર ખડો કર્યો, અને તેને એક ઉચ્ચ પ્રકારનું ધાર્મિક સ્વરૂપ આપ્યું. તે ગરીબના બેલી હતા, અને આવા બેલી તરીકે તેણે પોતાનું રાજકિય કાર્ય કર્યું હતું. આ વાતમાં આપણે તેની ભવ્ય ઉદારતા, પરોપકારવૃત્તિ અને દયા જોઇએ છીએ, અને આવા ભાવથી તેણે હિંદુસ્થાનની જે સેવા કરી છે તે અજોડ છે. આ મહાત્મા આટલું બધું મહાન કાર્ય કરી શકયા એ ઝરથોસ્તી ધર્મના મૂળમાં રહેલી ગરીબો પ્રત્યેની દયાના કારણે હતું.

પારસીઓમાં બીજા મહાન રાજકિય નેતા સર ફીરોજશાહ મહેતા હતા. તે દાદાભાઇથી જૂદી જ જાતના હતા, અને તેની મહત્તા સેવક તરીકે નહિ પણ નેતા તરીકે હતી. તે દેખાવમાં કોઇ મહાન રાજા સરખા હતા, અને તેને જોતાં વેંત જ કોઈ પણ માણસના હૃદયમાં તેની મ્હોટાઇની છાપ પડયા વગર રહેતી નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામાન્ય માણસ જ નહિ, પણ રાજા મહારાજાઓ, ગવર્નરો અને વાઇસરાયો સુદ્ધાંત તેની શહેમાં આવી જતા અને તેનાથી દબાતા. તેનાં શરીર અને મુખાકૃતિ જેવાં પ્રભાવશાલી હતાં તેવી જ તેની બુદ્ધિ તેજસ્વી હતી, અને તેની સાથે વાદમાં ઉતરવું એ ભલભલા અંગ્રેજોને પણ ભારે પડતું. તેને જોતાં અને તેની અતિશય છટાદાર વાણી સાંભળતાં મનુષ્યોની મ્હોટી મેદનીઓ અંજાઈ જતી. તે મનુષ્યોના રાજા થવા સર્જાયા હતા, અને તે જ્યાંસુધી જીવ્યા ત્યાંસુધી કોંગ્રેસ, મુંબઇ શહેરની મ્યુનીસીપલ સભા વગેરે વગેરે સંસ્થાઓમાં તે એક માત્ર નેતા હતા. તેણે વર્ષો સુધી કોંગ્રેસની નેતાગીરી પોતાના હાથમાં રાખી હતી, અને તેમ કરી સમગ્ર દેશની ઘણી મ્હોટી સેવા બજાવી. પણ તેની સૌથી મ્હોટી સેવા મુંબઇને તેણે હિંદુસ્થાનના સર્વ શહેરોમાં શહેરસુધરાઇના કામમાં જે સર્વોચ્ચ સ્થાન આપ્યું તેમાં રહેલી છે. હિંદુસ્થાનના લોકો આધુનિક પ્રજાસત્તાક રાજ્યવહીવટના પહેલા પાઠ આ શહેરસુધરાઇના કામમાં શિખ્યા છે, અને એમાં મુંબઇ શહેરે જે ફાળો આપ્યો છે તે અન્ય કોઇ પણ શહેરે આપ્યો નથી. મુંબઈ આટલું બધું કરી શકયું એનું મુખ્ય કારણ સર ફીરોજશાહ મહેતાની નેતાગીરીમાં રહેલું હતું. આ બધા કાર્ય ઉપરાંત આ સમર્થ પુરૂષે હિંદુસ્થાનને સાચા મનુષ્યત્વનો જે દાખલો આપ્યો છે તે આધુનિક સમયમાં થોડા જ પુરૂષોએ આપેલો છે. કોઇની, ખુદ શહેનશાહની શહેમાં પણ તણાવું નહિ એ તેણે જ બતાવ્યું છે.

સર દીનશાહ વાચ્છા એ એક ત્રીજા પારસી ગૃહસ્થ હતા, જેણે હિંદુસ્થાનની આર્થિક અને રાજકિય પ્રદેશમાં મ્હોટી સેવા કરેલી છે. તેણે વર્ષો સુધી તનતોડ મહેનત કરી આ બન્ને ક્ષેત્રોમાં ઘણું કામ કર્યું છે, અને કોંગ્રેસ દ્વારા તેમ બીજી અનેક રીતે હિંદુસ્થાનને ઘણો લાભ આપ્યો છે. એ સિવાય આપણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાં અનેક પારસીઓ થઇ ગયા, જેઓએ સમગ્ર પ્રજાની સેવા જૂદા જૂદા ક્ષેત્રમાં કરેલી છે. મરહુમ બહેરામજી મલબારી ઉંચા કવિ અને લેખક હોવા ઉપરાંત સામાજિક સુધારણાના હિમાયતી હતા, અને સ્ત્રીઓનો ઉત્કર્ષ સાધવા તેણે ઘણો પ્રયત્ન કરેલો હતો. તેણે સેવાસદન સરખી ઉચ્ચ સંસ્થા સ્થાપી સાર્વજનિક હિત સાધ્યું છે. સર સોરાબજી પોચખાનાવાળા અને સર ફીરોજ શેઠનાએ વેપારના ક્ષેત્રમાં દેશની સેવા બજાવી છે. આ સિવાય અનેક પારસીઓ થઇ ગયા, જેઓએ સમગ્ર દેશની સેવા જૂદા જૂદા ક્ષેત્રમાં કરેલી છે. સર હોરમઝજી એડનવાળા આગળના મહાન્ પારસીઓની યાદ આપે એવા એક પરોપકારી દિલાવર પુરૂષ હતા.

પારસીઓએ એક નવા ક્ષેત્રમાં મુંબઇમાં પહેલ કરેલી હતી. આ ક્ષેત્ર ગુજરાતી ભાષામાં વર્તમાનપત્રો કાઢવાનું હતું. પહેલું ગુજરાતી અને ઘણું કરીને આખા દેશમાં હિંદુસ્થાનની કોઇ પણ ભાષામાં કાઢવામાં આવેલું દૈનિક પત્ર મુંબઇ સમાચાર હતું, અને એ ફરદુનજી મર્ઝબાનજીએ કાઢયું હતું. આ પત્ર આજે પણ ચાલુ છે, અને તેણે મુંબઇમાં પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન જાળવી રાખ્યું છે. આ ઉપરાંત પારસીઓએ બીજાં કેટલાંક રોજીંદાં પત્રો કાઢયાં હતાં, અને તેમાંના ઘણાં આજે પણ ચાલુ છે. આ રીતે દૈનિક પત્રોમાં પહેલ કરી પારસીઓએ માત્ર મુંબઈની જનતાની નહિ પણ ગુજરાતની જનતાની અને આ જાતનો દાખલો બેસાડી સમગ્ર દેશની સેવા કરેલી છે.

આજે પણ પારસીઓમાં અનેક એવા મનુષ્યો છે જે ઉચ્ચ પ્રકારની નાગરિકતા અને દેશસેવામાં સારો ફાળો આપી રહ્યા છે. તેઓમાં સર હોમી મોદી, સર હોમી મહેતા, મી. આર. પી. મસાણી, મી. જમશેદ મહેતા, પ્રો. પી. વાડીઆ, પ્રોફે. એ. વાડીઆ વગેરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૪

પારસીઓનાં કેટલાંક ધાર્મિક રીતરીવાજો અને લક્ષણો

પારસીઓ શુમારે બારસો વર્ષ પહેલાં હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ હિંદુઓને કહી શકયા હોત કે તેઓ જે ધર્મ પાળતા હતા તે, હિંદુઓના તે કાળના ધર્મ કરતાં વેદ–ધર્મની વધારે નિકટ હતો; કે તેઓ જે દેવોને વૈદિક કાળના ઋષિઓ પૂજતા હતા તેઓમાંના ઘણાને માનતા હતા અને હિંદુઓ પોતે તેઓને માનતા બંધ થયા હતા; કે તેઓ હિંદુઓ કરતાં વધારે શુદ્ધ આર્ય હતા; અને એ કે તેઓની ધાર્મિક અને સામાજિક સ્થિતિ અને વ્યવસ્થા આર્યાવર્ત્તમાં રહેતા પ્રાચીન આર્યોની સ્થિતિ સરખી હિંદુઓ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં હતી. તેઓ આ બધું અને તેથી ઘણું વધારે કહી શકયા હોત. પણ એ કાળે પારસીઓ કે હિંદુઓને વેદમાં જણાવેલો ધર્મ કેવો છે તેનું બહુ જ્ઞાન નહોતું, તેમ તેઓ તેની સાથેનો પોતાના વર્ત્તમાન ધર્મોનો સંબંધ બરાબર જાણતા ન હતા. પારસીઓ એ પણ કહી શકયા હોત કે તેઓમાં, હિંદુઓની માફક જ અથવા તો હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન આર્યોમાં હતું તેમ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ગ હતા, અને તેઓનાં ઘણાં ક્રિયા કર્મો અને રીત રીવાજો એવાં હતાં કે જે જૂના કાળના હિંદુઓમાં હતાં. એ કાળે પારસીઓએ આ બધું હિંદુઓને કહ્યું હોત તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિંદુઓ સાથેનો તેઓનો સંબંધ પહેલેથી જ બધી રીતે વધારે ગાઢ બન્યો હોત, અને હિંદુઓએ તેઓને માત્ર અતિથિ નહિ પણ પોતાના વ્હાલા બંધુઓ તરીકે સ્વિકાર્યા હોત. આમ થતાં આ બન્ને કોમોનો સંબંધ અત્યારે ઘણો સારો હોવા છતાં તે વધારે સારો બન્યો હોત. આપણે આગળ જોઇ ગયા તે પ્રમાણે હિંદુઓને આ સંબંધની ખબર નહોતી છતાં તેઓએ પારસીઓ પ્રત્યે અતિશય ઉચ્ચ પ્રકારનો અતિથિ-ધર્મ પાળ્યો હતો. આ બાબત વિષે પારસી વિદ્વાન દસ્તુર ડૉ. ધાલા પોતાના " ઝરથોસ્તી ધર્મના ઈતિહાસ " માં આ પ્રમાણે કહે છે :

" ઈરાનમાંથી એ કાળે એક ઉચ્ચ લોકોની ટોળી પોતાના દેશમાંથી પોતાનો ધર્મ સાચવવા દેશવટો લઇ હિંદુસ્થાનમાં છૂટક છૂટક સંખ્યામાં આવી, અને આ દેશમાં એને સારો આશ્રય મળ્યો. દેવોની ભૂમિરૂપ હિંદુસ્થાને ઇરાનમાંથી નાસી આવેલા આ લોકોને ઘણી ઉદારતાથી આવકાર આપ્યો, જો કે એ લોકોના ધર્મે હિંદુઓના દેવોને દાનવ ગણ્યા હતા. અહુરમઝદના આતશને પારસીઓએ પોતાના ઘર તરીકે સ્વિકારેલા આ દેશમાં રહેવાનું સ્થાન ભાવપૂર્વક મળ્યું. એક બાજુ પારસી અથર્વન પોતાના પવિત્ર આતશને સતત ચેતાવેલો રાખી તેનું પૂજન કરતો હતો, અને તેની નજદિક બીજી શેરીમાં હિંદુ અથર્વન પણ એ જ કરતો હતો. પારસી મોબેદ યઝનની ક્રિયા કરતો અને તે માટે હોમના છોડમાંથી રસ કાઢતો હતો, ત્યારે પાસે જ હિંદુ બ્રાહ્મણ સોમરસ કાઢી યજ્ઞ કરતો હતો. "

આટલું કહી દસ્તુર ધાલા પારસીઓ અને હિંદુઓ વિષે " તેઓ એક બીજાના દેવોને નિંદતા હોવા છતાં સુલેહસંપથી પડોશીઓ તરીકે રહેતા હતા " એમ કહી નીચે પ્રમાણે ઉમેરે છે :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"આપણે આ બે કોમોની ધાર્મિક માન્યતાઓ વચ્ચેનો ભેદ તેઓ વચ્ચે જેટલું સામ્ય હતું તેટલો જ હતો એ જોઇ ગયા છીએ. આ ભેદ તેઓની દૈનિક ચર્યામાં જોવામાં આવે છે. હિંદુઓ પ્રભાતમાં વહેલા ઉઠી દેવનું સ્તવન કરી પોતાનું દૈનિક કાર્ય શરૂ કરે છે, અને પારસીઓ ઉઠતાં વેંત જ એ જ દેવોને ગાળો આપે છે. હિંદુઓ તેઓનું નામ લઇ વંદન કરે છે, ત્યારે પારસીઓ તેઓને પોતાની પવિત્ર જનોઈ વતી ઝાડે છે. હિંદુઓ અસુરોને દાનવ ગણી નિંદે છે અને પારસીઓ તેઓને દિવ્ય ગણી પૂજે છે. એક જ આર્યજાતિની બે શાખાઓરૂપ આ બે કોમો હજારો વર્ષથી એક બીજીથી જૂદી પડી હતી તે આજે હજારેક વર્ષ થયાં આ રીતે પરસ્પર વર્ત્તન દાખવી રહેલી છે."

આ કથનમાં જરા સુધારો કરવા જરૂર છે. પારસીઓ અને હિંદુઓ તેઓના ધર્મો વચ્ચે રહેલી ઘણી સમાનતા પૂરી રીતે જાણતા નહોતા એ ખરૂં છે, પણ તેઓ વચ્ચે એ સમાનતા જેટલો જ ભેદ છે એવું કંઇ તેઓ જાણતા નહોતા. આ યોગ્ય જ હતું, કેમકે દસ્તુર ધાલા એ બે વચ્ચે રહેલો ભેદ જેટલા પ્રમાણમાં જણાવે છે તેટલો હતો જ નહિ. જે કંઇ ભેદ હતો અથવા આજે છે તે માત્ર નામનો છે. પ્રાચીન કાળમાં એ બે પ્રજાના પિતૃઓએ એક બીજીના દેવોને કે અસુરોને નિંદ્યા હશે, પણ પાછળથી બન્ને બાજુએ એ દેવો કે અસુરોનાં નામ ભૂલાઇ ગયાં હતાં, અને ભેદ માત્ર નામ પૂરતો હતો. એક કોમ પોતાના દેવોને અસુર કહેતી હતી, અને બીજી તેઓને દેવ કહેતી હતી.

પારસીઓ પોતે જ જેને તેઓ પ્રથમ દેવ તરીકે નિંદતા હતા તેઓને પૂજવા લાગ્યા હતા. આ બાબત વિષે દસ્તુર ધાલા પોતે જ પોતાના પુસ્તકમાં 'ઈરાન પોતાનો પ્રાચીન ઇંડો-ઇરાનીયન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધર્મ ફરીથી ગ્રહણ કરે છે" એ નામના પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે :

"ઝરથુસ્તનો ધર્મ પૂર્વ ઇરાનમાં દૃઢ રીતે સ્થાપિત થયો હતો. તેનો ધર્મ ઇરાનીઓના આગળના ધર્મમાં સુધારણારૂપ હતો. પણ એ સુધારણા લાંબો કાળ ટકી નહિ, અને તેના સ્વર્ગવાસ પછી તેની સામે પ્રાચીન ધર્મ પાછો જોર કરી ગયો. તેના ઉચ્ચ નૈતિક ધર્મની ઉત્તમતાએ સમજદાર અને વિચારવંત લોકોના મન ઉપર બહુ ઉંડી છાપ પાડી હતી, પણ તે આમ-વર્ગના લોકો સુધી પહોંચ્યો નહોતો. આ નવા પેગંબરના ઉચ્ચ ધાર્મિક વિચાર તેઓ બરાબર સમજ્યા નહોતા, જેથી કરીને તેઓ મિત્ર અને તેના સાથી દેવો (અસુરો) ને ભારે ભારે ક્રિયાકર્મો વતી પૂજવા લાગ્યા. આ દેવોને તેઓએ થોડા વખત માટે વિસાર્યા હતા, પણ તેઓ માટેનો તેઓનો ભક્તિભાવ નષ્ટ થયો નહોતો. આ કારણથી તેઓના પ્રાચીન હિંદુ-ઈરાનીયન ધર્મનો ફરી ઉદય થયો ત્યારે તેઓએ તેને ખુશીથી વધાવી લીધો. આમ થતાં ઝરથોસ્તી ધર્મના નેતાઓને પોતાના શુદ્ધ ધર્મના ભવિષ્યના સંબંધમાં ચિંતા થવા લાગી, અને તેઓએ એક વચલો રસ્તો કાઢ્યો. એ સમયે એક પ્રકારનો ધર્મ-સમન્વય થયો, અને ઝરથુસ્તના ધર્મના નેતાઓએ અહુરમઝદના સેવકો તરીકે જૂના આર્ય લોકોના દેવોને સ્થાન આપ્યું. એ સમયે પશ્ચિમ ઇરાનમાં મિત્ર નામનો દેવ બહુ લોકપ્રિય હતો, અને ત્યાંથી જ તેની ઉપાસના યૂરોપમાં આગળ ઉપર ફેલાઇ.........મિત્ર અને તેના સાથીઓ આ રીતે અહુરમઝદને આધીન કરવામાં આવ્યા અને તેઓ તેના રાજ્યમાં તેના નીમેલા અધિકારીઓ સરખા થઇ રહ્યા."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આર્યોના પ્રાચીન દેવો આ પ્રમાણે ઝરથોસ્તીઓમાં ફરી પૂજાવા લાગ્યા હતા. એમ છતાં તેઓનું સ્થાન અહુરમઝદ અને તેના અમેશાસ્પંદો કરતાં નીચું હતું. આ નવા સમન્વયને લીધે શો ફેરફાર થયો તે દસ્તુર ધાલા નીચે પ્રમાણે જણાવે છે :

"ઝરથોસ્તી ધર્મના ઉદય પહેલાં જે દેવોને પ્રાચીન આર્યો માનતા હતા તેઓ ફરી પૂજાવા લાગ્યા, ત્યારે એ માન્યતા સાથે કેટલાંક પ્રાચીન ક્રિયાઓ, કર્મો, યજ્ઞો વગેરે ફરી ચાલુ થયાં. જૂના આર્ય-ધર્મની માન્યતાઓ અને ક્રિયાઓ ઝરથોસ્તી ધર્મ ઉપર લાદવામાં આવી. આ સમન્વય જેઓએ રચ્યો તેઓ તેને ઝરથુસ્તના નામ સાથે જોડે છે.........આ પ્રમાણે જે ઇંડો-ઇરાનીયન ધર્મને બાજુએ મૂકી ઝરથુસ્તે પોતાનો ધર્મ સ્થાપ્યો હતો, તેજ તેના ધર્મના એક છૂટા પાડી ન શકાય એવા અંગ તરીકે અત્યારે રહેલો છે. આના પરિણામે ઝરથોસ્તી ધર્મ એ આ બે ધર્મ-ઇંડો-ઇરાનીયન ધર્મ અને ઝરથુસ્તનો ધર્મ-નો સમન્વય થઇ રહ્યો, અને ઝરથોસ્તી ધર્મ નામે જે ધર્મ આજેય પ્રચલિત છે તે એ જ છે."

અહિં આપણે એક વાત ધ્યાનમાં લેવી જોઇએ છે. આ સમન્વય થયો અને ઝરથોસ્તીઓ પ્રાચીન દેવતાઓને માનવા લાગ્યા ત્યારે પણ તેઓ શ્રી ઝરથુસ્તે શિખવેલો એકેશ્વરવાદ ભૂલ્યા નહોતા. તેઓ આર્યજાતિના અસલ દેવો, જે કુદરતનાં પ્રકાશિત દૃશ્યોનાં દિવ્ય સ્વરૂપો હતા, તેઓને કંઇક અંશે અહુરમઝદની વિભુતિઓ તરીકે માનવા લાગ્યા હતા. આ પ્રકારનો સમન્વય હિંદુસ્થાનમાં પણ વૈદિક કાળ પછી થયો હતો, અને હિંદુઓ વેદમાં જણાવવામાં આવેલા દેવો ઉપરાંત અસંખ્ય દેવ દેવીઓને માનતા થયા હતા, તો પણ તેઓમાં અમુક પ્રકારનો એકેશ્વરવાદ સતત રહ્યો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ નવા દેવ દેવીઓમાંનાં ઘણાં દ્રવીડ લોકોમાં પ્રથમ પૂજાતાં હતાં, અને તેઓ વિષેની માન્યતા આ દેશમાં આવેલા આર્યોએ તેઓ કનેથી લીધેલી હતી. આ જોતાં ઝરથોસ્તીઓએ કરેલો ધર્મ-સમન્વય હિંદુઓના સમન્વય કરતાં વૈદિક-ધર્મની વધારે નિકટ હતો એમાં શંકા નથી.

આ ઝરથોસ્તી ધર્મ આજે પારસીઓનો ધર્મ છે, અને તદનુસાર આજે પણ મુંબઇ અને બીજાં શહેરોમાં પારસીઓ સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્ત વેળાએ દરિયા કાંઠે ફરતા ફરતા પોતાના મંત્રો ભણતા જોવામાં આવે છે. કુદરતનાં મહાન દશ્યો, જેવાં કે સૂર્ય, સાગર, આકાશ વગેરે તેઓની નજરમાં દિવ્ય છે, અને તેઓ એ સર્વ વસ્તુઓને કંઇક અંશે ઇશ્વરના અવતાર કે સ્વરૂપ ગણી તેને પૂજે છે. આ પ્રમાણે સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્ત બેળાએ સાગરને કાંઠે ફરતાં ફરતાં કે એક સ્થાને બેસી પ્રાર્થના કરવી કે સ્તવન કરવું એ કોઇ પણ મંદિર કે દેવળમાં જઇ તેમ કરવા કરતાં બહેતર છે. પૃથ્વીનો વિસ્તૃત પટ, તેને ઢાંકણુની માફક છાઇ રહેલું અદ્દભૂત આકાશ, ધીમે ધીમે ઉદય પામતો કે અસ્ત થતો સૂર્ય, ભવ્ય સાગર અને ઇશ્વરનું મહાન સ્તવન કરતો તેનો ઘૂઘવાટ-આ સર્વ કયા મંદિરમાં હોઇ શકે? તેઓ આ વિરાટ મંદિરમાં ઇશ્વરનું સ્મરણ અને દર્શન કરે છે, અને આ સર્વ સુંદર અને ભવ્ય વસ્તુઓ જોઇ તેમાં રહેલા તેના કર્ત્તા ઇશ્વરને સ્તવે છે. એ ઇશ્વર જ તેઓની સુંદરતા, ભવ્યતા અને મહત્તાનું મૂળ છે. તે આકાશની માફક અનંત છે, અને સૂર્ય તો માત્ર તેના પ્રકાશનું જડ સ્વરૂપ છે. વળી સમગ્ર કુદરત એ ઇશ્વરનું સ્તવન કરી રહી છે, અને મનુષ્ય કુદરતના એ મહાન ગાનથી રંજિત થઈ તેમાં પોતાનો સૂર મીલાવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનેક ધાર્મિક પારસીઓ આ મહાન મંદિરમાં નિત્ય પૂજા કરે છે એ ખરૂં, પણ એ એક જ તેઓનું મંદિર નથી. તેઓ એક જૂદા પ્રકારનાં મંદિરોમાં ઇશ્વરની ઉપાસના કરવા એકત્ર થાય છે. આ મંદિરોને તેઓ અગીયારી કહે છે. આ મંદિરોની વિશેષતા એ છે કે તેમાં અગ્નિ નિરંતર બળતો રાખવામાં આવે છે, અને તેઓની ઉપાસના આ અગ્નિને ઇશ્વરના પ્રતિક તરીકે માની કરવામાં આવે છે. તેઓની નજરમાં આ અગીયારીમાં રહેલો આતશ પવિત્ર છે, અને કોઇ કોઈ સ્થાનમાં તે શતકો થયાં જીવંત રાખવામાં આવેલો છે. મુસ્લીમોએ તેઓને અગ્નિ-પૂજક કહી નિંદ્યા હતા તેનું કારણ તેઓની આ અગ્નિપૂજામાં રહેલું છે. એ નામ તિરસ્કાર સૂચવે છે, અને પારસીઓને પ્રથમ તેઓએ જ એ આપેલું છે. આજે છેલ્લા બે ત્રણ સૈકાઓ થયાં ખ્રિસ્તીઓ પણ એ નામનો ઉપયોગ કરી પારસીઓને અને તેઓના ધર્મને નિંદે છે.

હવે અંહિ આપણે જે પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે તે આ છે : પારસીઓ અગ્નિને પૂજે છે કે નહિ, અને તેઓ પૂજતા હોય તો શી રીતે પૂજે છે ? બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ પ્રશ્ન અગ્નિપૂજા એ મૂર્ત્તિપૂજા કે બુતપરસ્તી ગણાય કે નહિ એ છે. આ પ્રશ્ન ઘણો જ અટપટો છે એટલે તેની વિસ્તૃત ચર્ચા અહિં કરવી અસ્થાને છે. મૂર્ત્તિપૂજાની વ્યાખ્યા પ્રત્યેક કોમ પોતાની મરજી પ્રમાણે કરે છે, અને તેમાંયે યહુદીઓ, મુસ્લીમો અને પ્રોટેસ્ટંટ ખ્રિસ્તીઓએ એની વ્યાખ્યા અમૂક રીતે કરી, જે સર્વ લોકો તેઓથી જૂદી રીતે ઇશ્વરને ઉપાસે છે, તેઓને તેઓ મૂર્ત્તિપૂજક કહી નિંદે છે. તેઓની વ્યાખ્યામાં અમૂક સત્યાંશ છે તે આપણે જોઇએ, પણ એ જોતાં એ પૂર્ણાંશે સત્ય નથી એ આપણે યાદ રાખવું જોઇએ છે. કોઇ પણ હાથની ઘડેલી પ્રતિમા અથવા જડ વસ્તુને ઇશ્વર તરીકે માની તેની ઉપાસના કરવી એ મૂર્ત્તિપૂજા છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ તેઓ કહે છે. આના ઉત્તરમાં જેઓ આ પ્રતિમાઓ વગેરેને પૂજે છે તેઓ કહે છે કે અમે એને ઈશ્વર માનતા નથી, પણ ઈશ્વરના સ્મરણના સાધનરૂપ એક ચિન્હ તરીકે માનીએ છીએ. શરૂઆતના કાળમાં મૂર્ત્તિપૂજા એ માત્ર મૂર્ત્તિની જ પૂજા હતી એમાં શક નથી, પણ અત્યારે હિંદુઓનો મ્હોટો ભાગ, બૌદ્ધો, જૈનો અને રોમન કેથોલિક ખ્રિસ્તીઓ જે રીતે મૂર્ત્તિઓ કે પ્રતિમાઓને પૂજે છે તે તેઓ એમ માની કરે છે કે એ ઈશ્વરનાં પ્રતિક છે. આ સાથે તેઓમાંના ઘણા એમ પણ માને છે કે એ મૂર્ત્તિઓ કે પ્રતિમા-ઓમાં ઇશ્વરનો અંશ અન્ય સ્થળે છે તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં છે. આ તેઓની એક પ્રકારની કલ્પના છે અને એથી તેઓનું જીવન ઉચ્ચ બને છે એમાં જરા પણ શક નથી. મુસ્લીમો નમાઝ પઢતી વેળા પશ્ચિમમાં ફરે છે અને કાબા પ્રત્યે અમૂક પ્રકારના પૂજ્યભાવની દૃષ્ટિથી જુએ છે એમાં પણ આ ભાવ રહ્યો છે. સામાન્ય રીતે આવાં અવલંબનોની જરૂર રહે છે, અને એ સિવાય ધર્મ ઘણી વાર નષ્ટ થઇ જાય છે. આજે યૂરોપ અને અમેરિકામાં પ્રોટેસ્ટંટ પંથોમાં ધર્મભાવ ઘણો ઓછો થઈ ગયો છે, અને રોમન કેથોલિકોમાં હજુ એ રહ્યો છે એનું એક મુખ્ય કારણ પ્રોટેસ્ટંટ ખ્રિસ્તીઓમાં આવાં અવલંબનોનો અભાવ છે એમ ઘણા વિદ્વાનો માને છે, અને એ યથાર્થ છે. ગમે તે કારણ હોય, પણ મનુષ્યોને અવલંબનોની જરૂર છે એ વાત ચોક્કસ છે. અમૂક વખતે પ્રાર્થના કે બંદગી કરવી જોઇએ એ પણ એક પ્રકારનું અવલંબન છે, અને આવાં સાધનથી જનસમાજને લાભ થાય છે એ ચોક્કસ છે.

હવે આ પ્રશ્નને આપણે જરા વધારે ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી જોઇએ. સેમેટિક કોમમાં સર્વથી મહાન પેગંબર શ્રી ઈસુ ખ્રિસ્ત થઈ ગયા. તેણે મૂર્ત્તિપૂજાના સંબંધમાં કશું કહ્યું નથી એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. પણ તેના એક મહાન શિષ્ય સંત પાઉલ મૂર્ત્તિપૂજાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે વ્યાખ્યા કરે છે તે બહુ અર્થસૂચક છે. તે લોભને મૂર્ત્તિપૂજા કહે છે, અને એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે આપણે મનુષ્યોનો ન્યાય કરીએ તો કરોડ મનુષ્યોમાં ભાગ્યે જ એક એવો હશે કે જે મૂર્ત્તિપૂજક ન હોય. આ પુસ્તકના લેખકની માન્યતા એવી છે કે ઇશ્વર કરતાં કોઇ વસ્તુને આપણે વધારે ચાહીએ તો આપણે મૂર્ત્તિપૂજા કરીએ છીએ, અને એ માટે આપણે દોષિત છીએ. આપણે ભલે બાહેરથી મૂર્ત્તિઓ કે પ્રતિમાઓને ન પૂજીએ, પણ જો આપણે અંતરથી આ જગતને કે જગતની વસ્તુઓને કે ધનને ઇશ્વરથી વધારે ચાહતા હોઇએ તો આપણે એક મહાન પાપ કરીએ છીએ એમાં જરા પણ શક નથી.

આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં આપણને એમ કહેવાની ફરજ પડે છે કે પારસીઓ અગ્નિને પૂજે છે તે તેને ઇશ્વરના પ્રતિક તરીકે માની કરે છે. તેઓ ઘણું કરીને તેને ઇશ્વરના અંશ તરીકે પણ માનતા લાગે છે. પણ આથી તેઓ નિંદ્ય ઠરતા નથી. મૂર્ત્તિપૂજા, પ્રતિકપૂજા કે વિભુતિપૂજા નિંદ્ય તો ત્યારે જ ઠરે કે જ્યારે મનુષ્યો એમાં જ ઇશ્વરની પૂર્ણતા જુએ, અથવા એ માત્ર બાહ્ય ક્રિયા થઇ રહે. પણ એટલા માટે એ અવલંબનનો નિષેધ કરવો એ યોગ્ય નથી; માત્ર એ અવલંબન જ છે એટલું યાદ રાખવું જોઇએ. ઝરથોસ્તીઓ અગ્નિની પૂજા પ્રતિક તરીકે કરતા હોય એમ જણાય છે. અગ્નિને પ્રાચીન આર્યો પૂજ્ય ગણતા હતા, અને ઘણું કરીને શ્રી ઝરથુસ્તે, પોતે સમર્થ અને ચુસ્ત એકેશ્વરવાદી હોવા છતાં, અગ્નિને પોતાના ધર્મમાં પ્રતિક તરીકે સ્થાન આપ્યું હોય એમ લાગે છે. ઇશ્વર તેની નજરમાં મુખ્યતઃ પ્રકાશ, આધ્યાત્મિક પ્રકાશરૂપ હતા, અને એ પ્રકાશના પ્રતિનિધિ અથવા પ્રતિક સૂર્ય અને અગ્નિ સરખાં અન્ય કંઇ નથી એ શંકા વગરની વાત છે. એક રીતે સૂર્ય કરતાં અગ્નિ વધી જાય છે, કેમકે એ રાત્રે પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશ આપે છે અને આપણી કને સતત હાજર રહે છે: વળી તે મનુષ્યોની વચ્ચે રહે છે. આ વાત પ્રાચીન આર્યો બહુ સારી રીતે જાણતા હતા અને ઋગ્વેદમાં પણ એ કહેવામાં આવ્યું છે. વિશેષતઃ અગ્નિ વસ્તુઓને શુદ્ધ કરે છે, અને એ રીતે એ ઇશ્વરની પવિત્રતાનો પ્રતિક છે. આ કારણથી ઇરાનમાં અનેક મંદિરો કે દેવળો એવાં હતાં, જેમાં આતશ શતકો સુધી સતત પ્રજવલિત રાખવામાં આવ્યો હતો, અને હિંદુસ્થાનમાં પણ ઘણાં સ્થાન એવાં છે જેમાં અગ્નિ લાંબા કાળ થયાં જીવંત જાગૃત રાખવામાં આવેલો છે.

આપણે મૂર્તિપૂજાના સંબંધમાં જે કંઇ ઉપર કહ્યું છે તેનું સમર્થન પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ કરેલું છે. લગભગ બસો વર્ષ પહેલાં ફ્રાંસ દેશમાંથી એન્કવેટીલ દુ પેરોં નામનો એક વિદ્વાન ઝરથોસ્તી ધર્મનું રહસ્ય જાણવા અતિશય ઉત્સુક બની આ દેશમાં આવ્યો હતો. તેણે અનેક મૂશ્કેલીઓ વેઠી આ ધર્મના સંબંધમાં કેટલુંક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને તે ઉપર તેણે એક પુસ્તક લખ્યું. યૂરોપના વિદ્વાનોમાં ઝરથોસ્તી ધર્મનો સહુથી પહેલો અભ્યાસી તે હતો, અને તેણે જ યૂરોપમાં તે સંબંધી જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી. તે પોતાના " ઝરથુસ્તના ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનો તુલનાત્મક વિચાર " નામના પુસ્તકમાં પારસીઓની અગ્નિપૂજાના સંબંધમાં આ પ્રમાણે લખે છે :

" ઝરથોસ્તીઓ એકેશ્વરવાદ બહુ યત્નપૂર્વક હમેશાં માનતા રહ્યા છે, અને તેઓ અગ્નિ અને સૂર્ય પ્રત્યે જે ભક્તિભાવ ધરાવે છે તે ઉપરથી આપણે એમ માનવાનું નથી કે તેઓ આ વસ્તુઓને આરાધે છે. તેઓના મહાન ધર્મગુરૂ ઝરથુસ્તે તેઓને તેઓની બંદગી કરવાના સમયે આ બે વસ્તુઓમાંથી એક સન્મુખ રહેવાનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફરમાવ્યું છે, પણ તેઓની પ્રાર્થનાઓ તો ઇશ્વરના આ પ્રતિકોને નહિ પણ કેવળ ઇશ્વરને જ ઉદ્દેશી કરવામાં આવે છે."

ડૉ. ડારમેસ્ટેટર પોતાના "પારસી-ધર્મ : ઇતિહાસમાં તેનું સ્થાન" નામના પુસ્તકમાં આ અગ્નિપૂજન વિષે આ પ્રમાણે લખે છે :

"પ્રતિમાઓ અને મૂર્ત્તિઓને તિરસ્કારી ઝરથોસ્તીઓ અગ્નિને પ્રતિક માની માત્ર ઇશ્વરને ઉપાસતા હતા......તેઓ અગ્નિને ઇશ્વરના પ્રતિક અને વાહન તરીકે માનતા હતા, પણ તેને ઇશ્વર ગણતા નહોતા. સૂર્ય એ શુદ્ધતમ અને પૂર્ણતમ અગ્નિ, તેમજ ઇશ્વરનું સર્વોચ્ચ સૃજન હોવાથી, તેઓ તેને ઈશ્વરના દશ્ય સ્થાનક તરીકે માનતા હતા. આ કારણથી તેઓ, ઈશ્વરની ઉપાસના કરતી વખતે, સૂર્ય તરફ વળતા, અને તેનો ઉદય થતી વેળાએ ખાસ કરીને તેને મિથ્ર તરીકે સંબોધતા. તેઓની નજરમાં સૂર્યનું સ્થાન, આગળ જેમ યહુદીઓ માટે તેઓનું યરૂસાલેમમાં આવેલું મંદિર હતું, અને મુસ્લીમો માટે આજે મક્કા છે તેમ હતું. ઈરાનીઓનો ધર્મ તેઓની આજુબાજુ રહેલી જૂદી જૂદી મૂર્ત્તિપૂજક અને વ્હેમી કોમોના ધર્મ કરતાં અતિશય ચઢીયાતો હતો એ નિઃશંક છે. તેઓ એક ઇશ્વરને જ ઉપાસતા, અને ઇશ્વર સર્વવ્યાપી છે એમ માની, તેની મૂર્ત્તિઓ કે પ્રતિમાઓ કરી તેનું પૂજન કરવું, એ તેઓ પાપ ગણતા. તેઓ મૂર્ત્તિપૂજાની વિરૂદ્ધ હતા એટલે જ તેઓએ ગ્રીક લોકોનાં મૂર્ત્તિઓવાળાં મંદિરોનો નાશ કર્યો હતો.... ...આટલા બધા સૈકાઓ થઇ ગયા હોવા છતાં, અને એ દરમ્યાન તેઓએ અનેક ચઢતીપડતી જોઇ છે છતાં, તેઓમાં ઝરથુસ્તનો ધર્મ તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આજે પણ જોવામાં આવે છે; અને પારસીઓ તેઓના પિતૃઓ સમ્રાટ ડરાયસના સમયમાં જેમ કરતા હતા, તેમજ એ જ ક્રિયાઓ વતી ઈશ્વરને ઉપાસે છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ સંબંધમાં ડૉ. લીઓ માર્ટીન નામે એક રોમન કેથોલીક પાદરી તેના "ઝરથુસ્ત અને ખ્રિસ્ત" નામના પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે કહે છે :

"પારસીઓની અગ્નિપૂજાને મૂર્તિપૂજા કહેવી એ મારા મત પ્રમાણે અયોગ્ય છે. જે કોઈ વિદ્વાન પારસીઓ ઉપર આ પ્રકારનો દોષ મૂકે, અને તે જો એવું સિદ્ધ ન કરી શકે કે પારસીઓ અગ્નિ કે સૂર્યને ઈશ્વર જ ગણે છે, તો તે ખોટો દોષારોપ મૂકવારૂપ એક મહાન પાપ કરે છે.... ..ઝરથુસ્તે ઈશ્વર એક છે એવું શિક્ષણ આપ્યું છે એટલું જ નહિ, પણ તેણે, પ્રાચીન આર્યોમાં ઇશ્વર પ્રકાશરૂપ છે એવી જે ઉચ્ચ માન્યતા હતી, અને જેને લઇને તેઓ અગ્નિને ઇશ્વરના યોગ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે માની, તેનું પૂજન કરતા હતા, તે માન્યતાને સજીવન કરી હતી......શુદ્ધ અને પવિત્ર અગ્નિ, ઇશ્વર જે ઉચ્ચતમ અને સનાતન પ્રકાશ છે, તેનું સર્વોત્તમ કુદરતી પ્રતિક છે એમાં કંઇ શક નથી, અને એ અગ્નિને ઉપાસતા મનુષ્યો, ઇશ્વરના પૃથ્વી ઉપરના પ્રતિનિધિ તરીકે દિવ્ય અગ્નિરૂપ હોવા જોઇએ........હું જ્યારે મારા દેવળમાં ઇશ્વરની બંદગી કરૂં છું, અને એ વખતે મારા દેવળની પાસે જ આવેલી પારસીઓની અગીયારીમાં, અમારા પોતાના દેવળમાં જેમ દીપ કરવામાં આવે છે તેમ, અગ્નિ સતત જલતો રહે છે એ વાત યાદ કરૂં છું, ત્યારે મારૂં હૃદય ભક્તિભાવથી એટલું બધું ભરાઇ જાય છે કે હું તેનું વર્ણન કરી શકતો નથી."

આ લેખક એક રોમન કેથોલીક પાદરી અને સોસાયટી ઓફ જીસસના સભ્ય હતા. તે વળી મુંબઇમાં રહેતા હતા એટલે તેને પારસીઓનો પરિચય હતો. આ કારણથી તેના શબ્દો બહુ ધ્યાનમાં લેવા સરખા છે. નીચેના શબ્દો ડીન પ્રીડો નામનો એક વિદ્વાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાના "જૂના અને નવા કરાર વચ્ચેનો સંબંધ" નામના પુસ્તકમાં લખે છે :

"પ્રકાશ એ ઇશ્વરનું સાચામાં સાચું પ્રતિક છે : એટલે જ પારસીઓ ઇશ્વરને અગ્નિની, અને ખાસ કરીને સૂર્ય, જે તેઓના મત પ્રમાણે અગ્નિનું પૂર્ણ સ્વરૂપ છે, તેની સન્મુખ તેના કારણ તરીકે માની ઉપાસતા આવ્યા છે. આ કારણથી તેઓના સર્વ મંદિરોમાં તેઓ અગ્નિને વેદી ઉપર નિરંતર બળતો રાખે છે, અને આ પવિત્ર અગ્નિની હાજરીમાં તેઓ પોતાની જાહેર બંદગી કરે છે; તેઓની ખાનગી બંદગી પણ તેઓ પોતાના ઘરની અંદર રહેલા અગ્નિની સન્મુખ એજ પ્રમાણે કરે છે."

પારસીઓની કોમ એ એક જ એવી છે કે જે ઇશ્વરમાં રહેલા પ્રકાશ અને પવિત્રતાના ગુણને, સૂર્ય અને અગ્નિને ઇશ્વરનાં પ્રતિક માની, આટલું બધું ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે. અગ્નિ એ તેઓની નજરમાં માત્ર પ્રકાશ નથી; એ પવિત્રતા પણ છે. આ અગ્નિને સજીવન રાખવા પારસીઓનો પ્રયત્ન નિરંતર ચાલુ રહે છે, અને તેઓ તે માટે રાત્રીએ જાગૃત રહી એ કાર્ય કર્યા કરે છે; વળી અગ્નિમાં બની શકે ત્યાંસુધી તેઓ સુગંધી દ્રવ્યો નાંખે છે. આ પ્રયત્ન માત્ર બાહ્ય કર્મ નથી, પણ તે સાથે એક પ્રકારની આંતરિક ક્રિયા તેઓ કરે છે. અગ્નિમાં દ્રવ્ય હોમવા સાથે તેઓ ઈશ્વરની પ્રાર્થના પણ કરે છે. એ એક પ્રકારનો યજ્ઞ છે; અને આ યજ્ઞ અને અન્ય યજ્ઞો વચ્ચેનો ભેદ એ છે કે બીજા યજ્ઞો માત્ર થોડો સમય ચાલુ રહે છે ત્યારે આ સતત ચાલુ રહે છે.

પારસીઓ સૂર્ય અને અગ્નિને જ પવિત્ર માને છે એમ નથી. તેઓની નજરમાં પંચ મહાભૂતો પવિત્ર છે, અને તેઓ સર્વ વસ્તુઓમાં ઇશ્વરનો કંઇક અંશ રહેલો જુએ છે. તેઓ પૃથ્વીને પવિત્ર માને છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને જળને પણ પવિત્ર માને છે. તેઓ જ્યાં જ્યાં આ વસ્તુઓ જુએ છે (અને એ વસ્તુઓ હમેશાં આપણી સન્મુખ જ રહેલી છે), ત્યાં ત્યાં તેઓને ઈશ્વર, જે એ સર્વનો સૃષ્ટા અને પાલનહાર છે, તેનું સ્મરણ થાય છે. તેઓ પૃથ્વી કે જળ કે અગ્નિને એટલાં બધાં પવિત્ર માને છે કે તેમાંના કોઈને સ્હેજ પણ મેલાં કરવાં એ તેઓ પાપ માને છે. આ કારણથી જ તેઓ પોતાનાં વ્હાલાં સગાંઓને તેઓના મૃત્યુ બાદ બાળતા કે દફનાવતા કે જળમાં ડુબાડતા નથી, પણ પક્ષીઓ અને ખાસ કરીને ગીધ વગેરે તેઓનાં શબને ખાઇ જાય એવો કંઇક બંદોબસ્ત કરે છે. આ રિવાજ અન્ય સહુ લોકોને બહુ વિચિત્ર લાગે છે અને અણગમો ઉપજાવે છે છતાં પારસીઓ તેને આજસુધી વળગી રહ્યા છે એ બતાવે છે કે તેઓ પંચ મહાભૂતો અતિશય પવિત્ર છે એ માન્યતા બહુ દૃઢ રીતે ધારી રહ્યા છે. તેઓ જ્યારે હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ આવ્યા ત્યારે પણ તેઓએ આ રિવાજ બદલ્યો નહિ એ તેઓના પોતાના ધર્મ પ્રત્યેના ગાઢ વિશ્વાસનું એક સબળ પ્રમાણ છે. હિંદુ જનતાએ પણ એ સમયે તેઓને આ રિવાજ પાળવા દીધો એ તેઓની ધાર્મિક ઉદારતા સિદ્ધ કરે છે. પારસીઓ એ સમયે યૂરોપના કોઈ ભાગમાં ગયા હોત, તો તેઓને પ્રથમથી જ ખાસ કરીને આ રિવાજ માટે ભુંડામાં ભુંડા હીધન તરીકે લેખવામાં આવ્યા હોત, અને તેઓને કાં તો ત્યાંથી ભાગી છૂટવું પડયું હોત, અથવા સીધી કે આડકતરી રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વિકારવાની ફરજ પડી હોત. યૂરોપમાં યહુદીઓની જે સ્થિતિ થઈ છે તેથી પણ વધારે ખરાબ સ્થિતિ તેઓની થઇ હોત, અને યહુદીઓ કરતાં તેઓની સંખ્યા ઘણી ન્હાની હોવાને કારણે તેઓ ઝરથોસ્તી તરીકે નષ્ટ થયા હોત.

પારસીઓની અગ્નિ-પૂજા અને પંચ મહાભૂતોની પવિત્રતા વિષેની માન્યતા એ તેઓમાં છેક પ્રાચીન કાળથી ઉતરી આવેલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે, પણ એમાં તેઓએ શ્રી ઝરથુસ્તના સમય પછી કંઈક ઉમેરો કર્યો છે. તેઓએ આ માન્યતા હજુ સુધી કાયમ રાખી છે, અને એ તેઓના ધાર્મિક જીવનનું એક ખાસ લક્ષણ છે. તેઓ આ બધી વસ્તુઓને જેટલે અંશે પવિત્ર અને કંઇક અંશે ઇશ્વરના અંશરૂપ માને છે તેટલે અંશે અન્ય કોઇ કોમ કે પ્રજા માનતી નથી. આ માન્યતાને લીધે તેઓનું ધાર્મિક જીવન સમૃદ્ધ બને છે એ ચોક્કસ છે. કોઇ પણ મનુષ્ય સૂર્ય કે અગ્નિ કે સાગર કે નદી કે હરીયાળી જમીન જુએ, અને તેની સાથે સાથે તેને ઇશ્વરનું સ્મરણ થાય, તો તેના હૃદયમાં ભક્તિભાવનો સંચાર અને તેની વૃદ્ધિ થાય એમાં કંઇ નવાઈ નથી. આ માન્યતા એવી છે કે તેનો સ્વિકાર સહુ લોકોએ કરવો જોઇએ. કુદરત પોતાનાં મહાન કે છેક ન્હાનાં દશ્યો દ્વારા આપણને ઈશ્વરનું ભાન કરાવી રહી છે, અથવા બીજા અને વધારે સારા શબ્દોમાં કહીએ તો ઇશ્વર પોતે આ બધી વસ્તુઓ દ્વારા આપણને પોતાનું પ્રકાશન કરી રહ્યા છે અને આપણને આકર્ષિ રહ્યા છે, એ સત્ય આ માન્યતાના મૂળરૂપે છે. હિંદુઓમાં પ્રચલિત ભક્તિમાર્ગમાં ઇશ્વરની લીલાનો જે સિદ્ધાંત છે તે આ સિદ્ધાંત સરખો છે.

આ સિવાય પારસીઓ પોતાના ધર્મની જે એક બીજી માન્યતા આજ સુધી સાચવી શક્યા છે તે તેઓની પરોપકારવૃત્તિ છે. આ સંબંધમાં આપણે આગળ વિચાર કરી ગયા છીએ; પણ અહિં એટલું કહેવાની જરૂર છે કે પારસીઓએ પોતાના ધર્મનો આ ઉચ્ચ ગુણ, તેઓના ધર્મ અને દેશનું દોઢ બે હજાર વર્ષ થયાં પતન થયેલું હોવા છતાં, જેવો ને તેવો જ જાળવી રાખ્યો છે. આ સિદ્ધ કરે છે કે તેઓના ધર્મનાં મૂળ તેઓમાં બહુ ઉંડાં છે. તેઓના જીવનમાં કદાચિત્ સહુથી ઉત્તમ ગુણ કોઇ પણ હોય તો તે દયા છે. સંખ્યામાં માત્ર મુઠીભર હોવા છતાં તેઓની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરોપકારવૃત્તિ તેઓને અન્ય લોકોથી એકદમ અલગ પાડી દે છે. જૈનો જેમ પશુઓ અને પક્ષીઓ વગેરે માટે ઘણી દયા ધરાવે છે, અને તેઓનો એ ગુણ એકદમ તરી આવે છે, તેમજ પારસીઓમાં દીન અને દુઃખી મનુષ્યો માટે દયા જોવામાં આવે છે.

પારસીઓમાં આ દયાનો ગુણ એટલા બધા મ્હોટા પ્રમાણમાં છે કે આજે તે એક પ્રકારના અવગુણરૂપ બની રહ્યો છેઃ બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેઓની દયાનો ઘણો ગેરઉપયોગ થાય છે. પ્રત્યેક ઉચ્ચ ગુણની અતિશયતા થતાં તે જેમ અવગુણ બને છે, તેમજ પારસીઓમાં આ ગુણના સંબંધમાં થયેલું છે. દયા કરવા જતાં કંઈક અંશે પાત્ર અપાત્રનો વિચાર કરવો જોઇએ, અને તે એવા પ્રકારની જોઇએ કે તેમાં, જે કોઇ ઉપર આપણે દયા કરીએ, તેને સ્વાશ્રયી બનાવવાનો હેતુ રહેવો જોઇએ એવું જે કેટલાક જ્ઞાની પુરૂષોએ કહ્યું છે, તે યથાર્થ છે. મનુષ્યો ઉપર આપણે એવી રીતે દયા ન કરવી જોઇએ કે જેથી તેનું સ્વમાન નષ્ટ થાય અને તેના હાથ પગ હમેશને માટે ભાંગી જાય. આમ કરવાથી આપણે તેઓના ઉપર ઉપકાર કરવાને બદલે અપકાર કરીએ છીએ. કમભાગ્યે પારસીઓના મ્હોટા પરોપકારનું ફળ આવું કંઇક આવ્યું છે. છેલ્લા સો દોઢસો વર્ષો થયાં અનેક પારસીઓએ પોતાની કોમના દીન, દુઃખી અને બીમાર મનુષ્યોના ભલા માટે કરોડો રૂપીઆની રકમ દાનમાં આપેલી છે, અને આજે પણ આ રકમ ઉપરાંત અનેક પારસી પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ ખાનગી રીતે ઘણો પરોપકાર કરે છે. કમભાગ્યે આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે મુંબઇ શહેરમાંના પચાસેક હજાર પારસીઓમાં લગભગ દસેક હજાર એવા છે, જેઓ પોતાનો નીભાવ આ પરોપકારમાં ખર્ચાતી રકમ ઉપર કરે છે. આ સ્થિતિ કોઈ પણ સમાજ માટે અને ખાસ કરીને પારસીઓ સરખી ઉચ્ચ કોમ માટે ભયંકર ગણાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિંદુઓમાં હજુ ઘણી કોમો એવી છે, જેઓના લગભગ સોએ સો ટકા મનુષ્યો બીજાના પરોપકાર ઉપર જીવવા કરતાં મરવું વધારે પસંદ કરે છે. મુસ્લીમો અને ખ્રિસ્તીઓમાં પણ મ્હોટા વર્ગો એવા જ છે. પારસીઓમાં પણ એ જ પ્રકારનું સ્વમાન હોવું જોઇએ, અને અત્યારે એ નથી એનું એક માત્ર કારણ એ છે કે તેઓ માટે આ મ્હોટાં ફંડો તૈયાર રહેલાં છે. આ સ્થિતિ માત્ર આ પ્રમાણે દાન ઉપર જીવનારા લોકો માટે ભયંકર છે એમ નથી; એ સમગ્ર પારસી કોમ માટે ઘાતક છે. સુભાગ્યે પારસીઓનું ધ્યાન આ વાત પ્રત્યે દોરાયું છે, અને તેઓએ તેને માટે ઇલાજો શોધવા માંડયા છે.

પારસીઓમાંના ઘણાની આ લાચાર સ્થિતિ માટે તેઓની પરોપકારવૃત્તિ જવાબદાર છે એવું ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે, પણ એ વિષે જરા વધારે કહેવા જરૂર છે. પારસીઓમાંના અનેક પોતાના સદ્‌ભાવથી જૂદી જૂદી જાતનાં દુઃખ દૂર કરવા માટે છૂટે હાથે પુષ્કળ ધન આપતા ગયા, અને જ્યારે તેઓએ આ મ્હોટાં દાન કર્યાં, ત્યારે તેઓને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે તેઓએ દયા ભાવથી ભરપૂર થઇ કરેલા દાનનું આ પરિણામ આવશે. એક બાજુ પારસીઓમાં શ્રીમંતાઇ જેમ જેમ વધતી ગઇ, તેમ તેમ મધ્યમ વર્ગના લોકોની સ્થિતિ કેટલાંક કારણોથી દિવસે દિવસે વધારે ખરાબ થતી ગઇ, અને આ પ્રકારની મદદ તેઓને સ્હેજે મળતી હોવાથી તેઓએ તેનો લાભ લેવા માંડયો. આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે પણ અજ્ઞાત રીતે આ દુઃખકારક સ્થિતિ ઉભી થઇ, અને અત્યારે તેણે ભયાનક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. પારસીઓના નેતાઓએ એનો કંઇ રસ્તો કાઢવો જ જોઇએ, નહિ તો સ્થિતિ હજુ વધારે બગડવા સંભવ છે. અત્યારે એ એક ભયંકર રોગ થઈ રહી છે, અને એનો ચેપ સમગ્ર કોમમાં ફેલાવા પ્રસરતી છે આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કારણથી એ દૂર કરવા માટે, જેમ સખ્ત બની ડોકટરો ઓપરેશન કરે છે, તેમ અહિં કરવા જરૂર છે.

આપણે આગળ જોઇ ગયા કે પારસીઓના પરોપકાર ઘણે અંશે સાર્વજનિક છે, અને એ કે આ બાબતમાં તેઓ બીજી કોઇ પણ કોમ કરતાં આગળ વધેલા છે. તેઓ આ કરી શકે છે એનું એક કારણ એ છે કે તેઓમાં ઉચ્ચ પ્રકારની નાગરિકતા અને દેશદાઝ રહેલી છે. તેઓનાં આ અને એવાં અન્ય કેટલાંક લક્ષણો માટે તેઓ પોતાની પ્રકૃતિમાં એશિયાના લોકો કરતાં યૂરોપના લોકો સરખા વધારે પ્રમાણમાં છે, એમ કોઇ કોઇ વાર કહેવામાં આવે છે, અને તે યથાર્થ છે. જે સમયે તેઓની સંસ્કૃતિ તેના સર્વોત્તમ સ્વરૂપમાં હતી, ત્યારે પણ તેઓ કદાચિત્ અન્ય કોઇ પણ પ્રજા કરતાં પોતાના ગરીબ લોકોની વધારે કાળજી રાખતા હતા. તેઓ આ માત્ર પરોપકાર તરીકે નહિ પણ ન્યાયની રૂએ કરતા હતા. છઠ્ઠા સૈકામાં તેઓમાં મઝદક નામે એક મનુષ્ય થઇ ગયો, જેણે સામ્યવાદનો પ્રચાર કર્યો હતો. આના પરિણામે તેને અને તેના કેટલાક અનુયાયીઓને મારી નાખવામાં આવ્યા હતા એ ખરૂં, પણ તેના સિદ્ધાંતો ઇરાનના એક રાજાએ તેના જ કાળમાં કંઇક અંશે અમલમાં મૂક્યા હતા. આ સામ્યવાદ આજે રૂશિયા અને બીજા દેશોમાં જે સામ્યવાદ જડવાદ ઉપર રચવામાં આવેલો છે તે સરખો નહોતો. તે ધાર્મિક હતો અને મઝદકે તેને ઝરથોસ્તી ધર્મના એક સંપ્રદાય તરીકે જ જાહેર કર્યો હતો.

પારસીઓનાં પરોપકારવૃત્તિ, નાગરિકતા અને દેશદાઝ વગેરેના આધાર રૂપે તેઓમાં રહેલી પ્રત્યેક મનુષ્યના આત્માની ઉચ્ચતાની માન્યતા છે. કદાચિત્ આ માન્યતા તેના સર્વોચ્ચ સ્વરૂપમાં તેઓ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે જે માન ધરાવે છે તેમાં જણાય છે. સમગ્ર હિંદુસ્થાનમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પારસી સ્ત્રીઓમાં જે સ્વાતંત્ર્ય છે તે અન્ય કોઇ કોમની સ્ત્રીઓમાં જોવામાં આવતું નથી. આ બાબતમાં તેઓ અન્ય સ્ત્રીઓથી આગળ છે, અને તેઓએ એક બહુ ઉંચો દાખલો બેસાડયો છે. પ્રથમથી જ તેઓમાં પડદા વગેરેનો રિવાજ નહોતો, અને તેઓ સમાજમાં છૂટથી હરતી ફરતી. ત્યાર પછી જ્યારે આધુનિક કેળવણી શરૂ થઇ, ત્યારે ઘણી રીતે પારસી સ્ત્રીઓએ તેમાં પહેલ કરી. પરદેશ-ગમનમાં પણ તેઓએ જ મ્હોટે ભાગે પહેલ કરેલી છે, અને યૂરોપમાં જઇ નવા વિચાર વગેરે આણેલા છે. તેઓએ યૂરોપની ફેશનોનું અનુકરણ કરવામાં મ્હોટો ભાગ લીધો છે અને તેમ કરી સુધારાના નામે કેટલાક કુધારો પણ દાખલ કર્યો છે એ ખરૂં, પણ એ કારણે સ્ત્રીઓને સ્વાતંત્ર્ય મેળવવામાં તેઓએ ખાસ કરી દાખલો બેસાડી જે આગળ પડતો ભાગ લીધો છે તે આપણે ભૂલી જવું યોગ્ય નથી. સ્ત્રીઓના સ્વાતંત્ર્યમાં આખા હિંદુસ્થાનમાં મુંબઇની સ્ત્રીઓ સહુથી વધારે આગળ છે, અને મુંબઇમાં પારસી સ્ત્રીઓ મોખરે છે.

પારસીઓ કોમ તરીકે જેટલા પ્રમાણમાં વ્યવહારમાં નિપુણ અને કાર્યદક્ષ છે તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ ભાવનાશીલ નથી. આ કારણથી તેઓ વેપાર અને ઉદ્યોગમાં જેમ પાણીમાં માછલી રહે છે તેમ રચ્યાપચ્યા રહે છે, અને એ તેઓનો સ્વાભાવિક અને એક માત્ર કાર્યપ્રદેશ હોય એમ જણાય છે. તેઓ બુદ્ધિમાન છે અને તેઓમાં ઘણા મનુષ્યોએ ઉચ્ચ પ્રકારના બૌદ્ધિક ગુણો દાખવ્યા છે, તો પણ આ ગુણનું પ્રદર્શન વ્યવહારના પ્રદેશમાં જેટલું થયું છે તેટલું ભાવનાના પ્રદેશમાં થયું નથી. તેઓ વકીલાત, વૈદક, રાજકારણ અને કંઇક અંશે કેળવણીના ધંધામાં બહુ ફાવ્યા છે, અને તેમાં તેઓએ સારો ફાળો આપ્યો છે. પણ આની તુલનામાં સાહિત્ય, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના પ્રદેશમાં તેઓનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફાળો બહુ ઓછો છે. તેઓની બુદ્ધિ, ઉંચી સામાજિક સ્થિતિ અને સમૃદ્ધિ જોતાં આ દિશામાં તેઓએ જે કાંઈ કર્યું છે તે ઘણું ઓછું કહેવાય. આ સર્વ ક્ષેત્રમાં પારસીઓ કેટલા બધા પછાત છે તે એક જ વાત ઉપરથી સ્હેજે જાણી શકાય છે. પારસીઓ લગભગ બારસો વર્ષ થયાં ગુજરાતમાં વસે છે, એમ છતાં તેઓમાં શુદ્ધ ગુજરાતી બોલી શકતાં હોય એવાં સ્ત્રી પુરૂષોની સંખ્યા બહુ ન્હાની છે. આ સ્થિતિ કોઇ પણ કોમ માટે ઇચ્છવાયોગ્ય તો ન જ કહેવાય. સામાન્ય રીતે જે ભાષા પારસી ગુજરાતી કહેવાય છે તે ખરી રીતે ભાષા જ નથી, અને કોઇ પણ પ્રજા કે કોમ પોતાની માતૃભાષા સિવાય પોતાનો આત્મા ખીલવી શકતી નથી. તેઓમાં કેટલાક લેખકો થઇ ગયા છે અને આજે પણ છે, જે શુદ્ધ ગુજરાતી જાણતા હતા અને જાણે છે, પણ તેઓ તો માત્ર આંગળીના વેઢે ગણી શકાય એટલા છે. સદ્‌ગત બહેરામજી મલબારી અને અરદેશર ખબરદાર આ પ્રકારના લેખકોમાં મુખ્ય છે, અને એ બેમાં યે માત્ર ખબરદાર પહેલી પંક્તિના લેખક ગણી શકાય. છેલ્લાં સો સવાસો વર્ષ થયાં આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય તૈયાર થવા લાગ્યું છે, અને એમાં પારસીઓ સરખી બુદ્ધિમાન કોમે આટલો ન્હાનો ફાળો આપ્યો છે એ ખરેખર શોકજનક બીના કહેવાય. આનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે પારસીઓનું જીવન અતિશય વ્યવહારપ્રધાન છે, અને તેમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓનું સ્થાન માત્ર નહિ જેવું છે.

પારસીઓ વ્યવહારપ્રધાન હોવાથી આધુનિક સમયમાં ઘણું ધન કમાયા, અને તે સાથે તેઓએ પશ્ચિમના લોકોના આચારવિચારનું અનુકરણ મ્હોટા પ્રમાણમાં કર્યું. કમભાગ્યે તેઓ પાશ્ચાત્ય લોકોના જીવનમાં રહેલાં ઉંડાં તત્ત્વો જાણી કે સમજી શકયા નહિ, અને તેઓએ ઘણે અંશે યૂરોપિય લોકોનું બાહ્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુકરણ કર્યું. આનું પરિણામ પારસીઓ માટે કેટલીક રીતે બહુ અનર્થકર આવ્યું છે, અને એ દિવસે દિવસે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરતું જાય છે. પ્રથમતઃ પારસીઓએ પોતાના જીવનનું ધોરણ બહુ ઉંચું એટલે ખર્ચાળ કરી નાંખ્યું, અને એની અસર તેઓના સામાજિક જીવન ઉપર બહુ ખરાબ થઈ. આ ધોરણની સૌથી માઠી અસર લગ્નની સંસ્થા ઉપર થઈ છે. ખર્ચાળ જીવનના પરિણામે અનેક લોકો લગ્ન બહુ મ્હોટી ઉમરે કરવા લાગ્યા, અથવા લગ્ન વગર રહેવાનું પસંદ કરવા લાગ્યા. આ કારણથી તેઓની સમાજમાં નીતિ અને ધર્મનું પતન થાય એ સ્વાભાવિક છે. વળી જેઓ આ પ્રમાણે મ્હોટી ઉમરે લગ્ન કરે છે, તેઓ ગમે તે વર્ગના એટલે શ્રીમંત કે મધ્યમ વર્ગના હોય, તો પણ તેઓ મ્હોટાં કુટુંબો ઇચ્છતા નથી. આ માટે કેટલાક લોકો કૃત્રિમ ઉપાયો પણ લેતા હશે. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આજે પારસીઓની સંખ્યા સ્વાભાવિક રીતે જેટલી વધવી જોઇએ તેટલી તે વધતી નથી, અને કદાચિત્ તે ઘટતી નહિ હોય તો પણ તે સ્થિર રહી છે. આ વસ્તુ કોઇપણ પ્રજા કે કોમ માટે યોગ્ય ન કહેવાય, અને પારસીઓ માટે તો ખાસ કરીને, કેમકે તેઓની સંખ્યા અતિશય ન્હાની છે. તેઓને પોતાના ધર્મનું નામ નિશાન રાખવું હોય તો એ સંખ્યા વધાર્યે જ છૂટકો છે. વળી આ સંખ્યા માત્ર સ્થિર રહેતી હોય તો પણ, ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ તેઓમાં કાયમ રહે, તો તે આગળ ઉપર ઘટવાની જ. સમગ્ર હિંદુસ્થાનની આર્થિક સ્થિતિ દિન પ્રતિદિન બગડતી જાય છે, અને મધ્યમ વર્ગમાં બેકારી વધતી જાય છે. આમાં પારસીઓને ઘણો ધક્કો લાગેલો છે અને હજુ વધારે લાગવાનો એ પણ ચોક્કસ છે. આ કારણથી અને તેઓના ખર્ચાળ જીવનના ધોરણને લીધે તેઓમાં લગ્ન અત્યારે છે તે કરતાં પણ વધારે ઓછાં થશે, અને કુટુંબો વધારે અને વધારે ન્હાનાં થતાં જશે. સામાન્ય રીતે પારસીઓમાં બાળકોની સંખ્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજી કોઈ પણ કોમ કરતાં બહુ ઓછી છે એ વાત ઘણી જ શોકજનક છે. મનુષ્યનું જીવન બાળકો માટે છે, અને જે ઘરમાં બાળકો છે તેના ઉપર જ ઇશ્વરનો આશિર્વાદ ઉતરે છે, અથવા ત્યાં જ તેનો વાસ છે. બાળકો સિવાય ગૃહ એ ગૃહ જ નથી એ વાત આજે પારસીઓ લગભગ ભૂલી ગયા હોય એમ લાગે છે. તેઓના જીવનનો આ પ્રશ્ન અતિશય ગંભીર અને ભયંકર છે, અને તેઓએ એનો કંઇક ઇલાજ કરવો જ જોઇએ. અત્યારે અનેક પારસીઓ આ બાબતનો વિચાર કરી રહ્યા છે એ બહુ સારૂં ચિન્હ છે, પણ હજુ તેઓની આંખો જોઇએ તેટલી ઉઘડી નથી. ખરી રીતે આ વિચાર યુવકો અને યુવતીઓએ કરવો જોઇએ છે, અને તેઓએ જ તેમાંથી યોગ્ય માર્ગ કાઢવો જોઇએ.

પારસીઓની ધાર્મિક અને સામાજિક સ્થિતિને લગતા અત્યારે જે બધા પ્રશ્નો ઉભા થયા છે તેનું એક માત્ર કારણ તેઓમાં ફેલાયેલો જડવાદ અથવા તેઓની દુન્યવી દૃષ્ટિ છે. આને લીધે જ તેઓએ પશ્ચિમનું હદથી બાહેર અનુકરણ કર્યું છે, અને કમભાગ્યે આજે પણ તેઓમાંના ઘણા યૂરોપના લોકો આપણા કરતાં બધી અથવા ઘણી રીતે ચઢીયાતા છે એમ અંતરથી માની રહ્યા છે. તેઓને આ માન્યતા અને તેના પરિણામે કરેલા પાશ્ચાત્ય જીવનના અનુકરણને લીધે ભૂતકાળમાં કેટલોક લાભ, અને તે ખાસ કરીને આર્થિક સ્થિતિમાં, થયો હશે, પણ હવે એ લાભ થવાનો નથી. એટલું જ નહિ પણ એથી માત્ર ગેરલાભ જ થવાનો છે. તેઓએ જેને આપણે પચાસ કે સો વર્ષ પહેલાં ‘ સુધારો ’ કહેતા હતા તેમાં પહેલું ઝંપલાવ્યું, અને તેના પરિણામે તેઓ અમૂક દિશામાં ફાવ્યા પણ ખરા, પણ હવે એ વસ્તુસ્થિતિનો અંત આવ્યો છે એ તેઓએ જાણવું જોઇએ. અંગ્રેજોએ પોતાનું રાજ્ય મુંબઇ ઈલાકામાં સ્થાપ્યું ત્યાર પછી લગભગ સોએક વર્ષ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુધી પારસીઓની ચઢતી થતી રહી, અને તેઓ લગભગ બધા નવા ધંધામાં મોખરે હતા. આજે તેઓનું સ્થાન ધીમે ધીમે પાછું હઠતું જાય છે, અને દિન પ્રતિદિન હજુ વધારે હઠવાનું. આમ થવું જ જોઈએ કેમકે તેઓની સંખ્યા સાગરમાં એક બિંદુ સરખી છે, અને હિંદુઓ અને મુસ્લીમોની અનેક કોમો જે અત્યાર સુધી વેપાર, ઉદ્યોગ અને કેળવણીમાં પછાત રહેલી હતી તે આગળ વધતી જાય છે, અને વધતી રહેવાની. આમાંની ઘણીએ પ્રત્યેક ધંધામાં આગળ ધપી પારસીઓનું મોખરાનું સ્થાન લીધું છે, અને પારસીઓ ધીમે ધીમે બીજી કે ત્રીજી હરોળમાં આવતા જાય છે. આ બાબતમાં તેઓની સ્થિતિ હજુ વધારે ખરાબ થશે એ ચોક્કસ છે. હિંદુઓમાંના નાગર, ભાટીઆ વગેરે અત્યારના ભયંકર રીતે ચાલી રહેલા જીવન-સંગ્રામમાં પાછા પડતા જાય છે, અને તેઓનું સ્થાન અન્ય કોમો લેતી જાય છે, તો પછી પારસીઓનું પણ એમ જ થાય એમાં કંઈ નવાઇ નથી. આજના સામાજિક અને આર્થિક જીવનમાં દુનિઆના લગભગ પ્રત્યેક દેશમાં મધ્યમ-વર્ગ નાબુદ થતો જાય છે, અને આપણા દેશમાં પણ એમ થવા લાગ્યું છે. આ સ્થિતિમાં પારસીઓની કોમ મધ્યમ-વર્ગની જ હોવાથી તેઓને ધક્કો લાગે એમાં નવાઇ નથી.

પારસીઓની આર્થિક સ્થિતિ દિન પ્રતિદિન વધારે મૂશ્કેલી ભરેલી થતી જાય છે એ વાતનું ભાન તેઓને થતું જાય છે એ એક સુચિહ્ન છે, પણ હજુ આ બાબતમાં તેઓની નજર આગળ તેઓનું ભવિષ્ય ખડું થયું છે કે નહિ એ એક પ્રશ્ન છે. તેઓમાંના ઘણા આ વાતના સંબંધમાં બેપરવા છે અને સારા સારા નેતાઓ કોઇ કોઈ વાર એમ કહે છે કે " આપણી સ્થિતિ આગળ જેવી જ છે એટલે ચિંતા કરવાનું કંઇ કારણ નથી.'' જેઓ આમ કહે છે તેઓ ભૂલી જાય છે કે પારસીઓની સ્થિતિ એક કાળે એટલે તેઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યારે ઇરાનમાં પોતાની સંસ્કૃતિના શિખર ઉપર ચઢેલા હતા ત્યારે સમગ્ર જગતની કોઇ પણ પ્રજાને ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન કરાવે એવી ઉચ્ચ હતી, અને એની આગળ આજના પારસીઓ પૈસેટકે ગમે તેટલા સુખી અને સમૃદ્ધ હોય, તો પણ તેઓનો કશો હિસાબ નથી. તેઓનો આ આશાવાદ એક મિથ્યા ભ્રમ છે અને એ તેઓ માટે ઘણો જ હાનિકારક છે. પારસીઓએ પોતાની ધાર્મિક, સામાજિક અને આર્થિક મૂશ્કેલીઓનો સામનો કરવો હોય, અને એમાંથી બરાબર રીતે પાર ઉતરવું હોય, તો તેઓ માટે માત્ર એક જ રસ્તો ખુલ્લો છે. તેઓએ શાહમૃગની માફક વંટોળીઓ આવતાં આંખો મીંચી માથું નીચું ન નાખતાં એ મૂશ્કેલીઓનું ખરૂં સ્વરૂપ બરાબર સમજી પોતાના વ્યક્તિગત અને કોમી જીવનના પાયા ઉંડા ઉતારવા જોઇએ છે. અત્યારે રેડીઓ, સીનેમા અને ગલીચ વસ્તુઓ અને નિંદાથી ભરપૂર દૈનિક પત્રોના કાળમાં કોઇ એવો પવન વાઇ રહ્યો છે કે જે કોઇ સમાજ ધર્મમાં બહુ ઉંડી સ્થિર થયેલી નહિ હોય, તે ઝાડનાં સુકાં પાનની માફક ઉડી ધૂળમાં મળી જશે. આ સ્થિતિમાં પારસીઓને, પોતાના ધર્મનો આશ્રય લઇ, તેઓના પ્રાચીન ઉચ્ચ ગુણોને પોતાના જીવનમાં ઉતારી, તેઓનું પુનઃ પ્રકાશન કરવું ઘટે છે. આ સવાલ જીવન અને મરણનો છે એટલે એ બાબતમાં બેપરવા રહેવું એ મૃત્યુને શરણ જવા સરખું છે. તેઓ કને શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મરૂપ ઘણો જ ઉચ્ચ વારસો છે; એ જ તેઓનાં ખરાં ધન, દોલત અને સમૃદ્ધિ છે, અને તેઓમાં પ્રસરેલા ભયાનક રોગનો એક માત્ર રામબાણ ઇલાજ છે. પારસીઓ કોઇ ભુંડા ગ્રહોની અસર તળે પશ્ચિમના જીવનના જાદુથી અંજાઇ ગયા અને એના પરિણામે તેઓનો આત્મા નષ્ટ થવાની અણી પર આવી પહોંચ્યો. પણ હવે સુભાગ્યે પશ્ચિમના લોકોને પોતાની સંસ્કૃતિ કયા પ્રકારની છે તેનું ભાન થતું જાય છે, અને અત્યારે જે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેના પરિણામે એ ભાન વધારે પ્રમાણમાં થશે. એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગમે તે હોય, પણ આપણને પશ્ચિમની પ્રજાઓનો જે વિનાશ થઇ રહ્યો છે તેમાંથી ઘણા પાઠ શિખવા ઘટે છે, અને જે કોઇ પ્રજા કે કોમ એ શિખશે તે જ ટકી શકશે.

પારસીઓ છેલ્લાં સો સવાસો વર્ષ થયાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિથી અંજાયા અને તેનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા, તેનું એક દુષ્પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓ યૂરોપીયનોને પોતાથી વધારે ઉંચા માનવા લાગ્યા અને આ દેશના બધા લોકો, હિંદુઓ અને મુસ્લીમોને પોતાથી નીચા માનવા લાગ્યા. આ બાબતમાં તેઓ ઘણે અંશે એંગ્લો-ઇંડિયન સરખા થઇ રહ્યા, અને તેઓમાંના ઘણા અન્ય લોકો પ્રત્યે તિરસ્કારના ભાવથી જોવા લાગ્યા. સુભાગ્યે તેઓનો આ ભાવ બદલાતો જાય છે, પણ હજુ એ છેક નષ્ટ થયો નથી. હજુ તેઓમાં ઘણા એવા હશે, જેઓના હૃદયમાં એ ભાવ તેઓ ન જાણતા હોય એવી રીતે છૂપાઇ રહ્યો હશે. આ એક બહુ દુખઃદાયક બીના છે, અને પારસીઓ એ ભાવમાંથી તદ્દન અને સત્વર મુક્ત થવા જોઇએ. જે કોઇ પારસી પોતાના મનમાં આવું કંઇક અભિમાન ધરાવતો હોય, તે ખરી રીતે પોતાને અને પોતાની કોમને મ્હોટું નુકશાન કરી રહ્યો છે એમાં શક નથી. આ અભિમાન અત્યારે અજ્ઞાત રીતે રહ્યું હશે, પણ એથી કંઇ એ ઓછું નુકશાનકારક નથી.

પારસીઓના સંબંધમાં ઉપરનાં થોડાએક પૃષ્ઠમાં તેઓના જીવનની ઉણપ બતાવ્યા પછી આપણે ફરીને તેઓના એકાદ બે ઉચ્ચ ગુણોનો વિચાર કરીએ. પારસીઓનો એક ઉંચો ગુણ તેઓનો આશાવાદ છે. આ ગુણરૂપ વારસો તેઓને શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મમાંથી મળેલો છે, અને તેઓએ પોતાના લગભગ બારસો તેરસો વર્ષના અતિશય દુઃખમય ઇતિહાસ દરમ્યાન, તેઓએ પોતાના ધર્મનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગૌરવ, પોતાનો દેશ અને પોતાની સંસ્કૃતિ હમેશને માટે ખોયેલાં હોવા છતાં, અને તેઓની સંખ્યા માત્ર મુઠીભર હોવા છતાં, એ વારસો સાચવી રાખ્યો છે, એ માટે તેઓને ખરેખર ધન્યવાદ ઘટે છે. એને લીધે જ તેઓ હારેલા છે એવું ભાન તેઓને નથી, અને તે યોગ્ય જ છે. અન્ય કોઇ પણ કોમ આ સ્થિતિમાં નિરાશ ન થઇ રહે, એ સંભવિત નથી. આ આશાવાદ તેઓના મહાન ધર્મનું એક ઉચ્ચ લક્ષણ છે, અને એ હજુ તેઓમાં કાયમ છે.

આ આશાવાદ સાથે બહુ નિકટ સંબંધ ધરાવતો એક બીજો ગુણ પારસીઓમાં આજે હૈયાત છે, અને તે તેઓનો હાસ્યરસ છે. એનાં મૂળ તેઓના ધર્મમાં બહુ ઉંડાં છે, અને એ તેઓના ધર્મને લીધે જ તેઓમાં આજસુધી રહ્યો છે. શ્રી ઝરથુસ્તના સંબંધમાં એવી દંતકથા છે કે તે પોતાના જન્મ કાળે રડવાને બદલે હસ્યા હતા, અને એ એક જ પેગંબર એવા થઇ ગયા છે જેને વિષે આ પ્રકારની દંતકથા પ્રચલિત છે તેના હસવાનું કારણ એ આપવામાં આવ્યું છે કે તેને એ સમયે એ જ્ઞાન હતું કે તે પોતે અહીરમાન ઉપર વિજય કરવા પૃથ્વી ઉપર આવ્યા છે. આ સત્ય હોય કે ન હોય, પણ તેના અનુયાયીઓ આજસુધી જીવન-સંગ્રામમાં હસતા રહ્યા છે એ મ્હોટી વાત છે. ઇશ્વર તેઓને એ પ્રમાણે હમેશને માટે હસતા રાખે એવી પ્રાર્થના આપણે કરીશું, કેમકે તેઓનું હાસ્ય એ સૂચવે છે કે તેઓના ધર્મનો અધર્મ ઉપર આખરનો વિજય થવાનો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૫

ઝરથોસ્તી ધર્મનું ભવિષ્ય

ઝરથોસ્તી ધર્મના સંબંધમાં એક અતિશય મૂશ્કેલી ભરેલો પ્રશ્ન તેનું ભવિષ્ય છે. આ મૂશ્કેલીનું એક માત્ર કારણ ઝરથોસ્તીઓની ઘણી જ ન્હાની સંખ્યામાં રહેલું છે, અને આ સંખ્યામાં એકદમ વૃદ્ધિ થાય એવું એક પણ ચિહ્ન અત્યારે જણાતું નથી. પારસીઓ હિંદુસ્થાનમાં અન્ય કોમો જે પ્રમાણે સ્વાભાવિક રીતે વધતી જાય છે એ પ્રમાણે વધે છે કે નહિ એ એક પ્રશ્ન છે. વળી તેઓ અન્ય કોમોમાંથી કોઇને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરતા નથી. આ ઉપરાંત તેઓ શહેરોમાં રહેવા લાગ્યા છે, અને આપણે આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે તેઓ પાશ્ચાત્ય રિવાજોનું બહુ અનુકરણ કરતા હોવાથી તેઓની વસ્તી વધવાને બદલે ઘટવા સંભવ છે. તેઓની આર્થિક સ્થિતિ દિન પ્રતિદિન અધિકાધિક બગડતી જાય છે, અને એમાં કંઇ સુધારો થવા સંભવ નથી. આ બધા સંજોગો જોતાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ તેઓનું ભવિષ્ય આશાજનક નથી.

આ સ્થિતિ સારા માટે હોઇ શકે છે. આપણા વ્યક્તિગત તેમ સામુદાયિક જીવનમાં ઘણી વાર એવું બને છે કે જ્યારે આપણે પૂર્ણ અંધકારમાં ડુબેલા હોઇએ છીએ ત્યારે સૂર્યોદય બહુ નજદિક હોય છે. હિંદુઓના અને યહુદીઓના ઇતિહાસમાં આવું અનેક વાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બનેલું છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્દગીતાનું એક મહાવાક્ય છે કે જ્યારે જ્યારે ધર્મનું પતન થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું પોતે અવતાર ધારણ કરી ધર્મનું પુનઃ સંસ્થાપન કરૂં છું. પણ હિંદુઓ અને યહુદીઓની પડતી થયા પછી તેઓની ચઢતી ઘણી વાર થઇ એનું એક કારણ એ પણ હતું કે તેઓની સંખ્યા મુઠીભર નહોતી. પણ આપણે એ માની શકીએ છીએ કે ઇશ્વરને કોઈ મહાન કાર્ય કરવું હોય ત્યારે તે મનુષ્યોની સંખ્યા ગણતા નથી. આનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે પારસીઓ માટે પોતાના વ્યક્તિગત તેમ કોમના કલ્યાણનો એક માત્ર રસ્તો ઇશ્વરનું પૂર્ણ શરણ લેવાનો છે. તેઓ આટલું કરી શકે તો તેઓને જોઇતાં પ્રકાશ અને સામર્થ્ય ઈશ્વર તરફથી પ્રાપ્ત થશે, અને આથી વધારે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે કોમને કરવાનું રહેતું નથી. કદાચિત્ ભવિષ્યનો વિચાર કરવા કરતાં વર્ત્તમાન ઘડી અને પળમાં ઇશ્વરની શી ઇચ્છા છે તે જાણી તેનો પૂર્ણાંશે અમલ કરવો એ જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આપણે આ રીતે વર્ત્તમાનકાળનો ઉપયોગ કરીશું તો ભવિષ્ય એની મેળે સારૂં રચાઇ રહેશે.

આમ કરવું એ ઝરથોસ્તી ધર્મને તેના મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં, પૂર્ણ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપમાં ફરી જીવંત કરવા બરાબર છે. ઝરથોસ્તી ધર્મનો ઇતિહાસ આપણે ધ્યાનપૂર્વક તપાસીએ તો આપણને એક દુઃખદાયક બીના માલુમ પડે છે. આ ધર્મ તેના મૂળમાં અતિશય ઉચ્ચ અને અદ્દભૂત હતો એ જોતાં તેના લાંબા ઇતિહાસ દરમ્યાન તેમાં ખરા પેગંબરી પુરૂષોની મ્હોટી ખામી જણાય છે. આ બાબતમાં યહુદીઓથી તેઓ બહુ જૂદા છે. યહુદીઓની સંખ્યા અત્યારે પારસીઓથી ઘણી વધારે છે એ ખરૂં, પણ જે કાળે ઝરથોસ્તી ધર્મ અને શહેનશાહત તેઓનાં પૂર્ણ ગૌરવમાં વર્ત્તમાન હતાં, ત્યારે ઝરથોસ્તીઓની સંખ્યા યહુદીઓ કરતાં ઘણી વધારે હતી. આમ છતાં યહુદીઓમાં અનેક પેગંબરો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થયા, અને તેઓએ પોતાનો ધર્મ જીવતો રાખ્યો એટલું જ નહિ, પણ જગતને ખ્રિસ્તી-ધર્મ આપ્યો. આ સ્થિતિ ઝરથોસ્તીઓમાં જોવામાં આવતી નથી. તેઓમાં અમૂક સમયે અને ઘણું કરીને શ્રી ઝરથુસ્તના કાળ પછી તુરત જ ધર્મનો ઉત્સાહ મંદ પડ્યો, અને ઇરાન ઉપર મુસ્લીમોનું આક્રમણ શરૂ થયું ત્યાર પહેલાં તેઓની ધાર્મિક સ્થિતિ બહુ નબળી હતી એમાં કંઇ શક નથી. એ કારણથી જ તેઓ મુસ્લીમોના ભોગ બન્યા અને તેઓએ સ્હેલાઇથી ઇસ્લામનો સ્વિકાર કર્યો. આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ તે પ્રમાણે ઝરથોસ્તીઓએ ઇસ્લામનો આટલા મ્હોટા પ્રમાણમાં સ્વિકાર કર્યો એ ઇતિહાસમાં એક એકદમ ન સમજી શકાય એવી બીના છે. તેઓ એ વખતે જો મક્કમ રહ્યા હોત તો આજે આખા જગતનો ઇતિહાસ જૂદો હોત. ઇસ્લામનો પહેલો મ્હોટામાં મ્હોટો વિજય ઇરાનમાં થયો, અને એના પરિણામે ઇસ્લામની આટલી વૃદ્ધિ થઈ. આરબ લોકો ઇરાનમાં હાર્યા હોત અથવા ત્યાંના લોકોએ હિંદુઓએ જેમ ઈસ્લામ ગ્રહણ કરવાને બદલે મરવું પસંદ કર્યું એમ કર્યું હોત, તો ઇસ્લામની જે સમૃદ્ધિ ઇતિહાસમાં જોવામાં આવે છે તે તો ન જ થઈ હોત. પણ આમ થયું નહિ એનું એક જ કારણ હતું, અને તે એ હતું કે ઝરથોસ્તીઓ પોતાના ધાર્મિક જીવનમાં મંદ બન્યા હતા. ઝરથોસ્તીઓ પોતાના ધર્મનું પેગંબરી અને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ શતકો પૂર્વે ભૂલી ગયા હતા, અને તેઓનો ધર્મ માત્ર બાહ્ય ક્રિયાકર્મમાં સમાઇ રહ્યો હતો. કમભાગ્યે આ સ્થિતિમાં આજસુધી કંઇ મ્હોટો ફેરફાર થયો નથી, અને આજે પણ એ ધર્મ માત્ર બાહ્ય ક્રિયાઓમાં આવી રહેલો જણાય છે. આનું એક પરિણામ એ આવ્યું છે કે આજે જે ઝરથોસ્તીઓ ધર્મ-પીપાસુ છે તેઓને મોબેદો કે દસ્તુરો પાસેથી જોઇતું જ્ઞાન મળતું નથી, અને તેઓ એ માટે થીઓસોફી કે અન્ય ધાર્મિક મંડલોનો આશ્રય શોધે છે. આ બાબતમાં સ્થિતિ એટલી બધી ખરાબ છે કે પારસીઓના ધર્મ-ગુરુઓ પોતાને પારસીઓની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવાની બાબતમાં કંઈપણ જવાબદારી હોય, એમ માનતા જ નથી. આ સ્થિતિ આજની નથી, પણ બહુ જૂની છે અને તે સેંકડો વર્ષો થયાં વારસામાં ઉતરી આવેલી છે. મોબેદો માત્ર એમ જ માને છે કે તેઓનું કાર્ય અમૂક ક્રિયાઓ કરવા પૂરતું છે. ખરી વાત એ છે કે માત્ર મોબેદો જ નહિ પણ સમગ્ર પારસી કોમ પોતાના ધર્મની ખરી દિશા ભૂલી છે. પ્રત્યેક ધર્મની આવી સ્થિતિ એક વાર નહિ પણ અનેક વાર થાય છે. પણ અન્ય ધર્મો અને ઝરથોસ્તી ધર્મ વચ્ચે ભેદ માત્ર એ છે કે બીજા ધર્મોમાં પેગંબરી પુરૂષો અને ધર્મસુધારકો આવી લોકોને જાગૃત કરે છે, અને તેઓને ખરી દિશામાં વાળે છે. યહુદીઓમાં વારંવાર ધર્મનું પતન થતું, પણ પેગંબરો આવી લોકોને જાગૃત કરતા અને બહુ ભારપૂર્વક કહેતા કે ધર્મ એ માત્ર ક્રિયાકર્મ નથી, પણ આધ્યાત્મિક જીવન છે. યથાર્થ ધર્મમાં ઈશ્વર સાથે જીવંત સમાગમ થવો જોઇએ, અને એ તેઓનો ઉપદેશ હતો. તેઓ ઘણી વાર ક્રિયાકર્મનો તિરસ્કાર કરતા અને લોકોને ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવતા. આજે સેંકડો વર્ષો થયાં ઝરથોસ્તી ધર્મની દુર્દશા થઇ હોય તો તેનું એક જ કારણ તેનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ ગૂમ થયું છે એ વાતમાં રહેલું છે.

આ સ્થિતિમાં પારસીઓ માટે સહુથી વધારે અગત્યની ફરજ તેઓના ધર્મને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં ફરી જીવંત કરવો એ છે. આ તેઓની પોતા પ્રત્યે તેમ જ હિંદુસ્થાન અને સમગ્ર જગત પ્રત્યે પહેલી ફરજ છે. તેઓનો ધર્મ કેટલો ઉચ્ચ છે અને તેમાં કેટલું બધું આધ્યાત્મિક તત્ત્વ રહેલું છે તે તેઓ પોતે બરાબર જાણતા નથી તેમ જગત પણ જાણતું નથી, અને સહુને એ જણાવવું એ તેઓની ફરજ છે. તેઓને જે ઉત્તમ વારસો મળ્યો છે એ પોતા માટે જ રાખવા તેઓને મળ્યો નથી. આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કારણથી પારસીઓ અને ખાસ કરીને તેઓના ધર્મગુરૂઓ તેઓના ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય, જે ગાથાઓમાં છે તે, યથાર્થ રીતે જાણે એ આવશ્યક છે. આ દિશામાં અત્યારે થોડો પ્રયાસ થવા લાગ્યો છે એ વાત બહુ આવકારદાયક છે. મોબેદોને સુશિક્ષિત કરવા માટે જે એકાદ બે સંસ્થાઓ અને ખાસ કરીને કામાનું અથોરનાન ઈન્સ્ટીટ્યુટ સ્થાપવામાં આવેલ છે તે એક બહુ સ્તુત્ય પગલું છે. પણ એટલેથી જ બસ નથી. પારસીઓનું પ્રત્યેક મંદિર એક પ્રકારનું સાચું ઉપાસના-ગૃહ અને ઉપદેશ-ગૃહ થવું જોઇએ. ત્યાં મોબેદો પોતાનું ભણતર ભણી અને અન્ય પારસીઓ થોડી વેળા આવી માત્ર કંઇક શબ્દો ભણી જાય એટલેથી ત્યાંનું કાર્ય સમાપ્ત થવું જોઇએ નહિ. એ બધું ભલે થાય, પણ તેની સાથે સાથે ત્યાં કંઇક શાસ્ત્રવાંચન થવું જોઇએ, અને બની શકે ત્યાં સુધી ત્યાં કંઇક ધર્મોપદેશ આપવાનો પ્રબંધ કરવો જોઇએ. યહુદીઓનું યરૂસાલેમમાંનું મ્હોટું દેવળ જ્યારે લગભગ ઓગણીસો વર્ષ પહેલાં નાશ કરવામાં આવ્યું, ત્યારે પ્રત્યેક સીનેગોગ તેઓનું ધર્મસ્થાન બની રહી. સીનેગોગની હૈયાતી આ મંદિરના નાશ પહેલાં હતી ખરી, અને ત્યાં શાસ્ત્રવાંચન અને ઉપદેશ પણ કરવામાં આવતાં હતાં, પણ એ બન્નેમાં ઇ. સ. ૭૦ ની સાલ પછી ઘણી વૃદ્ધિ થઈ. યહુદીઓમાં આજે પણ ધર્મનું બળ રહ્યું હોય તો તેનું એક મુખ્ય કારણ આ સીનેગોગો છે. તેઓના મંદિરના નાશ પછી તેઓનો ધર્મ ક્રિયાકર્મથી કેટલેક અંશે મુક્ત થયો, અને તેણે તેનું પેગંબરી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. હિંદુ ધર્મમાં પણ આપણે કંઇક એવી જ સ્થિતિ બીજા રૂપમાં જોઇએ છીએ. તેઓમાં ખરા ધર્મગુરૂઓ મંદિરના પૂજારીઓ હોતા નથી; એ તો કોઈ બીજા જ હોય છે. ઘણી વાર આવા ગુરૂઓ પોતાના નવા સંપ્રદાયો સ્થાપે છે, અને કાળાંતરે તેઓના સંપ્રદાયોનું સ્વરૂપ જૂના સંપ્રદાયો જેવું બની જાય છે. પણ નવા નવા સંપ્રદાયો ઉભા થતા હોવાથી ધર્મનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ એક કે બીજી રીતે લોકોની સન્મુખ રહે છે. આનું એક કારણ તેઓની સંખ્યા બહુ મ્હોટી છે એ પણ છે એ આપણે યાદ રાખવું જોઇએ. પારસીઓની સંખ્યા બહુ ન્હાની હોવાથી તેઓમાં નવા સંપ્રદાયો ઉભા થાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી, તેમ એ બનવા સંભવ પણ ઓછો છે.

આ સ્થિતિમાં પારસીઓથી શું બની શકે એ વાતનો વિચાર કરવા જરૂર છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે તેઓ માટે પ્રથમ અગત્યની વસ્તુ તેઓના ધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ ફરી પ્રાપ્ત કરવાની છે. આ માટે તેઓ વધારે ન કરી શકે તો પણ ગાથાઓનું વાંચન સામુદાયિક રીતે તેઓએ ધર્મના એક અનુષ્ઠાન તરીકે શરૂ કરવું જોઇએ. તેઓની અગીયારીઓમાં, જેમ બીજી ક્રિયાઓ થાય છે તેમ, નિયમિત રીતે, ગાથાનું વાંચન અને તેનો ઉંડો અભ્યાસ થવાં જોઇએ. આ કાર્ય રોજ કલાક અર્ધો કલાક થવું જોઇએ, અને એ ન બની શકે તો અઠવાડીઆમાં એકાદ બે વાર તો થવું જ જોઇએ. હિંદુઓમાં જે પ્રમાણે કથા કરવામાં આવે છે, જૈનોમાં જે પ્રમાણે સાધુઓ વ્યાખ્યાન આપે છે, ખ્રિસ્તીઓમાં જે પ્રમાણે પાદરીઓ ઉપદેશ આપે છે, એ જ રીતે ગાથાઓનું વાંચન અને તેનો અભ્યાસ થવાં જોઇએ. આની સાથે વાંચનના પ્રારંભ અને અંતમાં કંઈક ભજનો ગાવામાં આવે અને પ્રાર્થના કરવામાં આવે એ વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. મુંબઈમાં ગાથા સોસાયટી સ્થાપવામાં આવેલી છે તેવી સભા પ્રત્યેક સ્થળે સ્થપાવી જોઇએ. આવી સભાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરવાનો હોવો જોઇએ, અને એમ થાય તો જરૂર લોકોને લાભ થાય. પ્રોટેસ્ટંટ પંથો બ્રાહ્મ સમાજ અને પ્રાર્થના સમાજમાં જે પ્રમાણે સામુદાયિક ઉપાસના અને ભક્તિ કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે અગીયારીઓમાં કે તેની પાસેના કોઇ ઘરમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવી ઉપાસના કરવામાં આવે એ બહુ ઈચ્છવા યોગ્ય છે. આપણે ગાથાઓ બારીક નજરે તપાસીશું તો માલુમ પડશે કે એમાં આવી ઉપાસનાનાં ઘણાં તત્ત્વો છે. તેમાં ઇશ્વરની પ્રાર્થના અને આરાધના છે, તેમાં આધ્યાત્મિક પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તર છે, અને તેમાં વ્યાખ્યાનો પણ છે. આ બધાં તત્ત્વોને એકત્ર કરતી એક પ્રકારની સામુદાયિક ઉપાસના પારસીઓ કરે તો તેઓને જરૂર ઘણો આત્મિક લાભ થાય. આ સાથે તેઓ કબીર, નાનક કે એવા મહાન સંતોના ભજનો, જેમાં માત્ર એક ઈશ્વરની જ પ્રાર્થના કે સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય, એ ગાય એ પણ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આ બાબતમાં મુંબઇ શહેરમાં થોડા વખત પહેલાં જે મઝદઝનાન મંડળ ખોલવામાં આવ્યું છે, તેની કેટલીક પ્રવૃત્તિ ધ્યાનમાં લેવા જેવી અને અનુકરણ કરવા સરખી છે. આ લેખકે પોતાનું શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મ સંબંધી અંગ્રેજી પુસ્તક લખ્યું ત્યારે તેમાં તેણે કેટલીક સૂચનાઓ કરી હતી, અને એ બહાર પડ્યા પછી તેને ઉપર જણાવેલા મંડલની જાણ થઇ હતી. એ મંડલમાં જે રીતે ઉપાસના કરવામાં આવે છે તેવી જ કંઇક લેખકે સૂચવેલી હતી. એ બે વચ્ચે ભેદ માત્ર એટલો છે કે એ મંડલનું કાર્ય અંગ્રેજીમાં કરવામાં આવે છે, ત્યારે અગીયારીયોમાં આ પ્રકારનું કાર્ય ગુજરાતીમાં થવું જોઇએ. આ શાસ્ત્રવાંચન કે ઉપાસના કે ભક્તિનો ક્રમ બધે ઠેકાણે એક જ પ્રકારનો થવા જરૂર નથી. પ્રત્યેક સ્થળે પ્રથમ માત્ર થોડા જ ખરા ભક્તિ-પીપાસુ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે મળે, અને પહેલાં માત્ર થોડું વાંચન અને મનન કરે, અને એમ કરતાં કરતાં આગળ વધે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. જે વસ્તુની ખરી જરૂર છે તે સત્સંગ છે. પારસીઓમાં સ્થળે સ્થળે સત્સંગ થવો જોઈએ, અને એ સત્સંગમાં પહેલાં બે મનુષ્યો ખરા ભાવથી એકત્ર થશે તો ઇશ્વર પોતે તેઓને ધીમે ધીમે આગળ લઈ જશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી ગાથા સભા કે ઉપાસના મંડલી કે સત્સંગ સભાના અંગમાં બચ્ચાંઓના ધર્મશિક્ષણનો સારો પ્રબંધ કરવા જરૂર છે. ધર્મનાં બિજ બચ્ચાંઓનાં કોમળ હૃદયમાં ન્હાનપણથી રોપવામાં આવે તો તે જરૂર ઉંડા ઉતરે, અને તેનું પરિણામ ઘણું જ સારૂં આવે એ શંકા વગરની વાત છે. અત્યારે રોમન કેથોલીક સંપ્રદાયનું જોર યૂરોપ અને અમેરિકામાં હજુ એવુંને એવું જ છે, અથવા આગળ કરતાં કંઇક અંશે વધારે છે, એનું એક માત્ર કારણ તેમાં બચ્ચાંઓને ન્હાનપણથી ધર્મનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે એ વાતમાં રહેલું છે. જૈનોની સંખ્યા ન્હાની હોવા છતાં તેઓમાં ધાર્મિક ભાવ હજુ સારો છે એનું કારણ પણ તેઓમાં જૈનશાળા સરખી બચ્ચાંઓને ધર્મશિક્ષણ આપવાની સંસ્થા જગ્યાએ જગ્યાએ જૂના કાળથી ચાલી આવે છે એમાં રહેલું છે. કોઈ પણ ધાર્મિક કોમ બાળકોને આ પ્રકારના ધર્મશિક્ષણ આપ્યા વગર લાંબો કાળ નભી શકે નહિ. પણ આ ધર્મશિક્ષણ માત્ર પુસ્તકીયા જ્ઞાન હોવું ન જોઇએ. એમાં ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરે એવાં ભજનો કે ગીતોનો સમાવેશ થવો જોઇએ. આજે શિક્ષણ પદ્ધતિમાં સંગીતને બહુ ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવતું જાય છે એ વાત ધ્યાનમાં લઇ આવા ધર્મશિક્ષણમાં એનું સ્થાન વધારે હોવા જરૂર છે.

ઉપર જણાવેલી ઉપાસના મંડળીઓમાં પારસીઓ જૂદા જૂદા ધર્મોમાંનાં ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે એવાં પુસ્તકો કે ભજનોનો ઉપયોગ કરે તો તેથી તેઓને ઘણો લાભ થવા સંભવ છે. આપણે આગળ જોઇ ગયા તે પ્રમાણે ઝરથોસ્તી ધર્મને દુનિયાના બધા ધર્મો સાથે એક કે બીજી રીતે બહુ નિકટનો સંબંધ છે. એવો સંબંધ ન હોય તો પણ પ્રત્યેક ઉચ્ચ ધર્મ ઇશ્વરપ્રેરિત હોવાથી તેમાં ઘણું એવું છે, જેનો સ્વિકાર સહુ કોઈ કરી શકે છે. આગળ જૂદા જૂદા ધર્મો વચ્ચે જે દિવાલો રહી હતી તે અદ્દશ્ય થતી જાય છે, અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇશ્વર જેમ એક છે તેમ સત્ય પણ એક જ છે એવું ભાન સહુને થતું જાય છે. આ સ્થિતિમાં પારસીઓ અન્ય ધર્મોનાં ખાસ કરીને ભક્તિભાવનું પોષણ કરે એવાં પુસ્તકો અને ભજનોનો ઉપયોગ કરે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. તેઓ પોતાના ધર્મનો પાયો અચળ રાખી તેના ઉપરની ઈમારતમાં અન્ય ધર્મોનાં કેટલાંક ઉચ્ચ તત્ત્વો દાખલ કરે તો તેઓને જરૂર ઘણો લાભ થાય. શ્રી ઝરથુસ્ત પોતે ભક્તિમાર્ગના આદિ પ્રવર્ત્તક હતા અને એનો ધર્મ ભક્તિમાર્ગ છે. આ કારણથી પારસીઓએ પોતાના વ્યક્તિગત તેમ સામુદાયિક જીવનમાં શુદ્ધ ભક્તિની નદી વહેવડાવવી જોઇએ છે. સુભાગ્યે તેઓ એવા લોકો વચ્ચે રહે છે કે જેઓએ ભક્તિમાર્ગને પોતાના ધર્મ અને જીવનમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું છે, અને પારસીઓ તેઓ કનેથી ઘણું શિખી શકે એમ છે.

છેલ્લાં સોએક વર્ષ થયાં, પારસીઓમાં ધર્મના ક્ષેત્રમાં નવી જાગૃતિ આવી છે એ એક બહુ આશાજનક બીના છે. આ સમય દરમ્યાન તેઓમાં ઘણા લેખકોએ પોતાના ધર્મ ઉપર પુસ્તકો લખી પારસી કોમની ઘણી સારી સેવા કરી છે. શ્રી ઝરથુસ્તનો ધર્મ તેના મૂળ સ્વરૂપમાં શું છે એ બાબતનું સંશોધન પ્રથમ યૂરોપીય પંડિતોએ શરૂ કર્યું, અને તેઓએ એ વિષયમાં અથાગ શ્રમ લઇ ઘણો પ્રકાશ પાડ્યો. તેઓના આ મહાન કાર્ય માટે માત્ર પારસીઓ જ નહિ પણ સમગ્ર માનવજાતિ હમેશને માટે તેઓને આભારી રહેશે. આ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં મુખ્ય બરતુક, રોથ, હાઉગ, સ્પીગેલ, મીલ્સ, મોલ્ટન, વેસ્ટરગાર્ડ, ડારમેસ્ટેટર, ગાઇગર, ગેલ્ડનર, વેસ્ટ, જેકસન વગેરે છે. આ સર્વ વિદ્વાનોએ કરેલા સંશોધનનો લાભ લઇ ઘણા પારસીઓએ ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો લખ્યાં છે, અને તેમ કરી તેઓના ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ લોકોને સમજાવ્યું છે. આ પારસી લેખકોમાં મુખ્ય કાવસજી એદલજી કાંગા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જમશેદજી જીવણજી મોદી, પેશોતન સંજાણા, રૂસ્તમજી સંજાણા, એદલજી કે. આંટીઆ, ટી. ડી. અંકલેશ્વરીઆ, એસ. ડી. ભરૂચા, આર. એચ. મીસ્ત્રી, એસ. એ. કાપડીઆ, એસ. કે. હોડીવાળા, રૂ. કે. દાદાચાનજી, એમ. એન. દસ્તુર, ડો. એમ. એન. ધાલા, બહેરામગોર અંકલેશ્વરીઆ, સોહરાબ બલસારા વગેરે છે. આ બધા વિદ્વાનોએ લખેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા સારી છે, અને તેમાં પારસી ધર્મનાં શાસ્ત્રોનાં ભાષાંતરોનો સમાવેશ પણ થાય છે. એ સર્વ પંડિતોએ કરેલા ભગીરથ શ્રમનું એક સુપરિણામ એ આવ્યું છે કે આજે પારસીઓ શ્રી ઝરથુસ્તનો ધર્મ તેના અસલ સ્વરૂપમાં શું છે તે બહુ સારી રીતે જાણી શકયા છે. યૂરોપીય પંડિતો અને પારસી વિદ્વાનોએ આ રીતે ઝરથોસ્તી ધર્મ ઉપર કાળાંતરે જે મેલનાં પડ ચઢી ગયાં હતાં તે સર્વ દૂર કર્યાં છે એ તેઓની એક ઘણી મ્હોટી સેવા છે. હવે કોઇ એમ કહી શકે એમ નથી કે ઝરથોસ્તી ધર્મમાં શી મૂળ વસ્તુ છે અને શી ભેળસેળ છે એ અમે જાણતા નથી. આ બાબતમાં પુષ્કળ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. હવે જરૂરની વસ્તુ પ્રકાશ નહિ પણ ઉષ્મા અથવા ગરમી અથવા ઉત્સાહ છે. આ રીતે જે જ્ઞાન મળ્યું છે તેને પારસીઓએ પોતાના વ્યક્તિગત તેમ સામુદાયિક જીવનમાં ઉતારવાની જરૂર છે. આ વસ્તુ આપણે આગળ જોઇ ગયા તે પ્રમાણે એક જ રીતે થઇ શકે તેમ છે. પારસીઓનો ધર્મ એ શુદ્ધ ભાગવત-ધર્મ, જગતમાં આપવામાં આવેલું સૌથી પહેલું શુદ્ધ ભાગવત-ધર્મનું સ્વરૂપ છે, અને પારસીઓએ, એને એના ઉપર ચઢી ગયેલાં બાહ્ય ક્રિયાકર્મનાં પુષ્કળ જાળાંમાંથી મુક્ત કરી, એ પોતાના જીવનમાં ફરી પ્રકાશિત કરવા જરૂર છે. તેઓનું જીવન, વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક જીવન, ગાથામય, શ્રી ઝરથુસ્તમય અને દાદાર અહુરમઝદમય થવું જોઈએ. આમ થતાં તેઓ પોતાનું કલ્યાણ કરશે એટલું જ નહિ, પણ સમગ્ર હિંદુસ્થાનને એક નવો પ્રકાશ આપી શકશે. તેઓએ આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેશના સર્વ લોકોને અને સમગ્ર જગતને એ બતાવવાનું છે કે શ્રી ઝરથુસ્ત માત્ર તેઓના જ પેગંબર નથી, પણ તે ઇશ્વરના મોકલેલા હોવાથી સમગ્ર માનવજાતિના પેગંબર છે.

આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ કે ઝરથોસ્તી ધર્મ સાર્વજનિક છે એટલું જ નહિ, પણ જગતના સર્વ સાર્વજનિક ધર્મોમાં તેણે પ્રથમ એ પ્રકારનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. એ ધર્મ બીજા કોઇપણ ધર્મ પહેલાં વર્ણ, જાતિ વગેરેના કોઇ ભેદ રાખ્યા સિવાય સર્વ લોકોને ઉપદેશવામાં આવ્યો હતો. આ મહાન કાર્ય શ્રી ઝરથુસ્તે પોતે જ શરૂ કર્યું હતું, અને પોતાના ધર્મમાં તુરાનીયન લોકોને સમાન ભાવે દાખલ કર્યા હતા. આ રીતે ઝરથોસ્તી ધર્મ માત્ર આર્ય જાતિમાં બંધાઇ રહ્યો ન હતો, પણ તેની આ સાર્વજનિકતા કેટલો વખત ટકી રહી હતી એ જાણવું જરૂરનું છે. ઇરાનીઓ ગ્રીક લોકો સાથે ઈ. સ. પૂર્વે પાંચસો છસો વર્ષ પહેલાં સંબંધમાં આવેલા હતા, અને એ સંબંધ ત્યાર પછી લાંબો કાળ રહ્યો હતો. એ સિવાય તેઓનો સંબંધ યહુદીઓ, બેબીલોનીયનો અને બીજી અનેક પ્રજાઓ સાથે લાંબા કાળ સુધી ચાલુ હતો. આ સમય દરમ્યાન ઝરથોસ્તીઓએ આ બધી પ્રજાઓમાં પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરી તેઓમાંના કેટલાક તેમાં દાખલ કર્યા કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારવા સરખો છે. તેના સંબંધમાં સંશોધન થવું જરૂરનું છે. ઝરથોસ્તી ધર્મ જગતમાં સહુથી પહેલો મીશનરી-ધર્મ હતો અર્થાત્ અન્ય કોમોના મનુષ્યોને તે પ્રચારવામાં આવતો હતો એટલું જ નહિ, પણ તેઓને શિષ્યો કરવામાં આવતા. આ સ્થિતિ કેટલો સમય ટકી રહી એ જાણવું કદાચિત્ મૂશ્કેલ છે. ઈરાનનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં આવ્યું એ સમયે ઝરથોસ્તી ધર્મનું આ સાર્વજનિક સ્વરૂપ રહ્યું હોત તો એ સામાન્ય રીતે આપણા જાણવામાં એકદમ આવત. એ કાળે ઇરાનના શહેનશાહોએ, સમ્રા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અશોકની માફક, ઝરથોસ્તી ધર્મ તેઓને આધીન જે પ્રજાઓ હતી તેઓમાં અને અન્ય પ્રજાઓમાં પ્રચાર્યો હોત તો અત્યારે એ ધર્મની સ્થિતિ જૂદી જ હોત. ઇરાનીઓ એ વખતે પોતાનો ધર્મ આરબોમાં પણ ફેલાવી શકયા હોત. એ ગમે તે હોય, પણ છેલ્લાં એકેક હજાર વર્ષો થયાં ઝરથોસ્તી ધર્મનું આ સાર્વજનિક સ્વરૂપ અદૃશ્ય થયું છે, અને મુસ્લીમોના ઇરાન ઉપર કરવામાં આવેલા આક્રમણ પછી તે નષ્ટ થયું છે. પારસીઓ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ત્યાર પછી તેઓ પોતાના ધર્મમાં અન્ય ધર્મનાં માણસો લે એ ઘણાં કારણોને લીધે અશકય હતું, અને આજે પણ અશકય છે. આનું એક પરિણામ એ આવ્યું છે કે શ્રી ઝરથુસ્તનો મહાન, વિશ્વવ્યાપી ધર્મ આજે એક મુઠીભર લોકોમાં બંધાઇ રહ્યો છે. આ સ્થિતિ કોઇપણ ધર્મ માટે દુઃખદાયક છે. કોઇ ધર્મ આ સ્થિતિમાં આવી રહે છે ત્યારે તેનું જીવન અમૂકાંશે તો ઓછું થવાનું જ. કોઇ પણ ઉચ્ચ ધર્મનું એક નિશ્ચિત લક્ષણ એ છે કે તેનો ચેપ બીજાઓને લાગવો જોઇએ.

પારસીઓ ઘણા વજુદવાળાં કારણોને લઇને પોતાના ધર્મનો પ્રચાર અન્ય લોકોમાં કરી શકતા નથી, પણ તેઓ એક કાર્ય કરી શકે તેમ છે અને એ તેઓએ કરવું જ જોઇએ. તેઓ બીજાઓને પોતાના ધર્મમાં ભલે દાખલ ન કરે, પણ તેઓ અન્ય કોમોના લોકોને અને ખાસ કરીને હિંદુઓ અને મુસ્લીમોને, શ્રી ઝરથોસ્તી ધર્મ તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં શું છે, અને તેણે ઇરાનના ઇતિહાસમાં શો ભાગ ભજવ્યો છે અને અન્ય ધર્મો ઉપર તેણે શી અસર કરેલી છે, એ બધી બાબતોના સંબંધમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરે એ આવશ્યક છે. આ સંબંધમાં હિંદુસ્થાનમાં ઘણું જ અજ્ઞાન છે, અને લાખે કે દસ લાખે ભાગ્યે જ એક મનુષ્ય એવો હશે કે જે આ વાતો વિષે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કંઇક જાણતો હોય. સામાન્ય રીતે પારસીઓની સંખ્યા બહુ ન્હાની હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓના ધર્મ પ્રત્યે લોકો ઉદાસીન રહે છે. આ અજ્ઞાન દૂર કરવાની જરૂર છે, અને પારસીઓએ એ કાર્ય પોતાની એક મ્હોટી ફરજ માની કરવાનું છે. હિંદુઓ, મુસ્લીમો, ખ્રિસ્તીઓ વગેરે કોમોમાં અનેક મનુષ્યો એવા છે, જે આ પ્રકારનું જ્ઞાન ખુશીથી સ્વિકારે. માત્ર તેઓને એ માટે જોઈતાં સાધન આપવામાં આવતાં નથી. પ્રથમતઃ તેઓને ખબર જ નથી કે પારસીઓના ધર્મમાં આવું કંઈક મહત્વ છે. આ લેખકનો પોતાનો જ અનુભવ આ બાબતમાં સાક્ષ્ય આપે છે. લેખકે લગભગ ત્રીસ બત્રીસ વર્ષ સુધી જૂદા જૂદા ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને તે પોતે ગુજરાતી હોવા છતાં તેને ઝરથોસ્તી ધર્મનું એક પણ પુસ્તક વાંચવા કદિ ઇચ્છા થઈ ન હતી. તેને કેટલાક પારસીઓ સાથે ઓળખાણ હતી, પણ કોઇએ તેને ગાથા કે પારસી ધર્મને લગતાં અન્ય પુસ્તક જોઇ જવા સૂચના સરખી પણ કરેલી નહોતી. આનું એક કારણ એ પણ હોઇ શકે છે કે પારસીઓમાંના ઘણાને પોતાના ધર્મની ખરી મહત્તાની ખબર નથી. લેખકને ઝરથોસ્તી ધર્મની માહિતી પ્રથમ અચાનક જ મળી. આ સ્થિતિ દૂર કરવી એ પારસીઓની ફરજ છે. હિંદુસ્થાનમાં જે સર્વ માણસો ધર્મના ખરા જિજ્ઞાસુ અને અભ્યાસી છે તેઓને ઝરથોસ્તી ધર્મનું કંઇક જ્ઞાન મળવું જ જોઇએ, અને તે માટે પારસીઓએ સારો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. તેઓમાં ઝરથોસ્તી ધર્મનું જ્ઞાન ફેલાવનારી મંડલી છે, પણ તેનું કાર્ય માત્ર પારસીઓ પૂરતું જ છે. એ મંડલીએ અને અન્ય સંસ્થાઓએ આ કાર્ય હાથમાં લેવું જોઇએ, અને મ્હોટી લાઇબ્રેરીઓમાં પોતાના ધર્મનું સારૂં જ્ઞાન આપી શકતાં હોય એવાં પુસ્તકો ભેટ તરીકે આપવાં જોઇએ. પારસીઓ જે ઉદારતાથી ધનનું દાન આપે છે તે જ ઉદારતાથી પોતાના ધર્મ વિષે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરે એ આવશ્યક છે, અને એથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરો લાભ તો તેઓને જ થવાનો છે. જ્ઞાન એ એવું ધન છે કે તેનું દાન જેમ આપણે વધારે કરીએ તેમ તે વધે છે. એને કોઇ મહાન નદીની માફક વહેતું મૂકવા જરૂર છે, નહિ તો એ કોઇ કુવા કે ખાબોચીયાના પાણીની માફક ગંધાઇ ઉઠે છે. આ બાબતમાં પારસીઓ અમેરિકાથી આવેલા મઝદઝનાન મંડલ પાસેથી ઘણું શીખી શકે તેમ છે. એ મંડલના મૂળ સ્થાપકને સ્વતંત્ર રીતે શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષણ થયું, અને તેણે તેની મહત્તા જોઈ એટલું જ નહિ, પણ તેને તેનું ગૌરવ એટલું બધું જણાયું કે તેણે એ ધર્મનો પ્રચાર યૂરોપ અને અમેરિકામાં કર્યો. આજે એ મીશન અથવા મંડલની એક શાખા મુંબઈ શહેરમાં ખોલવામાં આવી છે, અને તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શ્રી ઝરથુસ્તના ધર્મને જીવંત અને જાગૃત કરવાનો છે. યૂરોપ કે અમેરિકાનાં કેટલાંક સ્ત્રી પુરૂષો સ્વતંત્ર રીતે આ ધર્મનો પ્રચાર કરે એ એક બહુ મહત્વની વાત છે, અને પારસીઓ તેઓ કનેથી પોતાનો ધર્મ પ્રચારવાની અથવા તેના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાની જરૂર છે અને તેને માટે ઉત્સાહ જોઇએ એટલું શિખે એ આવશ્યક છે.

આ પ્રચાર-કાર્યના એક ખાસ અંગ તરીકે પારસીઓએ પોતાના મૂળ વતન ઇરાન સાથે નિકટ સંબંધમાં આવવા જરૂર છે. એ દેશનો મ્હોટામાં મ્હોટો વારસો શ્રી ઝરથુસ્તનો ધર્મ અને મુસ્લીમો ત્યાં આવ્યા ત્યાર પહેલાંની તેની સંસ્કૃતિ છે. આ વારસો એવો મહાન છે કે તેને માટે કોઇ પણ દેશ મગરૂર થાય. સુભાગ્યે ઇરાનની અત્યારની પ્રજા એ વારસાને ફરી જાણતી થઈ છે, અને તેને જાગૃત કરવા ત્યાં ભગીરથ પ્રયત્ન થવા લાગ્યો છે. ઈરાનના માજી શાહ રેઝાખાન પેહેલવીએ આ કાર્યમાં મ્હોટો ફાળો આપ્યો છે, અને તેના વખતમાં જે હીલચાલ એ દિશામાં શરૂ થઇ છે તે દિન પ્રતિદિન વધારે વધારે સબળ થતી રહેશે. અત્યારે યૂરોપ અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમેરિકાના અતિશય સબળ અને સમૃદ્ધ લોકો પોતે આર્ય છે એ વાતથી બહુ મગરૂર છે, અને પોતાની આર્યજાતિનો જૂનો વારસો પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે, એ સ્થિતિમાં ઈરાનની પ્રજા, જેણે પ્રાચીન કાળમાં એ આર્યજાતિના વારસાનું એક અતિ ઉચ્ચ સ્વરૂપ જોયું હતું, તે તેને ફરી મેળવવા પ્રયત્ન કરે તેમાં નવાઈ શી છે ? સુભાગ્યે ધર્માંધતાનો કાળ સર્વત્ર દૂર થતો જાય છે, અને મુસ્લીમો પણ પોતાની જાતિનું ભાન અધિકાધિક પ્રમાણમાં ધરાવતા થયા છે. આ કારણથી પારસીઓ ઇરાન સાથે પોતાનો સંબંધ ફરી સ્થાપે અને તેની દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ કરે એ જરૂરનું છે. આ દિશામાં પારસીઓએ કંઇક પ્રયત્ન પણ શરૂ કર્યો છે એ તેઓ માટે તેમ ઇરાન માટે એક શુભ ચિહ્ન છે. એ પ્રયત્નમાં દિવસે દિવસે વધારો થાય, અને પારસીઓ એશિયાના બે મ્હોટા આર્યજાતિના વસવાટવાળા દેશ-હિંદુસ્થાન અને ઇરાન-ને પ્રેમની સાંકળથી જોડી દે એ બહુ જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. એ સ્થિતિ બન્ને દેશ માટે બહુ લાભકારક થઇ પડશે એ નિર્વિવાદ છે, અને એ કાર્ય પારસીઓ જેટલે અંશે કરી શકશે તેટલે અંશે બીજી કોઇ કોમ કરી શકે તેમ નથી. પારસીઓને હિંદુસ્થાન અથવા આર્યાવર્ત્ત સાથે જેટલો નિકટનો સંબંધ છે તેટલો જ ઇરાન સાથે છે, એટલે તેઓ એ બન્ને દેશોને જોડવામાં સહાયભૂત થાય તો તેઓએ પોતાની એક ઘણી મ્હોટી ફરજ અદા કરી કહેવાય.

પારસીઓને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં કેટલુંક વિશેષ કરવાનું રહે છે. તેઓનાં જીવન, રીતભાત વગેરેમાં આજે તેઓની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, હિંદુસ્થાનની સંસ્કૃતિ અને યૂરોપીય સંસ્કૃતિની એવી તો ભેળસેળ થઇ ગઇ છે કે એમાં કંઇ પણ શુદ્ધ તત્ત્વ રહ્યું નથી. તેઓ નથી રહ્યા અહિંના કે નથી રહ્યા ત્યાંના. તેઓ હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ આવ્યા ત્યારે તેઓએ પોતાના રીતરિવાજો જાળવી રાખ્યા હતા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને હિંદુ સંસ્કૃતિમાંથી જરૂર જોગી વસ્તુઓ સ્વિકારી હતી. આ એક પ્રકારનો સમન્વય હતો, અને તેનું પરિણામ બહુ સારૂં આવ્યું હતું. એ સમન્વય તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આજે પણ વૃદ્ધ પારસી પુરૂષો અને સ્ત્રીઓમાં કયાંક કયાંક દેખાય છે, અને એ જોઇ આપણને આનંદ થાય છે. તેઓના જીવનમાં એક પ્રકારની એકતા અથવા સજાતિયતા જોવામાં આવે છે. પણ એ વસ્તુ આજે અદૃશ્ય થતી જાય છે. પારસીઓએ પોતાના જૂના રીતરિવાજોમાંના ઘણા છોડી દીધા, અને અંગ્રેજો પાસેથી કેટલાક નવા ગ્રહણ કર્યા. પણ આ માત્ર બાહ્ય અનુકરણ હતું. અંગ્રેજો અને અન્ય યૂરોપીય પ્રજાઓના બધા સામાજિક રિવાજોનાં મૂળ બહુ ઉંડાં છે, અને એ સર્વની પાછળ સેંકડો વર્ષોનો ઈતિહાસ રહ્યો છે એ વાતનો પારસીઓને ખ્યાલ પણ નહોતો. આથી કરીને પારસીઓએ યૂરોપીય સંસ્કૃતિના જે કાંઇ અંશ સ્વિકાર્યા તે તેઓના મૂળ જીવન સાથે મળી શકયા નહિ, અને પરિણામે તેઓના જીવનમાં એક નકામો વિરોધ ઉત્પન્ન થયો. હિંદુઓમાં કેટલીક કોમોએ આ પ્રકારનું પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવા માંડયું હતું, પણ ગમે તે કારણે તેઓ સુભાગ્યે તેમાં આગળ વધી શકયા નહિ. તેઓનાં સ્વદેશાભિમાન અને સ્વધર્માભિમાન તુરત જાગૃત થયાં, અને તેઓએ પશ્ચિમના આંધળા અનુકરણનો પ્રવાહ તુરત ખાળ્યો. કમભાગ્યે પારસીઓ આ કરી શકયા નહિ. હિંદુઓની જાગૃતિનું એક મુખ્ય વાહન તેઓની માતૃભાષાઓમાં રહેલું હતું, અને તેનો લાભ તેઓને પૂરેપૂરો મળ્યો. પારસીઓને આ લાભ મળી શકયો નહિ એનું એક કારણ એ પણ હતું કે તેઓ મુંબઇ શહેરમાં મ્હોટા પ્રમાણમાં આવી વસ્યા, અને ત્યાં તેઓએ પાશ્ચાત્ય રીતરિવાજોનું અનુકરણ કર્યું, એ સમય દરમ્યાન તેઓનો હિંદુ જાતિ અને સંસ્કૃતિ સાથેનો સંબંધ ઘણો ઓછો થયો હતો. ત્યાર પહેલાં તેઓ હિંદુઓ સાથે ગાઢ સંબંધમાં રહેતા હતા અને ગુજરાતી ભાષા તેઓની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માતૃભાષા હતી. આ સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો અને પારસીઓ હિંદુસ્થાનની સંસ્કૃતિ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ વચ્ચે અદ્ધર લટકતા રહ્યા. આજે પણ પારસીઓ એ જ સ્થિતિમાં છે. તેઓ ગુજરાતીનો ઉપયોગ કરે છે ખરા, પણ એ ન છૂટકે છે. તેઓમાંના કેટલાક પોતાથી બની શકે તો અંગ્રેજી ભાષાને જ માતૃભાષા તરીકે સ્વિકારવા તૈયાર છે, પણ આ બીલકુલ અશક્ય છે એ તેઓ ધીમે ધીમે સમજવા લાગ્યા છે. તેઓમાંના જેઓને અંગ્રેજી ભાષાનો આટલો બધો મોહ નથી તેઓ પણ ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલું નવું સાહિત્ય વાંચતા નથી. તેઓને સંસ્કૃતમય ગુજરાતી વાંચતાં મૂશ્કેલી લાગે એ સ્વાભાવિક છે, અને તેઓ એ બાબતમાં ફર્યાદ પણ ઘણી કરે છે. પણ તેઓ એક વાત ભૂલી જાય છે, જે એ છે કે સંસ્કૃત ભાષા એ આર્યજાતિની ભાષા છે, અને તે તેઓની પોતાની પ્રાચીન ભાષાને બહુ જ મળતી છે. ગાથાઓનો બરાબર અભ્યાસ કરવા માટે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ આવશ્યક છે એવું આજે ઘણા સમય થયાં યૂરોપીય અને પારસી વિદ્વાનો માનતા આવ્યા છે. આ કારણથી તેઓએ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવા પણ બની શકે ત્યાં સુધી તત્પર રહેવું જોઇએ. વળી સંસ્કૃતમય ગુજરાતી તેઓ ધારે છે એટલું અઘરૂં નથી, અને એ સમજવા તેઓ સ્હેજ પણ મહેનત કરે તો તેઓ સ્હેલાઈથી તે કરી શકશે. વિશેષતઃ બધું ગુજરાતી સાહિત્ય સંસ્કૃતમય ગુજરાતીમાં નથી, અને છેલ્લાં વીશ પચીશ વર્ષ થયાં સાદા અને સરલ ગુજરાતીનો ઉપયોગ પુસ્તકો લખવામાં અધિકાધિક પ્રમાણમાં થતો જાય છે. આ બધાં કારણોને લઇને પારસીઓમાં પારસી ગુજરાતી જેવી કંઈક અંશે જૂદી ભાષાને સ્થાન રહેવું ન જોઇએ. તેઓ ઉંચું ગુજરાતી ભલે ન વાપરે, અને તેઓ તેમ ન કરે એ જ ઈચ્છવા યોગ્ય છે, પણ તેઓએ સાદું, સરલ, અને શુદ્ધ ગુજરાતી વાપરી જાણવું જોઇએ. તેઓ આટલું કરતા થશે તો અત્યારે તેઓ અને અન્ય ગુજરાતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિંદુઓ વચ્ચે જે દિવાલ ઉભી થઇ છે તે દૂર થશે, અને તેઓ હિંદુસ્થાનમાં અત્યારે જીવન અને સંસ્કૃતિના જે મહાન પ્રવાહ વહી રહ્યા છે તેનો ઘણો લાભ ઉઠાવી શકશે. આ બાબતમાં કવિશ્રી ખબરદારે ૧૯૪૨ ની સાલમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે જે કંઈ પારસીઓને સંબોધીને કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. પારસી લોકો અને વર્ત્તમાનપત્રકારોએ એવો નિશ્ચય કરવો જોઇએ કે તેઓ જે કંઇ લખે તે ભલે છેક સરલ અને સાદી ભાષામાં હોય, પણ તે શુદ્ધ ગુજરાતી તો હોવું જ જોઇએ. આનો અર્થ એ નથી કે તેઓએ ફારસી ભાષાના શબ્દો ન વાપરવા. શુદ્ધ ગુજરાતીમાં એ શબ્દોને પણ સ્થાન છે. ગુજરાતના ત્રણ મહાન કવિઓ, પ્રેમાનંદ, નર્મદાશંકર અને દલપતરામે જે ગુજરાતી લખ્યું છે તે પારસીઓમાં પણ ઘણા સ્હેલાઇથી સમજી શકે એવું છે, અને આ લેખક પારસીઓને જે ગુજરાતી ભાષા વાપરવાનો આગ્રહ કરે છે તે એ છે. પારસીઓ આ વાત ધ્યાનમાં લઈ તેનો અમલ કરશે તો તેઓ જરૂર પોતાને તેમ સમગ્ર ગુજરાતની જનતાને ઘણો લાભ કરશે. હિંદુ સંસ્કૃતિ તેના ઉચ્ચતમ સ્વરૂપમાં આર્ય સંસ્કૃતિ છે, અને પારસીઓ શુદ્ધ આર્ય હોવાથી એ સંસ્કૃતિ તેઓની જ છે. વળી તેઓ હિંદુસ્થાનના વતની હોવાથી તેઓ એ સંસ્કૃતિના હિંદુઓ જેટલા જ ભાગીદાર છે. આ કારણથી એ સંસ્કૃતિનું ગુજરાતમાં મુખ્ય વાહન જે ગુજરાતી ભાષા છે તે તેઓએ બહુ સારી રીતે ઉપયોગમાં લેતાં શિખવું જોઇએ. કોઇ પણ જાતિ કે કોમ માતૃભાષા સિવાય પોતાનો ખરો પ્રાણ કે આત્મા પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી, અને પારસીઓની માતૃભાષા ગુજરાતી સિવાય અન્ય કોઇ થઇ શકે એ સંભવિત નથી. અંગ્રેજી ભાષાનું સ્થાન તેઓના જીવનમાં માત્ર બીજી ભાષા તરીકે જ હોઇ શકે છે. આ લેખક પોતે અંગ્રેજી ભાષાને સારી રીતે ચાહે છે અને તેમાં તેણે પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે, એટલે આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાબતમાં તે અંગ્રેજી ભાષા પ્રત્યે અનાદરના કારણથી આવી સૂચના કરે છે એમ નથી.

પારસીઓનું એક મહાન કર્ત્તવ્ય હજુ વિચારવાનું રહે છે, અને એ વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં છે. આપણે આગળ જોઇ ગયા કે શ્રી ઝરથુસ્તે પોતાનો ધર્મ સ્થાપ્યો, ત્યારે તેણે ખેતીને તેના આવશ્યક અંગ તરીકે બહુ ઉંચું સ્થાન આપ્યું હતું. આ તેના ધર્મનું અન્ય કોઇ પણ ધર્મ કરતાં વિશેષ લક્ષણ હતું, અને એને લઇને ઇરાનમાં સંસ્કૃતિ આવી અને આગળ જતાં એ દેશ મ્હોટો થયો. શ્રી ઝરથુસ્ત એ ખેડુતોના પેગંબર હતા અને તેનો ધર્મ ખેતીપ્રધાન હતો. ખેતી એ તેની નજરમાં સંસ્કૃતિ અને ધર્મના પાયારૂપ હતી એમ કહીએ તો તેમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. આપણે ત્યાં "ઉત્તમ ખેતી" અને "ખેડુત એ જગતનો તાત છે" એવી જે કહેવતો છે તેનું ખરૂં રહસ્ય તેણે સ્વતંત્ર રીતે અને એ કહેવતો જન્મ પામી ત્યાર પહેલાં સેંકડો વર્ષો અગાઉ જાણ્યું હતું, અને એ તેના ધર્મમાં ઓતપ્રોત કર્યું હતું. ખેતી એ સૃજનનું કાર્ય છે, અને એના ઉપર અન્ય સર્વ ધંધાઓનો આધાર રહેલો છે એ જોતાં એ ધંધો સર્વોચ્ચ છે એ નિઃશંક છે. શ્રી ઝરથુસ્તની નજરમાં ખેતીનું કામ એ ઇશ્વરની ઉપાસના અને બંદગી રૂપ હતું. પણ આજે ઝરથોસ્તીઓની સ્થિતિ આથી ઉલટી જ છે. તેઓ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ત્યાર પછી કેટલાક સૈકાઓ સુધી તેઓ ખેતી કરતા હતા, પણ પાછળથી તેઓ વેપાર ઉદ્યોગમાં લાગ્યા, અને ખેતી તદ્દન ભૂલી ગયા. તેઓ મ્હોટા શહેરોમાં રહેવા લાગ્યા અને તેમ થતાં તેઓના ગૃહજીવન અને સામાજિક જીવનમાં અનેક ખોટી રસમો દાખલ થઇ. ખેતીને અંગે ગ્રામ્ય જીવનમાં તેઓને જે શુદ્ધ હવા અને દૂધ, ઘી વગેરે મળતાં, તે શહેરોમાં મળતાં બંધ થયાં, અને તેને પરિણામે તેઓની શારીરિક સ્થિતિ ખરાબ થતી ગઇ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વળી શહેરોમાં મોજશોખનાં સાધનો વધારે હોવાથી તેઓ પોતાની સાદાઇ ભૂલ્યા, અને તેઓએ પોતાનું જીવન મોજીલું અને અતિશય ખર્ચાળ કરી નાખ્યું. આનું સહુથી ભયંકર પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓની સંખ્યા વધતી અટકી ગઇ. કુદરતનો નિયમ એવો છે કે મ્હોટા શહેરોમાં જે લોકો પેઢી દર પેઢી રહે તેઓ ધીમે ધીમે નિર્વંશ થતા જાય છે, અને પારસીઓની સ્થિતિ લગભગ એવી જ થઇ છે. શહેરોમાં આવ્યા પછી પારસીઓ અમુક વખત સુધી ધનવાન થતા ગયા એ ખરૂં, પણ હવે તેઓમાં બેકારી ખુબ વધી છે, અને આપણે આગળ જોઇ ગયા તેમ તેમાં બહુ સુધારો થવા સંભવ નથી.

આ બધું જોતાં પારસીઓ ખેતી તરફ પાછા વળે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આ બાબતમાં તેઓના અમૂક નેતાઓ કંઇક હીલચાલ કરી રહ્યા છે એ એક શુભ ચિહ્ન છે. પારસીઓ પોતાની કોમની ગરીબાઇ દૂર કરવા માટે દર વર્ષે જે મ્હોટી રકમો ખર્ચે છે, તેની અર્ધી જ રકમ તેઓ ખેતી પાછળ ખર્ચે તો તેઓ અનેક પારસી કુટુંબોનું જીવન હમેશને માટે સુધારી શકે. અત્યારે તેઓ જે કંઇ ધન દાનમાં આપે છે તેનું પરિણામ સારૂં આવતું નથી, કેમકે તેથી એ દાનના લેનારાઓમાં ભિક્ષાવૃત્તિ વધતી જતાં તેઓનું સ્વમાન નાશ પામે છે, અને તેઓ ઉદ્યોગ માટે નકામા બને છે. આ સ્થિતિ જે દિન પ્રતિદિન ભયંકર બનતી જાય છે, તેમાં સુધારો કરવા માટે શ્રીમંત પારસીઓ ભેગા મળી મ્હોટા પ્રમાણમાં ખેતી કરવી શરૂ કરે, અને તેમાં પારસીઓને રોકે એ બહુ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આ કામમાં મૂડી રોકાય એ વેપારની દૃષ્ટિએ લાભકારક નીવડે એ પણ સંભવિત છે. તે ઉપરાંત એથી સેંકડો કુટુંબોને નવું જીવન પ્રાપ્ત થવા પૂરો સંભવ છે. એને લીધે કદાચિત્ સમગ્ર પારસી કોમમાં નવા જીવનનો સંચાર થશે. ખેતી સાથે પારસીઓ ડેરીનું કામ મ્હોટા પ્રમાણમાં કરી શકે છે, અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે દ્વારા પોતાનું તેમજ સામાન્ય જનતાનું શ્રેય કરી શકે છે. આજે વનસ્પતિના ઘીના સામ્રાજ્યમાં સમાજને ચોખ્ખું ઘી પૂરૂં પાડવું એ એક મ્હોટા આશિર્વાદ સમાન છે. આ પ્રકારના કાર્યમાં પારસીઓ કુદરતી જીવન ગાળતા થશે, અને વળી તેઓ પોતાના ધર્મનું એક મહાન ફરમાન પણ પાળતા થશે. કદાચિત્ એ રીતે તેઓમાં જે ધાર્મિક જાગૃતિની જરૂર છે તે પણ આવશે.

"સાદું જીવન અને ઉંચું ચિંતન" એ સુત્ર પ્રમાણે જીવન ચલાવવાની આપણ સહુને આજે જરૂર છે. હિંદુસ્થાનના લોકો અને ખાસ કરીને હિંદુ લોકો પોતાની સાદાઇ માટે વિખ્યાત છે. તેઓ આ બાબતમાં હદથી બાહેર સાદા રહ્યા છે, અને તેનું કારણ તેઓનો ધર્મ વૈરાગ્યપ્રધાન છે એમાં રહેલું છે. પશ્ચિમના લોકોનું જીવન આથી ઉલટું છે. તેઓની રહેણીકરણી ખાસ કરીને જ્યારથી યાંત્રિક યુગ શરૂ થયો ત્યારથી બદલી છે, અને તે દિન પ્રતિદિન વધારે ખર્ચાળ બનતી ગઇ છે. તેઓએ યંત્રના બળે એશિયા અને આફ્રિકાના લોકો પાસેથી અનેક રીતે ખૂબ ધન લુંટ્યું, અને એનું પરિણામ તેઓના પોતાના જીવન માટે સ્વાભાવિક રીતે ખરાબ આવ્યું. કર્મનો નિયમ જેમ વ્યક્તિઓને લાગુ પડે છે તેમ પ્રજાઓને પણ લાગુ પડે છે. યૂરોપની કેટલીક પ્રજાઓએ અનેક દેશો કબજે કર્યા અને ત્યાંનો વેપાર પોતાને હાથ કર્યો. પરિણામે તેઓમાં હરીફાઈ વધતી ગઈ અને યુદ્ધો શરૂ થયાં. ૧૯૧૪-૧૮ નું મહાન યુદ્ધ સંસ્થાનોનો કબજો લેવા અને વેપાર હાથ કરવા માટે જ થયું હતું, અને અત્યારનું મહાન યુદ્ધ પણ એ પશ્ચિમની પ્રજાઓની પરસ્પર હરીફાઇનું જ પરિણામ છે. ગયા યુદ્ધ પછી યૂરોપમાં ઘણા લોકો માનતા થયા હતા કે આપણું જીવન સાદું કરવું જોઇએ, અર્થાત્ આપણા જીવનની જરૂરિયાતો નકામી વધારવી એ હાનીકારક છે. હાલના યુદ્ધના પરિણામે યૂરોપીય લોકોની આંખો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિક્ષેપ ઉધડવા સંભવ છે. એ ગમે તે થાય, પણ આપણું કર્ત્તવ્ય આપણા જીવનમાં સાદાઇ ધારણ કરવાનું છે. આનો અર્થ એ નથી કે આપણે સહુએ સાધુ કે વૈરાગી થવું. પણ બીજી બાજુ આપણે સાહેબ થવા પ્રયત્ન કરીએ એ મૂર્ખાઇ છે. ખરી વાત એ છે કે જે યૂરોપીયનોનું આપણે અનુકરણ કરીએ છીએ તેઓ પોતાના દેશમાં બહુ સાદી રીતે રહે છે. તેઓ સાહેબશાઇ તો અહીં જ ભોગવે છે, અને તેઓને તેમ કરવા જરૂર પડે છે, કેમકે એમાં તેઓની પ્રતિષ્ઠા રહેલી છે. તેઓ એ પ્રમાણે ન રહે તો તેઓ સામાન્ય હિંદીઓ સરખા લેખાય, અને તેમ લેખાવું એ તેઓને પાલવતું નથી. યૂરોપ અને અમેરિકામાં કરોડપતિઓ પણ સ્ટેશને જતાં કે ત્યાંથી આવતાં પોતાની સુટકેસો હાથમાં લેતાં જરા પણ શરમાતા નથી; તેઓ માટે તેમ કરવું એ બીલકુલ સામાન્ય છે. એ જ પ્રમાણે તેઓ ઘરનું કામકાજ કરવામાં કંઇ ખાસ નીચા થતા હોય એમ માનતા નથી. જેઓને અહિં ચાર પાંચ નોકરો હોય છે તેઓ પોતાના દેશમાં હાથે વાસણ સુદ્ધાંત માંજે છે, અને તેમ કરતાં તેઓને જરા પણ શરમ લાગતી નથી. યૂરોપીયનો અને ખાસ કરીને અંગ્રેજોનું અહિંનું જીવન કૃત્રિમ છે, અને આપણે જેનું અનુકરણ કર્યું છે તે આ જીવન છે. આ અનુકરણમાં પારસીઓ અન્ય કોમોથી આગળ વધેલા છે, અને તેટલા પ્રમાણમાં તેઓની મૂશ્કેલી વધેલી છે. આ સિવાય આપણી આબોહવા ગરમ હોવાને લીધે આપણું જીવન યૂરોપીય લોકોના જીવન કરતાં વધારે સાદું થવું જ જોઇએ. આપણાં ઘરબાર, ખાનપાન, વસ્ત્રો, ફરનીચર વગેરે આપણી હવાને અનુકૂળ હોવાં જોઇએ, અને તેમ કરતાં સાદાઈ સ્વાભાવિક રીતે આવશે. આ લેખક અમૂક વર્ષ પહેલાં સીલોન ગયેલો હતો, અને ત્યાં તે કોલંબોમાં લગભગ એકાદ માસ રહ્યો હતો. ત્યાં તેને રહેવા માટે ઘણી સારી સગવડતા હતી, પણ લંકાવાસીઓ તેઓનાં શાકભાજીમાં મચ્છીની એક જાતની ચટણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાંખતા હોવાથી અને તે એ વસ્તુ ખાતો ન હોવાથી, તેને પાંઉ વગેરે વધારે પ્રમાણમાં ખાવાં પડતાં. ત્યાર પછી તે કેંડીમાં ગયો અને ત્યાં એક ડીસ્ટ્રીકટ જજને ઘેર ભોજન લેતાં તેણે એ જજને કહ્યું કે તેને સીલોનમાં આવ્યા લગભગ માસેક થયો; પણ તે દરમ્યાન તેને સારી નિદ્રા એક દિવસ પણ આવી નહોતી. આના ઉત્તરમાં પેલા જજે તેને કહ્યું કે સીલોનમાં રોટી ખાવી ન જોઇએ, તેમ ગાદલા ઉપર સુવું જોઇએ નહિ. તેણે નિદ્રા ન આવવાનું આ કારણ ખરૂં જ જણાવ્યું હતું. એ દેશમાં વર્ષના કેટલાક મહિનાઓ સુધી રાત દિવસની ગરમી સરખી રહે છે, અને ઘણી વાર દિવસની વધારેમાં વધારે ગરમી અને રાતની ઓછામાં ઓછી ગરમી વચ્ચે માત્ર એકાદ ડીગ્રીનો ફેર રહે છે. આ સ્થિતિમાં માણસોને ભાત અને ભાજી જ પચી શકે, અને સુવા માટે જમીન ઉપર સાદડી કે ચટાઈ જ ફાવે. હિંદુસ્થાનના બધા ભાગમાં આ સ્થિતિ નથી, પણ આપણો દેશ સામાન્ય રીતે ગરમ હોવાથી તેમાં અમૂક પ્રકારનાં જ ખાનપાન અને રહેણીકરણી રાખવાં આવશ્યક છે. એમ ન કરતાં આપણે યૂરોપનું આંધળું અનુકરણ કરીએ તો તે મ્હોટી ભૂલ્ય કહેવાય. આ બધું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણે સહુએ અને ખાસ કરીને પારસીઓએ સાદાઇ ગ્રહણ કરવી જોઇએ છે, અને તેમ થતાં તેઓની કેટલીક મૂશ્કેલી સ્હેજે દૂર થશે.

પારસીઓ માટે એક સહુથી અગત્યનો પ્રશ્ન તેઓની સંખ્યાની વૃદ્ધિ કરવાનો છે. તેઓના ધર્મનું ભવિષ્ય તેઓની સંખ્યા સાથે ઘણા જ નિકટ સંબંધથી જોડાયેલું છે. અત્યારે તેઓની સંખ્યા લગભગ સ્થિર છે, અથવા તે વધતી હશે તો તે માત્ર જૂજ પ્રમાણમાં હશે. તેઓની સામાજિક સ્થિતિ અને રહેણીકરણી અત્યારે જે છે તે લાંબો કાળ રહેશે તો તેઓની સંખ્યા દિન પ્રતિદિન ઘટતી જશે એ પણ ચોક્કસ છે. આમ થતાં એક દિવસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેઓનું નામનિશાન ન રહે એ બનવા જોગ છે. પણ ઇશ્વર એવું ન કરે ! જરથોસ્તી ધર્મ એક કાળે એવો મહાન હતો કે તે હતો ન હતો થઈ જાય એ કોઈ વિચારવંત મનુષ્ય ઇચ્છે નહિ. ઉલટાનું સહુ એમ ઇચ્છે કે પારસીઓની સંખ્યા અત્યારે છે તે કરતાં તે દસગણી અને એથી પણ વધારે થાય. આ માટે પારસી સ્ત્રી પુરૂષોએ પોતાનાં કુટુંબોની વૃદ્ધિ કરવા સર્વ યોગ્ય ઇલાજ લેવા જોઇએ છે, અથવા એની વૃદ્ધિ થતી અટકાવવા માટે તેઓ જે કંઇ કરતા હોય તે તેઓને દૂર કરવું ઘટે છે. પારસીઓ જ્યારે હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ત્યારે તેઓની સંખ્યા બહુ ન્હાની હતી. એમાંથી તેઓ ધીમે ધીમે વધતાં વધતાં એકાદ લાખ થયા. તેઓની આ વૃદ્ધિ હિંદુઓની સત્તા નીચે તેઓને જે શાંતિ મળી હતી તેને લીધે થઇ હતી. એ રીતે તેઓએ તેઓની મૂશ્કેલીનો કાળ વિતાવ્યો, અને પોતાના ધર્મને જાગૃત રાખ્યો. પણ અત્યારે ફરી તેઓ આગળ તેઓના ભવિષ્યનો પ્રશ્ન ખડો થયો છે, અને એ પ્રશ્ન ચિંતાજનક છે. આ લેખકે કોઇ કોઇ પારસીઓને એમ કહેતાં સાંભળ્યા છે કે પારસીઓને ભવિષ્ય જેવું કંઇ નથી. લેખક પોતે એમ માનતો નથી, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે પારસીઓએ પોતાનું ઉચ્ચ ભવિષ્ય નિશ્ચિત કરવું હોય તો તેઓએ પોતાના વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમાં બહુ મ્હોટો ફેરફાર કરવો જોઇએ. મ્હોટી ઉમ્મરે લગ્ન અથવા લગ્ન વગરનું જીવન, ખર્ચાળ રહેણીકરણી, લગ્ન પછી બાળકો થવા ન દેવાં વગેરે વસ્તુઓનો અંત આવવો જોઇએ; અને પ્રત્યેક પારસી સ્ત્રી અને પુરૂષે પોતાના ધર્મના ફરમાન મુજબ લગ્નની ગાંઠને અતિશય પવિત્ર માની, ગૃહસ્થાશ્રમ માંડી, બાળકોરૂપ ઇશ્વરનું સ્વર્ગ પૃથ્વી ઉપર ઉતારવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. અન્ય જાતિઓ કે કોમો પોતાની સંખ્યા ભલે ન વધારે, પણ પારસીઓને તેમ કરવું પાલવે તેમ નથી. કોઇ પણ પારસી પુરૂષ અને સ્ત્રી લગ્નથી જોડાઇ પાંચ દસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળકોને જન્મ આપે તો તેઓ માત્ર પોતાના જ કુટુંબની વૃદ્ધિ કરે છે એમ નથી; તેઓ તેમ કરી પોતાના ધર્મની મ્હોટી સેવા બજાવે છે, અને તેમ કરી તેઓના મહાન ધર્મની હૈયાતી સ્થિર કરે છે અને તેનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ બનાવે છે. સહુ પારસીઓ માટે આ એક મહાન અને અનિવાર્ય ફરજ છે, અને એમાંથી તેઓ કોઇ રીતે મુક્ત થઇ શકતા નથી.

અહિં આપણે પારસીઓએ પોતાનો ધર્મ હમેશને માટે રહે અને દિન પ્રતિદિન તે વૃદ્ધિ પામતો જાય તે માટે શું કરવું જોઇએ તેમાંનું કંઇક વિચારી ગયા. તેઓએ આ બાબતમાં અતિશય કાળજીપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ છે. તેઓની કોમ કઇ રીતે જીવંત બને અને સંખ્યામાં વૃદ્ધિ પામે, અને તે સાથે તેઓ પોતાના મહાન ધર્મને ફરી પોતાના વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમાં મૂર્ત્તિમંત કરે એ જોવાની તેઓની પહેલી ફરજ છે. તેઓનું ભવિષ્ય બધી રીતે અધિકાધિક ઉજ્જવળ બને એ માટે તેઓએ પોતાના ધર્મના અને ખાસ કરીને શ્રી ઝરથુસ્તે આપેલા આદર્શો સેવવા જોઇએ, અને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી તે આદર્શોને પોતાના જીવનમાં ઉતારવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આમ કરતાં કરતાં તેઓની સંખ્યા પાંચ સાત શતકો પછી દસેક લાખની થાય, અને તેઓના ભવિષ્યના સંબંધમાં કંઇ ચિંતા ન રહે એ આ લેખકની તીવ્ર ઇચ્છા છે, તેમજ ઇશ્વરને નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના છે. અહુરમઝદ આ માટે પારસીઓને, તેઓમાંના પ્રત્યેક પુરૂષ, સ્ત્રી અને બાળકને સદ્બુદ્ધિ આપે, અને તેઓ સહુ તેનાં સંતાન બની તેના ફરમાન મુજબ જ તેઓનું વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક અને સામાજીક જીવન ગાળે એ પ્રાર્થના કરી આ પુસ્તકનો અંત આણીશું.

સંમાપ્ત.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેખકનાં પુસ્તકો

The Gospel of Zoroaster

Pages 338 + 16 Antique Paper, Demi Octavo
Price : Cloth Rs. 4, Board Rs. 3.

Mr. Sohrab J. Bulsara, M. A. :—

This serene and illumined picture of Zarathustra and His Holy Faith is one of the few lucid and faithful expositions of the noble religion of the Parsees. The author is a profound student of Religion and has a number of valuable works to his credit.......

Every Parsee will do a duty to his Holy Faith and its heavenly Founder by closely studying this great and valued work.

Ervad Bamanjee N. Dhabar :—

Bhai Manilal is to be congratulated on his lucid and sympathetic exposition of the Zoroastrian lore in this "Gospel of Zoroaster". ......Even amongst the Parsis there are only a few who can so ably marshal the fundamental facts and put them before the general reader in such an entertaining manner and with such clarity and perspicacity.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Prof. A. R. Wadia in **The Hindu** :—

The most outstanding quality of the book is its sincerity, its genuine enthusiasm for the great Prophet of Iran.......

The Bombay Chronicle :—

All Students of Zoroastrianism as well as of comparative religion will warmly welcome this publication by one whose previous studies in the personalities of Raja Ram Mohan Roy, Keshav Chunder Sen, Mahatma Gandhi (in collaboration with R. M. Gray) and Swami Narayana have shown him to be possessed of that indispensable equipment of every true biographer......

"The Gospel of Zoroaster" is an extremely thought-provoking work and will be welcomed by all Zoroastrians as well as non-Zoroastrian students of this great religion.

"કયસરે-હીંદ" :—

..........ભાઇ મણિલાલ પારેખને આવું એક વાંચવા જોગ પુસ્તક બહાર પાડવા માટે ધન્યવાદ ઘટે છે. આવા એક માર્ગી પણ ખરી સેવાની ધગશ ધરાવનારા સ્કોલરોને દરેક પ્રકારની મદદ અને ઉત્તેજન ઘટે છે; અને અમો આશા રાખીએ છીએ કે પારસી આલમ તરફથી તેમના પરિશ્રમની કદર કરવામાં આવશે. ખાસ કરીને પારસી ધર્મ ખાતાંઓ, લાઇબ્રેરીઓ, સ્કુલો વગેરેમાં આ પુસ્તકનો સારો ઉઠાવ થવો જોઇએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મી. બમનજી માણેકજી ઉનવાલા, બી. એ. એલ. એલ. બી.

લેખકે આપણા પેગંબર સાહેબને તેમજ તેવણના શિક્ષકને ખરા આકારમાં દુનિયા સમક્ષ રજુ કરી પારસી કોમની અને તેના ધર્મની ખરેખરી સેવા બજાવી છે. આ અંગ્રેજીમાં લખાયેલી આપણાં ધર્મ અને ધર્મનીતિ ઉંડાણુથી સમજાવનારી ચોપડી દરેક પારસી ઘરમાં વાંચવા અને રાખવા લાયક છે. લખનાર માનવંત પંડિતજીએ પારસી કોમની અને તેના ધર્મની સારી સેવા બજાવી છે, અને એવણનું કામ આપણા દરેક ઉત્તેજનને પાત્ર છે.

Sri Swami Narayana

Demi Octavo XVIII + 352, Cloth Rs. 5
Board Rs. 4.

The book is the History of one of the greatest men of the world. It is a document bristling with interest on every page. The reader is startled and amazed at the man and his doings.

The Guardian

The learned author...soars to very difficult and lofty heights of style and stuff. His precise imagination, born of intensive research work of the subject, and his comparison of his hero's work with that of Jesus Christ are the very warp and woof of his labours.

The Indian Social Reformer

A well-written and inspiring record.

The Indian Review

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

This interesting and inspiring book...

The Young Builder

આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી તેના રચયિતા શ્રીમાન એમ. સી. પારેખના દર્શનની અતિ ઉત્કંઠા થઇ આવી છે. આ ગ્રંથ રચતાં પૂર્વે વર્ષોનાં વર્ષો તેમણે સત્સંગના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી તે જીવનમાં ઉતારી તેઓ શ્રીજીના ખરા અનુયાયી બન્યા પછી જ તેઓ આ પુસ્તક લખી શકે .... વળી આ બુકનો શબ્દે શબ્દ બહુ જ ગંભીરતાવાળો છે, આખો ગ્રંથ આવો જ રહસ્યમય છે. વધારે વિવેચન કરીએ તો તેનો પણ ગ્રંથ બને. લેખક પર ને તેમના મદદનિશને પણ શ્રીજી મહારાજ અને મહામુક્તો પ્રસન્ન થાઓ એમ ઇચ્છું છું. તથાસ્તુ,

ઓધવજી શામજી આચાર્ય-સુધા

ઘણા લાંબા વખતથી સત્સંગનો શિક્ષિતવર્ગ જે અદ્‌ભુત પુસ્તકના પ્રકાશનની રાહ જોઇ રહ્યો હતો, તે હાલ આપણે આપણી નજર સમક્ષ જોઇએ છીએ. ભાઇ મણીલાલે ખ્રિસ્તી ધર્મના, બ્રહ્મોસમાજના, અને બીજા સામાજીક પ્રશ્નો ધરાવતા ગ્રંથો અંગ્રેજી તેમજ ગુજરાતીમાં લખ્યા છે. મહાન ફ્રેન્ચ લેખક અને ફિલસુફ રોમે રોલાં જેવી વ્યક્તિએ પ્રસ્તુત લેખકની અતિશય પ્રશંસા કરી છે

સુધા

Rajarshi Ram Mohan Roy

Crown size VIII + 188 Board Rs. 2.

A faithful and worthy piece of work:

The Friend (of England).

We thoroughly recommend this book.

The Light of the East

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

A brilliant piece of work, well-constructed, engaging and informative.

The N. C. C. Review

The Brahma Samaj

Crown Size XII+290 Board Rs. 3.

Mr. Parekh's is a valuable history of this profoundly interesting movement, all the more valuable because it is admirably critical, and impartial in tone and temper.

The Times of India

મહાત્મા એમર્સનના નિબંધો

ક્રાઉન સાઇઝ ૧૨+૩૩૨ કાપડનું પુઠું રૂા. ૨

શ્રી પારેખને આ અનુવાદની સફળતા માટે જેટલાં અભિનંદન આપવાનાં છે, તેટલાં તેમની બીજી કોઈ સિદ્ધિ માટે આપવાનાં નથી. એમર્સનના આ ગંભીર અને મનન-પ્રધાન વિચારોને જરા પણ અન્યાય કર્યા વગર આટલી સરળ શૈલિમાં ગુજરાતીમાં મૂકવાનું કાર્ય સુસાધ્ય તો નથી જ. પણ અનુવાદની સફળતા એ એક જ શ્રી પારેખની સિદ્ધિ નથી. એમના અનુવાદમાં મૌલિકતાનાં તત્ત્વો છે. અતિ-સાક્ષરી બની જવાના દોષમાં ન પડેલી એમની ભાષા અતિ-સામાન્યતાના દોષમાં પણ નથી પડી. એમર્સન જો આજે હૈયાત હોત, જો તેને ગુજરાતી ભાષા આવડતી હોત અને જો તે આ અનુવાદ વાંચત તો તેને એમ લાગ્યા વિના ન રહેત કે એના વિચારોને એના પોતાના કરતાં પણ વધારે અસરકારક રીતે પરભાષામાં અહિં ઉતારવામાં આવ્યા છે.

જન્મભૂમિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ નિબંધોનું ભાષાંતર કરવાનું કામ કઠણ છે. અસલની છટા અને અર્થપ્રવાહનો મેળ જાળવવામાં ભાષાંતરકારની સફળતા નિષ્ફળતાનો આધાર રહે છે. રા. પારેખે આ કાર્યમાં સફળતા મેળવી છે એ વિષે શંકા નથી. **ગુજરાતી**

અંગ્રેજી ભાષાથી અનભિજ્ઞ ગુજરાતી આલમ સમક્ષ આ નિબંધો સરલ ભાષામાં ધરવા માટે શ્રી મણિલાલ પારેખને અભિનંદન ઘટે છે. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ આ સંગીન ઉમેરો છે ... પુસ્તકાલયો જરૂર ખરીદે અને એનો ખૂબ ખૂબ પ્રચાર કરે અને વંચાવે. **પુસ્તક પરિચય**

બ્રહ્મબોધ

ક્રાઉન સાઇઝ ૧૫ + ૧૩૮ પાકું પુઠું ૦-૧૨-૦.

આ પુસ્તકના મૂળ પ્રણેતા શ્રી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર આત્મદ્રષ્ટા હોવાના કારણે આપણને બહુ જ આકર્ષે છે. એમણે જે પ્રવચનો કર્યાં છે તેની લીટીએ લીટીએ સ્વાનુભવની પ્રતીતિ થાય છે. જો કે પોતે ઉપનિષદના આધારે બોલે છે, છતાં યે એમનાં પ્રવચન જાણે સાવ સ્વતંત્ર ઉદ્ગાર–તત્ત્વબોલ હોય એમ લાગે છે. અનુવાદક કંઇક અંશે પોતાને નિત્યાનંદનો સાક્ષાત્કાર થયો હોવાથી અનુવાદ પણ સારી રીતે કરી શક્યા છે. **ગુજરાતી**

જીવન-વેદ

ક્રાઉન સાઇઝ ૧૬+૧૮૦ કપડાનું પુંઠું રૂ. ૧ા, પાકું પુંઠું રૂ. ૧, કાગળનું પુંઠું ૦-૮-૦.

બ્રહ્મર્ષિ કેશવચંદ્રસેને સ્વજીવનાનુભવના ફળરૂપે આપેલાં આધ્યાત્મિક વ્યાખ્યાનોનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે.......તેમના અનુભવો અને સિદ્ધાંતો જીવનભાન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતા મુમુક્ષુઓને વિચારણીય છે. **પ્રજાબંધુ**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખ્રિસ્તી મંડળીનો ઈતિહાસ

ડેમી ઓક્ટેવો ૮+૪૦૦ કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

આ મ્હોટા પુસ્તકમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો સમગ્ર ઈતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. એ ધર્મના તેમ યૂરોપિય સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે પુસ્તક ઘણું જ ઉપયોગી છે.

યોહાનની સુવાર્ત્તાની ટીકા

ડેમી ઓક્ટેવો ૩૭૯ કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

આ પુસ્તક મહાન સંત યોહાનની સુવાર્ત્તા ઉપરની એક વિસ્તૃત ટીકા છે.

પ્રાર્થનાનું રહસ્ય

ક્રાઉન સાઈઝ ૩+૨૦૩ કિંમત ૦-૮-૦.

આ પુસ્તક અમેરિકાના એક સુપ્રસિદ્ધ ધર્મોપદેશક હેરી એમર્સન ફ્રૉસડીકના પુસ્તકનું ભાષાંતર છે. તેમાં પ્રાર્થનાના સંબંધમાં અનેક ગૂઢ વિષયો ચર્ચવામાં આવ્યા છે. પુસ્તકનો ઉદ્દેશ મનુષ્યના હૃદયમાં ભક્તિભાવનો સંચાર કરવાનો છે.

સેવાનું રહસ્ય

ક્રાઉન સાઇઝ ૨+૨૨૮ કિંમત ૦-૧૨-૦

આ પુસ્તકના મૂળ લેખક ઉપર્યુક્ત ધર્મોપદેશક હેરી એમર્સન ફ્રૉસડીક છે. એમાં એમણે સેવાનું રહસ્ય તેના સંબંધમાં અનેક વાતો ચર્ચી પ્રગટ કર્યું છે.

હિંદુસ્થાનમાં ક્ષયરોગ

ક્રાઉન ૪+૧૮૩ કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

આ પુસ્તક શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે, અને તેમાં ક્ષયરોગ સંબંધી ઘણી જ ઉપયોગી માહિતી આપવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવેલી છે. આ પુસ્તક અનેક માણસોને અતિશય લાભકારક નીવડયું છે. તેમાં રોગીઓ તેમજ જેઓને રોગ થવાની શંકા હોય તેઓને પણ બહુ મૂલ્યવાન સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે.

સામર્થ્યનું વિજ્ઞાન

ક્રાઉન સાઇન ૯ + ૨૫૮ કિંમત ૧-૪-૦

આ પુસ્તક સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ ચિંતક અને લેખક બેન્જામીન કીડના એક પુસ્તકનો અનુવાદ છે. તેમાં તે યુગનો પલટો કરે એવો એક મહાન સંદેશ આપે છે. સંસ્કૃતિના અભ્યાસી તેમજ શિક્ષણકારો માટે એમાં મહત્વપૂર્ણ રહસ્ય રહેલું છે. આ પુસ્તક પણ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.

સ્ત્રીઓનો કાર્યપ્રદેશ

ક્રાઉન સાઇઝ ૩૨ + ૧૫૫ કિંમત ૦-૮-૦

આ પુસ્તક ઓલીવ સ્ક્રીનર નામની એક સુવિખ્યાત યૂરોપીયન સ્ત્રીના અંગ્રેજી પુસ્તકનું ભાષાંતર છે. તેમાં તેણે સ્ત્રીઓના જીવન-વિષયક અનેક પ્રશ્નો બહુ ગંભીર રીતે અને મૌલિકતાપૂર્વક ચર્ચ્યા છે, અને તેઓ માટે એક ઉચ્ચ સંદેશો પણ તે બાઇએ આપેલો છે. આ પુસ્તકનું પ્રકાશન ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ કરેલું છે, અને તે સ્ત્રીઓને ઘણું જ ઉપયોગી છે.

સાચો વિશ્વાસ
પ્રભુ ઉપર પ્રેમ
ઇશ્વરના સાન્નિધ્યનો અભ્યાસ વગેરે વગેરે

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું :

ભાઇ મણિલાલ છોટાલાલ પારેખ

હારમની હાઉસ

રાજકોટ.

पुस्तकालय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar